

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

YAKIN DOĞU'DA TAPINAK ve SARAYLARIN ORTAYA ÇIKIŞI

Hazırlayan
Suzan AKKUŞ MUTLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Kimiyoshi MATSUMURA

KIRŞEHİR-2025

2025-Suzan AKKUŞ MUTLU

T.C.
KIRŞEHİR AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

YAKIN DOĞU'DA TAPINAK ve SARAYLARIN ORTAYA ÇIKIŞI

THE EMERGENCE OF PALACES AND TEMPLES IN THE NEAR EAST

Hazırlayan
Suzan AKKUŞ MUTLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Kimiyoshi MATSUMURA

KIRŞEHİR-2025

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, Suzan AKKUŞ MUTLU tarafından hazırlanan “*Yakın Doğu’da Tapınak ve Sarayların Ortaya Çıkışı*” adlı tez çalışması 15/08/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği ile **YÜKSEK LİSANS** olarak kabul edilmiştir.

Danışman(İmza)

Doç. Dr. Kimiyoshi MATSUMURA

Üye.....(İmza)

Prof. Dr. Eşref ABAY

Üye.....(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Cemil KOYUNCU

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../2025

Unvanı Adı Soyadı

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

...../..../2025

Suzan AKKUŞ MUTLU

İmza

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZİN TÜRÜ

Hazırlayan: Suzan AKKUŞ MUTLU

Danışman: Doç. Dr. Kimiyoshi MATSUMURA

2025 –(XIX+285)

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Jüri

Doç. Dr. Kimiyoshi MATSUMURA

Prof. Dr. Eşref ABAY

Dr. Öğr. Üyesi Cemil KOYUNCU

Yakın Doğu’da, Epipaleolitik Dönem’den itibaren yaşanan kültürel gelişmeler, arkeolojik veriler aracılığıyla somut biçimde izlenebilmektedir. Özellikle Çanak Çömleksiz Neolitik A Dönemi (PPNA) ile birlikte belirginleşen yerleşik yaşama geçiş süreci, yalnızca ekonomik ve mekânsal bir dönüşümü değil, aynı zamanda toplumsal, dini ve ideolojik yapılarda köklü değişimleri de beraberinde getirmiştir.

Bu tez çalışması, söz konusu toplumsal ve ideolojik dönüşümlerin mimari düzlemdeki en belirgin yansımaları olarak değerlendirilen tapınak ve saray gibi anıtsal yapıların ortaya çıkış sürecini ve işlevlerini kapsamlı biçimde ele almaktadır. Anıtsal mimarinin gelişimi, sadece yapı ölçeğindeki büyüme ile sınırlı kalmayıp, aynı zamanda toplumsal organizasyon biçimlerinin, dini ritüellerin ve siyasi yapılanmaların değişen doğasına da ışık tutmaktadır. Bu çerçevede, özellikle Göbekli Tepe başta olmak üzere kazıları tamamlanmış ya da halen sürdürülen seçili yerleşim alanları, tapınak ve saray komplekslerine ait mimari planlar, kült objeleri ve mekânsal düzenlemeler karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Tez kapsamında; yerleşik yaşama geçiş süreci, Neolitik Dönem’e tarihlenen yapılardan örnekler, Kalkolitik Dönem yerleşimleri ve Tunç Devri yapıları olmak üzere dört temel başlık altında değerlendirmeler yapılmıştır.

Yazının henüz kullanılmadığı bu dönemlere ilişkin bilgi üretimi büyük ölçüde arkeolojik veriler aracılığıyla sağlandığından, maddi kültür unsurlarının analizine özel önem verilmiştir. Çalışmada, farklı coğrafi konumlarda yer alan merkezlerin tapınak planları ile kült nesneleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar da incelenerek, bu yapıların tarihsel gelişimi ve işlevsel dönüşümleri üzerine çıkarımlarda bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Saray, Tapınak, Yakın Doğu.

ABSTRACT

The Emergence of Temples and Palaces in the Near East

Master Thesis

Preparer: Suzan AKKUŞ MUTLU

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Kimiyoshi MATSUMURA

2025 – (XIX+285)

Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School Of Social Sciences

Archaeology Department

Jury

Assoc. Prof. Dr. Kimiyoshi MATSUMURA

Prof. Dr. Eşref ABAY

Assist. Assoc. Dr. Cemil KOYUNCU

From the Epipalaeolithic Period onwards, cultural developments in the Near East can be followed concretely through archaeological data. Particularly with the Pre-Pottery Neolithic A (PPNA) Period, the transition to a sedentary lifestyle became more pronounced, bringing not only economic and spatial transformation, but also profound changes in social, religious, and ideological structures.

This thesis comprehensively addresses the process of emergence and the functions of monumental structures such as temples and palaces, which are regarded as the most prominent architectural reflections of these social and ideological transformations. The development of monumental architecture is not limited to an increase in building scale; it also sheds light on the changing nature of social organisation, religious rituals, and political structures. Within this framework, selected settlement sites—chiefly Göbekli Tepe—whose excavations have been completed or are still ongoing, have been examined comparatively with respect to architectural plans of temple and palace complexes, cult objects, and spatial arrangements.

Within the scope of the thesis, assessments have been made under four main headings: the transition process to settled life, examples of structures dating back to the Neolithic Period, Chalcolithic Period settlements, and Bronze Age structures.

As knowledge production regarding these periods—when writing had not yet been invented—relies largely on archaeological data, special importance has been given to the analysis of material culture elements. In the study, by examining the similarities and differences between temple plans and cult objects from centres located in different geographical regions, inferences have been made concerning the historical development and functional transformations of these structures.

Keywords: Palace, Temple, Near East.

ÖN SÖZ

Tezimiz, Neolitik Dönem'den itibaren Yakın Doğu coğrafyasında gelişen yerleşim yerlerini incelemeyi ve söz konusu yerleşimlerdeki tapınak ve saray komplekslerinin mimari ve işlevsel özelliklerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, farklı dönem ve bölgelerden seçilen örnekler üzerinden tapınak ve saray yapılarına ilişkin mimari veriler ile arkeolojik buluntular karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bu doğrultuda, tapınak ve sarayların ortaya çıkış süreci, mimari özellikleri ve toplumsal organizasyon içindeki yeri, tezimizin temel araştırma konusunu oluşturmaktadır.

Tezimizde ele alınan uzun tarihsel süreç boyunca, Yakın Doğu'daki kutsal alanlarda ritüel amaçlı kullanılan çeşitli mimari unsurlar ve arkeolojik buluntulara rastlanmıştır. Ancak bu döneme ait yazılı belgelerin olmaması, araştırmanın temel sınırlılıklarından birini oluşturmaktadır. Buna ek olarak, arkeolojik verilerin de kısıtlı oluşu, dönem topluluklarının inanç sistemlerini ve ritüel pratiklerini doğrudan yorumlamayı güçleştirmektedir. Tüm bu zorluklara rağmen, mevcut bulgular, söz konusu toplulukların siyasi ve dini yaşamına dair önemli ipuçları sunmakta ve araştırmanın temel dayanak noktasını oluşturmaktadır.

Tez çalışmam süresince akademik rehberliği ve değerli katkılarıyla yanımda olan danışmanım Sayın Doç. Dr. Kimiyoshi MATSUMURA'ya en içten teşekkürlerimi sunarım. Yüksek lisans eğitimim boyunca bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşan kıymetli hocalarım Sayın Prof. Dr. Gülçin İLGEZDİ BERTRAM, Sayın Prof. Dr. Jan-Krzysztof BERTRAM ve Sayın Doç. Dr. Elif BAŞTÜRK'e teşekkür ederim. Ayrıca tez savunmam sırasında değerli katkılarından dolayı Sayın Prof. Dr. Eşref ABAY'a ve Dr. Öğr. Üyesi Cemil KOYUNCU'ya en içten teşekkürlerimi sunarım.

Hayatımın her aşamasında yanımda olan, desteğini ve sevgisini hiçbir zaman eksik etmeyen kıymetli eşim Ahmet MUTLU'ya ve yaşam sevincim, ilham kaynağım canım kızım Benan MUTLU'ya teşekkür ederim.

Kırşehir- 2025

Suzan AKKUŞ MUTLU

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xiii
RESİMLER LİSTESİ	xv
HARİTALAR LİSTESİ	xviii
KISALTMALAR	xix
GİRİŞ.....	1
ARAŞTIRMANIN KONUSU ve AMACI	1
ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ	1
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	2
TERMİNOLOJİ	3
BÖLÜM I.....	5
1. YAKIN DOĞU COĞRAFYASI'NDA KÜLTÜREL GELİŞMELER.....	5
1.1. COĞRAFYA.....	5
1.2. YAKIN DOĞU'DA YERLEŞİK HAYATA GEÇİŞ SÜRECİ ve KÜLTÜREL GELİŞMELER.....	7
1.2.1. Neolitik Çağ'da Kültürel Gelişmeler.....	2
1.2.1.1. Hassuna ve Samarra Dönemleri (MÖ VII. binyıl sonu–VI. binyıl başı).....	13
1.2.1.2. Halaf Dönemi (MÖ 5600–5000).....	15
1.2.2. Kalkolitik Çağ'da Kültürel Gelişmeler.....	17
1.2.2.1. Obeyd Dönemi (MÖ 5500–4000).....	17
1.2.2.2. Uruk Dönemi (MÖ 4000–3100).....	22
1.2.3. Merkezileşmiş Politik Toplulukların Doğuşu.....	25
1.2.3.1. Sınıf Farklılıklarının Oluşması.....	25
1.2.3.2. Yakın Doğu'da Kentlerin Doğuşu (MÖ 5500–3800).....	34

1.2.3.3. Uzmanlaşma.....	44
BÖLÜM II	49
2. NEOLİTİK DÖNEM KÜLT ALANLARI, TAPINAKLAR ve KAMU YAPILARINDAN ÖRNEKLER.....	49
2.1. GÖBEKLI TEPE.....	49
2.1.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi.....	49
2.1.2. Mimari Özellikleri.....	49
2.1.3. Hayvan ve Soyut Semboller.....	58
2.1.4. Arkeolojik Buluntular.....	62
2.1.5. Göbekli Tepe'nin İşlevi Hakkında Tartışmalar	65
2.2. KARAHANTEPE.....	69
2.2.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi.....	69
2.2.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular.....	69
2.3. HALLAN ÇEMI.....	73
2.3.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi.....	73
2.3.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular	73
2.4. KÖRTİK TEPE.....	77
2.4.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi.....	77
2.4.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular.....	77
2.5. ÇAYÖNÜ TEPESİ.....	79
2.5.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi.....	79
2.5.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular	79
2.6. JERF EL AHMAR.....	86
2.6.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi.....	86
2.6.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular	86
2.7. TELL MUREYBET.....	90
2.7.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi.....	90
2.7.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular	90
2.8. NEVALI ÇORI.....	92
2.8.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi.....	92
2.8.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular.....	93

2.9. ÇATALHÖYÜK.....	99
2.9.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi.....	99
2.9.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular.....	99
2.10. NEOLİTİK DÖNEM YERLEŞİMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ.....	104
2.10.1. Plan Tipolojisi.....	104
2.10.2. Mekân İçi Öğelerin Tipolojisi.....	107
2.10.2.1. Dikilitaşlar.....	107
2.10.2.2. Semboller.....	109
2.10.2.3. Zemin Kaplama Teknikleri.....	113
2.10.3. Ritüel Uygulamalar.....	114
2.10.3.1. Mimari Mekânların Gömülmesi/Yakılması.....	114
2.10.3.2. Kafatası Kültü.....	117
2.11. DEĞERLENDİRME.....	121
BÖLÜM III	127
3. KALKOLİTİK ÇAĞ'DA KÜLT ALANLARI, TAPINAKLAR ve KAMU YAPILARINDAN ÖRNEKLER.....	127
3.1. ERİDU.....	127
3.2. ARSLANTEPE.....	130
3.3. TEPE GAWRA.....	139
3.4. DEĞİRMEN TEPE.....	145
3.5. TELL BRAK.....	148
3.6. TELL ABADA.....	157
3.7. URUK.....	158
3.8. KALKOLİTİK DÖNEM YERLEŞİMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ ve DEĞERLENDİRİLMESİ.....	161
BÖLÜM IV	168
4. TUNÇ ÇAĞI SARAY ve TAPINAK YAPILARINDAN ÖRNEKLER.....	168
4.1. KİŞ (TELL AL-UHAYMIR/TELL INGHARRA).....	168
4.2. KÜLTEPE (KANIŞ/NEŞA).....	174
4.3. YASSIHÖYÜK.....	179

4.4. ACEMHÖYÜK.....	183.
4.5. QATNA (TELL MIŞRIFE).....	187
4.6. TUNÇ ÇAĞI YAPILARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALIZI ve DEĞERLENDİRİLMESİ.....	194
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	197
KAYNAKÇA.....	205
EKLER.....	220
ÖZGEÇMİŞ.....	285

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Tripartite Plan.....	220
Şekil 1.2. T biçimli tapınak mimarisi.....	220
Şekil 1.3. Göbekli Tepe: Güney yamaç ve batı tepe üzerindeki ana kazı alanının şematik haritası.....	221
Şekil 1.4. Göbekli Tepe dairesel (III. Tabaka) ve dörtgen (II Tabaka) planlı tapınakların durum planı.....	221
Şekil 1.5. Göbekli Tepe'deki B Yapısı'nın Çatı İskeletinin Varsayımsal Rekonstrüksiyonu.....	222
Şekil 1.6. Çayönü Tepesi Terazzo binası (T), izometrik rekonstrüksiyon.....	222
Şekil 1.7. Çayönü Kafataslı Yapı Evreleri.....	223
Şekil 1.8. Göbekli Tepede bulunan insan kafataslarının şematik çizimi.....	224
Şekil 1.9. Jerf El Ahmar EA 30 binası ve yerleşme düzeni.....	225
Şekil 1.10. Nevalı Çori'den T biçimli dikilitaş.....	226
Şekil 1.11. Çatalhöyük'te VII. Seviyeden evlerden birinde bulunan duvar resmi.....	226
Şekil 1. 12. Tepe Gawra'nın XI A Düzey Planı.....	227
Şekil 1. 13. Tepe Gawra'nın XI. Düzey Planı.....	227
Şekil 1.14. Tepe Gawra'da Tespit Edilen Tapınak.....	228
Şekil 1.15. Tell Abada A Yapısı.....	228
Şekil 1. 16. Obeyd Dönemi belli başlı üç parça planlı ev örnekleri. A: Abada Höyüğü; B,F: Gawra XV; C: Heyt Kasım; D: Madhur Höyüğü; E: Gawra XIX.....	229
Şekil 1. 17. Obeyd Dönemi Abada Höyüğü II. Düzey.....	230
Şekil 1. 18. Değirmentepe Obeyd Tapınak Planı.....	231
Şekil 1. 19. Tell Brak Kazı Alanları.....	232
Şekil 1.20. Tell Brak Nişli Yapı'nın Planı.....	232
Şekil 1. 21. Arslantepe.....	233
Şekil 1. 22. Arslantepe. VIA Dönemi yapılarının planı: Saray kompleksi ve seçkin konutlar.....	234
Şekil 1. 23. Arslantepe, Dönem VII, Tapınak C ve D (Geç Kalkolitik 4).....	235
Şekil 1. 24. b: Arslantepe VII. evrenin en geç evresi – Güneybatı açmasında yer alan yerleşim seviyesi, Tapınak C ve D ile birlikte. c) Tepe Gawra Tapınağı, VIIIC seviyesi. d) Eridu Tapınağı, VII. Seviye. e) Hammam et-Turkman Tapınağı.....	235
Şekil 1. 25. Eridu 7. Tapınak.....	236
Şekil 1. 26. Uruk'taki (günümüz Warka) Beyaz Tapınak ve Zigguratın Dijital Rekonstrüksiyonu.....	236
Şekil 1.27. Uruk/Warka. Eanna Kompleksi'nin IV. tabaka planı (yaklaşık MÖ 3200) ve "Saray E" (Bina 11) (Winter, 1993: 49).....	237
Şekil 1.28. Ur Zigguratu'nın Planı.....	237

Şekil 1.29. Tell Ingharra'nın Topografik Haritası.....	238
Şekil 1.30. Tell Ingharra'nın güneybatıdan genel görünümü.....	239
Şekil 1. 31. Tell Ingharra, Tell A. Saray A'nın birleşik planı ve JA Alanı'nda kazılan küçük tapınak.....	239
Şekil 1. 32. Doğu Kiş – Saray alanı (Tell A) ile kuzeydeki ana dinsel kompleksin ilişkisi.....	240
Şekil 1. 33. Mari Şehir Planı: 1 – Saray, 2 – İştâr Tapınağı, 3–9 – merkezi tapınak bölgesi.....	240
Şekil 1. 34: Acemhöyük Güney Yamaç.....	241
Şekil 1.35: Qatna Kraliyet Sarayı (Mart 2007 Versiyonu).....	241
Şekil 1.36: Qatna Kraliyet Sarayı'nın başlıca kült alanları (koyu gri ile gösterilmiştir)....	242
Şekil 1.37: Qatna Kraliyet Sarayı'ndaki A Odasının rekonstrüksiyonu: ocaklar ve kuzey duvarındaki varsayılan niş ile birlikte.....	242

RESİMLER LİSTESİ

Resim 2.1. Göbekli Tepe D yapısındaki 18 numaralı dikilitaş.....	243
Resim 2.2. Göbekli Tepe Dikilitaş 31, D yapısının batısındaki merkezi dikilitaş.....	243
Resim 2.3. : Göbekli Tepe, A yapısındaki 1 numaralı dikilitaşta, dikilitaşın sol tarafında bir dört ayaklı hayvan ve ağ şeklinde bir motif yer almaktadır; muhtemelen bu motif yılanlardan oluşan bir örgüyü temsil etmektedir.....	244
Resim 2.4. Göbekli Tepe'deki C yapısında yer alan 27 numaralı dikilitaştan çıkan bir yırtıcı hayvan, dişlerini göstererek bir yaban domuzuna hırlar vaziyette tasvir edilmiştir.....	244
Resim 2.5. Göbekli Tepe C yapısında 27 Numaralı Dikili Taş Üzerinde Domuz ve Yırtıcı Hayvan Betimlemesi.....	245
Resim 2.6. Göbekli Tepe’de Yılan ve Akrep Sembolleri.....	246
Resim 2.7. Göbekli Tepe D Yapısı’nda keşfedilen yaban domuzu heykeli. 67 numaralı dikilitaşın önünde konumlandırılmıştır. Geniş yüzeyinin iç mekâna dönük yerleştirilmiş olması ve gövdesine oyulmuş yuvarlak niş nedeniyle yapının diğer monolitlerinden ayrılmaktadır.....	247
Resim 2.8. Göbekli Tepe D Yapısı’nda keşfedilen yaban domuzu heykelinin altındaki sekinin ayrıntısı. Yeniden kullanılmış kalkerden yapılmış bu T biçimli dikilitaş, üzerinde alçak kabartma tekniğiyle işlenmiş çeşitli figürleri barındırmaktadır. Soldan sağa sıralandığında bu figürler; bir “H” sembolü, bir hilal, üç yılan ve dört insan yüzü ya da maske tasvirinden oluşmaktadır.....	247
Resim 2.9. Göbekli Tepe D Yapısı’nın ikinci merkezi dikilitaşı da giysi unsurlarına dair detaylar göstermektedir.....	248
Resim 2.10. 2021 Yılı Kazı Çalışmaları Sonrasında Karahantepe.....	249
Resim 2.11. Çayönü Tepesi Terrazzo Yapı.....	249
Resim 2.12. Çayönü Tepesi Kafataslı Yapı, kuzeye bakış; üst kısımda daha erken yapı (BM1), alt kısmında ise daha geç dönem kafatası binası (BM2).....	250
Resim 2.13. Sefer Tepe’de Bulunan T Biçimli Dikili Taş.....	251
Resim 2.14. Sefer Tepe T Biçimli Dikili Taşlar.....	251
Resim 2.15. Kurt Tepesi'nden Motifli bir Dikmetaş Örneği.....	252
Resim 2.16. Harbetsuvan Tepesi'nden bir Dikmetaş Örneği.....	253
Resim 2.17. Taşlı Tepe'den bir Dikmetaş Örneği.....	254
Resim 2.18. Göbekli Tepe, gerçek boyutlu insan başı, kireçtaşı, yüksekliği 23 cm.....	255
Resim 2.19. Nevalı Çori, insan yüzlü kuş heykeli.....	255
Resim 2.20. Nevali Çori’den Kel Kafalı İnsan figürü.....	256
Resim 2.21. Karahan Tepe’den Yılan Kabartmalı Dikmetaş.....	256
Resim 2.22. Karahan Tepe’den Üçgen Başlı Yılan Kabartması.....	257
Resim 2.23. Ekim 2010’da Göbekli Tepe’de kazılar sırasında gün yüzüne çıkarılan bir “totem direği”.....	257
Resim 2.24. Nevali Çori’den Totem Direği	258

Resim 2.25. Göbekli Tepe Yapı B’de bulunan kapak taşı.....	258
Resim 2.26. Göbekli Tepe’de Höyüğün Kuzeybatı Tepesinde Yerinde Bulunan Devasa Kapak Taşı,.....	259
Resim 2.27. Göbekli Tepe, C yapısından bir domuz başı heykeli	259
Resim 2.28. Çatalhöyük’ten Kadın Figürü.....	260
Resim 2.29. Diyarbakır Çayönü Yerleşkesi Özel Yapı.....	260
Resim 2. 30. Diyarbakır Çayönü’nde, Kafataslı Yapı.....	261
Resim 2. 31. Diyarbakır Çayönü’nde, Kafataslı Yapı.....	261
Resim 2. 32. Körtik Tepe Mezarlar.....	262
Resim 2. 33. Nevalı Çori Tapınakları 1. (II Tabaka), 2. (III. Tabaka).....	263
Resim 2. 34. Hallan Çemi’de Yapı Katı 1’de Yer Alan Yarı Gömülü Yapı.....	264
Resim 2. 35. Hallan Çemi’de Merkezi faaliyet alanında doğrusal şekilde dizilmiş üç koyun kafatası.....	264
Resim 2. 36. Çatalhöyük’te bir ev	265
Resim 2. 37. Çatal Höyük Bina 180’in Kuzeydoğu Platformunun altındaki mezarda bulunan çoklu insan iskelet kalıntıları.....	265
Resim 2. 38. Basit, geometrik şekilli tokenler.....	266
Resim 2. 39. Bir küpün içinden çıkan kemikten yapılmış göz idolü.	266
Resim 2. 40. Değirmen-tepe Obeyd Tapınak Duvarındaki Boyalı Resim.....	267
Resim 2. 41. Nanna Tapınağı Kült Odası.....	267
Resim 2. 42. Tapınak Duvarları girinti ve çıkıntılarla süslenmiştir.....	268
Resim 2. 43. Oval Tapınak.....	268
Resim 2. 44. Tell Brak Nişli Yapı’nın Kuzeydoğudan Görünümü.....	269
Resim 2. 45. Arslantepe, Dönem VII, Geç Kalkolitik 3 Elit Konutu.....	269
Resim 2. 46. Arslantepe VIA Sarayı erken dönemi (Geç Kalkolitik 5, erken evre; MÖ 3400-3300). a. “Kabul Binası”; b. VIA Sarayı’nın erken döneminin 3 boyutlu çizimi.....	270
Resim 2. 47: Kiş “Sarayı A’nın duvarına ait (muhtemelen giriş kısmı) aşınmış kalıntılar, güneyden görünüm. Arka planda Ziggurat Z.1.....	271
Resim 2. 48: Kiş, Ziggurat Z.1 ile Y ve ZY sondajlarının güneyden görünümü.....	271
Resim 2. 49: Kültepe	272
Resim 2. 50: Kültepe 13. Seviyeye Ait Anıtsal Yapı (Erken Tunç Çağı III).....	272
Resim 2. 51: Kültepe 13. Seviye Saray Kompleksi.....	273
Resim 2. 52: Kültepe Taş Bina’nın havadan görünümü.....	273
Resim 2. 53: Yassıhöyük II. Kat Genel Görünüm.....	274

Resim 2. 54: II. Tabaka'daki Saray Kompleksi İçerisinde Yer Alan R37 Birimine Ait Kalıntılar.....	274
Resim 2. 55: Qatna Kraliyet Sarayı C Salonu: Salonun ortasında yer alan bazalt tekne ...	275
Resim 2.56: Qatna Kraliyet Sarayı C Salonu: P Odası'nın önünde, salonun kuzeydoğu köşesinde yer alan kapalı alan, Belet-ekallim için bir kutsal mekân olarak tanımlanmıştır.....	275

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 3.1. Yakın Doğu Haritası	276
Harita 3.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Dikilitaşlı Neolitik Yerleşimler.....	276
Harita 3.3. Yukarı Mezopotamya Haritası.....	277
Harita 3.4. Kuzey Mezopotamya'nın Fiziki Coğrafyası ve Önemli Arkeolojik Alanlar	278
Harita 3.5. Neolitik Dönem Yerleşimleri.....	279
Harita 3.6. Kalkolitik Dönem Yerleşim Yerleri.....	279
Harita 3.7. Yağışa dayalı tarım alanlarını (açık gri) ve sulama tarımına dayalı alanları (koyu gri) gösteren, ayrıca incelenen yerleşim alanlarının yayılımını (taralı çizgilerle çevrili) belirten Babilonya ve Batı İran haritası.....	280
Harita 3.8. Mezopotamya ve Komşu Bölgelerdeki Başlıca Obeyd Yerleşimleri.....	281
Harita 3.9. Mezopotamya Haritası.....	281
Harita 3.10. Mezopotamya Haritası.....	282
Harita 3. 11: Acemhöyük'ün Topografik Haritası.....	283
Harita 3. 12: Asi Vadisi'nin siyasi haritası.....	284

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
Bkz. :	Bakınız
ÇÇNA :	Çanak Çömleksiz Neolitik A
ÇÇNB :	Çanak Çömleksiz Neolitik B
Çev. :	Çeviren
Doç. :	Doçent
Dr. :	Doktor
Ed./Eds. :	Editör (ler)
ED :	Er Hadenanları Devri
ETÇ :	Eski Tunç Çağı
MÖ :	Milattan Önce
Öğr. :	Öğretim
Prof. :	Profesör
T.C. :	Türkiye Cumhuriyeti
vb. :	Ve benzeri
vd. :	Ve diğerleri
km. :	Kilometre
m. :	Metre

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU ve AMACI

Tezimizin konusu Yakın Doğu coğrafyasında Epipaleolitik Dönem'den itibaren tapınak ve sarayların ortaya çıkışıdır. Bu çalışmanın temel amacı, Yakın Doğu toplumlarının göçebe yaşam tarzından yerleşik düzene geçiş sürecinde ortaya çıkan toplumsal örgütlenme biçimlerini arkeolojik veriler ışığında incelemek ve bu bağlamda tapınak ve saray gibi merkezi yapıların ilk kez nasıl ve hangi koşullar altında ortaya çıktığını araştırmaktır. Özellikle Yakın Doğu coğrafyasında Neolitik Dönem'den itibaren gelişim gösteren mimari yapılanmaların, yalnızca teknolojik ilerlemenin bir göstergesi olarak değil, aynı zamanda toplumsal, siyasal ve dini dönüşümlerin somut bir yansıması olarak değerlendirilmesi hedeflenmektedir.

Bu çerçevede öncelikle söz konusu bölgelerin coğrafi özellikleri ele alınacak; bu özelliklerin insan yerleşimleri üzerindeki belirleyici etkileri ile toplumsal yaşam, siyasal yapılanma ve din üzerindeki yansımaları irdelenecektir. Tapınak ve sarayların mimari formlarının değişimi, işlevsel çeşitliliği ve sembolik temsilleri üzerinden, erken devletleşme süreçleri ile kurumsal yapının nasıl şekillendiği anlaşılmaya çalışılacaktır.

Ayrıca bu yapıların ilk kez hangi bölgelerde ortaya çıktığının tespiti, Yakın Doğu toplumları arasındaki olası etkileşimlerin belirlenmesi, kültürel aktarım süreçlerinin izlenmesi ve söz konusu gelişmelerin arkeolojik veriler ışığında değerlendirilerek karşılaştırmalı bir yaklaşımla analiz edilmesi de çalışmanın temel hedefleri arasında yer almaktadır.

ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Bu çalışmanın temel problemi, Yakın Doğu coğrafyasında ortaya çıkarılan erken dönem yapılarının işlevine ilişkin bilimsel belirsizliktir. Özellikle Neolitik ve Kalkolitik yerleşimlerde belgelenen anıtsal yapıların tapınak olarak mı yoksa farklı bir işleve sahip kamusal yapılar olarak mı değerlendirilmesi gerektiği konusu günümüzde hâlâ tartışmalıdır. Bu bağlamda, arkeolojik literatürde birbirinden oldukça farklı yaklaşımlar mevcuttur. Tez kapsamında, söz konusu yapıların mimari özellikleri ve kullanım amaçları ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Ardından bu yapılara ilişkin farklı akademik görüşler karşılaştırmalı biçimde incelenmektedir.

Çalışmada ayrıca şu sorulara yanıt aranmaktadır: Bu yapılar gerçekten tapınak olarak mı kullanılmıştır? Eğer öyleyse, bu tapınaklarda gerçekleştirilen ritüellerin niteliği nedir? Bu ritüellerin toplumsal ve dini işlevleri nelerdir? Farklı bölgelerde bulunan yapılarda gerçekleştirilen ritüeller arasında ne tür benzerlikler ya da farklılıklar bulunmaktadır? Yakın Doğu coğrafyasında tek bir dini inanç hüküm sürmüş olabilir mi?

Araştırmanın bir diğer önemli problemi ise, incelenen erken dönemlere ait yazılı belgelerin mevcut olmamasıdır. Bu durum, tapınakların ya da sarayların işlevsel anlamlarını ve ritüel içeriklerini doğrudan anlamayı zorlaştırmaktadır. Bu nedenle, tapınak mimarisinin kronolojik gelişiminin yapı kalıntıları üzerinden aşamalı olarak analiz edilmesi gerekmektedir. Aynı şekilde, bu yapıların bölge coğrafyasıyla ilişkileri de araştırılmalı; coğrafi çevrenin mimari tercihler üzerindeki etkileri ile toplumsal inanç sistemlerine olan yansımaları değerlendirilmelidir. Ayrıca tapınaklarda yer alan sembolik bezemelerin dinle ilişkisi, ikonografik analizler yoluyla sorgulanmalıdır.

Son olarak, Yakın Doğu coğrafyasında saray ve tapınakların ortaya çıkışı ile bu yapıların birbirleriyle olan ilişkileri, arkeolojik veriler ışığında değerlendirilmiştir. Bu süreçte, söz konusu yapıların gelişiminde etkili olan sosyal, siyasal ve kültürel etmenlerin belirlenmesi, ilgili toplumların kurumsal yapılarının evrimini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Yakın Doğu, zengin kültürel birikimi ve arkeolojik çeşitliliği ile dikkat çeken bir coğrafyadır. Bu tez çalışmasında, bu bölgedeki tapınak ve sarayların ilk kez ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı sorusu hem çevresel hem de sosyo-kültürel etkenler ışığında ele alınmaktadır. Özellikle dini inanışların yanı sıra coğrafi koşulların da bu yapıların biçimlenmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle araştırmanın ilk aşamasında bölgenin doğal çevresi ve bu çevresel özelliklerin toplumsal yaşama etkileri değerlendirilmiştir.

Çalışmanın temel yöntemi, arkeolojik veriler ve literatür kaynakları incelenerek karşılaştırmalı analiz yapılmıştır. Bu bağlamda, kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiş ve elde edilen bilgiler doğrultusunda kuramsal bir çerçeve oluşturulmuştur. Ardından, seçilmiş tapınak ve saray yapılarına ait arkeolojik buluntular değerlendirilmiştir.

Ayrıca bu yapıların mekânsal konumları, mimari planları, inşa teknikleri ve sembolik öğeleri ayrıntılı biçimde analiz edilmiştir.

Yerleşim içindeki konumları ve diğer yapılarla olan ilişkileri de dikkate alınarak, incelenen kült yapıların yalnızca fiziksel özellikleri değil, aynı zamanda işlevselliği ve ritüel yapmak amacıyla kullanılıp kullanılmadığı da sorgulanmıştır. Ayrıca bu yapıların zaman içindeki dönüşümü, benzer yapı tipleriyle gösterdiği ortaklıklar ve farklılıklar üzerinden değerlendirilmiştir. Ritüel amaçlı kullanımı düşündüren yontular, kabartmalar ve bezemeler incelenerek kültürel işlevleri de analiz edilmiştir.

Tez çalışması dört ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Yakın Doğu'nun coğrafi yapısı ve tarihsel gelişimi ele alınmıştır. İkinci bölümde, bölgede tespit edilen seçilmiş anıtsal yapılar ayrıntılı olarak tanıtılmıştır. Üçüncü bölüm, Neolitik Dönem yerleşimlerinin karşılaştırmalı analizine ayrılmış; dördüncü bölümde ise Kalkolitik Çağ'a tarihlenen yapılar üzerinden tapınak ve saray komplekslerinin evrimi ve bölgesel farklılıkları incelenmiştir.

Çalışma boyunca kült yapılarının sadece bireysel nitelikleri değil, yerleşme dokusu içindeki işlevsel konumları da dikkate alınmıştır. Bu çok yönlü yaklaşım sayesinde, söz konusu yapıların ne tür toplumsal ihtiyaçlara yanıt verdiği ve hangi kurumsal süreçlerin maddi yansımaları olduğu tartışılmıştır. Nihai hedef, bu yapıların sadece mimari olarak değil, aynı zamanda toplumsal, dini ve yönetim işlevleri açısından anlaşılmasına katkı sunmaktır.

TERMİNOLOJİ

Tapınak: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; mabet, içinde tapınılan yapı anlamına gelmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 10.08.2025). Larousse'da ise tapınak; bir tanrı onuruna inşa edilmiş yapı, ibadet amacıyla toplanılan yer anlamına gelmektedir (<https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/temple/77218> Erişim: 10.08.2025).

Anıtsal: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; anıt niteliğinde olan, anıta benzeyen, abidevi, görkemli anlamlarına gelmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 10.08.2025).

Din: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-Tanrı'ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum; diyanet. 2-Bu nitelikteki inançları kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzen. Larousse'da ise din; İnsanın kutsal ile olan ilişkisini tanımlayan belirli bir inanç ve dogma

bütünü; bu inançların her birine özgü uygulama ve ritüel bütünü anlamlarına gelmektedir (<https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/religion/67904> Erişim: 10.08.2025).

3- İnanılıp çok bağlanılan düşünce, inanç veya ülkü; kült gibi anlama gelmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 10.08.2025).

Ritüel: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; bir din veya inanç sistemine ait ibadet, ayin, merasim ve bu sırada uyulması gereken kurallar anlamına gelmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 10.08.2025).

Kült: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; din, yerel özellikler taşıyan dinî törenler gibi anlamlara gelmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 10.08.2025).

Larousse'da ise kült; Tanrı'ya, ilahi varlıklara veya öyle kabul edilenlere ya da Tanrı'ya özellikle yakın olduğuna inanılan bazı varlıklara gösterilen saygı ve hürmet. Bu saygı ve hürmeti sunmayı sağlayan törenlerin bütünü gibi anlamlara gelmektedir (<https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/culte/21053> Erişim: 10.08.2025).

Sembol ve Sembolizm: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; sembol simge anlamına gelirken sembolizm simgecilik anlamına gelmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 10.08.2025).

Saray: Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1-Hükümdarların veya devlet başkanlarının oturduğu büyük yapı; 2- Kamu işlerinin yürütüldüğü büyük yapı; 3- Devlet başkanı ve çevresi; 4-Görkemli ve gösterişli yapı; palas gibi anlamlara gelmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 10.08.2025).

Token: İlk sayma sistemlerinde kullanılan en temel araçlar, “token” adı verilen küçük nesnelerdi. Her bir token, sayılan bir birimi temsil ederdi. Bir araya getirilmiş bir token yığını ise, toplam bir miktarı gösterirdi. Tokenler iki tür veriyi ifade edebilirdi: 1-Tekil varlıklar: Örneğin, bir koyun ya da keçi gibi canlı hayvanlar. 2-Ölçülmüş miktarlar: Tahıl, yağ ya da sıvı gibi ürünlerin belirli hacimleri. Bu yöntem sayesinde, örneğin bir sürüdeki toplam hayvan sayısı ya da bir ambarın ne kadar ürün içerdiği kolayca takip edilebiliyordu. Malzeme değişimi açısından, Neolitik Çağ'da (yaklaşık MÖ VII. binyıldan itibaren) önce taştan yapılmış tokenler kullanılmış, daha sonra bunların yerini pişmiş topraktan yapılan tokenler almıştır. Kil, şekil verme açısından taşlara göre çok daha elverişli olduğu için doğal taş kaynaklarının sınırlı olduğu Babilonya gibi bölgelerde, kil tokenler oldukça yaygın hale gelmiştir (Nisen vd. 1993: 11).

BÖLÜM I

1. YAKIN DOĞU COĞRAFYASI'NDA KÜLTÜREL GELİŞMELER

1.1. COĞRAFYA

Antik Yakın Doğu coğrafyası Mezopotamya, Levant, Anadolu ve İran platosunu kapsamaktadır (Kuhrt, 1995: 3; Liverani, 2014: 17). Mezopotamya terimi, Yunanca *mesos* (orta) ve *potamos* (ırmak) sözcüklerinden türetilmiş olup, “iki nehir arasındaki ülke” anlamına gelmektedir (Harmanşah, 2005: 68-69; Köroğlu, 2012: 12). Coğrafi olarak, doğuda Zagros Dağları’ndan başlayarak Basra Körfezi’ne ve batıda Suriye Çölü’ne kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır (Köroğlu, 2012: 12). Bölgenin temel tanımlayıcı unsurlarını ise Dicle/Tigris ve Fırat/Euphrates nehirleri oluşturmaktadır. Kabaca bu iki nehir arasındaki bereketli topraklar Mezopotamya olarak anılmaktadır (Foxvog, 2022:27 Bkz: Harita 9/10).

Antik Mezopotamya, yalnızca günümüz Irak topraklarını değil, aynı zamanda kuzeydoğu Suriye, güneydoğu Türkiye ve güneybatı İran’ın belirli kesimlerini de içine alan oldukça geniş ve çeşitlenmiş bir coğrafyayı ifade etmektedir. Söz konusu bölge, topoğrafik ve ekolojik farklılıklara rağmen, modern Bağdat civarından geçen varsayımsal bir çizgi temelinde genel olarak kuzey ve güney Mezopotamya olmak üzere iki ana bölüme ayrılarak incelenmektedir (McMahon, 2020: 290; Aktürk, 2020: 10).

Yakın Doğu, coğrafi ve iklimsel çeşitliliğiyle hem insan yerleşimlerini hem de arkeolojik araştırmaları şekillendiren karmaşık bir bölgedir. Bu bölgenin temel hidrolojik unsurlarını, Toros Dağları’ndan doğan Dicle ve Fırat Nehirleri oluşturur. Fırat, Toroslardan başlayarak kuzey Suriye bozkırlarına doğru akar ve burada güneydoğuya yönelerek Balih ve Habur nehirleriyle birleşir. Dicle ise doğuya akarken Toroslarla Tur Abdin dağları arasında ilerler. Her iki nehir, Bağdat yakınlarında güney Mezopotamya ovalarına ulaşır ve düşük eğim nedeniyle taşıdıkları alüvyonları burada biriktirir. Bu süreç, özellikle Fırat’ın ova seviyesinin üzerinde akmasına ve sulamanın kolaylaşmasına yol açarak, Sumer ve Akad uygarlıklarının ekonomik temelini oluşturmuştur. Buna karşın, Kuzey Mezopotamya’da nehir eğimlerinin daha dik olması nedeniyle Fırat ve Dicle, dar taşkın ovalarında derin yataklar oluşturur ve bu alanlardaki sulama olanakları sınırlı kalır. Nehirler, eski alüvyon teraslarını keserek ilerlediğinden, birçok arkeolojik yerleşim bu yükseltilmiş bölgelerde konumlanmıştır. Taşkın ovalarındaki yerleşimler ise ya alüvyon altında kalmış ya da tamamen silinmiştir. Bölgenin kuzey kesimlerinde yıllık yağış miktarı 300 mm’yi aşarak

kuru tarımı mümkün kılar; ancak ekilebilir alanlar sınırlıdır. Güneydeki Suriye steplerinde ise yağış yetersizdir. Dicle Vadisi boyunca da benzer çevresel koşullar gözlenir (Ur, 2010:389,390). Ayrıca kuzey kuşağı, Güney Mezopotamya'nın aksine taş, kereste ve maden gibi önemli hammadde kaynakları bakımından oldukça zengindir (Frangipane, 2002: 38-39). Herodotos, *Historia* adlı eserinde Asur memleketini ve Mezopotamya'nın tarımsal zenginliğini vurgularken şu ifadeleri kullanmıştır:

“Bildiğimiz toprakların en bereketlisi bu topraktır ve en fazla Demeter ürününü burası verir. Bu topraklar öyle verimlidir ki, ürün verimi en az bire iki yüz, bereketli yıllarda ise bire üç yüz oranına ulaşır. Buğday ve arpa yapraklarının genişliği dört parmak kalınlığını bulur. Darı ve susam ise ağaç boyuna erişir. Bu ürünlerin boyutlarının ne kadar olduğunu bilmekle birlikte söylemeyeceğim; zira Babil'e gitmemiş biri tahıl için söylediklerime bakıp çoktan şüpheye düşmüştür” (Historia I.193.2-5).

Ayrıca, Sumerce çivi yazılı tabletlerde Fırat ve Dicle Nehirleri'nin bereketinin kökeni mitolojik bir anlatıyla açıklanmakta; Fırat Nehri'nin Tanrı Enki'nin iradesiyle akmaya başladığı ve Dicle Nehri'nin yine onun eylemi sonucunda oluştuğu belirtilmektedir.

İlgili metnin bazı bölümleri şu şekilde nakledilmektedir:

“1-Tanrı Enki Fırat'ın karşısına gözlerini dikti

2.Kızgın bir boğa gibi

3.Penisini kaldırdı ve

4.Dicle'yi akan suyla doldurdu.

5.Görkemli ağızları olan Fırat ve Dicle

6.Abzu Kralı Enki'nin sağ elindeki asa

7.Saraylardan (akan) yağlara (benzeyen) eşsiz sular” (Römer, 1993:387).

Bu mitolojik tasvir, Mezopotamya'nın su kaynaklarının ve dolayısıyla tarımsal verimliliğinin kutsal bir temele dayandırıldığını göstermektedir. Bununla birlikte, Mezopotamya coğrafyasının doğal hammadde kaynakları açısından sınırlı olanaklara sahip oluşu, bu bölgeyi tarih boyunca dışa bağımlı kılmıştır. Ancak bu dışa bağımlılık, dönemsel olarak farklı coğrafi yönelimler ve değişen gereksinimler doğrultusunda çeşitlenmiştir. İlk yerleşik topluluklar döneminde, özellikle Zagros Dağları bölgesiyle erken dönem ticaret ve

etkileşim ağları kurulmuştur. Orta ve Son Kalkolitik Dönemlere gelindiğinde ise artan nüfus ve gelişen üretim sistemleri, hammadde ihtiyacının da büyümesine yol açmıştır. Bu bağlamda, Mezopotamya'nın içinden geçen büyük nehirlerin sağladığı ulaşım olanakları sayesinde, kuzeydeki Toros Dağları ile daha yoğun ve sistematik bir ilişki ağı geliştirilmiştir. Mezopotamya'da ilk köy yerleşimlerinin ortaya çıktığı MÖ IX. ve VIII. binyıllarda temel ekonomik faaliyet tarıma dayanmaktaydı. Bu dönemde insanlar daha çok dağlık ve yamaç bölgelerde yaşamaktayken, takip eden süreçte alüvyonlu ovalara yönelmeleriyle birlikte hem tarımsal üretimde kayda değer bir artış yaşanmış hem de nehir vadileri boyunca yeni yerleşim merkezleri oluşmuştur. Bununla birlikte, domuz ve koyun gibi hayvanların evcilleştirilmesi ve yetiştiriciliğinin yaygınlaşması, toplulukların hareketliliğini artırmış ve coğrafi açıdan daha geniş alanlara yayılmalarını kolaylaştırmıştır. Aynı süreçte, yabani kaynaklardan sağlanan ürünlerin ve avcılığın ekonomideki ağırlığı azalmış, yerleşik ve üretime dayalı bir yaşam biçimi giderek baskın hale gelmiştir (Frangipane, 2002: 38–39).

1.2.YAKIN DOĞU'DA YERLEŞİK HAYATA GEÇİŞ SÜRECİ ve KÜLTÜREL GELİŞMELER

Buzul Çağı'nda yaşayan insanlar, hayatta kalmak için temel ihtiyaçlarını yaşadıkları coğrafyanın sunduğu doğal kaynaklarla karşılamak zorundaydılar. Bu dönemde, yerleşim yerleri genellikle iklim koşullarının daha elverişli olduğu bölgelerde yoğunlaşmış ve insanlar geçimlerini, çevrede doğal olarak yetişen meyveler ile bitkilerden ve avladıkları hayvanlardan sağlamışlardır. Topluluklar, doğada hazır olarak bulunan bu kaynaklarla yetinmek durumunda olduklarından göçebe bir yaşam tarzı benimsemişlerdir. İlk barınak tercihleri kaya oyukları ve mağaralar olmuş, bu doğal sığınakların bulunmadığı bölgelerde ise saz, ağaç dalı gibi malzemelerden geçici barınaklar inşa edilmiştir (Bar-Yosef, 2002).

Yaklaşık MÖ 14.500 dolaylarında gözlemlenen iklimsel iyileşme, Levant Bölgesi'nde çevresel koşulların daha elverişli ve istikrarlı hale gelmesini sağlamış; bu durum, insan topluluklarının daha uzun süreli yerleşimlere yönelmelerinde belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, arkeolojik bulgular merkezi Levant'ta bir Natufyen kültür havzasının varlığını ortaya koymuş ve söz konusu kültür, Geç Epi-Paleolitik Dönem'in ikincil toplayıcılığa dayalı yaşam biçimini benimseyen, hatta kimi araştırmacılar erken dönem tarım faaliyetlerinin ilk örneklerini sergileyen bir topluluk olarak tanımlamıştır. Bu veriler, Natufyen kültürünün (MÖ 12.000-9500) Neolitik Çağ'a geçiş sürecinde, özellikle de

ilk tarım toplumlarının ortaya çıkışında yani Tarım Devrimi'nde yapısal bir rol oynadığını göstermektedir (Cauvin, 2000: 17; Bar-Yosef, 2002: 161, 162; Köroğlu, 2012: 37-39).

Mezolitik ya da Geç Epipaleolitik olarak adlandırılan dönemde, insan topluluklarının yaşam biçimlerinde önemli dönüşümler gözlemlenmektedir. Bu süreçte her ne kadar mağaralarda yaşam devam etse de açık alanlara inşa edilen ilk mimari örnekler yerleşik hayata geçişin ipuçlarını vermektedir. Özellikle Yukarı Mezopotamya'da bu döneme tarihlenen yerleşimlerde, avcı-toplayıcı ekonomi temel alınmakla birlikte, giderek artan bir şekilde mekânsal örgütlenme ve süreklilik izlenmektedir. Mezopotamya'da yerleşik yaşamın başlangıcı, genellikle Natufyen Kültürü (MÖ 12.000–9.500) ile ilişkilendirilir (Frangipane, 2002: 41; Verhoeven, 2011: 797). Natufyen topluluklar, özellikle Güney Levant'ın Akdeniz iklim kuşağında, oval ve yuvarlak planlı evlerin oluşturduğu köylerde uzun süreli iskân gerçekleştirmiştir. Bu yerleşik yaşam biçimi ve artan sosyal karmaşıklık nedeniyle, söz konusu gruplar literatürde sıklıkla “karmaşık avcı-toplayıcılar” olarak tanımlanır. Geçim stratejileri temel olarak avcılık ve toplayıcılığa dayansa da doğal alanlarda yetişen yabani tahılların hasadı bu dönemde belirgin bir rol oynamış ve Neolitik tarıma geçişin habercisi olarak değerlendirilmiştir (Verhoeven, 2011: 797).

MÖ 10.000–9500 yıllarına tarihlenen Khiamian evresi, başlangıçta Natufyen kültürü ile Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPNA) arasında bir geçiş dönemi olarak görülmüştür. Ancak arkeolojik bulgular, bu evrenin maddi kültür açısından Natufyen geleneğe daha yakın olduğunu göstermektedir. Yerleşimlerde yuvarlak planlı yapılar artık toprak içine değil, doğrudan zemine inşa edilmiştir. Khiamian evresinin asıl önemi ise teknik gelişmelerden çok, zihinsel ve sembolik dünyada yaşanan dönüşümdedir. Bu dönem, “sembollerin devrimi” olarak adlandırılan, ritüel ve sembolizmin toplumsal yaşamda yeni anlamlar kazandığı bir kırılma noktasını temsil eder. Bu bağlamda Khiamian evresi, Neolitik düşünce yapısının oluşumunda temel bir rol oynamıştır (Cauvin, 2000: 22, 23).

Bu kültürel evrede, avcılık ve toplayıcılıktan üretim temelli ekonomilere yani tarım ve hayvancılığa geçiş yaklaşık dört bin yıllık bir süreci kapsamaktadır (MÖ 12.000–8.000). Bu uzun geçiş sürecinin ardından, MÖ IX. binyılın sonları ile VII. binyılın başları arasında, çok yönlü tarımsal üretimin yapıldığı ve farklı büyüklüklerde köy yerleşimlerinin yayıldığı görülmektedir (Frangipane, 2002: 41).

Neolitik Dönem'in yeniden tanımlanması sürecinde, tarıma uygun alanlarda yer alan Çayönü yerleşimi istisnai bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Zira Anadolu'daki birçok Çanak

Çömleksiz Neolitik Dönem (ÇÇN/PPN, MÖ 9.500–7.000) yerleşiminin, tarımsal üretim açısından elverişsiz kabul edilen coğrafyalarda kurulduğu gözlemlenmektedir. Örneğin Göbekli Tepe, deniz seviyesinden oldukça yüksek bir rakımda, bir dağın zirvesine konumlanmıştır; Nevalı Çori ise yaklaşık 490 metre yükseklikte yer almaktadır. Benzer şekilde, Suberde yerleşimi Anadolu Platosu'nun sınırında, Batı Toroslar'ın kuzeydoğu eteklerinde bulunmaktadır. Bu yerleşimlerin dağılımı, önceki yaklaşımların aksine, ÇÇN topluluklarının ağırlıklı olarak ova alanları değil, dağ yamaçlarına yakın bölgeleri tercih ettiklerine işaret etmektedir (Sagona ve Zimansky, 2015).

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de bazı yerleşimlerin çevresinde savunma amacıyla inşa edilmiş surlara rastlanmaktadır. Bu bağlamda en erken ve en iyi belgelenmiş örnek, Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPNA; MÖ 9500–8700) evresine ait Eriha'da 8,5 metre yüksekliğindeki surdur. Benzer bir savunma yapısı, Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB; MÖ 8700–7000) Dönemi'nde Cebel Sincer Bölgesi'ndeki Mahzaliye yerleşiminde de tespit edilmiştir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in sonlarında, etkin denetim mekanizmalarının eksikliği ve çatışma potansiyeli taşıyan toplulukların varlığı, mülkiyetin korunmasına yönelik ihtiyaçları artırmış olabilir. Bu dönemde Cezire Bölgesi'nde, topluluklar arası çatışmalar nedeniyle nüfus azalması yaşanmıştır. Ancak MÖ VII. binyılın sonu VI. binyılın başlarında yeniden nüfus artışı başlamıştır. Nüfus artışı ile birlikte ortak bir kültürel yapının oluşmaya başladığı gözlemlenmiştir (Frangipane, 2002).

Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB), Neolitikleşme sürecinin teknik ve ekonomik açıdan kurumsallaştığı önemli bir evreyi temsil eder. İlk olarak Eriha stratigrafisinde tanımlanan bu kültür, yaklaşık MÖ 8600–7000 yılları arasını kapsamakta olup Levant ve Güneydoğu Anadolu'da geniş bir alana yayılmıştır. Önceki dönem olan PPNA'da gözlemlenen kültürel çeşitlilik yerini bu süreçte daha homojen ve yaygın bir kültürel birlikteliğe bırakmıştır. PPNB kültürünün başlıca ayırt edici yönleri arasında gelişmiş yontma taş teknolojisi, standartlaşmış taş alet tipolojisi, mimaride dikdörtgen plan anlayışının genelleşmesi, küçükbaş hayvancılığın tarımla birlikte geçim ekonomisinde temel bir rol kazanması ve sembolik pratikler içerisinde kafatası kültürünün belirginleşmesi yer alır. Bu özellikler, sadece maddi kültür düzeyinde değil, aynı zamanda toplumsal organizasyon, yerleşik yaşam biçimi ve ritüel yaşam alanlarında da derin dönüşümlerin gerçekleştiğini göstermektedir. Seramiğin henüz kullanılmadığı bu dönemde, çanak çömlek üretiminin bazı bölgelerde erken tarihlerde (yaklaşık MÖ 7500) başlamış olmasına rağmen, bu teknolojik geçişin kültürel yapıyı aniden dönüştürmediği anlaşılmaktadır. Seramiğin farklı bölgelerde farklı zamanlarda benimsenmiş

olması, Neolitikleşme sürecinin yekpare değil, yerel koşullara bağlı olarak değişen çok merkezli bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır (Cauvin, 2000: 75,76).

MÖ 7500–7000 yılları arasını kapsayan Geç PPNB evresi, Neolitikleşme, gelişiminin merkez üssü olan Levant çekirdek bölgesinin ötesine taşar. Bu evre, yalnızca Levant’ın çekirdek alanlarında gelişen Neolitik pratiklerin değil, aynı zamanda daha önce iskâna kapalı kalmış olan coğrafi bölgelerin özellikle Kuzey Suriye’nin kıyı kesimleri ve Natufyen sonrası terk edilmiş çöl alanlarının iç kesimlerine kadar uzanır. Söz konusu genişleme süreci, yalnızca yerleşim sahalarının coğrafi yayılımıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda önemli ekonomik dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. Bu dönüşümler arasında yeni tarımsal uygulamaların benimsenmesi, evcilleştirilmiş hayvan türlerinin çeşitlenmesi ve göçebe çobanlık gibi melez ekonomik modellerin ortaya çıkışı dikkat çeker. Bu bağlamda Geç PPNB, Neolitikleşme sürecinin hem mekânsal hem de yapısal olarak yeni bir aşamaya geçtiği kritik bir dönemeçtir (Cauvin, 2000: 76).

Anadolu’da MÖ VIII. binyılın sonları ile VII. binyılın başlarına tarihlenen Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’den Çanak Çömlekli Neolitik Dönem’e geçiş süreci, dikkat çekici bir şekilde belirsizlik taşımaktadır. Çanak çömlek üretiminin başlaması, yalnızca teknolojik bir gelişme değil, aynı zamanda toplumsal yapıda da dönüşümler yaratmıştır. Bu dönemde sosyal yaşam, giderek ev ve ocak merkezli bir düzene evrilmiş; topluluk yapıları bu yeni mekânsal düzen etrafında şekillenmiştir. Aynı süreçte, yerleşimlerin yeni coğrafi alanlara yayılması ve bölgesel kültürel farklılıkların belirginleşmesi de dikkat çekmektedir. Neolitik yaşam tarzının farklı bölgelerde eşzamanlı olarak değil, farklı zaman dilimlerinde benimsenmiş olması da bu çeşitliliğin bir göstergesidir. Öte yandan, MÖ VII. binyılda dini faaliyetlerde de önemli değişiklikler yaşanmıştır. Önceki dönemlerde merkezi tapınaklarda gerçekleştirilen ritüeller, bu dönemde konut alanlarına taşınmıştır. Tapınım yapıları, mimari açıdan ev planlarını andırmakta ve kutsal mekânlar giderek gündelik yaşamla iç içe geçmiş bir nitelik kazanmaktadır. Bu yapıların, ev sakinleri ile genellikle evin altına gömülmüş atalar arasında bir iletişim kanalı görevi üstlendiği, mistik güçlerle temasın aracı mekânları haline geldiği anlaşılmaktadır (Sagona ve Zimansky, 2015: 77).

Gordon Childe, “Neolitik Devrim” kavramı çerçevesinde, insanın buzul çağının sonuna dek çevresiyle olan ilişkisinde köklü bir değişim göstermediğini, doğada bulduğu kaynaklarla yetindiğini ifade etmektedir. Ancak bu dönemde, bireylerin doğadan elde ettiklerini daha verimli biçimde sağlamak ve elde ettiklerini seçici biçimde kullanmak üzere çeşitli yöntemler geliştirdiklerini belirtir. Childe’a göre, buzul çağının hemen ardından bazı

toplulukların doğaya yaklaşımında yaşanan radikal değişim, insanlık tarihi açısından devrim niteliğinde yeniliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Childe, 1953).

Childe, tarımın başlaması ve hayvanların evcilleştirilmesi gibi yenilikleri Neolitik Dönem'in temel unsurları olarak değerlendirmiş ve bu dönüşümün kısa sürede, ani bir biçimde gerçekleştiğini öne sürmüştür (Childe, 1953). Ancak günümüzdeki arkeolojik ve kültürel veriler, Neolitik dönüşümün her coğrafyada aynı zamanda ve hızda yaşanmadığını, aksine uzun süreli ve bölgesel farklılıklar gösteren bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

Yakın Doğu'da Neolitik Devrim'in diğer bölgelere kıyasla erken gerçekleşmesinin başlıca nedenlerinden biri, bölgenin son derece elverişli çevresel koşullarıdır. "Verimli Hilal" olarak tanımlanan ve Lut Gölü'nden İran platosuna kadar uzanan bu geçiş kuşağı; dağlık alanlarla çöl bölgeleri arasında konumlanmıştır. Bölge, zengin bozkır bitki örtüsü, ormanlık alanlar ve çeşitli yabani hayvan popülasyonlarıyla insan yerleşimi açısından ideal bir ekolojik ortam sunmuştur. Evcilleştirilen başlıca bitki türleri arasında arpa, yabani çavdar, emmer ve einkorn buğdayları ile çeşitli baklagiller (bezelye, mercimek, fasulye, burçak, nohut) yer alırken; hayvanlar arasında ise keçi, muflon, yaban öküzü ve yaban domuzu gibi türler öne çıkmaktadır. Bu biyolojik çeşitlilik, tarım ve hayvancılığın erken gelişimi açısından belirleyici bir rol oynamıştır (Cauvin, 2000: 11).

Öyle ki Nevalı Çori ve Çayönü gibi yerleşimlerde bitki ve hayvan türlerinin evcilleştirilmiş olması, bu toplulukların tarım ve hayvancılığa dayalı bir geçim stratejisi benimsediklerini göstermektedir. Ancak bu strateji, tamamen yerleşik üretime dayanmamış; avcılık ve yabani bitki toplayıcılığı gibi geleneksel yöntemlerle de desteklenmiştir. Buna karşılık Göbekli Tepe'de, mevcut arkeozoolojik ve botanik veriler, geçim ekonomisinin yalnızca yabani kaynaklara dayandığını ve henüz evcilleştirilmiş türlerin kullanımına geçilmediğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Göbekli Tepe'nin yerleşik üretim temelli Neolitik köylerden ziyade, farklı bir toplumsal ve ekonomik örgütlenmeye sahip olduğunu düşündürmektedir (Verhoeven, 2002:6).

1.2.1. Neolitik Çağ'da Kültürel Gelişmeler

Neolitik Çağ, insanlık tarihinin en köklü dönüşümlerinden birine sahne olmuştur. Bu dönemde avcı-toplayıcı yaşam tarzı yerini yerleşik hayata ve üretim temelli ekonomik sistemlere bırakmıştır. Tarımın ve hayvancılığın giderek temel geçim stratejileri hâline gelmesiyle birlikte, bireyler sadece doğadan tüketen değil, doğayı dönüştüren ve üretken

biçimde kullanan bir toplumsal yapıya evrilmiştir. Bu dönüşüm, insanlık tarihinde önemli bir dönüm noktasını temsil eder. Bu süreçte tahıl, başlıca besin kaynaklarından biri olarak öne çıkmıştır. Tarımsal üretim, mevsimsel döngülere bağlı olarak belirli zamanlarda gerçekleştirilmiş ve bu faaliyetler, topluluğun tüm bireylerinin ortak çabasıyla yürütülmüştür. Dolayısıyla, üretim süreci sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal bir organizasyon gerektirmiştir. Elde edilen ürünlerin uzun vadeli korunması ve kontrollü tüketimi için ise, işlevsel bir ambar sistemi geliştirilmiş; böylece üretim fazlası birikmiş ve ekonomik sürdürülebilirlik sağlanmıştır.

Toplumun örgütlenme biçimi de bu ekonomik dönüşüme paralel olarak yeniden şekillenmiştir. Neolitik Dönem'de, aile temelli küçük birimlerin birleşerek kabileleri, kabilelerin de daha büyük toplulukları oluşturmasıyla birlikte, toplumsal yapı giderek karmaşıklaşmıştır. Bu yeni yapılanma; iş birliği, ortak üretim ve kolektif sorumluluk temelleri üzerine kurulmuş; böylece ilk sosyal kurumların ve ekonomik ağların temelleri atılmıştır. Bu sosyal örgütlenmenin gelişimi, aynı zamanda ekonomik ilişkilerin de biçimlenmesini sağlamıştır. Dönemin toplumu, belirgin bir sınıf ayrımına sahip olmamakla birlikte, karar alma süreçlerinde etkili olan birleştirici bir otoritenin varlığından söz etmek mümkündür.

Bununla birlikte, Neolitik gelişmeler coğrafi koşullara bağlı olarak bölgesel farklılıklar göstermiştir. Örneğin Zagros Dağları'nda tarımsal faaliyetlerin sınırlı kalması ve keçi ile koyun gibi hayvanların yetiştiriciliğinin ön planda olması, daha küçük ölçekli yerleşimlerin oluşmasına neden olmuştur. Bu durum büyük ölçüde hayvanlar için uygun otlak arayışının bir sonucudur. Bu nedenle, söz konusu bölgede insanlar ya ekonomik ihtiyaçlar doğrultusunda ya da avcılık temelli yaşam biçimi gereği, küçük ve dağınık köy yerleşimlerine yönelmiştir.

Anadolu'da ise Neolitik yerleşimlerinde, genellikle birbirine benzeyen dikdörtgen planlı konutlara rastlanmaktadır. Bu mimari benzerlik, topluluklar arasında eşitlikçi bir sosyal yapının varlığına işaret etmektedir. Ancak Diyarbakır Çayönü örneğinde, batı kesimde daha küçük yapılar yer alırken doğu kesimdeki evlerin daha büyük olması, mekânsal organizasyonda sınırlı da olsa toplumsal farklılıkların ortaya çıktığını düşündürmektedir. Bunun yanı sıra, yerleşimde büyük boyutlu özel yapıların varlığı dikkat çekicidir. Bu yapıların kamusal işlevlere sahip olduğu açık olup, bazı örneklerin dinsel amaçlarla kullanıldığı da düşünülmektedir. Yapıların en yenisinde Tabanlı yapıda levhanın

yerinde çembersel bir çukur vardır. Bu çukurların kurban amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir (Frangipane, 2002).

Öte yandan gerçek anlamda dinsel yapı üç tanedir.

- 1- Bu yapılar her evrede aynı yerde inşa edilir.
- 2- Çok sayıda kişinin girebileceği bir alana sahiptir.
- 3- İçinde masa konumunda ya da dikey stel biçiminde taş bir levhanın olduğu dinsel unsurlar bulunur (Türkcan, 2006: 8).

Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ (MÖ 7000–5300), Mezopotamya’da tarımın gelişmesi ve yerleşik yaşam biçiminin yaygınlaşmasıyla, insanlık tarihinin en temel dönüşüm süreçlerinden birini yansıtmaktadır. Bu dönem için genellikle "Erken" ve "Geç" evre ayrımı yapılmakla birlikte, Yukarı Mezopotamya özelinde daha çok kültürel çeşitlilik temelinde bir sınıflandırma tercih edilmiştir. Bu bağlamda Hassuna, Samarra ve Halaf kültürleri, Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ’ın başlıca kültürel evrelerini oluşturmaktadır.

1.2.1.1. Hassuna ve Samarra Dönemleri (MÖ VII. Binyılın Sonu- VI. Binyılın Başı)

Mezopotamya’nın orta ve güney kesimlerinde, alüvyonlu düzlüklerde yerleşik ilk topluluklara ait özellikler, kuzey Mezopotamya’daki çağdaş topluluklardan belirgin bir biçimde farklılık göstermektedir. Bu bölgede ortaya çıkan ilk kültürel oluşum olan Samarra kültürü, MÖ yedinci binyılın ortalarında Bağdat çevresinde gelişmiştir; aynı dönemde kuzeyde Hassuna kültürü şekillenmekteydi. Orta ve güney Mezopotamya’da gözlemlenen ikinci kültürel yapı ise, Erken Uruk ya da Uruk öncesi (Obeyd) kültürüdür. Bu kültür, yedinci binyılın sonlarına doğru güney Mezopotamya’da ortaya çıkmış olup, kuzeydeki Halaf kültürünün ilk tezahürleriyle yaklaşık olarak eşzamanlıdır (Frangipane, 2007: 164).

MÖ VII. binyıl sonu ile VI. binyıl başlarında Cezire Bölgesi’nde Hassuna Kültürü olgunluk aşamasına ulaşmıştır. Mezopotamya’nın bu erken kültürel evreleri, genellikle ilk kez belgelendikleri yerleşimlerin adlarıyla anılmaktadır. Hassuna, Samarra, Halaf ve Obeyd gibi adlandırmalar hem belirli arkeolojik yerleşimleri hem de farklı dönemlerde geniş coğrafyalara yayılmış ortak kültürel özellikleri temsil etmektedir (Frangipane, 2002: Köroğlu, 2012: 42; Yiğit, 2020: 39,40).

Hassuna Dönemi, Mezopotamya’da tarımla uğraşan erken köy kültürünün gelişimini temsil eder. Bu döneme ait yerleşimlerde, avlu çevresine yerleştirilmiş 6-7 odalı konutlar dikkat çekmektedir. Odalar genellikle iki blok halinde düzenlenmiştir. Ayrıca, çanak çömlek üretimi için kullanılan gelişmiş fırınlar ve tandırlar da bu yerleşimlerde yaygın olarak görülmektedir. Bu dönemin en karakteristik maddi kültür unsurlarından biri, Hassuna seramiği olarak adlandırılan standart çanak çömlek üretimidir. Söz konusu seramik üslubu, Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin’e kadar uzanan geniş bir coğrafyada yayılım göstermiştir. Hassuna, Şimşara ve Yarım Tepe gibi merkezlerin üst tabakalarında ise, Hassuna seramiğine ek olarak “Samarra malları” adı verilen yeni bir çanak çömlek türünün kullanımda olduğu tespit edilmektedir. Bu yeni seramik üslubu zamanla daha önceki formların yerini almış ve yayılımını kuzeyde Diyarbakır bölgesine kadar genişletmiştir (Frangipane, 2002; Köroğlu, 2012: 42,43).

Bağdat’ın 125 km. kadar kuzeyinde yerleşik Samarra sitinden adını alan bu kültürün en önemli temsilcileri Tell Şemsara ve Tell es-Savran Höyüğü’dür. Tell es-Savvan Höyüğü, bir hektardan daha küçük bir alana sahip olmasına rağmen, planlı yerleşim düzeni ve çok odalı büyük evleriyle dikkat çeken bir yerleşimdir (Yiğit, 2020: 41). Evler, birbirine yakın fakat bağımsız büyük bloklar hâlinde inşa edilmiş olup, yapımında genellikle kalıpla üretilmiş, fırınlanmamış toprak tuğlalar kullanılmıştır. Bu mimari özellikler, erken dönemde Bukras yerleşiminde de gözlemlenmekte ve sonrasında Samarra Kültürü’ne özgü yaygın bir teknik hâline gelmiştir. Aynı zamanda, Orta Fırat kültürlerine özgü alçıtaşı levhalar üzerine basılmış mühür damgaları da Savvan’da belgelenmiştir. Zamanla, Savvan’daki konut mimarisi değişmiş ve evler karakteristik T biçimli planlara dönüşmüştür. İki bloktan oluşan bu yeni ev planı, önceki üç odalı düzenlerden farklıdır. Ayrıca, bazı yapıların zemin üzerinde yükseltilmiş tabanlar üzerine inşa edilmesi, bunların muhtemelen ambar işlevi gördüğünü düşündürmektedir. Bu durum, yerleşimin açık biçimde sulama destekli tahıl tarımı ve buna bağlı ürün depolama faaliyetlerine dayanan bir ekonomik yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Tarıma bağlı hayvancılık da bu yerleşik ekonominin önemli bir bileşenini oluşturmuştur (Frangipane, 2002: 107-117).

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ’ın son evresinde kaydedilen nüfus gerilemesinin ardından, muhtemelen MÖ VII. binyılın sonlarına, fakat kesin olarak MÖ VI. binyılın başlarına gelindiğinde Kuzey Mezopotamya Cezire Bölgesi’nde nüfusun yeniden artmaya başladığı gözlemlenmektedir. Bu demografik canlanma, yerleşim yerlerinin sayısındaki belirgin artış ve Cebel Sincar ile Balık gibi yoğun nüfuslu çekim merkezlerinden, önceden

az nüfus barındıran ya da tamamen terk edilmiş olan çevre topraklara doğru gerçekleşen sürekli yayılma hareketiyle belgelenmektedir. Bu yayılma süreciyle birlikte, yerleşimlerin yalnızca geleneksel olarak tercih edilen bölgelere değil, o döneme kadar yerleşim açısından daha az talep gören farklı doğal çevre koşullarına sahip alanlara da yayılmaya başladığı anlaşılmaktadır. İnsan topluluklarının bu şekilde daha geniş ve yoğun bir biçimde toprakları doldurmaları, beraberinde ileri düzeyde bir kültürel bütünleşme sürecini de getirmiştir. Bu dönüşümü belgeleyen en önemli göstergelerden biri, Cezire bölgesinin tamamında ve çevresindeki topraklarda, kültürel açıdan ve muhtemelen etnik bakımdan da birbiriyle sıkı bağlantılar kurmuş toplulukların varlığıdır. Bu topluluklar Halaf kültürünü oluşturmuşlardır (Frangipane, 2002: 86).

1.2.1.2. Halaf Dönemi (MÖ 5600-5000)

Samarra kültürü ile yine aynı döneme ait olan Halaf Kültürü Suriye'nin kuzeydoğusunda bulunan Tell Halaf yerleşiminden ismini almıştır. Halaf kültürü MÖ 5600-5000 yıllarında etkisini yoğun biçimde sürdürmüştür. Halaf kültürü toplulukları, yalnızca Suriye-Irak Cezire bölgesiyle sınırlı kalmayıp, geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu kültüre ait yerleşimler; Güneydoğu Anadolu'daki Toroslar ve Anti-Toroslar'ın etek bölgelerinde, Van Gölü'nden Kahramanmaraş yöresine uzanan Doğu Anadolu'nun dağlık alanlarında ve Dicle Nehri havzasında, neredeyse Bağdat bölgesine kadar takip edilebilmektedir (Frangipane, 2007: 154).

Halaf yerleşimleri genellikle küçük ölçeklidir; büyük bir kısmı bir hektardan daha küçük alanları kaplamakta, birkaç tanesi ise 1 ila 2 hektar büyüklüğündedir. Nadiren 2 hektardan daha büyük yerleşimlere rastlanmaktadır. Yerleşimlerin boyutları arasında dikkat çekici ölçü farkları bulunmamakta ve nitelik bakımından da belirgin bir hiyerarşik yapı gözlemlenmemektedir. Bu bağlamda, Halaf yerleşimleri, ağırlıklı olarak tüm yıl boyunca sürekli yerleşime sahne olan büyük merkezler olmaktan ziyade, mevsimsel kullanım amacıyla kurulmuş kısa süreli yerleşimler ile daha uzun süreli iskân barındıran köylerden oluşmaktadır (Frangipane, 2002: 89; Köroğlu, 2012: 43; Yiğit, 2020: 41). Kimi durumlarda bu köyler oldukça sınırlı nüfus barındıran, düşük yoğunluklu yerleşimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yerleşimlerin çoğu, belirli dönemlerde geçici olarak terk edilmekte ve daha sonra yeniden iskân edilmekteydi; bu uygulamanın kökeni, daha önceki Hassuna Dönemi'ne

dek uzanan bir yerleşim geleneğiyle ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda Yarım Tepe (Cebel Sincar) yerleşimi dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir (Frangipane, 2007: 155).

Halaf Dönemi'nde tarım ve hayvancılık temel ekonomik faaliyet alanlarını oluşturmaktadır. Bu dönemde çeşitli buğday ve arpa türlerinin yanı sıra baklagillerin ve ketenin de kültüre alınmış olması, ileri düzeyde tarım teknolojilerinin ve muhtemelen küçük ölçekli sulama uygulamalarının varlığını göstermektedir. Hayvancılıkta ise, başta keçi ve koyun olmak üzere, sığır ve domuz türlerinin de artan bir paya sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Halaf ekonomisini çağdaş diğer Neolitik kültürlerden ayıran en özgün unsur, bozkır faunasına yönelik ceylan ve yaban keçisi avcılığı gibi geleneksel avcılık faaliyetlerinin önemini korumaya devam etmesidir (Frangipane, 2002: 90, 91).

Bu kültüre ait yerleşimlerin en belirgin mimari özelliklerinden biri, dar caddelerle birbirinden ayrılmış, farklı büyüklüklerde inşa edilmiş dikdörtgen ve yuvarlak planlı konutlardır. Özellikle tholos (*tholoi*) tipi yapılar, Halaf mimarisinin ayırt edici öğeleri arasında yer alır. Bu yapılar, çapı 3 ila 7 metre arasında değişen yuvarlak bir ana oda ile buna bitişik dikdörtgen bir yan odadan oluşmaktadır ve yerleşim düzeni açısından dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Yapıların boyutları ve inşaat tekniklerindeki çeşitlilik, toplumsal statü ya da hiyerarşik farklılıklardan ziyade, söz konusu yapıların gündelik yaşam içerisindeki farklı kullanım amaçlarına dayanmaktadır. Ayrıca, taban ve duvar yüzeylerinde kalın sıva katmanlarıyla yalıtılmış olan bazı yapıların ise depolama amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır (Frangipane, 2002; Frangipane, 2007: 155).

Zira Halaf köylerinde bireysel konutlara veya hanelere ait mekânsal alanlar belirgin biçimde ayırt edilemez; yapıların düzensiz yerleşimi ve açık alanların çok işlevli kullanımı, esnek bir yerleşim düzenine işaret etmektedir. Bunun yanında, her yerleşimde sınırlı sayıda, daha büyük ve dikdörtgen planlı yapılar da belgelenmiş olup, bu yapıların topluluğun ortak kullanımına yönelik kamusal etkinlikler veya depolama işlevi gördüğü düşünülmektedir (Frangipane, 2007: 156,157).

Halaf Kültürü'nün çanak çömlek üretimi, dönemin diğer Neolitik geleneklerinden farklılaşan önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Genellikle tek renkli boya bezemeli ve geometrik motiflerle süslenmiş bu seramiklerin, ev içi üretimden ziyade, uzmanlaşmış zanaatkârlar tarafından üretildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, erken döneme ait iş bölümü ve zanaat uzmanlaşması olgusunun göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, Neolitik Çağ'da ortaya çıkan damga mühür kullanımı Halaf Kültürü'nde de devam etmiş ve

çeşitli arkeolojik buluntularla belgelenmiştir (Frangipane, 2002: 92-106; Köroğlu, 2012: 43, 44).

Güney Mezopotamya ise doğal çevre koşulları nedeniyle yoğun ve kalıcı yerleşimlere elverişli olmayan bir bölgeydi. Yetersiz yağış, yağmura dayalı tarımı engellemiş; doğal kaynakların sınırlılığı ve mevsimsel taşkınların yarattığı riskler, yerleşimlerin yalnızca belirli dönem ve alanlarla sınırlı kalmasına yol açmıştır. MÖ V. binyılda bölge su bakımından zengin olsa da, yüksek deniz seviyesi ve taşkınlar geniş alanları bataklık hâline getirmiş; bu durum, erken dönem insan yerleşimlerini önemli ölçüde kısıtlamıştır (Nissen vd, 1993: 1). Belki de bu nedenle MÖ V. binyılda güneyden kuzeye bir göç gerçekleşmeye başlamıştır. Bu göçün sonucunda Doğu Toroslar ve Yukarı Mezopotamya’da, kabile temelli ve eşitlikçi yapılarla karakterize edilen Halaf toplumsal modeli yerini, daha büyük ve kalıcı yerleşimlere dayanan hiyerarşik bir düzene bırakmıştır.

1.2.2. KALKOLİTİK ÇAĞ’DA KÜLTÜREL GELİŞMELER

1.2.2.1. Obeyd Dönemi (MÖ 5500-4000)

Adını, ilk kez keşfedildiği yer olan Tell el-Obeyd’den alan Obeyd Kültürü, yaklaşık MÖ 5500- MÖ 4000 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Obeyd kültürü Halaf kültürü ile Kuzey Mezopotamya’da eş zamanlı olarak gelişmiştir. Bu dönemde yerleşim düzenlerinde ve mekânsal organizasyonlarda dikkate değer değişiklikler gözlemlenmiştir. Güney Mezopotamya’da nüfusun önemli bir kısmı küçük ölçekli köy yerleşimlerinde yaşamını sürdürmüştür. Ancak zaman içerisinde ilk kasaba tipi yerleşimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Söz konusu yerleşimler, yalnızca nüfus yoğunlukları bakımından değil, aynı zamanda barındırdıkları mimari unsurlar açısından da öne çıkmaktadır. Özellikle belirli plan şemalarına sahip tapınak yapıları, iç mekân kurguları ve mimari detayları sayesinde diğer yapı tiplerinden açık biçimde ayrılmakta ve bu yönleriyle kamusal işlev üstlendikleri anlaşılmaktadır. Buna karşılık hem kırsal hem de kentsel bağlamda inşa edilen konutlar, genellikle bağımsız planlı ve düzensiz bir dağılım gösteren serbest düzenlemeli yapılar şeklinde tasarlanmıştır (Pollock, 1999: 3; Bkz: Harita 8).

Mezopotamya ve çevresinde MÖ VII., VI. ve V. binyıllara tarihlenen arkeolojik kayıtlar, kültürlerarası etkileşimlerin yalnızca maddi değil, aynı zamanda simgesel boyut taşıyan bir niteliğe sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu dönemde kültürel kimliğin taşıyıcısı ve göstergesi konumundaki belirli nesnelerin özellikle stilize ve ikonografik açıdan ayırt edici biçimlerde dekore edilmiş seramikler, sembolik değeri yüksek figürinler, ritüel

içerikli kaplar ve diğer maddi kültür unsurlarının geniş bir coğrafi alana yayıldığı gözlemlenmektedir. Söz konusu nesnelerin yalnızca yerel üretim merkezlerinde değil, çoğu zaman bu merkezlerden oldukça uzak bölgelerde de bulunması, kültürel aktarımın mekânsal boyutunu ortaya koymaktadır. Bu dolaşımın niteliği ise klasik anlamda bir “ticaret” faaliyetinden çok, farklı topluluklar arasında kurulan sosyo-kültürel ilişkilerin, törensel değiş-tokuş uygulamalarının veya ritüel temelli karşılaşmaların ürünü olarak değerlendirilmelidir. Nesnelerin taşınması ile birlikte onlara yüklenen sembolik anlamların da taşınması, kültürel temsilin ve kimlik üretiminin dinamik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, bu tür maddi kültür unsurlarının yayılımı, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sosyal bağlamı ve ideolojik içerikli bir iletişim biçimi olarak da yorumlanmalıdır (Frangipane, 2015). Maddi kültür öğelerinin bu şekilde dolaşıma girmesi, birbirinden farklı topluluklar arasında sembolik düzeyde bir etkileşim zemini oluşturmuştur. Böylece kültürel benzerliklerin kurulması ve kolektif kimliklerin yeniden tanımlanması sürecine zemin hazırlamıştır.

MÖ VI. binyılda Kuzey ve Güney Mezopotamya toplumları, sosyo-ekonomik yapı, üretim biçimleri ve yerleşim düzeni bakımından birbirinden oldukça farklı örgütlenme modelleri sergilemiştir. Güney Mezopotamya toplumları, geniş ölçekli ve yoğun sulama sistemlerine dayalı tarımsal faaliyetler etrafında şekillenen bir yaşam tarzı benimsemişken; Kuzey Mezopotamya toplumları, daha küçük ölçekli kırsal yerleşimlerde, karma tarım ve hayvancılığa dayalı bir geçim modeli geliştirmiştir. Bu farklılıklara rağmen, her iki bölge arasında iki bin yılı aşkın bir süre boyunca kültürel temaslar ve etkileşim devam etmiştir (Frangipane, 2015).

MÖ VI. binyılın sonlarına doğru, Obeyd kültürü kuzeye doğru yayılmış ve zamanla tüm Mezopotamya üzerinde belirleyici bir kültürel etki yaratmıştır. Obeyd kültürünün etkisi, güneyli toplulukların kuzeye doğru göç etmeye başlamasıyla birlikte Halaf kültürünün yerini almaya başlamıştır (Köroğlu, 2012: 46). Bu süreçte Halaf toplulukları, güneyden gelen yeni grupların müdahaleleriyle karşı karşıya kalmış ve bu durum, mevcut sosyo-kültürel yapılar üzerinde belirgin bir baskı yaratmıştır. Bununla birlikte herhangi bir büyük ölçekli göç hareketi, toprak istilası ya da doğrudan bir fetih sürecine dair arkeolojik ya da tarihsel kanıt bulunmamaktadır. Dolayısıyla Halaf ve Obeyd toplulukları arasında uzun vadeli, istikrara dayalı ve görece barışçıl ilişkilerin gelişmiş olması muhtemeldir. Mezopotamya’daki ilk tarım toplumlarına ait bu erken dönemde hem insan hem de mal dolaşımının artmasıyla birlikte, güneydeki merkezlerden gelen küçük toplulukların kuzeye doğru hareket ederek

yeni yerleşim alanları oluşturmaları mümkün hâle gelmiş olabilir (Frangipane, 2003: 148–149). Bu kültürel dönüşüm süreci, yalnızca coğrafi bir genişleme değil, aynı zamanda mimari, ekonomik ve toplumsal yapılar açısından köklü değişimleri de beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte, söz konusu toplulukların ekonomik ve toplumsal örgütlenmeleri giderek daha hiyerarşik ve içsel olarak eşitsiz bir yapı kazanmaya başlamış; bu dönüşüm, onların Güney Mezopotamya'daki Obeyd toplumu modeline gitgide daha fazla benzemelerine yol açmıştır (Frangipane, 2016a: 13).

Söz konusu bölgelerde gözlemlenen yapısal dönüşüm, siyasal ve kısmen ekonomik merkezileşme sürecinin başlangıcına işaret etmektedir. Bu süreç, yeni "tapınak" kurumları ve büyük olasılıkla ritüelleri icra eden yüksek statülü bireyler etrafında şekillenmiştir. Halaf evlerinde benzeri bulunmayan bu tür yapılanmalar, yerel toplumsal organizasyon açısından köklü bir yeniliğe işaret etmektedir. Bu bağlamda, topluluğa ait ortak depolama sistemlerinin ortadan kalktığı görülmektedir. Bu süreçte Halaf Dönemi'ne özgü *tholoi* (tholos) tipi dairesel planlı konut mimarisi terk edilerek, Obeyd Dönemi'ne ait daha farklı, çoğunlukla dikdörtgen planlı yapı anlayışları benimsenmiştir (Köroğlu, 2012: 46; Frangipane, 2016a:14). Büyük üç bölmeli evlerle tanımlanan bu yapılar, dinsel, siyasal ve ekonomik seçkinlerin ortaya çıkışını yansıtırken; idari işlevlere sahip tapınakların varlığı, artan toplumsal karmaşıklığın ve merkeziyetçiliğin göstergesi olarak öne çıkmaktadır (Frangipane, 2003: 147). Bu mimari yapı Dicle'nin doğusundan (Tepe Gawra, tabaka XV-XII) Yukarı Fırat Bölgesi'ne (Değirmentepe) kadar Kuzey Obeyd Dönemi'nin tüm evlerinde görülmektedir (Frangipane, 2016a: 14).

Güney Mezopotamya'da bu dönemde sulamalı tarım sistemlerinin yaygınlaşması, üretimin sürekliliğini sağlamanın ötesinde, toplumsal iş bölümü ve örgütlenme açısından da önemli bir dönüm noktası olmuştur (Köroğlu, 2012: 46). Söz konusu toplumsal ve mekânsal dönüşüme paralel olarak, maddi kültürde de dikkat çekici değişimler meydana gelmiştir. Bu bağlamda, Obeyd seramiği, Halaf seramiğine oranla daha sade bir estetik anlayışı yansıtmaktadır. Açıklanmamış yüzeyleri, genellikle bezemesiz oluşu ve gündelik kullanım amaçlı işlevsel formlarıyla Obeyd çanak çömlekleri, daha önceki dönemlerin gösterişli ve zengin bezemeli Halaf seramiğinden belirgin biçimde ayrılmaktadır. Ayrıca bu dönemde, çömlekçi çarkının yaygın biçimde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan Obeyd Kültürü'nün etkisinin yayıldığı bölgelerde, daha önce baskın olan yoğun bezemeli Halaf seramiğinin büyük ölçüde ortadan kalktığı ve yerini bu daha sade üretim anlayışına bıraktığı görülmektedir. Bu durum, toplumsal yapıdaki merkezileşme eğilimlerinin ve üretim

süreçlerindeki standartlaşmanın maddi kültüre de yansıyan önemli bir göstergesidir (Özdoğan, 2011: 108).

Her ne kadar bu güneyli grupların kimlikleri ya da söz konusu müdahalelerin arkasındaki nedenler net biçimde ortaya konamamış olsa da ortaya çıkan etkileşimin sonuçları oldukça açıktır. Halaf kültürüne ait geleneksel yaşam biçimleri ortadan kalkarken, onların yerine, farklı toplumsal, ekonomik ve siyasal örgütlenme biçimlerini beraberinde getiren yeni bir kültür yapılanması ortaya çıkmıştır. Halaf ve Obeyd kültürleri arasındaki geçiş süreci, basit bir yer değiştirmeden ziyade, uzun süreli ve kademeli bir kültürel etkileşim süreci olarak değerlendirilmelidir. Obeyd kültürüne ait ilk izlerin Cezire'nin doğusunda görülmeye başlaması ve bu etkinin zamanla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun daha batı ve kuzey kesimlerine kadar yayılması, güneyli toplulukların Halaf toplumunun sosyal ve kültürel dokusuna kesintisiz bir biçimde nüfuz ettiğini göstermektedir. Söz konusu geçişin mekânsal ve kronolojik dinamiklerine dair en güçlü kanıtlardan biri, Musul'un güneydoğusunda yer alan Tepe Gawra'da XV. seviyeye tarihlenen ve Obeyd kültürüne özgü mimari özellikler sergileyen yapıdır. Yanlara taşan kanatlara sahip tipik üç bölmeli planıyla tanımlanan bu yapı, özellikle Yukarı ve Aşağı Mezopotamya arasında bir geçiş alanı olarak değerlendirilen Hamrin Bölgesi'ndeki mimari örneklerle dikkat çekici benzerlikler taşımaktadır (Frangipane, 2002: 127-160; Frangipane, 2003:148).

Bu tür mimari benzerliklerin yanı sıra, kültürel ve ticari etkileşim ağlarının da Yukarı ve Aşağı Mezopotamya arasındaki geçiş sürecine katkıda bulunduğu görülmektedir. Nitekim Değirmen-tepe'de bulunan damga mühürler ve bullalar, Doğu Anadolu'dan Güney Mezopotamya'ya kadar, özellikle Fırat Nehri boyunca uzanan yoğun ticari ilişkilerin varlığına işaret etmektedir. Ayrıca Değirmen-tepe, Arslantepe, Tülintepe ve Yümüktepe gibi yerleşimlerde görülen Obeyd tipi mimari unsurlar ve Obeyd seramikleri, bu kültürel etkileşim ağlarının somut yansımalarıdır. Buna karşılık, Güney Mezopotamya'da Anadolu kökenli, özellikle obsidyen ve diğer çeşitli madenlerin kullanımı da bu karşılıklı ilişkilerin önemli kanıtları arasında yer almaktadır (Arslantaş, 2013).

Kültürlerarası temaslar ile topluluklar arası etkileşimler, arkeolojik kayıtlar aracılığıyla güçlü bir biçimde belgelenmiş olup, uzun süredir araştırmacıların kuramsal ve metodolojik ilgisini çeken başlıca konulardan biri olmuştur. Bu etkileşimlerin arkeolojik çalışmalarda merkezi bir konuma sahip olmasının temel nedenlerinden biri, kültürel aktarımın yalnızca maddi unsurların dolaşımını değil, aynı zamanda bilgi, teknoloji, sosyal pratikler ve sembolik yapıların da yeniden üretimini mümkün kılmasıdır. Nitekim kültürel

öğelerin farklı gruplar arasında dolaşımı, yalnızca maddi kültür unsurlarının değil, aynı zamanda teknolojik bilgi, üretim teknikleri, sosyal örgütlenme biçimleri ve sembolik sistemlerin de yayılımını mümkün kılmıştır. Bu durum tarihsel süreçte çok katmanlı değişim dinamiklerini harekete geçirmiştir. Dolayısıyla kültürel temas alanlarının analizi, yalnızca geçmiş toplulukların ilişkilerini anlamak açısından değil, aynı zamanda bu ilişkilerin evrimsel süreçlerde nasıl dönüştürücü bir rol oynadığını çözümlemek bakımından da kritik bir öneme sahiptir (Frangipane, 2015)

Nitekim Güney ve Kuzey Mezopotamya arasındaki karşılıklı etkileşim, daha bütünleşik ve karmaşık bir kültürel yapının temellerini atmıştır. Bu kültürel bütünleşmenin sonuçları, özellikle Aşağı Mezopotamya'daki Obeyd 3 ve 4 evrelerinde daha belirgin hale gelmiştir. Söz konusu evrelerde gözlemlenen gelişmeler, yalnızca teknolojik ve mimari yeniliklerle sınırlı kalmamış; aynı zamanda toplumsal yapıda da niteliksel bir dönüşümün izlerini taşımıştır. Bu dönemde, geleneksel eşitlikçi toplum yapısı aşınmaya başlamış ve sosyal tabakalaşmanın ilk örnekleri olarak değerlendirilebilecek seçkin bir sınıf ortaya çıkmıştır. Böylece, Neolitik Dönem'in kollektif yaşam düzeninden farklı olarak, karar alma ve üretim süreçlerinde belirli grupların ön plana çıktığı daha karmaşık ve hiyerarşik bir toplumsal yapı şekillenmeye başlamıştır (Frangipane, 2002: 154).

Obeyd kültürüne ait maddi malzemenin Kuzey Mezopotamya'da ve Fırat'ın batısına kadar geniş bir alanda görülmesi, günümüzde hâlâ tam olarak açıklanamamaktadır. Bu olguya yönelik olarak Flannery'nin "*öykünme modeli*" gelişmiş statü sistemlerine sahip bölgelerin dış kültürel unsurları kendi yapısına entegre etme eğilimini vurgulayan bir çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda, Mezopotamya'daki idari ve dini kurumların kuzeyde öykünülmesi de yerel seçkinlerin bu süreçten statü ve siyasi güç elde etmeleriyle anlam kazanmaktadır. Nitekim, Tepe Gawra'daki tapınak mimarisinin benimsenmesi, güneyde üretim araçlarına erişimi sınırlama amaçlı kullanılan yöntemlerin kuzeyde kültürel olarak içselleştirilmiş bir biçimi olarak değerlendirilmektedir (Oates, 1993: 414).

Bununla birlikte, bu dönemdeki köy yerleşimlerinin büyük ölçüde özerk bir yapıya sahip olduğu ve yerleşimlerin mekânsal dağılımında hiyerarşik bir organizasyonun izlerine rastlanmadığı görülmektedir. Dolayısıyla, söz konusu dönemde merkezi bir otoritenin ya da siyasal hiyerarşinin varlığından söz etmek mümkün değildir. Bu durum, Neolitik Dönem'in eşitlikçi toplumsal yapısının Obeyd Dönemi'nin ilk evrelerinde hâlâ geçerliliğini koruduğunu göstermektedir (Sagona ve Zimansky, 2015).

Devlet öncesi toplumsal yapılarda sınır olgusunun esnek ve geçirgen bir nitelik taşıması, Yakın Doğu'daki çeşitli tarih öncesi ve protohistorik toplumlar hem bireysel hem de topluluk temelli hareketlilik pratiklerini şekillendiren başlıca dinamiklerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde nesnelerin, hammaddelerin ve teknolojik unsurların geniş coğrafi alanlarda dolaşımı ile birlikte, farklı kültürel unsurların etkileşime girerek melez biçimler üretmesi, söz konusu hareketliliğin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal düzeyde de önemli sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Dolayısıyla kültürel temaslar; zaman zaman rastlantısal ve geçici karşılaşmalar (örneğin bölgesel şölenler, ritüel buluşmalar) biçiminde ortaya çıkabileceği gibi, bazı bireylerin veya grupların yeni bölgelere kalıcı olarak yerleşmesine neden olan daha köklü yeniden yerleşim süreçlerini de içerebilir. Söz konusu hareketlilik, toplumsal organizasyonun bir parçası olan köy bölünmesi, exogami (grup dışı evlilik yoluyla bağlantı kurma) gibi uygulamalar ya da çevresel, ekonomik veya politik nedenlerle gerçekleşen gönüllü ya da zorunlu göçler yoluyla somutlaşmış olabilir. Bu çok yönlü hareketlilik biçimleri, yalnızca maddi kültürün yayılımını değil, aynı zamanda sosyal normların, kimlik yapılarının ve topluluklar arası ilişkilerin dönüşümünü de beraberinde getirmiştir (Frangipane, 2015).

1.2.2.2. Uruk Dönemi (MÖ 4000-3100)

Mezopotamya'nın güney kesimlerindeki yerleşim faaliyetleri, kuzeydeki yerleşimlere kıyasla daha geç bir dönemde başlamıştır. Günümüze ulaşan arkeolojik veriler, bu bölgede MÖ VI. binyılın başlarından MÖ IV. binyılın sonlarına uzanan bir yerleşim sürecine işaret etmektedir. Bu erken dönem buluntular, kronolojik olarak Samarra Kültürü'nün geç evresiyle örtüşmektedir. Frangipane'ye göre, Güney Mezopotamya'da yerleşimin gecikmesinin temel nedeni, teknolojik düzeyin henüz gelişmemiş olması nedeniyle bölgenin zorlu çevresel koşullarına karşı yeterli uyumun sağlanamamasıdır. Özellikle su taşkınları, çöl ikliminin sertliği, yeraltı sularının yüzeye yakın oluşu ve toprağın yüksek tuzluluk oranı gibi çevresel faktörler, tarımsal üretimi önemli ölçüde kısıtlamıştır (Frangipane, 2002).

MÖ IV. ve III. binyıllarda gelişen yerleşim bölgeleri, derin ve verimli toprakları ile yüksek tarımsal üretim potansiyeli sunan, aynı zamanda görece istikrarlı bir yağış rejimine sahip alanları kapsamaktadır. Bu dönemlerde sulama teknolojisinin henüz geliştirilmemiş olması dikkate alındığında, en büyük ve yoğun yerleşimlerin, yağışa dayalı tarımın sınırlarında ya da bu sınırların hemen ötesinde konumlanmış olması dikkat çekici bir

olgudur. Öte yandan, Zagros Dağları'nın daha kuzeyinde yer alan, yağış açısından daha avantajlı bölgeler ile Fırat Nehri'nin güneyindeki kurak step kuşağında ve nehirler arasındaki geçiş bölgelerinde ise daha küçük ölçekli yerleşimlerin hâkim olduğu gözlemlenmektedir (Ur, 2010:390).

MÖ IV. binyılın ilk yarısında meydana gelen iklimsel değişim, Güney Mezopotamya'daki çevresel dengelerde önemli bir dönüşüme yol açmıştır. Büyük nehirlerin beslenme havzalarında yağışların azalması, akarsu debilerinin düşmesine ve mevsimsel taşkınların etkisinin hafiflemesine neden olmuştur. Aynı süreçte, Basra Körfezi'nde deniz seviyesinin kara kütlesine göre gerilemeye başlamasıyla birlikte, bölge topoğrafyası daha istikrarlı bir karakter kazanmıştır. Bu çevresel değişkenler, tarımsal üretimi destekleyen daha uygun koşulların oluşmasına katkı sağlamış; böylece Güney Mezopotamya'nın düzenli yerleşimlere ve artan nüfus yoğunluğuna olanak tanıyan bir yerleşim alanı hâline gelmesinin önünü açmıştır (Nissen vd., 1993: 1).

MÖ IV. binyılın ikinci yarısında, Güney Mezopotamya'da taşkın tehdidinin azalmasıyla birlikte tarıma elverişli araziler genişlemiş ve kalıcı yerleşimlerin temelleri atılmıştır. Ancak IV. binyılın sonları ile III. binyılın başlarında yaşanan su kaynaklarındaki azalma, tarımsal faaliyetleri sürdürmek için yeni çözümleri zorunlu kılmış; bu durum, ilk uzun mesafeli sulama kanallarının inşasına neden olmuştur. Başlangıçta basit yapılar olan bu kanallar, zamanla karmaşık yapay sulama ağlarına dönüşerek bölgesel üretim kapasitesini büyük ölçüde artırmıştır. Güney Mezopotamya'da erken uygarlığın ortaya çıkışı ise yalnızca çevresel değişimlerle değil, aynı zamanda kültürel aktarım süreçleriyle de şekillenmiştir. Taşkın riskinin azalması, çevre bölgelerden daha önce geliştirilen geçim stratejilerinin bölgeye taşınması, verimli alüvyon topraklar ve ulaşılabilir su kaynakları gibi unsurlar, geniş ölçekli tarımın önünü açmıştır. Bu gelişmeler, artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla daha karmaşık ekonomik ve idari yapıların kurulmasına zemin hazırlamıştır (Nissen vd., 1993: 1-3).

Mezopotamya arkeolojisinde toplumsal karmaşıklığın temel göstergeleri arasında, bireyler ve gruplar arasındaki ilişkilerin çeşitliliği ile örgütlenme düzeyindeki artış ön plana çıkmaktadır. Tarımsal üretimin yoğunlaşması ve yerleşimlerin kalıcı hâle gelmesiyle birlikte, akrabalık temelli kimliklerin yerini sınıfsal ya da yerleşim merkezli sosyal yapılar almış; bu değişim, yeni siyasal, dinsel ve ekonomik kurumların örneğin saraylar ve tapınakların kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu kurumlar, yönetim teknolojilerinde yenilik, zanaat üretiminde uzmanlaşma, ticaret ağlarının genişlemesi ve nüfusun

merkezileşmesi gibi süreçleri beraberinde getirmiştir. Söz konusu kurumlar, yönetsel yeniliklerin, zanaat üretiminde uzmanlaşmanın, ticaret ağlarının genişlemesinin ve nüfusun belirli merkezlerde yoğunlaşmasının başlıca itici gücü olmuştur. Bu süreçler, arkeolojik bağlamda maddi kültür unsurları üzerinden takip edilebilmektedir. Her ne kadar toplumsal değişimin temel dinamiği olarak akrabalık ile sınıf yapıları arasındaki karşıtlığa dayanan yaklaşımlar bazı araştırmacılarca eleştirilmiş olsa da, bu paradigma Mezopotamya'daki sosyal örgütlenme biçimlerinin yorumlanmasında hâlen geçerliliğini büyük ölçüde korumaktadır (Ur, 2010).

Bu çerçevede, artan üretim kapasitesi, kalıcı yerleşimlerin yaygınlaşması ve toplumsal ilişkilerdeki çeşitlenme, Mezopotamya'daki toplumsal karmaşıklığın derinleşmesine neden olmuştur. Söz konusu dönüşüm yalnızca ekonomik ve kurumsal yapılarla sınırlı kalmamış; sosyal örgütlenmenin niteliği de köklü biçimde değişmiştir. Evrimci antropoloji yaklaşımına göre, devletli toplumun oluşumuna giden süreçte belirli temel öğeler öne çıkmaktadır. Bu unsurların başında, toplumun sınıflara ayrılması ve seçkin bir grubun siyasal iktidarı merkezileştirmesi yer almaktadır. Bu seçkin sınıf, gücünü bürokratlar, askerî görevliler ve din adamları gibi temsilciler aracılığıyla icra etmiş; böylece iktidar, soyut bir meşruiyet zemini kazanarak kurumsallaşmıştır. Politik bütünleşmenin sağlanması, yani yasaların oluşturulması ve askerî zorunluluğun uygulanması, iktidarın daha da merkezileşmesini mümkün kılmıştır. Bu sürece paralel olarak, toplumsal iş bölümünün derinleştiği ve çalışma yaşamının hemen her alanında uzmanlaşmanın yaygınlaştığı görülmektedir. Nihayetinde bu yapısal dönüşümler, kentleşmenin temellerini atarak kentsel toplumların ortaya çıkışını mümkün kılmıştır (Frangipane, 2002: 19).

Bu bağlamda, Güney Mezopotamya'daki en erken devlet toplumları, yaklaşık MÖ 3800–3100 yılları arasına tarihlenen Uruk Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Ancak bu süreci hazırlayan ve öncül nitelikteki Obeyd Dönemi (yaklaşık MÖ 5500–3800), arkeolojik ve sosyopolitik açıdan hâlâ tam anlamıyla açıklığa kavuşmamıştır. Araştırmacılar, bu dönemde Dicle-Fırat alüvyon ovasında toplumsal eşitsizliğin belirginleştiği konusunda genel bir uzlaşıya varmış olsa da, Obeyd toplumunun siyasal ve sosyal yapısı hâlâ yoğun tartışmalara konu olmaktadır (Stein, 1994: 35,36).

Uruk kültürünün daha sonraki yayılımı ise genellikle doğrudan bir “sömürgeleştirme” süreci olarak değerlendirilirken, Obeyd kültürünün çevre bölgelere doğru yayılması daha barışçıl, kademeli ve yerel toplumsal yapılara uyarlanabilir bir süreç olarak görülmektedir. Bu bağlamda, Obeyd yayılımı yalnızca maddi kültür öğeleriyle sınırlı kalmamış; aynı

zamanda yerel toplulukların sosyal ve ideolojik sistemlerini etkileyen bir dönüşüm sürecini de yansıtmıştır. Stein ve Özbal'a göre, bu süreç, merkezi bir otoritenin baskısıyla değil, bölgesel düzeyde gönüllü uyarlamalarla ilerleyen, çok merkezli ve esnek bir etkileşim modeli ortaya koymaktadır (Stein ve Özbal 2007).

1.2.3. MERKEZİLEŞMİŞ POLİTİK TOPLUMLARIN DOĞUŞU

1.2.3.1. Sınıf Farklılıklarının Oluşması

Erken Mezopotamya toplumlarında eşitlik ve eşitsizlik kavramları, farklı toplumsal örgütlenme biçimlerine göre çeşitlilik göstermektedir. Yatay eşitlikçi sistemlerde kaynaklara erişim ve statü bakımından belirgin bir eşitlik mevcutken; karar alma süreçleri, esnek ve ortaklaşa işleyen kurumsal yapılar aracılığıyla yürütülmüştür. Buna karşılık, dikey eşitlikçi sistemlerde soy bağına dayalı temsil mekanizmaları, belirli bireylere yönetsel roller kazandırmakta ve topluluk içinde aile ve soy grubu aidiyetini öne çıkarmıştır. Bu farklı modeller, Mezopotamya'daki toplumsal yapının homojen değil, dinamik ve çok boyutlu bir gelişim süreci sergilediğini göstermektedir (Frangipane, 2007: 152,153). Bu iki toplumsal model yatay ve dikey eşitlikçi sistemler yalnızca kendi dönemlerinin sosyal örgütlenme biçimlerini yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda sonraki tarihsel dönüşümlerin temel dinamiklerinden birini oluşturmuştur. Söz konusu farklı yapılanma biçimleri, Halaf kültürünün zamanla çözülmesine ve kültürel olarak dağılmasına neden olurken, Obeyd toplumlarının ise kademeli olarak daha karmaşık, hiyerarşik ve toplumsal açıdan farklılaşmış Geç Kalkolitik toplum yapılarına evrilmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreç, nihayetinde, büyük ölçüde eşitsizliğe dayanan ve kurumsallaşmış güç yapılarını barındıran Uruk uygarlığının doğuşunu mümkün kılan temel arka planı oluşturmuştur (Frangipane, 2007:154).

Bu dönüşümün önemli bir boyutunu ise Halaf toplumlarında geçim faaliyetlerinin uzmanlaşması oluşturmuştur. Söz konusu uzmanlaşma, topluluklar arası düzenli ürün değişimini ve yerleşim içi kalıcı iş birliği biçimlerinin gelişimini zorunlu kılmış; böylece toplumsal örgütlenme biçimlerinde daha karmaşık etkileşim ağlarının ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Göçebe veya mevsimsel faaliyetler nedeniyle topluluğun belirli üyelerinin zaman zaman yerleşimden ayrı kalması durumunda dahi, üretilen malların korunması ve yeniden dağıtımı kolektif bir sorumluluk alanı olarak benimsenmiştir. Bu üretim modeli, ortak depolama uygulamalarının ve idari denetime dayalı gıda dağıtım

sistemlerinin temelini oluşturmuş; bu bağlamda, toplumsal yapının dinamiklerinde rekabetten ziyade iş birliğinin ön plana çıktığı bir düzen inşa edilmiştir (Frangipane, 2007:160,161).

Bu türden eşitlikçi ve kolektif temelli örgütlenme biçimlerinin etkisi, MÖ V. binyıl sonlarından IV. binyıl başlarına uzanan süreçte Mezopotamya genelindeki maddi kültür üzerinde de somut biçimde gözlemlenmektedir. Söz konusu dönemde, boyalı ve ince işçilikli seramiklerin üretimi ve kullanımı büyük ölçüde sona ermiş; bunun yerine daha işlevsel ve kaba hamurlu yemek kapları yaygınlık kazanmıştır. Bu dönüşüm, yalnızca artan gündelik kullanım gereksinimleriyle değil, aynı zamanda seramiğin sembolik ve temsilî işlevinin giderek önemini yitirmesiyle de ilişkilidir. Gösteriş amaçlı veya toplumsal seçkinlere özgü kullanım için üretilen seramiklerin yerini daha pratik ve yaygın ürünlerin almış olması, dönemin yeni sosyo-politik kimliklerinin biçimlenişine işaret etmektedir (Frangipane, 2002: 174–175).

Halaf ve Obeyd kültürlerinin etkili olduğu geniş coğrafyada belirgin bölgesel farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Arkeolojik bulgular, bu süreci hem farklı seramik gruplarının oluşması hem de konut mimarisinde gözlemlenen çeşitlilik aracılığıyla saptamaktadır. Obeyd Dönemi'ne özgü üç parçalı konut tipi terk edilmiş; bunun yerine, yerel mimari geleneklerin yeniden biçimlendirilmesiyle, yeni bir oturma kültürü gelişmiştir. Bu değişim, bir yandan Halaf geleneğinden türeyen geniş aile yapılarının etkisini sürdürmesi, diğer yandan ise artan iş bölümü, toplumsal bağımlılık ilişkileri ve ortaya çıkan seçkin sınıfların etkisiyle merkezileşme eğiliminin güçlenmesiyle açıklanabilir. Bu süreç, düzensiz planlı, çok odalı, zamanla büyüyen konutların yaygınlaşmasına ve bu konutların sıkışık, yoğun yerleşim dokuları oluşturmaya yol açmıştır. Özellikle Tepe Gawra'da bu durum tümüyle görülebilir. XI. düzeyde, höyüğün doğu kenarında üç parçalı planlı simetrik yapının çevresinden çıkarılan çok sayıda çocuk mezarı, onu “önderin evi” olarak tanımlanan büyük evle ilişkilendirmekte ve dinsel-törensel işlevlerin bu önder figürüyle bütünleştiğini göstermektedir. Yine küçük yan odalardan birinde bulunan toplu cretula örnekleri, daha önce XIII. düzeyde olduğu gibi, törensel faaliyetlerin yönetim denetiminde mal dağıtımıyla birleştiğini düşündürmektedir. Üç parçalı plan şeması ise yalnızca ayrıcalıklı konuma sahip, çevresinden belirgin şekilde ayrılan yapılar özellikle de dinsel işlevli olanlar için kullanılmaya devam etmiştir. Bu durum, egemen sınıfın kökensel geleneklerle olan bağını sürdürdüğünü göstermektedir (Frangipane, 2002: 178-183; Frangipane, 2016a: 14,15).

Frangipane, kuzeyde seçkinler sınıfının oluşumunu, büyük ölçüde güney Mezopotamya'daki seçkin ailelerin bu bölgeye göç etmesine dayandırmaktadır (Frangipane, 2002: 180).

Diğer yandan Obeyd Dönemi boyunca toplumsal karmaşıklığın arttığını gösteren çeşitli arkeolojik göstergeler bulunmaktadır. Özellikle Obeyd 2–3 evrelerinde, Güney ve Orta Mezopotamya'da iki kademeli bir yerleşim hiyerarşisinin oluştuğu dikkat çekmektedir. Söz konusu hiyerarşik yapı, Eridu, Ur ve Uqair gibi merkezlerin, çevresindeki daha küçük köy topluluklarıyla olan ilişkisine işaret etmekte ve bu küçük yerleşimlerin söz konusu merkezlere bağlı olduğunu düşündürmektedir (Stein, 1994: 38).

Ayrıca Orta Mezopotamya'daki Tell Abada gibi yerleşimlerde yapılan arkeolojik çalışmalar, mimari özellikler ile bu yapılara eşlik eden buluntu dağılımları üzerinden, toplumsal yapıdaki erken dönem farklılaşmaları ortaya koymaktadır. Özellikle Obeyd 2–3 evrelerine tarihlenen konut mimarisi, hane halkı düzeyinde belirgin bir ekonomik eşitsizliğe işaret etmektedir. Bazı yapılar, büyüklükleri, plan şemaları ve kaliteli malzeme kullanımıyla öne çıkarken; bu yapılarda ele geçirilen yüksek prestijli buluntular, söz konusu hanelerin daha ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, yalnızca zenginlik farkını değil, aynı zamanda topluluk içinde belirli bireylerin liderlik rollerine benzer konumlar üstlendiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla, henüz devlet biçiminde bir siyasi örgütlenmenin bulunmadığı bu erken dönemde bile, toplumsal hiyerarşinin ilk izleri belirginleşmeye başlamıştır.

Zira Tell Abada'da yerleşimin merkezine konumlanan ve sitenin en büyük konutu olan A Yapısı, mimari boyutları ve buluntuları açısından yerleşimin diğer yapılarından belirgin biçimde ayrılmaktadır. Yaklaşık olarak en küçük evlerin üç katı büyüklüğünde olan bu yapı, yalnızca fiziksel ölçütleriyle değil, aynı zamanda içerdiği seçkin materyal kültür unsurlarıyla da dikkat çekmektedir. A Yapısı'nda ele geçirilen topuz başları, oyulmuş alçı kaplar ve taş paletler gibi yüksek kaliteli taş eserlerin yanı sıra, sadece bu yapıya özgü olarak belgelenen tokenler ve kil “proto-tabletler”, bu yapının idari işlevler üstlenmiş olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca, yapıya özgü gömü uygulamaları da onu sembolik ve sosyal açıdan ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmektedir. Tell Abada'da tespit edilen üç ardışık yerleşim evresi boyunca, A Yapısı ile çevresindeki diğer konutlar arasında gözlemlenen mimari ve maddi kültür farklılıklarının süreklilik arz etmesi, bu yapının temsil ettiği toplumsal statünün kuşaklar boyunca korunduğunu ve dolayısıyla ekonomik ayrışmanın kalıtsal bir nitelik kazanmış olabileceğini düşündürmektedir (Stein, 1994: 38; Frangipane, 2003:149).

Marcella Frangipane'ye göre, Tell Abada'daki büyük yapıların varlığı sosyal statü farklılaşmasının erken izlerini yansıtsa da, bu durum henüz kurumsallaşmış bir idari sistemin varlığına işaret etmemektedir. Frangipane, bu tür yapıları, Obeyd kültürünün kuzeye doğru yayılmasıyla ortaya çıkan kültürel ve siyasal dönüşüm süreçlerinin maddi yansımaları olarak değerlendirir. Ona göre, Halaf toplumlarının zayıfladığı bir dönemde, daha gelişmiş bir toplumsal ve ekonomik örgütlenmeye sahip Obeyd gruplarının kuzeyde etkili olması, yerel yapılarla asimetrik bir ilişki kurulmasına neden olmuş ve bu durum erken sosyal eşitsizliklerin temelini atmıştır. Frangipane, bu bağlamda, yerel toplulukların hayatta kalma stratejilerinin Obeyd sistemine kısmen uyum sağlama veya bu yapıya bağımlı hâle gelme biçiminde geliştiğini belirtir. Özellikle toplumsal açıdan kırılgan kesimlerin, bu daha örgütlü sisteme dahil olarak ekonomik açıdan bağımlılaştıkları görülmektedir. Bu süreç, onun kuramında vurguladığı gibi, dışsal kültürel etkilerin iç dinamiklerle birleşerek erken dönem toplumsal tabakalaşmayı mümkün kıldığı karmaşık bir dönüşümün örneğini oluşturmaktadır (Frangipane, 2003:149).

Obeyd Dönemi'ne ilişkin mevcut arkeolojik veriler, toplumsal karmaşıklığın belirli bir düzeye ulaştığını ortaya koymaktadır. Ancak bu döneme ait bulgular, genel kabul gören "şeflik ya da reislik" olarak ifade edebileceğimiz toplumsal liderlik için gerekli şartları karşılamadığını göstermektedir. Antropolog Flannery gibi araştırmacıların tanımladığı reisliklerde savaş, toplumsal hiyerarşinin görsel ve maddi simgelerle abartılı şekilde ifade edilmesi ve statü göstergesi olarak lüks malların uzun mesafeli değişimine dair doğrudan arkeolojik kanıtlar Mezopotamya'da Obeyd Dönemi'nde oldukça sınırlıdır (Flannery, 1968: 67-85).

Bu çerçevede Obeyd kültürü, kendisinden sonraki dönemlerle karşılaştırıldığında, toplumsal ve siyasal örgütlenme biçimleri bakımından önemli farklılıklar göstermektedir. Bu farklardan ilki, Obeyd Dönemi'ne tarihlenen mühürlerde silah taşıyan figürlere, çatışma sahnelerine veya esir tasvirlerine rastlanmamasıdır. Bu durum, dönemin siyasi ya da askeri iktidar yapılarının henüz kurumsallaşmadığını düşündürmektedir. İkinci olarak, şimdiye dek kazılmış hiçbir Obeyd yerleşiminde, saldırılara karşı savunma amacıyla inşa edilmiş tahkimat yapıları ya da toplu ve şiddetli yıkıma işaret eden arkeolojik bulgulara ulaşılmamıştır. Bu durum da dönemin görece barışçıl bir yerleşim modeli sunduğuna işaret etmektedir. Üçüncü olarak, Eridu ve Ur gibi dönemin önemli merkezlerinden çıkarılan yüzlerce mezar, gömü pratikleri açısından ciddi bir toplumsal tabakalaşmaya ya da reislik mezarlarıyla ilişkilendirilebilecek seçkinlere özgü bir yapıya işaret etmemektedir. Mezar

eşyalarının çeşitliliği ve zenginliği açısından belirgin bir ayrımın gözlemlenmemesi ile birlikte, mezarlık ve ritüel alanlarında lüks tüketim mallarına rastlanmaması, Obeyd toplumunda toplumsal eşitsizliğin henüz kurumsallaşmamış ya da sınırlı düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, statü farklarının gömü pratikleri aracılığıyla açıkça ifade edilmediği, dolayısıyla üst tabakanın ya henüz oluşmadığı ya da arkeolojik olarak kolayca ayırt edilemeyecek biçimlerde örgütlendiği bir toplumsal yapı ihtimalini güçlendirmektedir. Buna paralel olarak, ikonografik malzeme içerisinde de reislik figürlerini doğrudan temsil eden örnekler yok denecek kadar azdır. Ancak istisnai bir buluntu olarak, Eridu'da ele geçen bir kil figürin, boynunda kolye taşıyan, elinde asa ya da topuz tutan çıplak bir erkek figürü ile olası bir liderlik temsiline işaret ediyor olabilir. Yine de, bu tür bulguların tekil örneklerle sınırlı kalması, Obeyd toplumunda reislik kurumunun henüz gelişim aşamasında olduğunu düşündürmektedir. Savaş, egzotik ticaret malları ve belirgin toplumsal tabakalaşmaya dair en somut kanıtlar ise ancak Obeyd Dönemi'nin sonlarında Uruk Devri'ne geçişte görülmeye başlamıştır (Stein, 1994: 39, 40).

Öte yandan, Güney Mezopotamya doğal kaynaklar bakımından son derece sınırlı olup, özellikle maden, kereste ve egzotik taşlar gibi hammaddelerden yoksundur. Ancak bu kaynaklar, Obeyd toplumu açısından doğrudan yaşamsal bir zorunluluk teşkil etmemiştir. Söz konusu hammaddelere yönelik talep, esasen gündelik ihtiyaçlardan ziyade, siyasal ve toplumsal hiyerarşilerin inşası ile bu yapıların maddi ve sembolik düzeyde görünür kılınmasıyla ilişkilendirilmektedir. Bu doğrultuda toplumların siyasal yapılarının ve toplumsal hiyerarşilerinin anlaşılmasında, arkeolojik buluntular büyük önem taşır. Özellikle zenginlik temelli ayrışmanın belirgin olduğu şeflik (reislik) tipi siyasal örgütlenmelerde, maddi kültür üzerinden tanımlanabilen birtakım yapısal özellikler dikkat çeker. Bu göstergeler, yalnızca ekonomik farklılaşmayı değil, aynı zamanda seçkin kimliğin ve siyasal otoritenin nasıl üretildiğini de ortaya koyar. G. Stein, bu bağlamda zenginliğe dayalı reisliklerin dört temel özelliğini öne çıkarır:

a) Egzotik Mallar ve Prestij Ekonomisi: Zenginlik temelli siyasal sistemlerin ilk göstergesi, statü sembolleri olarak kullanılan egzotik malların varlığıdır. Bu mallar genellikle uzak coğrafyalardan temin edilen nadir hammaddeler ya da nesneler olup, sahip olan birey ya da grupların toplumsal konumlarını görünür kılmak amacıyla kullanılır. Obsidyen, deniz kabukları, yarı değerli taşlar gibi maddelerden üretilmiş nesneler, yalnızca zanaatkârlık becerilerini değil, aynı zamanda ticaret ağlarına erişimi de temsil eder. Bu malların seçkin

kesimler tarafından kontrol edilmesi hem ekonomik hem de sembolik bir güç aracı olarak işlev görür.

b) Uzman Zanaatkârların Merkezîleşmesi: İkinci önemli unsur, prestij mallarının üretimine odaklanan uzman zanaatkârların topluluk içerisindeki konumudur. Bu üreticiler, genellikle yerleşimin merkezî alanlarında konumlanır ve belirli gruplara ya da seçkin sınıfa bağlı olarak çalışırlar. Bu durum, üretimin hem teknik düzeyde uzmanlaştığını hem de siyasal iktidarın bu üretim süreçleri üzerinde denetim kurduğunu gösterir. Zanaatkârlığın merkezîleşmesi, aynı zamanda topluluk içi iş bölümünün gelişmişliğine ve hiyerarşik bir örgütlenmenin varlığına da işaret eder.

c) Üst Tabakaların Sembolik Ayrışması: Seçkinlerin yalnızca maddi zenginlikleriyle değil, aynı zamanda bilgiye ve sembolik kaynaklara erişimleriyle de ayrıştığı görülür. Uzak coğrafyalardan elde edilen egzotik bilgi, sembol ve mallar, üst tabakanın farklılaşmasında kritik rol oynar. Bu tür unsurlar, yönetici sınıfların “özel bilgiye sahip olan” seçkinler olarak inşa edilmesine katkı sağlar. Böylece yalnızca mal mülkle değil, aynı zamanda ideolojik bir üstünlükle de konumlarını meşrulaştırırlar.

d) Bölgesel Rekabet ve Savaş: Zenginliğe dayalı siyasal örgütlenmelerin bir diğer belirgin özelliği, bölgesel düzeyde artan rekabet ve çatışmadır. Prestij mallarına erişim ve kontrol, farklı yerleşimler arasında mücadeleye neden olabilir. Bu durum, zamanla bölgesel savaşların ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Dolayısıyla zenginliğe dayalı yapıların gelişimi, aynı zamanda artan savunma yapıları, askeri örgütlenme ve çatışma izleriyle birlikte değerlendirilmelidir (Stein, 1994: 40).

Dolayısıyla zenginliğe dayalı siyasal örgütlenmelerin arkeolojik tespitinde egzotik mallar, uzman üretim yapıları ve seçkin ayrışmasına dair bulgular başlıca göstergelerdir. Ancak bu tür kanıtların yokluğu, reisliğe dayalı bir yapının bulunmadığını değil, yalnızca farklı bir siyasal-finance modelin tercih edildiğini gösterebilir. Bu alternatif model, zenginlik yerine temel ürünlerin (örneğin tarımsal ya da hayvansal kaynaklar) seferber edilmesine dayanır ve farklı arkeolojik izler bırakır. Bu modelin başlıca göstergeleri; üretim ilişkilerine dayalı ekonomik farklılaşma, büyük ölçekli merkezi depolama yapılarının varlığı, kırsal alanda artı ürün üretimi, yerel düzeyde örgütlenen üretim sistemleri ve artı ürün seferberliğinin ritüel veya toplumsal yollarla sağlanmasıdır. Bu bağlamda siyasal otorite, maddi zenginlikten çok artı ürün kontrolü ve toplumsal organizasyon kapasitesiyle

sürdürülür. Bu nedenle, arkeolojik analizlerde yalnızca lüks mallara değil, temel ürün temelli yapısal göstergelere de odaklanmak gereklidir.

Obeyd Dönemi Mezopotamya'sından elde edilen sınırlı arkeolojik bulgular, bu ikinci gruptaki göstergelerle yani temel ürünlere dayalı finansman modeline işaret eden göstergelerle büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu durum, Obeyd toplumlarının siyasal yapılarının zenginlik dağılımına değil, temel ürünlerin kontrolüne dayandığını ve toplumsal örgütlenmeyi bu ekonomik model üzerine kurduklarını düşündürmektedir. Bu çerçevede tapınakların arkeolojik bağlamda ortaya koyduğu işlevsel çeşitlilik, Obeyd Dönemi'ne ait siyasal ve ekonomik yapının anlaşılmasında önemli ipuçları sunmaktadır. Tapınaklar yalnızca dini-törenselle faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlar olarak değil, aynı zamanda artı ürünün yönetimi ve emeğin örgütlenmesi açısından da merkezi roller üstlenmişlerdir. Öncelikle, tapınakların inşası ve sürdürülmesi, geniş ölçekli iş gücünün seferber edildiğini göstermektedir. Bu durum, topluluk içinde belirli liderlik yapılarına ya da örgütleyici otoritelere işaret eder. Söz konusu liderlik, yalnızca dini değil, aynı zamanda ekonomik faaliyetler de organize etmişlerdir (Algaze, 1993; Stein, 1994: 41).

Öte yandan, söz konusu yapıların belirgin bir idari düzenleme ya da bürokratik organizasyon izleri taşınamaması, bazı araştırmacıları farklı bir yoruma yönlendirmiştir. Bu görüşe göre, mal birikimi üzerindeki denetim, doğrudan ekonomik ya da siyasal bir kontrol biçimi olarak değil; toprak, su ve emek gücünün yönlendirilmesine dayanan ve “temel finansman” olarak adlandırılan bir sistemin parçası olarak değerlendirilmelidir. Bu çerçevede, söz konusu merkezî birikim yapıları, daha çok ritüel temelli bir seferberliğin ifadesi olarak görülmekte, üretim ve dağıtım süreçlerinin dini meşruiyetle bütünleştiği bir toplumsal organizasyon biçimine işaret etmektedir (Stein, 1994: 35-61). Ancak zamanla kurumsal bir nitelik kazanan bu yapılar, üretim fazlasının ilk elden tüketicisi konumuna gelmiştir. Tarımsal artı ürün, öncelikle tanrılara sunulacak adaklar biçiminde, ardından ise tapınak çalışanlarına yiyecek sağlamak, iş gücü ve hizmet temin etmek gibi amaçlarla yöneticiler tarafından merkezi biçimde toplanmıştır (Postgate, 1992; Sallaberger, 2007: 269; Akkuş Mutlu, 2014).

Tapınak yapılarının yanı sıra, Tell el-Queili ve Tell Uqair gibi yerleşimlerde ortaya çıkarılan büyük ölçekli tahıl ambarları da tarımsal üretim fazlasının merkezi biçimde toplandığını göstermektedir. Bu yapılar, bireysel tüketim sınırlarını aşan boyutlarıyla, artı ürünün topluluk düzeyinde kontrol edildiğini ve bu süreci yöneten belirli bir otoritenin var olduğunu düşündürmektedir (Algaze, 1993; Frangipane, 2003:149; Frangipane, 2016b).

Tüm bu veriler Obeyd Dönemi yerleşimleri, farklı sosyal ve ekonomik sınıfların varlığına işaret eden bulgularıyla, erken dönem toplumsal hiyerarşinin izlerini ortaya koymaktadır. Bu durum, kentleşme sürecinin temel göstergelerinden biri olan toplumsal karmaşıklığın erken bir biçimi olarak değerlendirilebilir. Karmaşık toplumlar, yalnızca yöneticilerden değil, aynı zamanda farklı düzeylerde ekonomik ve sosyal statüye sahip çeşitli gruplardan oluşur; bu da heterojen bir toplumsal yapının varlığına işaret eder. Obeyd yerleşimlerinde, şeflerin dışında da yüksek statülü ailelerin bulunduğunu düşündüren arkeolojik veriler mevcuttur. Konut mimarisi ve gömü pratiklerindeki dönüşümler, toplumsal yapının giderek daha karmaşık bir hâl aldığını ve hiyerarşik örgütlenmenin temellerinin atıldığını göstermektedir. Bu dönemdeki değişimler, henüz tam anlamıyla kurumsallaşmamış olsa da, farklı toplumsal statülerin biçimlenmeye başladığını göstermektedir. Ancak tüm bu göstergelere rağmen, söz konusu yapının henüz tam anlamıyla kent toplumlarında görülen ileri düzeyde sosyo-ekonomik tabakalaşmaya ulaşmadığı anlaşılmaktadır (Forest, 2005: 190–191; Wang, 2019: 201,202). Bu durum, söz konusu dönemin kentsel gelişim aşamasının henüz olgunlaşmamış olduğunu ve mevcut sosyal yapıların daha çok geçiş niteliğinde bir karakter taşıdığını göstermektedir. Nitekim, bir otorite biçiminin ya da kurumsal yapının varlığı, genellikle bir yerleşimin kent olarak tanımlanmasında temel ölçütlerden biri kabul edilir ve kentsel sistemin işleyişi açısından da kritik rol oynar. MÖ IV. binyıl kuzey Mezopotamya'sında dinsel (Tapınak) ve seküler kurumlar (Saray) tanımlanabilir olmakla birlikte, bu kurumlar içinde bireysel lider figürlerini belirlemek güçtür. Bu nedenle, mevcut arkeolojik bulgular temelinde söz konusu yapıların ve kurumların zorlayıcı, merkezi bir iktidarın ürünü mü yoksa kolektif bir eylemin sonucu mu olduğunu kesin biçimde söylemek mümkün değildir (Blanton, 2010; Blanton ve Fargher, 2008). Bu belirsizlik, aynı zamanda dönemin liderlik yapılarının doğasına ilişkin önemli soruları da gündeme getirmektedir. Zira ilk kent liderleri, sonraki dönemlerde görülen ideolojik ve kurumsal geleneklerden yoksundu. MÖ IV. binyıla ait tanrılarla ilişkili inanç sistemlerine dair kanıtlar sınırlı olduğu gibi, dönemin bürokratik yapılarına ilişkin bilgilerimiz de oldukça kısıtlıdır. Bu nedenle, erken Mezopotamya'da liderlerin iktidar kurma ve sürdürme biçimlerini anlamaya yönelik araştırmalar, hâlen önemli belirsizlikler içermektedir (McMahon, 2020: 309).

Bu erken liderlik yapılarına ve kurumsal düzenin henüz gelişmekte olduğu toplumsal ortama rağmen, Geç Kalkolitik 2–3 (LC2–3) evrelerinde toplumsal hiyerarşinin giderek derinleştiği gözlemlenmektedir. Bu durum, değerli hammaddelerin ithalatındaki artış ve lüks

objelerin üretimiyle somutlaşmaktadır. Lapis lazuli, altın, gümüş ve ametist gibi maddelerden üretilen boncuk, kolye ve kaplar, seçkin gruplar arasında prestij göstergesi olarak işlev görmüştür. Bu bağlamda obsidyen hem işlevsel kullanım hem de sembolik değer taşıyan nesnelerde öne çıkmaktadır. Tell Brak'ta bulunan, mermer tabanlı obsidyen bir kâse, artan toplumsal eşitsizliğin ve seçkin statü göstergelerinin arkeolojik bir yansıması olarak değerlendirilmektedir (McMahon ve Oates 2007; McMahon 2020: 312).

Netice itibari ile Obeyd Dönemi'nde artı ürünlerin depolanmasına yönelik mekânların varlığı, bu süreçlerin belirli bir otorite tarafından organize edildiğine işaret etmektedir. Özellikle, bazı yerleşimlerde mimari açıdan diğer yapılardan ayrılan özel yapıların bulunması, bu üretim fazlasının depolanması ve yeniden dağıtımının bir lider ya da seçkin bir aile tarafından denetlendiğini düşündürmektedir. Bu dönemin özellikle son safhasında toplumsal eşitsizliklerin giderek arttığı görülmektedir. Bu bağlamda, büyük olasılıkla ev dışı ortamlarda gerçekleştirilen gıda dağıtımına hizmet eden ve seri üretim yoluyla imal edilen Coba tipi kaselerin ortaya çıkışı dikkat çekici bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Söz konusu kapların, kamusal ya da yarı-kamusal alanlarda, öne çıkan bireyler veya seçkin aileler tarafından gerçekleştirilen yiyecek dağıtımı sırasında kullanılmış olması muhtemeldir. Bu tür bir kullanım, hem artan toplumsal farklılaşmaya hem de gıda paylaşımı üzerinden kurulan yeni türden iktidar ilişkilerine işaret etmektedir (Frangipane, 2016a: 14,15).

Uruk Dönemi'nde ise, toplumsal hiyerarşi yalnızca belirginleşmekle kalmamıştır. Bu dönemde aynı zamanda soya dayalı kalıcı bir seçkin sınıfın oluştuğu görülmektedir. Bu seçkin zümre içerisinde daha yüksek rütbeye sahip bireyler, siyasal liderlik pozisyonları üstlenmiş; bu bireyler kimi zaman “kral” olarak tanımlanmıştır. Söz konusu toplumsal dönüşümler, yalnızca bireysel statü göstergeleriyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda kentleşme süreciyle birlikte siyasal coğrafyada da köklü değişimlere yol açmıştır. Uruk Dönemi'nde ilk şehirlerin ortaya çıkışıyla birlikte, Mezopotamya alüvyon ovası, büyük ölçüde kentsel nüfuslara dayalı beyliklerden oluşan siyasal yapılara bölünmüş; bu gelişme hem merkezi otoritelerin yükselişini hem de bölgesel farklılaşmayı hızlandırmıştır (Forest, 2005: 190–191; Wang, 2019: 201,202).

1.2.3.2. Yakın Doğu'da Kentlerin Doğuşu (MÖ 5500–3800)

Geleneksel yaklaşımlar, kuzey Mezopotamya'daki kentleşme sürecini çoğunlukla ikincil bir evre olarak değerlendirmiş ve bu bölgedeki gelişmeleri MÖ III. binyıla tarihlendirmiştir. Bu çerçevede MÖ IV. binyıldaki kuzey yerleşimleri genellikle "karmaşık şeflik" ya da "proto-kentsel devlet" kavramlarıyla tanımlanmıştır. Ancak son otuz yıl içinde elde edilen arkeolojik bulgular, Kuzey Mezopotamya'nın yani kuzey Irak, kuzeydoğu Suriye ve güneydoğu Türkiye'yi kapsayan, yağmura dayalı tarıma elverişli bölgenin erken kentleşme sürecinde bağımsız ve dinamik bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Yürütülen araştırmalar, yerleşim ölçeği, ekonomik örgütlenme ve iktidar yapıları bağlamında kuzey Mezopotamya'daki kentsel gelişmelerin, güneydeki örneklerle eşzamanlı olarak, hatta bazı durumlarda daha erken bir evrede ortaya çıktığını göstermektedir (Ur, 2010: 401; McMahon ve Stone, 2013: 83,84; McMahon, 2020: 291)

MÖ IV. binyılın ortaları ile sonlarına tarihlenen ve Uruk başta olmak üzere güneydeki çağdaş gelişmelerle aynı döneme denk düşen çok sayıda büyük ve karmaşık kuzey yerleşimi belgelenmiştir. Bu yerleşimler, geniş hinterlandlarıyla göçmenleri ve kaynakları kendilerine çekmiş, güçlü kurumsal yapılara sahip olmuş ve kitlesel üretim ile uzun mesafeli ticaret ağlarına entegre olmuşlardır. En dikkat çekici yönleri ise, güney Mezopotamya'daki örneklerden etkilenmemiş olmaları ve özgün bir gelişim çizgisi izleyerek bağımsız kentleşme modelleri ortaya koymalarıdır. Bu bağlamda kuzey Mezopotamya, güneyin mutlak merkez konumuna alternatif teşkil eden, özgün ve birincil kentsel formların geliştiği bir coğrafya olarak değerlendirilmelidir (McMahon, 2020: 291, 292).

Wright (2006) ve Frangipane'nin (2018) çalışmalarında da vurgulandığı üzere, güney ve kuzey Mezopotamya'da sınıflı ve merkezi toplumların ortaya çıkışı benzer bir tarihsel süreç içinde gerçekleşmiş olsa da, bu sürecin gelişim yönü ve karakteristik özellikleri bölgesel düzeyde belirgin farklılıklar göstermektedir. Neolitik Çağ'dan itibaren iki bölge arasında süregelen karşılıklı etkileşim, belirli kültürel ve yapısal benzerlikleri beraberinde getirmiştir. Ancak, güneydeki alüvyonlu tarım alanları ile kuzeyde yer alan Cezire düzlükleri ve Güneydoğu Anadolu'nun tepelik ve dağlık coğrafyası hem çevresel hem de toplumsal açıdan birbirinden farklı koşullar sunmuştur. Bu farklılıklar, zamanla her iki bölgede özgün sosyo-politik yapılanmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Güney Mezopotamya'da su kaynaklarının yoğunluğu ve sulama tarımına dayalı üretim ekonomisi merkezi bürokratik sistemlerin gelişmesini kolaylaştırırken; kuzey bölgelerde ise daha heterojen ve bölgesel

ağlara dayalı toplumsal örgütlenmelerin baskın olduğu bir yapı gözlemlenmektedir (Wright, 2006; Frangipane, 2018).

Bu bağlamda, Guillermo Algaze de Güney Mezopotamya'nın alüvyal peyzajının kentsel toplumların ortaya çıkışı ve sürekliliği açısından bölgeye özgü yapısal avantajlar sunduğunu belirtmektedir. Algaze'ye göre, bu çevresel yapı sulama teknolojilerinin uygulanmasına elverişli koşullar yaratmış; böylece tarımsal verim artmış, iklimsel dalgalanmalara bağlı riskler azalmış ve tahıl gibi hacimli ürünlerin nehir yolları aracılığıyla etkin biçimde taşınması mümkün hâle gelmiştir. Bu ekonomik altyapı, kentleşmenin doğrusal ve kesintisiz bir şekilde değil, rekabet hâlindeki siyasal topluluklar arasındaki etkileşimler çerçevesinde, çok merkezli ve doğrusal olmayan bir süreçte geliştiğini ortaya koymaktadır (Algaze, 2008). Benzer şekilde, McMahon da kuzey Mezopotamya'daki erken kentleşme sürecinin homojen bir yapıda ilerlemediğini vurgular. Ona göre, MÖ IV. binyılda kuzeydoğu Suriye'de yer alan Yukarı Habur bölgesi ile kuzey Irak'taki Cezire platosu, erken kentleşmenin görüldüğü başlıca alanlar arasında yer almakta ve bu bölgelerde karmaşık yerleşim düzenleri, kurumsallaşmış yapılar ile gelişmiş sosyo-ekonomik örgütlenmeler açık biçimde izlenebilmektedir. Ancak McMahon, daha batıda kalan Balih Nehri havzası ile kuzeybatıda, günümüz Suriye-Türkiye sınırı boyunca uzanan Fırat Nehri çevresindeki yerleşimlerin aynı dönemde faaliyet göstermelerine rağmen kentleşme özelliği kazanmadığını belirtmektedir. Bu alanlardaki yerleşimler, kentsel nitelikler taşımaktan ziyade, kırsal ve bölgesel ağlara entegre olmuş topluluklar şeklinde varlık göstermiştir (McMahon, 2020: 291,292).

Kentleşmenin oluşumunda elbette çevresel koşulların sınırlayıcı etkisi göz ardı edilemez. Özellikle Güney Mezopotamya'daki kentlerin daha sürekli ve yaygın biçimde gelişmesinde bu faktör belirleyici olmuştur. Ancak kuzeyde büyük ölçekli yerleşimlerin ortaya çıkmasını sağlayan esas unsur, çevreden ziyade toplulukları bir araya getiren ve uzun vadeli bütünlüklerini sürdüren toplumsal kurumlardır. Bu durumu somut biçimde yansıtan örneklerden biri, Tell Brak'ta ortaya çıkarılan TW Seviye 19 tabakasıdır. Bu seviyedeki buluntular, baskın nitelikte seküler (Saray) bir kurumun varlığına işaret etmektedir. Söz konusu kurumun, üst sınıf üyelerini egzotik içki kapları aracılığıyla simgesel olarak ayırdığı, ayrıca ithal malzemelerden yapılan lüks eşyaların üretimi ve muhtemelen dağıtımıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgular, bölgede zenginliğe dayalı, farklılaşmış ve kurumsallaşmış bir siyasal-ekonomik yapının geliştiğini göstermesi bakımından önemlidir (Ur, 2010: 401).

Kentleşme olgusu, tarihsel süreçte toplumların ekonomik, teknolojik, sosyal ve siyasal yapılarına bağlı olarak farklı biçimlerde gelişmiştir. Özellikle Mezopotamya gibi erken dönem uygarlık merkezlerinde bu sürecin dinamikleri, arkeolojik ve sosyo-ekonomik göstergeler üzerinden analiz edilebilmektedir. Kentleşme, toplumların ekonomik, teknolojik, sosyal ve siyasal alanlardaki yapısal dönüşümlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan karmaşık bir süreçtir. Bu süreçte gelişen kent toplumları, iki kademeli yerleşim düzeni, gelişmiş teknolojik uygulamalar, ileri düzeyde mesleki uzmanlaşma, örgütlü idari yapılar, belirgin toplumsal sınıflaşma ve uzak mesafeli ticaret ağları gibi temel özelliklerle karakterize edilmektedir. Bu bağlamda kentleşmenin erken evrelerini anlamak, yalnızca mekânsal ve demografik değişimleri değil, aynı zamanda toplumsal organizasyon biçimlerinin evrimini de kapsamlı bir biçimde ele almayı gerektirmektedir.

Bu tür toplumsal örgütlenmenin izlerine Yakın Doğu'da ilk kez Obeyd Dönemi'nde rastlanır. Obeyd Dönemi adını Güney Mezopotamya'daki Ur Kenti'nin yakınında yer alan Tell el-Ubaid'den alır. Yaklaşık 1500 yıl süren bir maddi kültür grubunu ifade eden bu kültür, MÖ VI. binyılın ortalarından MÖ IV. binyılın başlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Obeyd Dönemi, arkeolojik açıdan Güney Mezopotamya'nın kurak alüvyon ovasında saptanabilen en erken yerleşik yaşam biçimini temsil etmektedir. Bu bölgedeki tahıl tarımı, doğal yağış rejiminin yetersizliği nedeniyle, ancak Fırat, Dicle ve diğer büyük nehirlerden sağlanan suyun kanallarla yönlendirilmesiyle, yani sulama sistemlerinin devreye girmesiyle mümkün olabilmiştir (Stein, 1994: 36). Bu kültür zaman içerisinde Anadolu, Suriye, Basra Körfezi ve Güneybatı İran'a kadar yayılmıştır. Bazı araştırmacılar bu kültürün ticari ilişkiler neticesinde yayıldığını savunurken Frangipane ve Stein, bu görüşe karşı çıkmaktadırlar.

Stein, Obeyd kültürünün yayılmasının büyük koloniler kurarak değil, mevcut küçük toplulukların benzer biçimde çoğalmasıyla gerçekleştiğini savunur (Stein, 1994). Frangipane'ye göre, Obeyd kültürel unsurlarının kuzeye doğru yayılımı ani göç hareketleri, toprak istilaları ya da askeri fetihlerle değil; uzun vadeli, istikrarlı ve barışçıl ilişkiler çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu toplumların ekonomisinin nadir ticaret mallarına değil, temel gıda ürünlerine dayandığını, dolayısıyla kültürel yayılmanın ticari nedenlerle değil, Obeyd toplumlarının kendi iç ihtiyaçları ve Güney Mezopotamya'daki topluluklar arası etkileşimlerle şekillendiğini öne sürer. Bu süreç, güneydeki ana yerleşimlerden küçük grupların kuzeye doğru ilerleyerek yeni alanlara yerleşmesini ve insan ile mal dolaşımının artmasını mümkün kılmıştır. Frangipane, bu hareketliliğin temelinde Güney Mezopotamya

toplumlarının üstünlük kurma çabaları ya da tarıma elverişli yeni topraklar arayışı gibi kendi içsel dinamiklerinin bir sonucu olduğunu savunur (Frangipane, 2003:148, 149).

MÖ V. binyılın erken ve orta evrelerinde, Kuzey Mezopotamya toplumu, merkezi bir otoriteden yoksun, büyük ölçüde eşitlikçi yapılar sergileyen, topluluk temelli küçük yerleşimlerden oluşmuştur. Bu döneme ait toplumsal statü farklılıklarını yansıtan maddi göstergeler son derece sınırlıdır. Bununla birlikte, dönemin sonlarına doğru Dicle Nehri'nin doğusundaki ovada yer alan Tepe Gawra'da mimari çeşitlenmeye işaret eden bazı bulgular, toplumsal yapıda meydana gelen dönüşümlerin ilk ipuçlarını sunmaktadır (Stein, 1994; Akkermans ve Schwartz, 2003; Ur, 2010).

Geç Kalkolitik Dönem'in erken evrelerinde (MÖ V. binyıl sonu–IV. binyıl başı), Kuzey Mezopotamya yerleşim düzeni büyük ölçüde kendi kendine yeterli, küçük ölçekli köylerden oluşmuştur. Bu döneme ait en dikkat çekici örneklerden biri, LC1–2 evresinde olağanüstü büyüklüğe (yaklaşık 300 hektar) ulaşan Khirbat al-Fakhar'dır. Söz konusu büyüklük, yerleşimin sürekliliğine ilişkin soruları gündeme getirmiştir; ancak yüzey buluntuları, özellikle yoğun seramik dağılımı ve büyük depolama kapları, en azından yarı-yerleşik bir topluluk yapısına işaret etmektedir. Benzer şekilde, Tell Brak'ta da merkezî bir höyük etrafında kümelenmiş daha küçük yerleşim birimlerinden oluşan, yaklaşık 55 hektarlık bir yerleşim alanı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, bu erken evrede kurumsal yapılanmalar henüz gelişmemiştir. Tell Brak'ın yaklaşık 130 hektarlık bir büyüklüğe ulaştığı LC3–4 döneminde ise, söz konusu kurumsal çerçevenin oluştuğu düşünülmektedir (Ur, 2010: 399).

MÖ IV. binyılın ortalarında (LC3–4) Tell Brak'ta gözlemlenen bu mekânsal büyüme, artan nüfus yoğunluğu ve merkezileşmiş ekonomik, siyasal ve dinsel işlevlere dair arkeolojik kanıtlar, bu yerleşimin kentsel bir nitelik kazandığını göstermektedir. Buna karşın, daha erken dönemlerdeki Tell Brak (LC2) ve Khirbat al-Fakhar (LC1–2), düşük nüfus yoğunluğu ve örgütlü kurumsal yapılardan yoksun olmaları bakımından proto-kentsel (kent-öncesi) karakter taşımaktadır (Ur, 2010:399, 400).

Obeyd Dönemi'nin erken evrelerinde (LC1) kil mühür baskıları geniş bir alana yayılmış ve bu mühürler birkaç büyük aile konut kompleksiyle ilişkilendirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde MÖ IV. binyılın başlarında (LC2) tapınakların ortaya çıktığı ve mühürleme faaliyetlerinin bu merkezlerde yoğunlaştığı gözlemlenmiştir (Ur, 2010: 394). Tell Brak, Tell Hamoukar, Tepe Gawra ve Hacinebi Tepe'de ele geçirilen kil kap mühürleri,

bu yerleşimlerde gelişmiş bir kaynak yönetimi ve yeniden dağıtım sisteminin varlığına işaret etmektedir (McMahon ve Stone, 2013: 84). Bu tür ekonomik ve idari uygulamaların arka planında, toplumsal örgütlenmenin daha karmaşık ve merkeziyetçi bir yapıya evrildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Güney Mezopotamya'daki Eridu, Uruk ve Tell Uqair ve Kuzey Mezopotamya'daki Tepe Gawra'nın XIII. düzeyinde tapınak olarak nitelendirilen ilk anıtsal kamusal yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yapılar, plan bakımından standart bir yapıya sahiptir. Geç Kalkolitik Dönem boyunca Mezopotamya genelinde maddi kültür unsurlarının büyük ölçüde benzeştiği görülmektedir. Özellikle üç bölmeli ev planı (tripartite plan, bkz: Şekil 1) ve boyalı seramik stili, kuzey ve güney arasında kültürel süreklilik sağlayan önemli unsurlar arasında yer alır (Stein, 1994: 37; Ur, 2010). Ancak Kuzey Mezopotamya'daki tapınaklar Güney Mezopotamya'daki tapınaklardan farklı özelliklere sahiptirler. Kuzey tapınaklarının her biri farklı bir mimariye sahiptir. Bunlarda yürütülen etkinlik güney tapınaklarına göre çok çeşitli ve sayıca daha fazladır (Frangipane, 2002:160). Ayrıca bu tapınakların olduğu yerde bir çukurda üzerinde mühür izi olan Cretulalar bulunmuştur. İlk kez anıtsal nitelikteki bir kamusal yapıda, yönetsel işlevlerle doğrudan ilişkilendirilebilecek bu denli toplu bir artığa rastlanmaktadır. Bu bulgular, muhtemelen törensel faaliyetleri de yürüten seçkin bir grubun, belirli malların dolaşımını kontrol altında tuttuğunu ve bu süreci özel araçlarla denetleyip kayıt altına aldığını ortaya koymaktadır (Frangipane, 2002:161).

Tapınakların varlığı, artı ürünün kontrolü ve dolaşımını denetleyen uzmanlaşmış liderliğin ortaya çıkışı olarak yorumlanmaktadır. Ancak bazı araştırmacılar böyle bir yapılanmanın Obeyd Dönemi toplumu için mümkün olmadığı görüşündedir. Zira böyle bir örgütlenme için politik karma yapıların yani devletin oluşması gerekmektedir. Ancak Obeyd Dönemi'nde bu tür bir yapılanmaya rastlanılmamıştır (Stein, 1994: 41; Frangipane, 2002:141, 149).

Obeyd Dönemi'nde artı ürünlerin toplanması ve kontrolü daha ziyade yerleşimlerdeki sosyo-ekonomik açıdan baskın yüksek statülü aileler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde henüz devlet teşkilatı oluşmadığı için bey ya da ağa diyebileceğimiz düzeyde toplum tarafından lider olarak kabul edilmiş kişilerin veya yüksek statülü aile ya da ailelerin toplumla ilgili alınan kararlarda etkili oldukları düşünülmektedir. Bu ailelerin oturdukları evler de diğerlerinden farklı özelliklere sahiptir. Hamrin bölgesinde yer alan Tell Abada Höyüğü'nde açığa çıkarılan yerleşim, Obeyd Dönemi toplum yapısı ve örgütlenmesine dair dikkate değer veriler sunmaktadır. Höyükteki mimari kalıntılar, yapı planları ve boyutlarının birbirinden farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu farklılıklar

arasında özellikle, seyrek bir düzende yerleştirilmiş ve yapıyı ortadan ikiye ayıran haç biçimli merkezi bir odaya sahip iki kanatlı evler dikkat çekmektedir. Bu tür yapılar, yaklaşık 8 ila 10 aileden oluşan çekirdek bir topluluğun varlığına işaret etmektedir. Yerleşimde öne çıkan yönetsel rol üstlenen haneye ait konut, plan düzeni, boyutu ve mimari özellikleri bakımından diğer konutlardan belirgin şekilde ayrılmakta ve adeta bir “ağa evi” niteliği taşımaktadır. Evde bulunan malzemeler de bu konutun farklı bir işlevselliğe sahip olduğunu göstermektedir. Seramik kaplar, sayı saymak amacıyla kullanılan değişik geometrik şekillerde kilden objeler (Token) bu nesnelerden bazılarıdır. Tokenlerin yalnızca bu konutta bulunması topluluk liderinin ve ailesinin kayıt ve sayım işlerini yürüttüklerini kanıtlamaktadır. Bu durum, malların köy içindeki hareketi veya başka bir hane ile yapılan alış verişin hesap ve kayıt işlemleri ile ilgili olabilir. Ayrıca bu konutun tabanı altında 57 tane çocuk mezarının olması da bu evin topluluğun liderinin evi olduğunu kanıtlamaktadır. Benzer nitelikteki yapılara Tell Abada’nın yanı sıra Tepe Gawra’nın XII. tabakası ve Değirmentepe¹ gibi yerleşimlerde de rastlanmaktadır. Bu tür mimari düzenlemeler, Obeyd topluluklarında sosyal hiyerarşinin ve örgütlü bir yönetim anlayışının varlığını destekleyen önemli göstergeler arasında yer almaktadır (Frangipane, 2002:143-147).

Bu genel çerçeveye paralel olarak, dönemin konut yapıları da topluluk içindeki iş bölümüne ve ortak üretim pratiklerine dair ipuçları sunmaktadır. Nitekim, Obeyd Dönemi’nde köyün işlerinin ortaklaşa yapıldığı konut yapılarından anlaşılmaktadır. Tell Abada Höyüğü II. düzey bir yapıdan bu duruma örnek verebiliriz. Buradaki diğerlerinden farklı bir binanın büyük, ince ve uzun avlularından birinin zemininde bulunan hayvan tersleri ve yalaklardan binanın bir bölümünün hayvanların bir arada tutulmasına ayrıldığına işaret etmektedir. Binanın diğer bölümünde ise ambar bulunmaktadır, fakat bu ambar ortak saklamada kullanılacak kadar büyüklükte değildir. Ayrıca diğer evlerde kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek boyutta da ambarlar bulunmaktadır. Diğer yandan binanın büyüklüğünü ve diğer konutlardan farklı olmasını da göz önüne alırsak konutun tüm köyün veya birkaç ailenin ortaklaşa kullandığı bir mekân olduğunu söyleyebiliriz (Frangipane, 2002:148).

Benzer şekilde, Tepe Gawra’da toplumsal hiyerarşinin belirgin biçimde ortaya çıkışı ancak Obeyd Dönemi’nin son evresine, XIII. ve XII. tabakalara tarihlenmektedir. Bu tabakalardan ilkinde bir tapınak kompleksi yer alırken, son Obeyd evresine karşılık gelen ikinci düzeyde, kalabalık nüfus barındıran, kentsel açıdan gelişmiş sokak düzenine sahip ve işlevsel olarak farklılaşmış üç bölmeli evlerden oluşan bir yerleşim dokusu

¹¹ Değirmentepe, Malatya ilinin 24 km. kuzeydoğusunda Karakaya Barajı Gölü suları altında kalmış bir höyüktür.

gözlemlenmektedir. Bu yapılardan biri, büyüklüğü ve özenli dış mimarisiyle dikkat çekmekte olup Tell Abada'daki 'ağa konağı' olarak tanımlanan yapıyla benzerlikler göstermektedir (Frangipane, 2002:155).

Güney Mezopotamya'ya özgü mimari unsurların Kuzey Mezopotamya'da da tespit edilmesi, güneyden kuzeye doğru yüksek statülü bireyler ve onlara bağlı küçük gruplardan oluşan ufak toplulukların hareket ederek Halaf kültürüne katıldığı yönündeki varsayımı desteklemektedir (Frangipane, 2002:159). Başlangıçta bu genişleme, güneydeki karmaşık ama kaynak bakımından fakir bir bölgenin, zengin ama daha az gelişmiş kuzey çevrelerine yaptığı bir ekonomik yayılma olarak açıklanmıştır (Algaze 1993). Ancak bu model, bazı yerleşimlerde (örneğin Tell Brak'ta) yerel kültürün güneyden gelen unsurlarla birlikte varlığını sürdürmesi ve bağımsız gelişim izleri göstermesiyle sorgulanmaya başlanmıştır. Ayrıca Arslantepe, Tepe Gawra ve Hacinebi Tepe gibi kuzey yerleşimlerinde, Uruk etkisinden önce var olan büyük yapılar, iş bölümü, gelişmiş metal işçiliği ve seçkin sınıflar gibi kentleşmeye dair unsurların keşfedilmesi, kuzeyin bağımsız bir gelişim çizgisine sahip olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, güney merkezli "çekirdek-çevre" modelinin asimetrik yapısını geçersiz kılmıştır. Uzun mesafeler (örneğin Uruk'tan kuzeye olan 1000 km'lik uzaklık) ve kuzey toplumlarının kendi iç dinamikleri, güneyin bu bölgelere kolayca hâkim olamayacağını ortaya koymuştur. Bunun sonucunda, araştırmacılar artık güneyin üstünlüğü yerine, kuzey ve güney arasında karşılıklı ve eşit düzeyde bir etkileşimin var olduğunu savunmaktadır. Bu yeni yaklaşım, Uruk genişlemesini sadece kolonizasyon değil; aynı zamanda göç, mera ve tarım alanı arayışı gibi çok yönlü nedenlerle açıklamaktadır. Güney Kafkasya'daki arkeolojik bulgular da kuzeyin Mezopotamya ile ilişkilerini destekler niteliktedir. Bu tartışmalar, kuzey Mezopotamya'nın yalnızca güneyin etkisiyle değil, kendi yerel ve özgün dinamikleriyle de kentleştiği fikrini güçlendirmiştir (McMahon, 2019: 292,293).

Obeyd Dönemi, Mezopotamya'da ilk kent toplumlarının ortaya çıkışına doğrudan zemin hazırlayan ve Yakın Doğu'da kentleşme sürecinin erken evresinde belirleyici bir rol üstlenen dönüşüm dönemidir. Bu süreçte siyasal ve ekonomik merkezileşmenin ilk örnekleri, yeniden dağıtım dayalı hesap sistemlerinin gelişimi, toplumsal hiyerarşilerin belirginleşmesi, mühür kullanımının yaygınlaşması ve örgütlü ticaret ağlarının oluşumu dikkat çekmektedir. Arkeolojik bulgular, Obeyd Dönemi'nde artan merkezileşmenin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda simgesel ve kurumsal düzeyde de meşrulaştırıldığını göstermektedir. Uqair gibi büyük ölçekli yerleşimlerin ortaya çıkışı, Eridu ve Tepe

Gawra'da erken anıtsal mimarinin inşası, Tepe Gawra'da görülen kil mühür kullanımı ve idari pratikler bu sürecin somut göstergeleri arasında yer almaktadır. Bu gelişmeler, sadece ticaretin kurumsallaşmasına değil, aynı zamanda merkezi otoritenin güçlenmesine ve yeniden dağıtım temelli ekonomik yapıların oluşumuna işaret etmektedir. Obeyd kültürünün Mezopotamya geneline yayılması, özellikle Kuzey Mezopotamya'daki Tepe Gawra gibi yerleşimlerde güney kökenli tapınak mimarisi ve seramik geleneklerinin benimsenmesiyle somut biçimde izlenebilmektedir. Bu kültürel bütünleşme süreci, Geç Uruk Dönemi'nde ortaya çıkan daha geniş ölçekli kültürel ve kurumsal yayılmanın erken bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Oates, 1993: 408–409).

Her ne kadar Obeyd toplulukları henüz tam anlamıyla kentleşmiş bir yapı sergilemeseler de sahip oldukları karmaşık sosyal ve ekonomik örgütlenme biçimleri dolayısıyla literatürde sıklıkla "Proto-Kentleşme Dönemi" olarak tanımlanmakta ve ilk kent toplumlarının oluşumuna temel teşkil eden bir safha olarak görülmektedir. Bu dönüşümün etkileri Yakın Doğu'nun farklı bölgelerinde de izlenebilmektedir. Örneğin, Değirmentepe'de ele geçirilen çok sayıda Obeyd Dönemi mühür ve mühür baskısı, bu yerleşimin Mezopotamya merkezli idari ve ekonomik sistemlerle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Söz konusu buluntular, yalnızca ticari değil, aynı zamanda kurumsal bir karakter taşıyan bağlantıların varlığını ortaya koymaktadır. Bu mühürler, MÖ V. binyılın sonlarında, yani Uruk Dönemi'nin hemen öncesinde, Doğu Anadolu'da da örgütlü bir mal yönetimi ve mülkiyet denetimi pratiğinin gelişmiş olduğuna işaret etmektedir (Esin, 1988; Özdoğan, 2020: 9)

Söz konusu gelişmeler kentleşme sürecinin yalnızca Güney Mezopotamya'ya özgü olmadığını; aksine, daha geniş bir coğrafyada benzer kurumsallaşma eğilimlerinin farklı ölçeklerde ve eşzamanlı olarak geliştiğini göstermektedir. Bu çerçevede Değirmentepe, yalnızca bölgesel bir yerleşim alanı olmanın ötesinde, erken bürokratik organizasyonun Mezopotamya dışındaki yansımalarını belgeleyen önemli bir arkeolojik merkez niteliğindedir. Benzer şekilde, Arslantepe'de ortaya çıkarılan Uruk etkili saray kompleksi, mühür odaları, depolama alanları ve bronz silahlar, burada merkezi bir yönetim yapısının gelişmiş olduğunu açıkça göstermektedir. MÖ IV. binyıla tarihlenen bu mimari ve maddi kültür unsurları, örgütlü bir bürokrasinin ve toplumsal sınıflaşma sürecinin başladığını ortaya koymaktadır (Frangipane, 2020: 71-87). Öte yandan, Tepecik-Çiftlik yerleşiminde de benzer döneme tarihlenen toplu üretim alanları, tahıl depoları ve standartlaştırılmış kap formları, ekonomik faaliyetlerin planlı ve denetimli bir şekilde yürütüldüğüne işaret

etmektedir. Bu bulgular, geniş bir coğrafyada, farklı yerleşim ölçeklerinde karmaşık ekonomik ve idari yapıların ortaya çıkmakta olduğunu göstermektedir (Çakan, 2019).

Bu gelişmeler ışığında, Kuzey Mezopotamya'nın MÖ IV. binyılda yalnızca Güney Mezopotamya'dan gelen etkiler doğrultusunda biçimlenmiş bir bölge olmadığı, aksine kendi özgün dinamikleriyle karmaşık toplumsal yapılar, gelişmiş iş bölümü, seçkin sınıflar ve kentleşme özellikleri geliştirmiş bağımsız bir kültürel ve siyasal alan olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde, güneyin tek yönlü ve kolonileştirici bir merkez olduğu görüşü yerini, kuzey ve güney arasındaki karşılıklı ve dengeli bir kültürel etkileşim modeline bırakmıştır. Bu durum, Kuzey Mezopotamya'yı Yakın Doğu'daki çok merkezli kentleşme süreçlerinin önemli ve özgün bir odağı olarak değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

Uruk Dönemi'nin son evrelerinde, Güney Mezopotamya'da devlet benzeri örgütlenmelerin ortaya çıkmaya başladığı ve bu sürecin merkezinin büyük olasılıkla Uruk Kenti olduğu yönünde araştırmacılar arasında genel bir görüş birliği oluşmuştur. Artan üretim ve ticaret hacmi, mal akışının geleneksel yöntemlerle düzenlenip denetlenmesini yetersiz hâle getirmiş; bu durum yeni yönetsel araç ve teknolojilerin geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda silindir mühürlerin, kayıt sistemlerinin ve en önemlisi yazının kurumsal işleyişin ayrılmaz bir parçası hâline geldiği gözlemlenmektedir. Uruk'ta ele geçirilen ve büyük ölçüde ekonomik içerik taşıyan tabletlerin, ağırlıklı olarak tapınaklara ait kayıtlar olması, bu belgelerin ekonomik ve dinsel otoritelerin denetiminde üretildiğini düşündürmektedir. Proto-çivi yazısının kullanımı, yönetim işlemlerin giderek sistematikleştiğine ve kamusal denetimin kurumsallaşma sürecine girdiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla yazının, yalnızca iletişim aracı olmanın ötesinde, bürokratik işleyişin temel bir unsuru olarak kullanılmaya başlanması, Uruk merkezli siyasal yapının erken devletleşme sürecine yöneldiğini açıkça ortaya koymaktadır. Her ne kadar söz konusu belgelerin büyük olasılıkla tapınaklara ait ekonomik kayıtlar olduğu düşünülse de, proto-çivi yazısının bu işlevsel bağlamda kullanımı, gelişmekte olan devlet yönetiminin önemli bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Wang, 2019: 201, 202).

Ancak Wang, mevcut arkeolojik veriler doğrultusunda Uruk olgusunun bir politik ağdan ziyade, ekonomik temelli bir etkileşim ağı olarak değerlendirilmesinin daha yerinde olacağını savunmaktadır. Antropolojik bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, devlet öncesi toplumlarda maddi kültür ürünlerinde gözlemlenen standartlaşma, doğrudan siyasal bir yapının değil, ekonomik amaçlara hizmet eden süreçlerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle Wang, yalnızca bu tür standartlaşma olgularına dayanarak bir devletin

varlığından söz etmenin mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Wang’a göre, Sargon İmparatorluğu erken Mezopotamya’daki siyasal dönüşüm sürecinin dinamik bir ürünü olarak ortaya çıkmış ve birincil devlet örneği niteliğini kazanmıştır. Bu çerçevede Wang, Geç Uruk Dönemi’ne ait Uruk kentini merkezi ve bütünleşmiş bir devlet yapısı olarak değil, ağırlıklı olarak ekonomik ve ritüel işlevlere sahip bir merkez olarak değerlendirmektedir (Wang, 2019: 205,206).

Geç Uruk Dönemi’ne (yaklaşık MÖ 3500) tarihlenen erken şehirleşme süreci, Mezopotamya’nın dışında yer alan hammadde kaynaklarını temin etmeye yönelik girişimlerle eşzamanlı olarak gelişmiştir. Bu amaçla Suriye, Anadolu ve İran’da koloniler ve ticaret karakolları kurulmuştur. Bu durum, Sumer toplumunun yüksek düzeyde örgütlenme kapasitesine ve artan toplumsal-ekonomik karmaşıklığa işaret etmektedir. Söz konusu süreç, yalnızca Mezopotamya ile Suriye–Anadolu ve muhtemelen Elam arasındaki ilişkileri açıklığa kavuşturmakla kalmamış, aynı zamanda Kuzey Mezopotamya’da Toroslar’dan Zagros eteklerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada yerel kuzeyli materyallerin dağılımına ilişkin önemli arkeolojik veriler sağlamıştır. Ancak bazı araştırmacılar bölgedeki Güney Mezopotamya (Geç Uruk) etkisinin nispeten kısa süreli olduğunu ve bu yayılmanın temel amacının maden, kaliteli kereste, taş ve diğer egzotik hammaddeleri temin etmek olduğunu ileri sürmektedir (Oates, 1993: 403,404).

Diğer yandan MÖ IV. binyılın sonlarına doğru hem yerel dinamikler hem de Güney Mezopotamya kökenli etkilerle şekillenen toplumsal karmaşıklığın gözle görülür izleri ortadan kalkmıştır. Bu gelişmenin ardından, Kuzey Mezopotamya, MÖ III. binyılın başlarında Güney Mezopotamya’nın kentleşme açısından zirveye ulaştığı bir dönemde, araştırmacılar tarafından genellikle “gerileme” olarak nitelendirilen bir sürece girmiştir. Bu evrede, Uruk Dönemi’ne ait koloniler bölgeden çekilmiş ve Güney Mezopotamya ile sürdürülen yoğun etkileşim izleri neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. Örneğin, Tell Brak’ın daha önce yerleşime açık olan alt kısımları terk edilmiş; yerleşim örüntüsü, geniş ova ve nehir vadilerine yayılmış küçük höyük-köy kümeleri şeklinde yeniden biçimlenmiştir. MÖ IV. binyıl boyunca Kuzey Mezopotamya genelinde gözlemlenen görece homojen seramik geleneği de bu süreçle birlikte yerini daha bölgesel ve yerel üretim odaklı buluntu gruplarına bırakmıştır. Bu durum, büyük olasılıkla bölgeler arası etkileşimin zayıfladığını ve toplumsal örgütlenmenin daha yerelleşmiş yapılara evrildiğini göstermektedir (Ur, 2010: 401).

Netice itibari ile MÖ 4400–3000 yılları arasındaki dönem, Mezopotamya ve çevresinde toplumsal karmaşıklığın derinleştiği ve ilk kentsel yapıların ortaya çıktığı kritik bir evreyi temsil eder. Tarımsal üretimin yoğunlaşması, iş bölümünün gelişmesi, nüfus artışı ve merkezi otoritenin güçlenmesi bu sürecin temel dinamikleri arasında yer alır. Güney Mezopotamya’da Uruk kültürü, idari sistemler, tapınak mimarisi ve yazının ilk örnekleriyle erken kentleşmenin öncüsü olurken; Kuzey Mezopotamya’da yerel Kalkolitik Dönem’e ait gelenekler sürmüştür, yerleşimler zamanla daha yoğun ve hiyerarşik yapılar geliştirmiştir. Çevresel değişkenlik, rekabet, artı ürünün denetimi ve uzun mesafeli ticaret ağları ise bu toplumsal dönüşümün başlıca etkenleri olmuş; söz konusu gelişmeler, Yakın Doğu’da idari ve ideolojik sistemlerin oluşumuna ve ilk şehirleşme modellerinin temellerinin atılmasına zemin hazırlamıştır.

1.2.3.3. Uzmanlaşma

Kentleşmiş toplumların ayırt edici özelliklerinden biri, farklı üretim alanlarında gözlemlenen uzmanlaşmadır. Bu uzmanlaşma, yalnızca üretim verimliliğinde artış ve kaynakların daha etkin yönetimi gibi sonuçlar doğurmakla kalmamış, aynı zamanda kentleşme süreciyle ve erken devlet oluşumlarıyla doğrudan ilişkili bir dinamik olarak ortaya çıkmıştır. Mezopotamya’nın güneyinde, Zagros Dağları’nın eteklerinde yaşayan toplulukların geleneksel geçim stratejileri de bu sürecin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Sulamaya dayalı tarımın gelişimi, yalnızca üretim tekniklerinin değil, toplumsal yapının da dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Bu bölgelerde bir yanda büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yapılan, sabit ve yerleşik tarım köyleri; diğer yanda ise küçükbaş hayvancılıkla uğraşan, daha hareketli ve göçebe karakterdeki çoban gruplar ortaya çıkmıştır. Böylece, üretim tarzlarına bağlı olarak farklı mekânsal ve toplumsal örgütlenme biçimleri gelişmiştir. Bu ikili yapı, Erken Uruk Dönemi’nde belirginleşen mekânsal hiyerarşi ve fonksiyonel uzmanlaşmanın temellerini atmıştır (Frangipane, 2007: 164).

Bu süreçle paralel olarak, arkeolojik veriler MÖ VII. ile V. binyıllar arasında Yakın Doğu genelinde binlerce seramik fırınının kullanıldığını göstermektedir. Bu bulgular, üretimin çeşitlenmesi ve zanaatkârlık faaliyetlerinde uzmanlaşmanın yaygınlaşarak kurumsallaştığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda kentleşme olgusunun yalnızca demografik ya da mimari değil, ekonomik ve teknolojik bir dönüşümle de iç içe geliştiğini göstermektedir. Bununla birlikte, teknik açıdan gelişmiş ve yüksek sıcaklıklara ulaşabilen

seramik fırınlarının da bu dönemde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu bulgular, dönemin yalnızca geniş ölçekli ve sanayileşmiş bir seramik üretimine işaret etmekle kalmayıp, aynı zamanda ileri düzeyde uzmanlaşmış bir zanaatkarlığın varlığını da gözler önüne sermektedir (Streily, 2001: 70,71).

Seramik üretiminde biçimsel standartlaşmaya yönelik bölgesel bir eğilim, LC1 evresinden itibaren belirginleşmeye başlamış ve özellikle erken LC2 Dönemi'nde açık bir biçimde izlenebilir hâle gelmiştir. Bu süreçte, Tell Brak ve Hamoukar gibi önemli yerleşimlere ait seramik toplulukları, biçimsel özellikler ve yüzey işleme teknikleri açısından büyük ölçüde örtüşen bir görünüm sergilemektedir. LC2 evresine gelindiğinde, geniş ağızlı saksı formunu andıran, kaba dokulu ve hızlı üretilmiş kaseler dikkat çeker biçimde yaygınlık kazanmıştır. Bununla birlikte, cilalanmış dar ağızlı küpler ve damgalı bezemelerle süslenmiş ince işçilikli seramikler gibi daha fazla zaman ve emek gerektiren türlerin de üretimi devam etmiştir. Bu durum işlevsel çeşitliliğin ve üretim ölçeğindeki farklılaşmaların sürdüğünü göstermektedir (McMahon, 2020:312, 313).

En erken seramik fırınlarına dair kanıtlar, Kuzey Mezopotamya'daki Hassuna kültürüne ait yerleşimlerde tespit edilmiştir. Yarım Tepe I kazı alanında, X. ve VII. tabakalarda ızgaralı ve çift hazneli yukarı çekişli fırın örnekleri ortaya çıkarılmıştır. V. tabakada ise üç adet dairesel yukarı çekişli fırından bahsedilmektedir. Özellikle V. ve IV. tabakalarda, standart Hassuna seramiklerinin yaygın olduğu üretim alanının aynı noktada kesintisiz biçimde kullanıldığı, fırın yerleşiminden açıkça anlaşılmaktadır. IV. tabakada, çapları 2 metreye kadar ulaşan en az 13 dairesel fırın tespit edilmiştir. Bu fırınların bir kısmının kısmen üst üste gelmesi, hepsinin eş zamanlı olarak kullanılmadığını göstermektedir (Streily, 2001: 71,72). Samarra kültürüne ait çömlek fırınları ise Dicle Nehri'nin orta kesimi boyunca ve Hamrin Bölgesi'ndeki çeşitli yerleşimlerde belgelenmiştir. Tell es-Sawwan'da IIIB tabakasında üç çömlek fırını ortak bir avluda konumlandırılmıştır. Benzer şekilde Tell Abada'nın III. tabakasında, höyüğün batı kesimi ile merkezdeki yapıların yakınındaki açık alanlarda üç çömlek fırınına rastlanmıştır. Bu örnekler, erken dönemde seramik üretiminin teknik açıdan organize biçimde yürütüldüğünü ve mekânsal planlamayla bütünleştiğini göstermektedir (Streily, 2001: 72,73).

MÖ V. binyılın sonları ile IV. binyılın başları arasında, seramik üretiminde gözle görülür bir değişim yaşanmıştır. Önceki dönemlerde yaygın olan gösterişli ve özenle boyanmış seramiklerin yerini, daha kaba işçilikle üretilmiş ve işlevselliği ön planda tutulan kaplar almıştır. Bu dönüşüm, estetik kaygıların geri planda kaldığını ve üretimin daha çok

pratik kullanım ihtiyacına yönelik biçimlendiğini göstermektedir. Nitekim Kuzey Mezopotamya’da Son Kalkolitik Dönem ile Güney Mezopotamya’da Uruk Dönemi’nin erken safhalarında, seramikte seri üretimin yaygınlaştığı ve nitelikli ince işçiliğin kaybolduğu açıkça gözlemlenmektedir (Frangipane, 2002:174). Bu bağlamda, standartlaştırılmış seramik formlarının artan üretim hacmi, seramik üretiminde kitlesel üretime ve erken sanayileşmeye doğru yönelen bir eğilimin habercisidir.

LC3 evresiyle birlikte seramik üretimi daha kitlesel ve standartlaşmış bir yapıya bürünmüştür. Bu dönemde ürün çeşitliliği belirgin biçimde azalmıştır. Biçimsel varyasyon hem şekil hem de boyut açısından son derece sınırlı kalmıştır. Aynı zamanda yüzey işleme teknikleri de büyük ölçüde sadeleşmiş ve dekoratif uygulamaların yerini daha işlev odaklı, hızlı üretim süreçleri almıştır. LC3 evresinin ayırt edici formları arasında, oluklu ağız kenarına sahip küpler ile “çekiç başı” kenarlı büyük kaseler öne çıkmaktadır. Bu yaygın formların seri üretime uygunluğu, dönemin üretim mantığını yansıtmaktadır. Ayrıca, seramik hamurunda saman katkısının artması, üretim sürecinin hızlandırılmasına yönelik bilinçli bir tercih olarak değerlendirilmekte ve bu bağlamda LC3 seramik üretiminin ölçek ve tempo açısından önemli bir dönüşüm geçirdiğini göstermektedir (McMahon, 2020:312, 313).

Üretim faaliyetlerindeki bu artan yoğunlaşma ve örgütlenme, Tell Brak ve Tepe Gawra’da tespit edilen seramik fırını kümeleri, iş ağırlıkları, çakmaktaşı ve obsidyen yontukları ile aletler, temel hammaddelerin merkezileşmiş üretim sürecine işaret etmektedir. Özellikle standartlaşmış seramik kaplar ve iş ağırlıkları, üretim süreçlerinde belirli bir zanaat uzmanlaşmasının geliştiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra, Tell Brak ve Hamoukar’da yaşayan toplulukların farklı Anadolu obsidyen kaynaklarını kullanmış olması, bu yerleşimlerin karmaşık ve uzun mesafeli ticaret ağlarına entegre olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı dönemde, sedef kakma işçiliği ve obsidyenden üretilmiş boncuklar gibi seçkin (üst tabaka) maddi kültür unsurlarının üretiminde belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Bu olgu hem artan zanaatkârlık becerilerini hem de toplumsal tabakalaşmanın ve seçkin sınıfın tüketim pratiklerinin giderek daha görünür hâle geldiğini göstermesi açısından önemlidir (McMahon ve Stone, 2013: 84).

Uzmanlaşmanın önemli alanlarından biri de madenciliktir. Güney Mezopotamya’nın sınırlı metal kaynaklarına karşın, kuzey bölgelerdeki zengin maden yatakları, bu alandaki gelişimin temelini oluşturmuştur. Bu çerçevede Arslantepe, Değirmen-tepe ve Tepe Gawra gibi yerleşimler, madencilik faaliyetleri ve metallere dayalı dış ticaret ekonomileriyle öne

ıkan başlıca metalürji merkezleri arasında yer almaktadır. Değirmen-tepe Höyüğü'nde madencilik faaliyetlerine dair en erken bulgular MÖ V. binyıl sonlarına kadar uzanmakta olup, Kalkolitik Çağ'a tarihlenen büyük yapı kompleksinde yer alan ve kubbesi kısmen korunmuş bir fırında bakır cürufu ile birlikte tatlı su midyesi kabuklarının bulunması, bu yapının metal işçiliğı için kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca, Obeyd Evresi'ne ait birçok mekânda benzer fırınların yanı sıra örs taşları ve yoğun bakır cürufu bulunmuş olması, bu dönemde bakır işçiliğinin yerleşik bir üretim pratiğine dönüştüğünü ortaya koymaktadır (Esin, 1984:16; Esin ve Harmankaya, 1985:60-62). Arslantepe'de ise MÖ 3800–3500 yılları arasında yürütölen ilk metalürjik faaliyetlerde, eritme işlemini kolaylaştırması ve ürün kalitesini artırması nedeniyle bakır ve kurşun tercih edilmiştir. Bölgede yürütölen arkeolojik kazılarda ele geçen cüruf, cevher, pota, döküm kalıpları ve metal nesneler, Neolitik Çağ'dan Geç Tunç Çağı'na kadar uzanan geniş bir kronolojik çerçevede madenciliğın evrelerini izlemeye olanak sağlamaktadır. Yapılan analizler, bu dönemde yerleşimin ileri düzeyde bir metalürjik bilgiye sahip olduğunu göstermektedir

Yine Tepe Gawra'da XIII. tabakada işlenmiş tek bir bakır iğne, XII. tabakada ise kaba eritilmiş dört bakır nesne ele geçirilmiş olup, bu bulgular bölgedeki erken metal kullanımına işaret etmektedir (Emberling ve McDonald, 2003).

Diğerk dikkat çekici uzmanlık alanları arasında dokumacılık ve taş alet üretimi öne çıkmaktadır. Tepe Gawra'nın XII. tabakasında gerçekleştirilen kazılar, yerleşimdeki tüm konutlarda bazı odaların atölye işlevi gördüğünü ortaya koymuştur. Bu alanlarda bulunan kirmen ağırlıkları, taş aletler ve ahşap işçiliğine özgü gereçler, yerleşimde dokumacılık ve marangozluk faaliyetlerinin yoğun biçimde yürütöldüğünü göstermektedir (Rothman,2002:59). Benzer şekilde, Değirmen-tepe'de bazı konut alanlarının, metal ve seramik üretimi, taş ve kemik alet yapımı ile dokumacılık gibi farklı zanaat kollarında uzmanlaşmış üretim birimleri olarak kullanıldığını arkeolojik kanıtlarla ortaya konmuştur (Esin, 1998: 670).

Geç Kalkolitik Dönem'de kent ekonomilerinin giderek karmaşıklıaşan yapısını anlamada kil mühür baskıları oldukça önemlidir. MÖ V. binyıldan itibaren mühür imgelerinde gözlenen artan biçimsel karmaşıklık ve mühürleme uygulamalarının geniş kitlelere yayılması, toplumsal hiyerarşinin derinleşmesiyle doğrudan ilişkilendirilmektedir. Bu gelişmeler, MÖ IV. binyılda kurumsallaşan idari sistemlerin öncölü olarak değerkendirilmektedir (Frangipane 2016). Mühürleme türleri, farklı yönetsel pratikleri yansıtır niteliktedir. Kap mühürlemeleri, malların ve kaynakların hareketliliğine işaret

ederken; kapı mühürlemeleri, belirli bir alanın veya yapının kurumsal mülkiyet ve kontrol altında olduğunu gösterir. Bu bağlamda mühürler, yalnızca ekonomik faaliyetlerin izini sürmekle kalmaz, aynı zamanda kolektif organizasyon biçimlerinin erken örneklerini de belgeleme imkânı sunar (McMahon, 2020)

LC Dönemi mühür kullanımına dair yaklaşımlardan biri, Arslantepe'deki atık örüntülerine dayalı olarak geliştirilmiştir. Bu modele göre mühür baskıları, sabit kapların ya da oda girişlerinin sık aralıklarla açılıp kapatılması sonucunda merkezi depolarda birikmiştir. Söz konusu baskılar işlevlerini yitirdikten sonra bile doğrudan imha edilmediği; idari kontrol ve muhasebe işlemleri için belirli bir süre arşivlendikleri anlaşılmaktadır (Frangipane 2012).

Tüm bunların yanı sıra Güney Mezopotamya'da sulu tarımın yaygınlaşmasıyla birlikte, ekonomik ve sosyal yapı önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Geniş ve uzun sulama kanallarının açılması, sulama sistemlerinin organize edilmesi ve benzeri gelişmeler sonucunda, toplum içinde iş bölümü daha belirgin hâle gelmiştir. Bu süreç, daha büyük ölçekli ve anıtsal yapıların inşasını mümkün kılan yeni bir toplumsal örgütlenmenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

BÖLÜM II

2. NEOLİTİK DÖNEM KÜLT ALANLARI, TAPINAKLAR VE KAMU YAPILARINDAN ÖRNEKLER

2.1. GÖBEKLİ TEPE

2.1.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi

Göbekli Tepe Şanlıurfa ilinin 15 km. kuzeydoğusunda 100 m. yükseklikteki bir tepe üzerinde yer almaktadır. Örencik Köyü'nün 1 km. kuzeydoğusunda yer alan Göbekli Tepe, Nevali Çori'nin 50 km. kuzeyinde konumlanmıştır (Schmidt, 2008: 73; Schmidt, 2010: 239; Banning, 2011: 620; Clare, 2024:6; Bkz: Harita 3).

1963 senesinde Halet Çambel ve Robert J. Braidwood tarafından bölgede yüzey araştırmaları yapılmıştır. Bu araştırmalar sırasında keşfedilen Göbekli Tepe'de ilk kazı çalışmaları 1995 yılında Harald Hauptmann ve Klaus Schmidt'in bilimsel danışmanlığında Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Şanlıurfa Arkeoloji Müzesinin ortaklaşa çalışmaları ile gerçekleştirilmiştir. Arkeolojik kazılar sonucunda taş aletler ve büyük taş sütunlar gün yüzüne çıkartılmıştır (Çambel ve Braidwood, 1980). 2003 yılında Harald Hauptmann'ın emekli olması üzerine kazı başkanlığı görevini üstlenen Klaus Schmidt Göbekli Tepe'deki çalışmalarını 2014 yılına kadar sürdürmüştür (Schmidt, 1995; Schmidt, 1996; Başgelen, 2015: 32-36). Günümüzde ise Göbeklitepe'deki kazı ve araştırma faaliyetleri, Prof. Dr. Necmi Karul'un başkanlığında devam etmektedir.

2.1.2. Mimari Özellikleri

Göbekli Tepe'de yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda, yerleşim yerinin hem Çanak Çömleksiz Neolitik A (MÖ 9600–8700) hem de Çanak Çömleksiz Neolitik B (MÖ 8700–8000) evrelerine tarihlendiği tespit edilmiştir. Ancak, bazı yontma taş aletlerde görülen parlaklık, yalnızca PPNB ya da Geç PPNB dönemlerinde ortaya çıkan eğri saplı oraklara ait olabilecek şekilde, eğimli biçimde yerleştirilen dilgi parçalarının varlığı, yerleşimin daha uzun süreli kullanımına işaret etmektedir (Clare, 2024: 10). Alanda yapılan detaylı araştırmalar, Neolitik Dönem sonrasında herhangi bir sürekli yerleşimin gerçekleşmediğini ve tepenin terk edildiğini göstermektedir. Göbekli Tepe'de yürütülen kazılar sonucunda, A'dan H'ye kadar adlandırılmış yapı açığa çıkarılmıştır. Bu yapılar arasında ilk olarak 1996 yılında keşfedilen A yapısında gerçekleştirilen, radyokarbon analiz sonuçları, bu yapının C ve D yapılarına kıyasla daha geç bir dönemde inşa edildiğini ortaya

koymuştur. Söz konusu mimari unsurların büyük olasılıkla yarı gömülü ya da tamamen yer altına kazılmış şekilde inşa edildikleri düşünülmektedir. Ayrıca, yer radarıyla gerçekleştirilen jeofiziksel taramalar, bu yapıların yalnızca belirli bir bölgeyle sınırlı kalmadığını, höyüğün tamamına yayılan bir yerleşim düzeni içerisinde konumlandıklarını ortaya koymuştur (Schmidt, 2007: 118; Clare, 2017: 29; Clare, 2020; Clare, 2024: 10; Verhoeven, 2024: 225).

Söz konusu dairesel yapıların i çapları 10 ila 20 metre arasında değişmekte olup, bazı örneklerde eş merkezli duvar halkaları sayesinde dış çap 30 metreye kadar ulaşmaktadır. Bu yapıların en ayırt edici özelliği, merkezde yer alan iki büyük T biçimli dikilitaş ile, bunları çevreleyen daha küçük boyutlardaki benzer dikilitaşların dairesel ya da oval bir düzen içinde konumlandırılmasıdır (Schmidt, 2008: 59; Schmidt, 2010: 240). Stratigrafik olarak üçüncü tabakaya tarihlenen A, B, C ve D yapıları, çanak mleksiz Neolitik A Dönemi'ne (NA- İngilizce PPNA), yani M 9600–8800 yıllarına ait olup, Göbekli Tepe'nin erken kullanım evresini temsil etmektedir. Bu dönemde bölge halkı temel olarak avcı-toplayıcı yaşam biçimini sürdürmekle birlikte, maddi kültür buluntuları bitkisel gıda tüketiminin artış gösterdiğine işaret etmektedir. Bu durum, tarıma dayalı üretim sistemlerine geçişin erken belirtileri olarak değerlendirilmektedir (Schmidt, 2008: 60).

Göbekli Tepe'deki C yapısı, yaklaşık 30 x 25 metre boyutlarıyla en büyük yapılardan biri olup, oval biçimli planı ve 3,5 metreye kadar korunmuş duvar yüksekliğiyle dikkat çeker. Anıtsal bir taş blokla sınırlandırılmış uzun ve dar bir giriş koridoruna sahip olması, yapının ayırt edici özelliklerindendir. İ düzenlemesi, dairesel halkalar ve bunlara entegre T biçimli taş stnlarla tanımlanır. Merkezde yer alan, yaklaşık 5 metre yüksekliğindeki iki bağımsız T biçimli sütün, yapının ritüel işlevine işaret eder (Bkz: şekil 2). Stnlar, alçak kabartma tekniğiyle işlenmiş yaban hayvanları ve soyut sembollerle süslenmiştir. Ayrıca 27 numaralı stnda görüldüğü gibi bazı figürler üç boyutlu olarak oyulmuş ve estetik bir derinlik kazanmıştır (Verhoeven, 2024: 225; Bkz: Resim 4,5).

Öte yandan Göbekli Tepe'deki en erken inşa evresini, doğrudan doğal kayaya oturtulmuş yapılar temsil etmektedir. Zaman içerisinde ortaya çıkan mekânsal sınırlılıklar, tapınakların önceki yapıların üzerine inşa edilmesine ve doğal kaya zeminini taklit eden, beton benzeri zeminlerin örneğin terrazzo türü döşemelerin kullanımına neden olmuştur. Terrazzo taban kirecin belirli işlemlerden geçirilmesinin ardından zemine uygulanmasıyla elde edilen, düzgün, parlak ve su geçirmez nitelikteki dşemelerdir. Bu tür döşemeler kült

yapılarına özgüdür. Nitekim Yapı C'de tespit edilen kaya zemini, bu yapım süreciyle ilgili öne sürülen hipotezleri doğrular niteliktedir (Schmidt, 2007: 260; Schmidt, 2008: 67).

E ve F olarak adlandırılan yapıların ise stratigrafik olarak hangi tabakaya ait oldukları henüz kesin biçimde belirlenememekle birlikte, bu yapıların da III. tabakaya tarihlendirilme olasılığı oldukça yüksektir. A–D yapılarının bulunduğu alanda, III. tabaka stratigrafik olarak II. tabaka buluntularıyla örtülmüştür (Schmidt, 2008: 61). Höyüğün üst kesimlerine tekabül eden II. tabaka, Erken ve Orta ÇÇNB (MÖ 8800-8000) evresine ait daha küçük ölçekli kare ve dikdörtgen planlı yapı kalıntılarını içermektedir. Buna karşılık, üçüncü tabakada yer alan yapılar, yuvarlak planlı olmalarının yanı sıra boyut olarak daha büyüktür. II. tabakada ise yapılar hem boyut olarak küçülmüş hem de sayı olarak azalmıştır. Ayrıca bu dönemde, avcı-toplayıcı yaşam tarzından tarıma dayalı yerleşik hayata geçiş büyük ölçüde tamamlanmıştır (Schmidt, 2007: 118; Schmidt, 2010: 241; Clare, 2017: 29; Clare, 2020). Her ne kadar II. tabakada anıtsal mimari gelenek zayıflamış olsa da T biçimli sütunların sembolik anlamı varlığını sürdürmeye devam etmiş ancak sütunların boyutları daha önce 4-5 m. iken 1,5-2. metreye kadar küçülmüştür. Bu evrede odalar genellikle 4 ila 6 metre uzunluğunda ve 2 ila 4 metre genişliğindedir. Her bir mekânda yalnızca iki adet T biçimli sütun yer almıştır. Bu sütunlar, önceki dönemdeki büyük anıtsal yapıların, merkezî sütun çiftinin kalıntıları olarak yorumlanmaktadır (Schmidt, 2008: 61; Schmidt, 2010: 241).

Bu yorum, söz konusu sütunların yalnızca mimari değil, aynı zamanda sembolik bir işlev taşıdığını da ortaya koymaktadır. Nitekim T biçimli sütunların insan figürlerini temsil ettiği, üzerlerinde yer alan kabartma motifler ve simgesel öğeler aracılığıyla anlaşılmaktadır. Schmidt, dairesel planlı yapıların merkezinde yer alan iki T biçimli dikilitaşın, yalnızca "erkek ve dişi" şeklinde bir cinsiyet ikiliğine indirgenemeyeceğini; bu figürlerin aynı zamanda "ikizler" ya da "kardeşler" gibi mitolojik veya sosyal ilişkileri simgeleyebileceklerini ileri sürmektedir (Schmidt, 2008: 72, 73).

Diğer yandan dairesel planlı F yapısında bulunan merkez sütunları güneybatıya yöneliktir. Ancak A ile E yapılarında bulunan merkez sütunların güney-güneydoğuya yönelik olması Göbekli Tepe'deki yapıların farklı dönemlerde inşa edilmiş olduğunu düşündürmektedir. Bu durum yapıların hem mimari hem de işlevsel ve ritüel yönelimlerinde zaman içerisinde farklılıklar yaşandığını göstermektedir (Schmidt, 2008: 68, Bkz: Şekil 3).

Göbekli Tepe'nin anıtsal mimarisi ve zengin sembolik unsurlarla donatılmış yapıları, genellikle yalnızca yerleşik tarım toplumlarına atfedilen bir kültürel karmaşıklık düzeyini

yansıtmaktadır. Söz konusu mimari düzenlemeler, kolektif emeğin örgütlenmesini, ritüel alanlarının inşasını ve soyut düşüncenin maddi temsiller aracılığıyla ifade edilmesini gerektiren bir toplumsal yapının varlığını işaret etmektedir. Dolayısıyla Göbekli Tepe'nin ortaya koyduğu arkeolojik veriler, tarih öncesi toplumlara ilişkin yerleşik bazı varsayımları yeniden değerlendirmeyi gerektirmektedir. Nitekim Göbekli Tepe'nin tarihi, yaklaşık olarak MÖ X. binyıla, yani Neolitik öncesi bir evreye kadar uzanmaktadır. Bu dönemde, Yakın Doğu'nun Verimli Hilal olarak adlandırılan bölgesinde bazı topluluklar yerleşik yaşama geçmeye başlamış ve tarıma dayalı üretim sistemlerinin temellerini atmıştır. Ancak bu gelişmeler henüz bölgesel düzeyde sınırlı kalmış olup, dünya genelinde insanlar büyük ölçüde avcı-toplayıcı yaşam tarzını sürdürmüştür (Schmidt, 2010: 240; Bkz: Harita 1,2, 3).

Göbekli Tepe'de gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar, sadece ritüel mimarinin değil, aynı zamanda günlük yaşamla bağlantılı altyapı düzenlemelerinin de varlığına işaret etmektedir. Nitekim 2013 yılında gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonucunda, yerleşimin kuzeybatı çukurunda yer alan K10-35 açmasında tespit edilen kayaya oyulmuş bir kanal, Neolitik Dönem'e tarihlenen su temini ve depolama stratejilerinin varlığına işaret etmektedir. Kireçtaşı levhalarla bilinçli bir biçimde kapatıldığı anlaşılan söz konusu kanal, K10-55 açmasındaki geniş çukurun yaklaşık 12 metre batısında konumlanmaktadır. Aynı bölgede, K10-13 ve K10-23 açmalarında gerçekleştirilen sondajlar sonucunda açığa çıkarılan mimari kalıntıların ise büyük olasılıkla gündelik yaşama yönelik yapılara ait olduğu düşünülmektedir (Clare vd. 2019: 16). Bu bulgular, Göbekli Tepe'nin yalnızca törensel bir merkez olmanın ötesinde, yerleşik hayatla ilişkili uygulamaları da içeren daha karmaşık bir kullanıma sahip olduğunu düşündürmektedir.

Özellikle doğal kireçtaşı plato üzerine inşa edilmiş, oval planlı ve birbirine eklemlenerek çoğalan yapı grubu, Göbekli Tepe'nin erken yerleşim evrelerine ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Söz konusu mimari düzen, Kuzey Suriye'de Fırat Nehri kıyısında konumlanan bir diğer Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşmesi olan Jerf el-Ahmar'daki konut yapılarıyla dikkat çekici benzerlikler sergilemektedir. Bu benzerlik yalnızca mimari formlarla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda stratigrafik veriler ile çakmaktaşı alet endüstrisine yönelik yapılan analizler de söz konusu alanın Göbekli Tepe'nin ilk iskân evrelerine ait olduğunu düşündürmektedir. Nitekim bu yapı grubunun, MÖ X. binyılın ikinci yarısına tarihlenebilecek kadar erken bir döneme ait olması muhtemel görünmektedir (Clare vd. 2019: 16).

Anıtsal yapıların dışında, yerleşim alanında farklı dönemlere ait konut mimarisi örnekleri de belgelenmiştir. Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPNA) evresine tarihlenen yapılar genellikle dairesel ya da oval planlıyken, Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB) dönemine ait konutlar ise dikdörtgen plan özellikleri göstermektedir (Bkz: Şekil 4). İlk değerlendirmelerde bu konut alanlarında gömü uygulamalarına rastlanmadığı düşünülmüşse de son yıllarda yapılan kazılar, her ne kadar anıtsal yapıların dışında yer alsa da insan definlerine ilişkin bulguların varlığını ortaya koymuştur. Bu durum, Göbekli Tepe'nin yalnızca bir ritüel merkezinden ibaret olmadığını, göstermektedir (Banning, 2011; Hodder, 2018; Verhoeven, 2024: 223- 226).

Göbekli Tepe'deki bir başka ilginç özellik ise yapıların gömülmesidir. Yapıların doldurulması beraberinde pek çok soruyu da gündeme getirmektedir. Acaba eski bir din yapılarla birlikte gömülmüş olabilir mi veya yapıların doldurulması bir ritüelin parçası olabilir mi? Bu ritüeller tekrarlanarak mı gerçekleştirildi? (Schmidt, 2008: 77). L. Clare ve çalışma arkadaşları, Göbekli Tepe'deki yapıların içlerinin zamanla doldurulmasına ilişkin literatürde öne sürülen çeşitli yorumlara değinmektedir. Bu yorumlardan bazıları, söz konusu dolgunun, yapının işlevinin sonlandırılması sürecinde gerçekleştirilen ve ölen bir kişinin defin ritüelini çağrıştıran sembolik bir uygulama olabileceği yönündedir. Ancak L. Clare ve ekibi, bu görüşlere mesafeli yaklaşarak, yapı içlerinde gözlemlenen dolguların bir ritüel eyleminden ziyade, büyük ölçüde çevredeki yamaçlardan doğal süreçlerle taşınan toprak ve diğer malzemelerin birikimi sonucunda oluşmuş olabileceğini ileri sürmektedir (Clare vd. 2019: 16,17). Öte yandan K. Schmidt, yapıların kullanım ömrünün sona ermesinin ardından, üzerlerinin bir dolgu tabakasıyla kasıtlı biçimde örtüldüğünü ve bu dolguların ağırlıklı olarak kireçtaşı parçaları ile ince topraktan oluştuğunu dolayısıyla dolgu işleminin planlı ve örgütlü bir faaliyet kapsamında gerçekleştirildiği izlenimini verdiğini belirterek yapıların doldurulmasını bilinçli ve ritüel bir eylem olarak değerlendirmektedir. Ona göre bu uygulama, yapının işlevinin sonlandırılması sürecinde gerçekleştirilen törensel bir kapanma ya da tamamlanma anlamı taşımaktadır. Bu süreç, avcı-toplayıcı yaşam tarzından yerleşik düzene geçişin yaşandığı kritik bir evreye işaret etmektedir. Bu bilinçli terk ediş sayesinde Göbekli Tepe, çevresel tahribattan korunarak doğal koşullar içerisinde günümüze kadar büyük ölçüde bozulmadan ulaşabilmiştir (Schmidt, 2002: 8; Schmidt, 2008; Schmidt, 2009: 12).

Necmi Karul'un görüşüne göre, Göbekli Tepe'deki anıtsal yapıların tümüyle toprakla doldurulmuş olması, basit bir terk edilme sürecinden çok daha fazlasını ifade etmektedir. Bu

tür büyük ve karmaşık mimari öğelerin sistemli bir şekilde doldurulması, yalnızca önemli bir iş gücü organizasyonu ve ayrıntılı bir planlamayı gerekli kılmakla kalmaz; aynı zamanda bu uygulamanın ardında ritüel ya da sembolik bir amacın bulunduğu işaret eder. Karul, bu bağlamda, gömme işleminin işlevsel bir zorunluluktan öte, yapılarla ilişkili inanç sistemlerinin ve toplumsal hafızanın bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Böylece, söz konusu dolgu faaliyetlerinin, yapıların kullanımı kadar terk edilişlerinin de kültürel ve simgesel anlamlar taşıdığına dikkat çeker (Karul, 2021).

Dolayısıyla Göbekli Tepe'deki mimari düzen, yapıların yalnızca barınma amacıyla inşa edilmediğini, aksine ritüel ve sembolik işlevler üstlendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Her biri birkaç ton ağırlığında olan T biçimli monolitik sütunlar, büyük dairesel planlı yapılar oluşturacak şekilde dikkatle yerleştirilmiştir. Bu yapılarda, çevresel sütun dizisinin merkezinde yer alan ve diğerlerinden belirgin biçimde daha büyük ve yüksek olan iki anıtsal dikilitaş, merkezi konumlarıyla öne çıkmaktadır. Merkezde karşılıklı olarak konumlandırılan bu sütunlar ile çevrelerindeki diğer dikilitaşlar, önceden tasarlanmış ve bilinçli bir mekânsal organizasyona işaret etmektedir. Öte yandan Jeomanyetik taramalar sonucunda, alanda iki yüzün üzerinde dikili taşın varlığı tespit edilmiştir (Schmidt, 2007: 279; Schmidt, 2008: 62; Sagona ve Zimansky, 2015: 53).

Merkezde konumlanan anıtsal sütunların taşıdığı sembolik anlam, özellikle D Yapısı'nda daha belirgin hâle gelmektedir. Bu yapının merkezinde yer alan 18 ve 31 numaralı T biçimli dikilitaşlar üzerinde, stilize edilmiş insan kolları ve ellerini betimleyen kabartmalar yer almaktadır. Bu tasvirler, söz konusu dikilitaşların antropomorfik, yani insan biçimli varlıklar olarak yorumlanmasına zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla T biçimindeki sütunların yatay giriş bölümünün başı, dikey gövde kısmının ise bedeni temsil ettiği düşünülmektedir (Schmidt, 2008: 59; Schmidt, 2009: 13; Schmidt, 2013: 195; Clare, 2024:12; Bkz: Resim 1, 2).

Göbekli Tepe'de dikkat çeken noktalardan bir diğeri, tasvir edilen memelilerin büyük ölçüde erkek olmasıdır (Sagona ve Zimansky, 2015: 58). Öte yandan D Yapısı'nda yer alan iki anıtsal T biçimli dikilitaş üzerinde, kemer tokaları belirgin bir şekilde tasvir edilmiştir. Özellikle doğu sütunundaki kemer üzerinde "H" ve "C" biçiminde süslemelere rastlanmıştır. Her iki sütundan, cinsel bölgeyi örten bir kemer altı örtüsü sarmakta olup, bu örtünün üzerinde muhtemelen tilki postuna ait olduğu düşünülen arka bacaklar ve kuyruk tasvir edilmiştir. Cinsel organların doğrudan gösterilmemesi nedeniyle bu figürlerin biyolojik cinsiyeti kesin olarak belirlenememektedir. Bu hususta Nevalı Çori'de ele geçen ve benzer

kemer tasvirlerine sahip çamur figürinlerin erkek olarak betimlenmiş olması nedeniyle bazı araştırmacılar Göbekli Tepe'deki bu sütunların da büyük olasılıkla erkek figürler olarak tasarlandığı görüşünü ileri sürmüşlerdir (Schmidt, 2010: 245; Schmidt, 2011: 214, 215; Schmidt, 2013: 195). Ancak Göbekli Tepe ile Nevalı Çori arasında kurulan bu benzerliğin doğrudan bir bağlantıya işaret edip etmediği tartışmalıdır. Her iki yerleşim aynı kültürel geleneğin bir parçası gibi görünse de, mekânsal düzenlemeleri, ikonografik öğeleri ve ritüel işlevleri bağlamında önemli farklılıklar barındırabilir.

Zira Göbekli Tepe'deki T biçimli dikilitaşlar, yüz tasvirine ve cinsiyet ayırımına yer verilmemesi durumu, onların doğaüstü varlıkları temsil ettiğini ve cinsiyetin bilinçli olarak vurgulanmadığını düşündürmektedir. Aynı döneme ait natüralist heykel ve kabartmalar, bölgede figüratif sanatın gelişmiş olduğunu gösterdiğinden, dikilitaşlardaki sade ve stilize anlatımın teknik yetersizlikten değil, bilinçli bir tercihten kaynaklandığı anlaşılmaktadır (Schmidt, 2008: 67). Diğer yandan söz konusu mimari ve ikonografik düzenlemenin, daha geniş bir ritüel ya da mitolojik sistemin parçası olup olmadığı henüz netlik kazanmamıştır (Schmidt, 2010: 245). Bu veriler ışığında bazı araştırmacılar ise, merkezî sütunlar başta olmak üzere antropomorfik figürlerin koruyucu ya da bekçi niteliğinde tasarlandığını ileri sürmektedir. Ancak Klaus Schmidt, bu figürlerin yalnızca koruma işleviyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda korku ve dehşet uyandıran nitelikler taşıdığını belirtmektedir. Ona göre bu sahneler, Dante'nin "Cehennem" betimlemelerini çağrıştıran daha geniş mitolojik anlatıların bir parçası olarak değerlendirilebilir (Schmidt, 2010: 245).

Göbekli Tepede'ki özellikle 18 ve 31 numaralı dikilitaşların cinsiyeti kesin olarak bilinmese de belirgin biçimde kollar, eller ve kemer gibi insan anatomik detaylarını taşıması, bu yapıların insani figürleri simgelediği yönünde güçlü kanıtlar sunar. Ancak bu gözlemden yola çıkarak bütün T biçimli dikilitaşların insanı temsil ettiği sonucuna varmak doğru olur mu? Dikilitaşların bazıları, açıkça antropomorfik öğeler taşısa da diğerlerinde bu detaylar bulunmamaktadır. Bu taşların tanrıları, tanrısal güçlerle donatılmış ataları veya doğaüstü varlıkları ya da kötü ruhları temsil ettiğine dair pek çok yorum bulunmaktadır (Verhoeven, 2015: 33; Verhoeven, 2024: 228).

Belki de her bir dikili taş farklı bir şeyi temsil etmiştir. Göbekli Tepe'deki sembolik düzenin merkezinde, büyük boyutlu merkezi dikilitaşlar ile bunları çevreleyen daha küçük dikilitaşlar yer almaktadır. Bu iki taş grubunun, yapının hem mimari hem de görsel açıdan en baskın unsurları olduğu açıktır. Verhoeven, özellikle merkezi dikilitaşların anıtsal boyutları ve yapı içindeki merkezi konumlarının, onları diğer tüm varlıkların üzerinde

konumlandırılmış figürler olabileceğini belirtir. Bu bağlamda, söz konusu taşlar doğaüstü varlıkları ya da mitolojik ataları temsil ediyor olabilir. Verhoeven'in değerlendirmesine göre, bu düzen aynı zamanda yapıda açık bir sembolik hiyerarşiyi de yansıtmaktadır. En üst konumda yer alan merkezi dikilitaşlar, insanlara ve hayvanlara hükmeden otoriter figürler olarak görülmektedir. Onları çevreleyen daha küçük dikilitaşlar ise, özellikle hayvanlar üzerinde denetim kuran ikincil varlıkları temsil ediyor olabilir. Ayrıca, bazı hayvan tasvirleri arasında da hiyerarşik bir üstünlük ilişkisi göze çarpmaktadır. Özellikle ölüm sahneleri içeren betimlemeler, hayvanlar arasındaki güç mücadelelerini ve içsel sıralamayı simgeliyor olabilir (Verhoeven, 2015: 34; Verhoeven, 2024: 228). Ancak söz konusu yaklaşımlar ile ilgili tatmin edici bilimsel bir açıklama günümüze kadar sunulabilmiş değildir.

Öte yandan, 18 ve 31 numaralı dikilitaşların karşılıklı biçimde konumlandırılması, bir tür “kapı” ya da “geçit” izlenimi uyandırmaktadır. Bu mekânsal düzenleme, yapının merkezinde gerçekleştirilen törenlerin sahnesi olarak düşünülmüş olabileceğini akla getirmektedir. Söz konusu dikilitaşlar küçük veya kolay taşınabilir nitelikte olmayıp, aksine oldukça ağır ve büyük boyutlardadır. Çevresel sütunlara kıyasla daha büyük ölçülere sahip olmaları, onlara özel bir statü atfedildiğini düşündürmektedir. Bu nedenle bazı araştırmacılar, merkezî sütunların atasal figürler, ruhani varlıklar ya da tanrı tasvirleri olabileceğini ileri sürmektedirler (Schmidt, 2007: 116, 117; Schmidt, 2008: 60). Klaus Schmidt'e göre, Göbekli Tepe'de yer alan T biçimli sütunlar, bu dünyaya ait bireyleri, özellikle de toplumsal açıdan güçlü ve ayrıcalıklı konumlara sahip kişileri temsil ediyor olabilir. Schmidt, bu dikilitaşların gizemli ve kimliksiz duruşlarının, onları sanki öteki dünyadan gelen varlıklar gibi gösterdiğini öne sürerken; buna karşın, daha gerçekçi biçimde betimlenmiş insan figürlerinin ise bu kutsal alanın koruyucuları ya da ritüel liderleri olarak yorumlanabileceğini belirtmektedir (Schmidt, 2010: 247, 248).

Öte yandan, Göbekli Tepe'deki sembolleri bu denli ustalıkla işleyebilecek teknik yeterliliğe sahip zanaatkârların, T biçimli dikilitaşlarda neden gerçekçi figüratif temsillerden uzak durarak daha soyut insan formlarını tercih ettikleri sorusunu akla getirmektedir. Bu tercih, yalnızca estetik bir yönelim değil, aynı zamanda sembolik veya ritüel bir anlamın ifadesi olabilir. Tüm bu anıtsal taş yapılar, Göbekli Tepe'yi inşa eden toplulukların karmaşık bir sembolik düşünce sistemine sahip olduklarını ve belirli bir düzeyde hiyerarşik iş bölümü geliştirebildiklerini göstermektedir. Özellikle tarımsal üretimin henüz başlamadığı bir dönemde böylesine etkileyici bir yapısal organizasyonun oluşması sosyal kurumların ve iş

birliğinin ortaya çıkışının yalnızca tarımsal faaliyete dayandırılmayacağını düşündürmektedir (Schmidt, 2008: 60).

Klaus Schmidt'e göre, Göbekli Tepe'de bereketi temsil eden dişil figürlerin ve kilden yapılmış heykelciklerin olmaması dikkat çekicidir. Çünkü Neolitik Dönem'e ait pek çok yerleşimde bu tür simgeler, yaşam, doğurganlık ve yeniden doğuş temalarını yansıtır. Schmidt, Göbekli Tepe'de bu tür sembollerin kasıtlı olarak yer almamış olabileceğini belirtmiştir. Bu durum, alanın yaşamla değil, ölümle ilgili bir işlev taşıdığını gösteriyor olabilir. Alanda bulunan T biçimli taşların ölmüş ataları ya da kutsal varlıkları temsil ettiği ve onlara yönelik ritüel törenlerin yapıldığı düşünülmektedir. Schmidt'e göre bu yapılar, ölümle ilgili törenlerin, belki de ruhlarla iletişimin gerçekleştiği özel ve kutsal alanlardır (Schmidt, 2007: 123, 124).

Tüm bu bulgularla birlikte değerlendirildiğinde, binlerce yıl sonra Mezopotamya'da ortaya çıkan inanç sistemlerinde en kadim tanrıların antropomorfik nitelikler taşıdığını ve belirli sosyal roller üstlendikleri görülmektedir. Bu tanrıların büyük çoğunluğunun bir eşe sahip olması, tanrısal düzenin toplumsal yapılarla paralel biçimde kurgulandığını göstermektedir. Örneğin Babil mitolojisine göre ilk yaratılan tanrı çiftleri Lahmu ve Lahamu ile Anşar ve Kişar'dır. Bu tanrısal çiftlerin çok sayıda çocukları vardır. Bir başka tanrı çifti Enlil ve Ninlil'in on bir çocuğu vardır. Tanrı Enki'nin, Ninhursag olarak adlandırılan tanrıçadan sekiz ve Damgalnuna (Damkina) adlı tanrıçadan ise beş çocuğunun olduğu kaynaklarda geçmektedir (Kılıç ve Eser; 2019:540). Bu doğrultuda Göbekli Tepe'de merkezde bulunan iki büyük T biçimli dikili taşlar tanrı ve tanrıçayı çevrelerindeki diğer dikili taşlar ise çocuklarını temsil ediyor olabilir mi?

Anadolu ve Mezopotamya'da tanrıların evi olarak kabul edilen tapınaklarda, tanrıları temsil eden heykellerin genellikle hiyerarşik bir düzene göre yerleştirildiği görülmektedir. Bu uygulama, tanrılar arasında varsayılan toplumsal ve kozmik düzeni mekânsal olarak yansıtmaktadır. Bu sebeple şu soru gündeme gelmektedir: Göbekli Tepe, merkezinde tanrı çiftlerinin yer aldığı ve aile yapısı temelinde örgütlenmiş bir tanrılar panteonunun ikamet ettiği kutsal bir mekân, yani erken bir tapınak olarak işlev görmüş olabilir mi?

Öte yandan bazı araştırmacılar, Göbekli Tepe'nin yalnızca bir dinî merkez değil, aynı zamanda kozmik işlevlere sahip bir yapı olduğunu öne sürmektedir. Bu yaklaşıma göre, yapının mimari düzeni belirli gök cisimleriyle, özellikle de Sirius yıldızıyla bağlantılı olarak tasarlanmıştır. Bu bağlamda Göbekli Tepe'nin bir tür ilkel gözlemevi işlevi görmüş

olabileceği iddia edilmektedir. Söz konusu görüşe göre, yapı çevresinde yer alan 12 dikilitaş, göksel döngüleri ve zamanın ritmini temsil eden semboller olarak yorumlanmaktadır. Ancak bu tür yaklaşımlar, çoğunlukla yeterli arkeoastronomik veriyle desteklenmemektedir. Nitekim, Göbekli Tepe'nin anıtsal mimarisi, tek bir işleve indirgenemeyecek ölçüde çok katmanlı sembolik ve işlevsel anlamlar içermektedir. Buna karşın, bazı araştırmacılar Göbekli Tepe'yi Atlantis veya Mu gibi mitolojik uygarlıklarla ilişkilendirse de bu görüşler arkeolojik kanıtlarla desteklenmediği için bilim çevreleri tarafından reddedilmekte ve Göbekli Tepe'nin Neolitik Dönem bağlamında değerlendirilmesi gerektiği savunulmaktadır (Toprak, 2019: 183, 184).

2.1.3. Hayvan Sembolleri ve Soyut Semboller

Göbeklitepe, anıtsal nitelikteki mimarisi ve üzerinde taşıdığı sembolik figürlerle, tarih öncesi dönemin en kapsamlı ikonografik anlatımlarından birine ev sahipliği yapmaktadır. Göbekli Tepe'de, en az iki aşamada anıtsal dini mimari ortaya çıkarılmıştır. Yapı A, 1996 yılında keşfedilmiştir. Bu yapıda yer alan her iki dikili taş, zengin kabartma bezemeleriyle dikkat çekmektedir. Özellikle Sütun 1'in sol yüzeyinde yer alan ve ağ benzeri bir görünüm sergileyen kabartma öne çıkmaktadır. Bu motifin, muhtemelen birbirine dolanmış yılanlardan oluşan bir örgüyü betimlediği düşünülmektedir. Aynı sütunun ön cephesinde ise yukarıdan aşağı doğru uzanan iki geniş dikey bant yer almaktadır. Klaus Schmidt, bu tür bantların yalnızca Yapı A'da değil, Yapı C ve D'de de görüldüğüne dikkat çekerek, söz konusu öğelerin muhtemelen *stola* adı verilen, omuzdan sarkan törensel bir giysiyi simgelediğini ileri sürmektedir (Schmidt, 2008: 62-64). Bu nedenle dikili taşların yalnızca mimari unsurlar değil, aynı zamanda dini ve sembolik bir temsil gücüne sahip figüratif varlıklar olduğu düşünülmektedir. Stola benzeri bu kıyafetin, muhtemelen yalnızca belirli bir statüye sahip kişilerin kullanmasına izin verilen törensel bir giysinin parçası olduğu öngörülmektedir. Ayrıca, Göbekli Tepe'de çok sayıda ele geçen taş düğmelerin de bu tür özel giysilere ait aksesuarlar olabileceği değerlendirilmektedir (Schmidt, 2010: 244).

Alanı oluşturan sütunlar, taş duvarlar ve taş oturma sıraları aracılığıyla birbirine bağlanmış bir düzene sahiptir. Sütun yüzeylerinde çeşitli hayvan figürleri, soyut semboller ve insan kolları ile ellerinin stilize edilmiş betimlemeleri yer almaktadır. Yapıların merkezinde konumlanan sütunlar, çevre sütunlarına kıyasla belirgin şekilde daha büyük boyutlardadır. Merkez sütunlarının çevresinde yer alan daha küçük ebatlı sütunlarda ise,

genellikle daha ayrıntılı ve özenle işlenmiş hayvan tasvirleri dikkat çekmektedir. Öte yandan, II. katmanda ortaya çıkarılan sütunlar, III. katmandakilere göre belirgin biçimde daha küçük ölçülerde olup, yalnızca ikisinde hayvan figürlerine, bir tanesinde ise insan kolları ve ellerinin stilize edilmiş temsiline rastlanmaktadır. Bu farklılıklar, Göbekli Tepe'nin farklı evrelerindeki sanat anlayışı ve sembol kullanımındaki değişimlere işaret etmektedir (Verhoeven, 2024).

Göbekli Tepe'deki hayvan sembolleri, yalnızca doğayı yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda ritüel ve mitolojik anlamlar taşıyan derin sembolik unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Bu rölyeflerin dekoratif değil, inanç sistemlerini ve toplumsal ritüelleri yansıttığı düşünülmektedir. Alandaki figüratif temsillerde belirgin şekilde dişi unsurların eksikliği dikkat çekerken, tasvir edilen hayvanların çoğu vahşi, tehlikeli ve genellikle erkek olarak betimlenmiştir. Özellikle fallusları vurgulanan tilki ve aslanlar ile yılan, örümcek ve akrep gibi zehirli türler öne çıkmakta; turna ve su kuşları gibi diğer hayvanlar da ikonografide önemli yer tutmaktadır (Bkz: Resim 6) (Schmidt, 2008: 62; Sagona ve Zimansky, 2015: 57, 58; Verhoeven, 2024: 225)². Ancak Aslan Sütunları olarak adlandırılan sütunlar arasına yerleştirilmiş taş bir levha üzerinde kazınmış çıplak bir kadın figürü bir istisna teşkil etmektedir. Nitekim bu figür, muhtemelen sonradan eklenmiş ve grafiti niteliğinde değerlendirilebilecek kazımalardan oluşan bir grubun parçası olarak sınıflandırılmaktadır (Sagona ve Zimansky, 2015: 58).

Göbekli Tepe'deki hayvan tasvirlerinin çoğu saldırgan ve tehditkâr özellikler taşımaktadır. Yine son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda D yapısında 67 numaralı dikilitaşın önünde süslemeli bir seki üzerinde tehlikeli bir görüntüye sahip, dişleri belirgin bir domuz heykeli bulunmuştur (Clare, 2024; Bkz: Resim 7,8). Bu heykellerin büyük kısmı, ilk bakışta "tehlikeli" olarak algılanabilecek biçimlerde tasarlanmıştır. Bu tür hayvan figürlerinin yerleştirilme amacı, kötülükleri uzaklaştırmak ya da insanları korkutarak koruyucu bir işlev üstlenmek olabilir (Verhoeven, 2024: 227). Bu işlev, mitolojide yer alan Kerberos'un yeraltı dünyasını korumasına benzetilebilir. Göbekli Tepe'de özellikle yırtıcı

² Tarımın başlamasından sonra insanoğlu tahıl ürünlerinin ruhsal bir varlığa sahip olduğuna inanmıştır. Genellikle, bu tür inançlar, ekinlerin büyümesi, olgunlaşması ve hasat edilmesiyle ilişkilendirilir. Ayrıca, bu ruhun varlığı, ekinlerin verimli bir şekilde büyümesini sağlamak için tarım işçileri tarafından saygı ve özenle korunması gereken bir güç olarak kabul edilir. Tahıl ruhuyla ilgili mitolojilerde, bu ruhun hayvan formunda tezahür ettiğine inanılır. Örneğin, bazı kültürlerde tahıl ruhunun şekil aldığı kabul edilen hayvanlar arasında kurt, köpek, tavşan, horoz, kaz, kedi, keçi, boğa, domuz ve at yer almaktadır (Frazer, 2004b: 9). Andrew Lang'a göre, toplulukların (boyların) hayvan adlarıyla anılması, öncelikle farklı grupları birbirinden ayırt etme gereksiniminden doğmuştur. Her bir boy, başlangıçta başka bir boy tarafından verilen ismi benimsemiştir. Bu isimlerin çoğunlukla hayvanlardan alınmış olması ise, Lang'a göre, şaşırtıcı değildir. İlk topluluklar bu adlandırmaları ne aşağılayıcı ne de alaycı bir biçimde algılamıştır. Aksine bunları doğal ve anlamlı bir kimlik unsuru olarak benimsemişlerdir (Freud, 1941: 152).

hayvan figürleri, ziyaretçiye doğrudan yönelmiş bir izlenim yaratmaktadır. Bu durum, genellikle dikili taşların alt kısmında yer alan ve bakan kişiye doğru hareket ediyormuş gibi betimlenen çok sayıdaki yılan figürüyle pekiştirilmektedir. Bu figürler arasında yalnızca Dikili taş 2’de yukarı doğru yönelen tek bir yılan bulunur. Diğer tarafta ise en az dört yılanın aşağıya doğru hareket ettiği görülmektedir. Ancak bu figürlerin koruyucu anlamda yorumlanması durumunda, Göbekli Tepe’de tam olarak neyin korunmaya çalışıldığı sorusu yanıtsız kalmaktadır (Schmidt, 2007: 144, 145).

Göbekli Tepe’nin sembolik dünyasında “ölüm” temasının da belirgin bir yer tuttuğu düşünülmektedir. Bu görüş, özellikle bazı heykel ve tasvirlerdeki sembolik unsurlarla desteklenmektedir. Öncelikle, ellerinde insan başı tuttuğu düşünülen diz çökmüş figürleri betimleyen en az iki adet heykel, ölümle ilişkili ritüel bir bağlamı işaret ediyor olabilir. Bunun yanı sıra, başsız şekilde tasvir edilmiş çok sayıda insan figürü, muhtemelen kafa kesmeye yönelik özel bir simgesel ilginin varlığına işaret etmektedir. Ölüm temasının en çarpıcı yansımalarından biri ise T-biçimli dikili taşlar üzerindeki sahnelerdir. Bu taşlar üzerinde yer alan bazı kabartmalar, doğrudan şiddet, av ve ölüm imgeleriyle ilişkilidir. Örneğin, C yapısındaki 27 numaralı dikili taşta, altındaki yaban domuzuna saldırmak üzere olan hırslayan bir yırtıcı hayvan tasvir edilmiştir (Bkz: Resim 5). Diğer örneklerde ise yılanlar tarafından öldürülen bir yaban öküzü ve bir koç, bir kartal tarafından öldürülen bir yılan ve can çekişen halde betimlenmiş iki yaban öküzü gibi sahneler dikkat çekmektedir (Verhoeven 2024:227).

Diğer yandan 33 numaralı dikili taş üzerinde yer alan kuş figürü, kısa ve yelpaze biçiminde açılan kuyruk tüyleriyle turnayı andırmaktadır. Figürde dikkat çeken bir diğer özellik ise, kuşların insan bacaklarını andıracak şekilde belirgin diz eklemlerine ve alışılmadık derecede kalın bacaklara sahip olmalarıdır. Bu durum, ilk bakışta "turna kostümü giymiş insanlar"ın betimlenmiş olabileceği yönünde bir yorumu gündeme getirmektedir. Ancak detaylı bakıldığında, ayakların üç parmakla sonlanması ve muhtemelen dördüncü parmağın kompozisyon dışında bırakılmış olması figürlerin kuş olduğunu göstermektedir (Schmidt, 2007: 157). Ayrıca, Göbekli Tepe’deki hayvan tasvirleri incelendiğinde, bu figürlerin büyük ölçüde yapının çevresinde yaşayan yerel fauna türlerine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu betimlemeler yalnızca sembolik anlamlar taşımakla kalmaz; aynı zamanda tarih öncesi bireylerin gündelik yaşam biçimlerini, doğayla kurdukları ilişkiyi ve çevresel algılarını yansıtan önemli kültürel verilerdir.

Göbekli Tepe, halen pek çok gizemi içinde barındıran bir arkeolojik alan olup, burada yapılan kazılar, her bir yapının kendine özgü sembolik ve ritüel işlevler taşıdığına dair ipuçları sunmaktadır. Yapı C'deki kabartma motifleri incelendiğinde, diğer yapılarla karşılaştırıldığında dikkat çeken ilk farklılık, yılan figürlerinin tamamen eksik olmasıdır. Ayrıca, tilkiler de bu yapıda nadiren yer almaktadır. Buna karşın, ördekler ve yaban domuzları figürleri oldukça baskın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır (Schmidt, 2008: 66). Ancak burada kaburgaları sayılacak kadar zayıf bir domuzun tasvir edilmesi, yalnızca fiziksel özelliklere değil, sembolik ya da ritüel bir anlam taşıyor olabilir. Nitekim, yaban domuzlarının kalın deri ve post yapısı dikkate alındığında, doğal ortamda aşırı derecede zayıflamış bir domuzda bile kaburgaların bu kadar belirgin biçimde görünmesi pek olası değildir (Schmidt, 2013: 196-198).

Yapı B'de ise kabartmalar, genel olarak daha sınırlıdır. Özellikle, yaban domuzu figürünün burada hiç yer almaması, Yapı C ile arasındaki önemli bir farktır. Bununla birlikte, Sütun 6'nın arka baş kısmında yer alan ve başka hiçbir yapıda bulunmayan bir hayvan motifi dikkat çekmektedir. Bu figür, bugün hâlâ bölgede varlığı bilinen ve 1,5 metreye kadar büyüeyebilen çöl varanına benzetilmektedir (Schmidt, 2008: 63). Göbekli Tepe'de yapılardaki bu farklılığın nedeni ne olabilir? Bu farklılıkların nedeni, Göbekli Tepe'deki yapılar arasında yalnızca estetik tercihlerle açıklanamaz. Aksine, her yapının kendi ritüel işlevleri, sembolik anlamları ve hatta belki de farklı toplulukların inanç sistemleriyle ilgili olduğu düşünülmelidir. Dolayısıyla Göbekli Tepe'deki yapılar arasındaki ikonografik çeşitlilik, farklı ritüel uygulamaları, toplumsal farklılıklar ve sembolik dünyalar ile doğrudan ilişkili olabilir. Örneğin, Yapı C'deki baskın hayvan figürleri, su ve bereket temalarıyla ilişkilendirilebilir. Yaban domuzu ve ördek gibi figürler, genellikle doğal döngüler ve verimlilikle bağlantılıdır. Bu durum bu yapının suyla ya da bereketle ilgili ritüellerin yapıldığı bir alan olabileceği ihtimalini güçlendirir. Öte yandan, Yapı B'de yaban domuzlarının eksikliği ve nadiren görülen çöl varanı gibi ender bir hayvanın tasvir edilmesi, bu yapının sembolik olarak farklı bir amaca hizmet ettiğini düşündürülebilir. Çöl varanının bu yapıda yer alması, elit bir ritüel alanı ya da mitolojik bir anlatı ile ilişkilendirilmiş olabileceğini akla getirir.

Öte yandan Göbekli Tepe'nin yapıları, uzun yıllar boyunca inşa edilmiş ve kullanılmıştır. Bu süreç içinde, toplulukların inanç sistemleri, ritüel uygulamaları ve sembol kullanımları dönüşüm geçirmiş olabilir. Örneğin, yılan figürünün ilk dönemlerde büyük bir sembolik öneme sahipken, sonraki yapılarla birlikte bu figürün anlamı kaybolmuş veya

değiştirilmiş olabilir. Aynı şekilde, yaban domuzu figürü bir dönemde kutsal bir anlam taşıırken, başka bir dönemde tabu hâline gelmiş olabilir. Bu hususla ilgili Émile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* adlı eserinde, dinin kökeninin totemizme dayandığını ileri sürmektedir. Ona göre totem hem kutsal olanı hem de toplumsal yapıyı temsil eden bir simgedir (Durkheim, 2018: 252, Bkz: Resim 23,24). Totemler çoğunlukla hayvanlar, nadiren de bitkiler veya doğal nesneler şeklinde seçilir ve bu semboller bireylerle olduğu kadar klanlarla da özdeşleştirilir. Émile Durkheim'e göre klan, yalnızca bir grup insanı tanımlamakla kalmaz; aynı zamanda evrendeki tüm varlık gruplarını kapsayacak şekilde yapılandırılmıştır. Hayvanlar, bitkiler, doğa unsurları ve hatta kozmik güçler, klan sistemi içerisinde yer bulur. Bu anlayış, evrende var olan her şeyin belirli sembolik akrabalık ilişkileriyle birbirine bağlı olduğunu gösterir (Türkcan, 2006: 8; Durkheim, 2018: 178).

Göbekli Tepe'de, "H" biçimli işaretler, daireler ve dikey çizgiler gibi soyut semboller de dikkat çekici unsurlar arasında yer almaktadır. Sütunların üzerindeki rölyefler, Taş Devri topluluklarının inanç sistemleri, ritüel uygulamaları ve dünya görüşlerini anlamak açısından son derece kıymetli bir ikonografik veri sunmaktadır (Schmidt, 2008: 60, 66; Schmidt, 2010: 245, Schoch, 2010: 54; Clare, 2024).

2.1.4. Arkeolojik Buluntular

Göbekli Tepe'de Yapı B'de doğu yönündeki 9 numaralı sütunun önünde zemine sabitlenmiş şekilde bir taş kâse bulunmuştur. Taş kâsenin konumu ve biçimi, onun yalnızca rastlantısal bir nesne olmadığını, ritüel ya da işlevsel amaçlarla kullanıldığını düşündürmektedir (Schmidt, 2008: 63). Öte yandan, binlerce yıl sonra Anadolu ve Mezopotamya'daki tapınaklarda da tanrılara çeşitli sıvıların sunulduğu veya gücenmiş bir tanrıyı yatıştırmak, tapınakları arındırmak amacıyla kutsal su karışımlarının yapıya serpiildiği, çivi yazılı metinlerden açıkça anlaşılmaktadır. Bu uygulamalar, kutsal mekânların hem tanrılarla iletişim kurma hem de ritüel temizlik sağlama işlevine sahip olduğunu göstermektedir (Akkuş Mutlu, 2014a: 5; Akkuş Mutlu, 2014b: 286). Bu çerçevede, Göbekli Tepe'de gerçekleştirilen ritüel uygulamalarda sıvıların kullanılmış olması, bu geleneğin izlerinin binlerce yıl sonra dahi Yakın Doğu toplumları tarafından sürdürüldüğünü düşündürmektedir. Bu durum, ritüel pratiklerdeki sürekliliğe ve kutsal mekânların arındırılması ya da tanrılarla iletişim kurulmasında sıvıların taşıdığı sembolik öneme işaret etmektedir.

Göbekli Tepe’de kemik eserlerin son derece nadir bulunması ve pişmiş kil figürinlerin tamamen yokluğu dikkat çekici bir durumdur. Buna karşın, yakın dönemli ve kültürel olarak ilişkili bir yerleşim olan Nevalı Çori’de toplamda 700 adet pişmiş kil figürin ele geçirilmiş olup, bunların yaklaşık yarısı erkek ve kadın betimlemelerinden oluşmaktadır. Dikkat çekici bir diğer unsur ise bu koleksiyonda hayvan figürlerinin neredeyse hiç yer almamasıdır. Göbekli Tepe’de ise pişmiş kil yerine, minyatür boyutlardan anıtsal ölçeklere kadar değişen ölçülerde kireç taşı figürinler kullanılmıştır. Bunların ana teması, saldırgan nitelikler taşıyan hayvan betimlemeleri ile insan ve hayvan başlarının birleşiminden oluşan betimlemelerdir (Schmidt, 2008: 70).

Taş eserlerin yanı sıra, Göbekli Tepe’de büyük çoğunluğu küçük parçalara ayrılmış çok sayıda hayvan kemiği de ele geçirilmiştir. Bu kalıntıların büyük bölümü ceylan türüne ait olmakla birlikte, et verimi açısından en önemli türün yabani sığır olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında, kızıl geyik, yaban eşiği, yaban domuzu gibi türler de yer almaktadır (Schmidt, 2010: 242). Öte yandan, alanda şimdiye dek evcilleştirilmiş herhangi bir hayvan ya da bitkiye rastlanmamıştır (Sagona ve Zimansky, 2015: 57; Clare, 2024: 6-7).

Göbekli Tepe’de yapıların içini dolduran dolgular arasında insan kemiklerine de rastlanmıştır. Bu kemikler, büyük ölçüde hayvan kemiklerine benzer biçimde küçük parçalara ayrılmıştır ve bazı örnekler üzerinde kesik izleri gözlemlenmiştir. Özellikle dikkat çeken bir diğer husus, Göbekli Tepe’de ele geçirilen insan kalıntılarının büyük çoğunluğunun kafatası parçalarından oluşmasıdır. Yapılan analizler sonucunda, toplam 40 kafatası parçasında (%9,8) yüzeyden yumuşak doku sıyırma işlemlerine işaret eden kesik izleri tespit edilmiştir. Ayrıca, şimdiye dek alanda ortaya çıkarılmış yalnızca yedi boyun omurundan ikisinde, başın gövdeden ayrılmasına yönelik kasıtlı kesilere işaret eden izler gözlemlenmiştir. Ritüel amaçlı değişiklikler taşıdığı değerlendirilen yedi kafatası parçası, höyüğün doğu yamacında yer alan iki ayrı kazı alanı ile batı yamacındaki bir alanda ele geçirilmiştir. Bu parçalar, anatomik özellikler, yüzey morfolojisi ve parçaların tamamlayıcılığı temelinde yapılan değerlendirmeler doğrultusunda üç farklı bireye ait olarak sınıflandırılmış; her biri sırasıyla Kafatası 1, 2 ve 3 olarak tanımlanmıştır (Schmidt, 2010: 243; Gresky, Haelm, ve Clare, 2017: 1-3). Alanda bulunan üç insan kafatası parçasında, sagittal eksen boyunca (alından başlayıp başın arka kısmına doğru giden) bilinçli olarak yapılmış derin kesik izleri tespit edilmiştir. Bu kafataslarından birinde ayrıca dikkat çekici bir delik gözlemlenmiştir. Bu bulgular, insan bedeninin ölüm sonrasında belirli bir işleme

tabi tutulduğunu ve muhtemelen özel ritüel uygulamaların bir parçası olarak parçalandığını düşündürmektedir (Schmidt, 2010: 243; Gresky, Haelm, ve Clare, 2017: 1-3).

Söz konusu kafataslarının parçalanmış ve eksik durumda olması, bireylerin cinsiyetini belirlemeyi güçleştirmektedir. Bununla birlikte, yalnızca Kafatası 1'in yapısal özellikleri bakımından kadına ait olduğu düşünülmektedir. Kemikler üzerinde yapılan incelemeler, her üç kafatasının da yaklaşık 20 ila 50 yaş aralığında bulunan yetişkin bireylere ait olduğunu ortaya koymuştur (Gresky, Haelm, ve Clare, 2017: 1-3).

Ancak Göbekli Tepe'deki alanlardan elde edilen bir diğer keşif, şimdiye dek benzeri görülmemiş nitelikte olması bakımından son derece dikkat çekicidir. “Kapak taşları” ya da “geçit taşları” olarak adlandırılan bu buluntu grubu, belirli ortak morfolojik özellikler taşımaktadır. Bu taşların alt yüzeyi tamamen düz bir biçimde işlenmiştir. Üst yüzeyde ise, genellikle ortasında dikdörtgen formunda geniş bir delik bulunan, yüksek ve belirgin bir kenarlık (yaka) yer almaktadır. Biçimsel olarak geniş kenarlı devasa bir şapkayı andıran bu taşların ayırt edici özelliği, ortasındaki deliğin bir insanın içinden geçebileceği büyüklükte olmasıdır. Bu tür buluntuların işlevi henüz tam olarak açıklığa kavuşmamış olsa da ritüel ya da geçiş ayinleriyle ilişkili sembolik bir anlam taşıdığı düşünülmektedir (Schmidt, 2010: 250).

Göbekli Tepe'nin yalnızca bir tapınak kompleksi ya da avcı-toplayıcı toplulukların dönemsel toplantı alanı olarak işlev gördüğü yönündeki geleneksel görüş, son yıllarda elde edilen yeni arkeolojik buluntularla yeniden değerlendirmeye açılmıştır. Özellikle yuvarlak-oval ve dikdörtgen planlı yapıların konut işlevi görmüş olabileceği yönündeki görüş, alanda ele geçen yontmataş aletlerle desteklenmektedir. Bu aletler, tipik olarak yerleşim alanlarında ve ev içi kullanım bağlamlarında karşılaşılan örneklerle benzerlik arz etmektedir. Bu durum, Göbekli Tepe'deki bazı yapıların yalnızca ritüel amaçlı değil, aynı zamanda gündelik yaşama ilişkin faaliyetleri de barındıran çok işlevli mekânlar olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca 2017 yılının sonbaharında, Göbekli Tepe alanının güneydoğusunda yağmur suyu drenaj hattı kazısı sırasında, çok katmanlı dikdörtgen bir yapının altına yerleştirilmiş böbrek biçimli bir zemin altı mezar ortaya çıkarılmıştır. Bu tür gömü uygulamaları, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimlerinde oldukça yaygındır ve bireylerin yerleşim alanı sınırları içinde gömülmesini yansıtan tipik bir uygulamadır. Söz konusu mezarda yapılan ön incelemeler, bozulmuş durumda en az üç farklı bireye ait insan kalıntılarının varlığını ortaya koymuştur (Clare, 2020: 84).

2.1.5. Göbekli Tepe'nin İşlevi Hakkında Tartışmalar

Yakın Doğu'daki Çanak Çömleksiz Neolitik A ve B Dönemleri'ne tarihlenen pek çok yapının konut dışı ritüel amaçlarla inşa edildiği arkeologlar tarafından öne sürülmüştür. Ancak, bu yapıların nasıl tanımlanması gerektiği ve ritüel ile gündelik yaşam arasındaki sınırın nasıl belirleneceği konularında akademik bir uzlaşıdan söz etmek mümkün değildir. Nitekim bazı Neolitik yapılar, özellikle cenaze törenleri gibi belirli ritüel işlevlere sahip olmuş olabilir. Çayönü'ndeki "kafatası binası" bu tür kullanımlara örnek olarak gösterilmektedir (Bkz: Şekil 7). Bununla birlikte, birçok araştırmacı, ÇÇN yerleşimlerinde kutsal ile dünyevi alanlar arasında kesin bir ayrım bulunduğunu varsaymakta ve bu varsayım doğrultusunda yorumlarını şekillendirmektedir. Oysa bazı araştırmacılar, Neolitik kozmolojinin gündelik yaşamı ve mekânları da kapsayan bütüncül bir kutsallık anlayışına dayanabileceğini belirtmiş olsa da bu alternatif yaklaşım yeterince dikkate alınmamaktadır (Banning, 2011: 619, 620).

Klaus Schmidt, Göbekli Tepe'nin bir yerleşim alanı değil, tümüyle ritüel amaçlarla inşa edilmiş tapınaklardan oluşan bir kutsal mekân olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüşünü destekleyen başlıca unsurlar arasında, T biçimli anıtsal dikilitaşlar, yapıların kasıtlı biçimde gömülmesi ve taşlar üzerindeki sembolik tasvirler yer almaktadır. Ayrıca bu yapıların inşası ve yapıların bilinçli olarak gömülmesi önemli ölçüde örgütlenmiş bir iş gücünü gerektirmektedir. Schmidt'e göre, bu unsurlar Göbekli Tepe'nin gündelik yaşamdan ziyade dini ve törensel işlevlere hizmet ettiğini göstermektedir. Nitekim yapıların içinde ocak, yiyecek depolama alanı veya konut kullanımına dair başka izlerin bulunmaması, bu yorumu destekleyen önemli bir arkeolojik göstergedir. Schmidt ayrıca Göbekli Tepe'nin avcı toplayıcı gruplar tarafından ziyaret edilen toplu ritüel alanı olduğu tezini savunmaktadır (Schmidt, 1999: 14; Schmidt, 2001: 46-51; Schmidt, 2002; Schmidt, 2007; Schmidt, 2010).

Banning, Göbekli Tepe'de olduğu gibi sembollerin yalnızca bir ya da iki yapıda değil, her yere yayılmış durumda olduğuna dikkat çekerek kutsal ve gündelik yaşamı mutlak bir ayrıma dayandırılmaması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, Güneybatı Asya'daki PPN toplulukları kutsal ile gündelik arasında keskin bir ayrım yapmamışlardır. Banning, bazı yapıların özel anlamlar taşıma olasılığını da kabul etmekle birlikte, belirgin sembolizm içeren yapıları doğrudan 'tapınak' olarak sınıflandırılmasına karşı çıkmaktadır. Ayrıca Banning, Yakın Doğu genelinde PPN (Çanak Çömleksiz Neolitik) yerleşimlerinde tüm

ölüleri barındıramamış olsa da ev içi gömülere, duvar süslerine, saklama alanlarına çok sık rastlandığını, bazı durumlarda, insan kafataslarının evlerin içini süslediğini ancak cenaze ritüellerinin evlerde gerçekleşen tek ritüel türü olmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla bazı PPN yerleşimlerinde “tapınak” ile “ev” arasındaki ayrımın uygun olmayabileceğini Göbekli Tepe’deki yapılar da dahil olmak üzere hem ritüel hem de konut olabileceği olasılığının dikkate alınması gerektiğini öne sürmektedir (Banning, 2011: 624- 629).

Harald Hauptmann da Banning ile benzer bir görüşü paylaşmaktadır. Ona göre, Göbekli Tepe’deki aletlerin bolluğu, alanda gündelik yaşama dair faaliyetlerin izlerini sunarken; özenle tasarlanmış yapıların ise ritüel amaçlı kullanıldığının açık bir göstergesidir. Harald Hauptmann göre Nevali Çori ve Göbekli Tepe’deki mekânsal düzenleme, yerleşim alanlarının farklı işlevlere göre belirli bölgelere ayrıldığını ortaya koymaktadır. Bu alanlar arasında alet üretimi, heykelcilik ve kutsal yapıların bulunduğu özel bölümler yer almaktadır. Hauptmann, bu tür bir işlevsel ayrışmanın, yalnızca kült alanlarına sahip olan yerleşimlerde görülen ve ticaret ya da değiş tokuş faaliyetlerini yönlendiren merkezi bir organizasyonun gelişimine işaret eden bir aşama olduğunu savunmaktadır (Hauptmann, 1999b).

Lee Clare ve meslektaşları ise, Göbekli Tepe’deki Kuzeybatı çukurunda bulunan kayaya oyulmuş büyük çukurun yağmur suyu depolama amaçlı olabileceğini ve K10-35’teki kayaya açılmış kanalın su temini ve depolama ile ilişkili olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca, Kuzeybatı çukurundaki diğer sondajlarda bulunan konut yapıları, Jerfel-Ahmar’daki benzer yapılarla karşılaştırmış ve bu alanın tapınak değil, konut işlevi olduğunu ileri sürmüşlerdir (Clare vd. 2019).

Öte yandan 2015 yılında alanın kuzeybatı kesiminde, en erken yerleşim evresi olan Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPNA) Dönemi’ne tarihlenen konutlara ve gündelik yaşam faaliyet alanına ait bulguların keşfi, Göbekli Tepe’nin yalnızca ritüel amaçlı bir alan değil, aynı zamanda bir yerleşim yeri olarak yeniden yorumlanmasına yol açmıştır (Clare, 2024:10).

Göbekli Tepe’nin işlevine dair sürdürülen tartışmalarda, Bahattin Çelik’in değerlendirmeleri önemli bir yer tutmaktadır. Çelik, bu yerleşimin bölgede "T" biçimli dikili taşlarla tanımlanan diğer kült merkezleriyle yapısal ve işlevsel benzerlikler taşıdığını belirtmektedir. Özellikle Nevali Çori, Karahan Tepe, Ayanlar Höyük ve Harbetsuvan Tepesi gibi yerleşimlerde elde edilen arkeolojik veriler, Göbekli Tepe’nin de benzer bir şekilde

ritüel ya da törensel amaçlarla kullanılmış bir kült merkezi olduğunu desteklemektedir. Yaklaşık 80 dekarlık bir alana yayılan Göbekli Tepe'nin yanı sıra, Karahan Tepe 110 dekar, Ayanlar Höyük ise 140 dekar büyüklüğündedir. Bu üç yerleşimde de bölgedeki kültürel ve ritüel uygulamalarla ilişkilendirilen karakteristik "T" biçimli dikili taşların varlığı dikkat çekmektedir. Söz konusu mimari unsurlar, bu alanların benzer işlevlere sahip kült merkezleri olarak değerlendirilmesine zemin hazırlamaktadır (Çelik, 2018).

Diğer yandan Dietrich, Heun, Notroff, Schmidt ve Zarnkow, Göbekli Tepe'nin bir yerleşim alanı olmaktan ziyade, ağırlıklı olarak kültürel ve ritüel amaçlarla kullanılan kutsal bir mekân olduğunu ileri sürmektedirler. Araştırmacılar, özellikle anıtsal mimarisi, yapıların iç düzenlemesi ve sembolik betimlemeler gibi unsurların, bu alanın gündelik yaşamdan ziyade kolektif törenlerin gerçekleştirildiği bir merkez işlevi gördüğünü ortaya koyduğunu savunmaktadır. Ayrıca, bu dairesel yapıların belirli bir kullanım sürecinin ardından kasıtlı ve hızlı bir şekilde toprakla doldurularak höyüğün oluştuğunu dolayısıyla yapının kült işlevi gördüğünü ileri sürmüşlerdir (Dietrich, Heun, Notroff, Schmidt ve Zarnkow: 2012: 675).

Bir başka araştırmacı Verhoeven, Göbekli Tepe'nin bir yerleşim yeri değil, esasen ritüel amaçlı kullanılan bir kült alanı olduğunu ileri sürmektedir. Bu yorumu destekleyen başlıca bulgular arasında, terrazzo (sıvalı taş) zeminli taş yapılar, büyük boyutlu ve bezemeli T biçimli dikilitaşlar ile çeşitli insan ve hayvan tasvirlerinin yer aldığı büyük taş heykeller öne çıkar. Ayrıca, alanda şimdiye dek hiçbir konut yapısına ya da defin alanına rastlanmamış olması, yerleşimden ziyade törensel bir işlevin söz konusu olduğunu düşündürmektedir. Göbekli Tepe'deki mimari düzenlemeler de bu yorumu destekler niteliktedir. Yapılar genellikle büyük boyutlu T biçimli sütunlarla karakterize edilmekte olup, bu sütunların üzerlerinde çok sayıda hayvan kabartması yer almaktadır. Söz konusu sütunların boyutları bu anıtsallık, yapıların sembolik işlevine işaret etmektedir. Plan tipolojisine bakıldığında, B ve C numaralı yapılar dairesel planlıyken, diğer bazı yapılar dikdörtgen formdadır. İç mekân düzenlemelerinde ise, bazı yapılarda çevresel sekiler (oturma platformları) yer almaktadır. Özellikle yapı B'de, zemine doğru yönelen bir kanal ile bağlantılı kireçtaşı levha dikkat çekmektedir. Bu yapı ögesi, alanda sıvıların muhtemelen adak amacıyla kullanılan sıvıların dökülmesine yönelik ritüel bir düzenek olabileceğini düşündürmektedir. Verhoeven, tüm bu unsurlar bir araya getirildiğinde, Göbekli Tepe'nin mimari ve sembolik bağlamda gündelik yaşamdan çok, ritüel ve törensellik merkezli bir alan olarak işlev gördüğü yönündeki görüşleri desteklemektedir (Verhoeven, 2002: 7, 8). Verhoeven'a göre ise, bu denli anıtsal boyutlara sahip ve etkileyici sembollerle bezenmiş yapıların yalnızca "ev" olarak

değerlendirilmesi oldukça güçtür. Ona göre bu yapılar, açık biçimde ritüel bağlamlar içerisinde "çerçevenilmiş" alanlardır (Verhoeven, 2015: 33).

Verhoeven, yapıların üzerindeki yaban hayvanı betimlemelerini dikkate alarak, Göbekli Tepe'de av ritüellerinin gerçekleştirilmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Ona göre, bu ritüellerin amacı ya geçmişteki av başarılarını kutlamak ya da gelecekteki avların bereketini sağlamak olabilir. Bu yorumu destekler biçimde, alanda ele geçen büyük miktarda hayvan kemiği ile bira kalıntıları, söz konusu ritüellerin ardından toplu ziyafetlerin düzenlendiğine işaret eden arkeolojik kanıtlar olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu ziyafetlerin, yalnızca av ritüelleriyle değil, aynı zamanda anıtsal yapıların inşasında görev alan geniş katılımlı iş gücünün katıldığı toplu kutlamalara, yani inşa ritüellerine de bağlı olabileceği düşünülmektedir. Bu çerçevede, Göbekli Tepe'deki betimlemeler arasında yer alan ve danslarıyla tanınan turnaların tasvirleri, ritüel niteliği yüksek toplu etkinliklerin bir parçası olarak yorumlanabilecek anlamlı bir simgesellik taşımaktadır. Yakın Doğu Neolitiği'ndeki diğer olası ritüel yapılarla benzer şekilde, Göbekli Tepe'deki yapıların terk edilmeden önce bilinçli olarak molozla doldurulmuş olmaları, bu yapıların kapatılma ve "gömülme" sürecinin ritüel bir anlam taşıdığını göstermektedir. Yapıların yıkılmamış ya da kendiliğinden doğaya terk edilmemiş olmaları, onların yalnızca işlevini yitirmiş mimari öğeler değil, aynı zamanda derin bir simgesel değere sahip kutsal alanlar olarak değerlendirildiğine işaret eder. Bu durum, söz konusu yapıların topluluk belleğinde önemli bir yere sahip olduğunu ve sıradan bir terk edilişten ziyade, ritüel içerikli bir kapanışla işlevsizleştirildiklerini düşündürmektedir (Verhoeven, 2015).

Ancak Güneydoğu çukurundaki özel yapıların, daha yüksek yamaçlardan kaynaklanan yamaç kaymaları sonucu istem dışı olarak molozla dolduğu yönünde artan bulgular mevcuttur. Bu durum, yapıların ritüel amaçlı kasıtlı olarak doldurulduğunu öne süren önceki yorumlarla çelişmektedir. Yamaç kaymalarının yoğun yağış ve olası sismik faaliyetlerle tetiklenmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu süreçte, üst yapılardan gelen molozlar alçak kotlardaki özel yapıları doldurmuş ve PPNA ile EPPNB dönemlerine ait tabakalar birbirine karışmıştır. Bu nedenle, yapı zeminlerine nesnelerin kasıtlı olarak yerleştirildiğine dair önceki görüşler geçerliliğini büyük ölçüde yitirmiştir. 2023 yılında Özel Yapı D'de yapılan gözlemler, yapının yamaç kaymaları sonucu dolduğunu desteklemektedir. Mimari hasarlar, hava boşlukları, çöken çatıya ait izler ve sıva kalıntıları bu duruma işaret etmektedir. Ayrıca, Yapılar B ve D'deki yeniden inşa izleri, artan yamaç baskısına karşı yapılan müdahaleler olarak değerlendirilmektedir. Dolgu içindeki sertleşmiş

yatay yüzeyler ise, yapının tek bir olayla değil, birden fazla yamaç kayması sonucu aşamalı olarak dolduğunu göstermekte; bu süreçte kısmen gömülü yapılar içinde geçici yürüme yüzeylerinin oluşmuş olabileceği düşünülmektedir (Clare, 2024: 13).

2.2. KARAHANTEPE

2.2.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi

Karahantepe yerleşimi, Şanlıurfa il merkezinin yaklaşık 60 kilometre doğusunda, Tek Tek Dağları Millî Parkı sınırları içerisinde konumlanmaktadır. Bu arkeolojik alan, ilk olarak 1997 yılında, Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam başkanlığında yürütülen *Doğu ve Güneydoğu Anadolu İlleri Kültür Envanteri Projesi* kapsamında keşfedilmiştir. 2000, 2011 ve 2013 yıllarında gerçekleştirilen Şanlıurfa Kültür Envanteri çalışmaları kapsamında ise, Prof. Dr. Bahattin Çelik tarafından Karahantepe’de sistematik yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir (Çelik 2000; Karul, 2021:22; Karul, Semiz ve Polat, 2023).

2019 yılında Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi başkanlığında başlatılan kazı çalışmaları, 2020 yılından itibaren İstanbul Üniversitesi Tarih Öncesi Arkeolojisi Anabilim Dalı’nın bilimsel sorumluluğunda yürütülmeye devam etmektedir (Karul, Semiz ve Polat, 2023).

Prof. Dr. Necmi Karul’un başkanlığında yürütülen kazı çalışmaları kapsamında bugüne dek açığa çıkarılan yapıların, Çanak Çömleksiz Neolitik A (ÇÇNA/PPNA) evresinin sonlarına ve Çanak Çömleksiz Neolitik B (ÇÇNB/PPNB) evresinin başlangıcına tarihlendiği belirlenmiştir.

2.2.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular

Yerleşmenin doğusunda, yaklaşık 1 kilometrelik mesafede çakmaktaşı ve kireçtaşı yataklarının bulunması (Çelik, 2011: 241), bölgenin erken dönem toplulukları tarafından taş alet üretimi ve yapı malzemesi temini açısından stratejik olarak kullanıldığını göstermektedir. Karahantepe toplamda 110 dekarlık bir alanı kaplamakta olup, T biçimli dikilitaşların çıkarıldığı taş ocaklarının dahil edilmesiyle bu alan 15 hektara kadar genişlemektedir (Güler ve Çelik, 2015: 85, Karul, 2021: 22) Bu dağlık alanın kuzey kesimi, küçük akarsularla parçalanmış dik yamaçlara ve sık vadilere sahiptir. Karahantepe’nin yer aldığı bölümde, yatay kireçtaşı tabakalarının aşınmasıyla oluşmuş, yukarıdan aşağıya doğru genişleyen basamaklı tepeler dikkat çekmektedir. Bu topoğrafik yapının uç noktalarında taş

duvarlarla sınırlandırılmış alanların bulunması, söz konusu bölgelerin Neolitik Dönem’de avlanma alanı olduğunu düşündürmektedir (Karul, 2021: 22).

Karahantepe’nin batı yamacı doğal topoğrafya ve yapılarla şekillenmiş doğu-batı doğrultulu teraslardan oluşmaktadır. Batı Yamaç’ta kazıların sürdürüldüğü alanda en eski yerleşim evresi, yuvarlak ve oval planlı kamusal yapılar ile bunların çevresinde kümelenen düzensiz barınaklardan oluşan bir yerleşim düzeni sergilemektedir. Özel yapılar genellikle alanın kuzey ve kuzeydoğusunda yoğunlaşmakta olup, AA, AB ve anıtsal boyutlarıyla kamusal bir yapı olduğu düşünülen AD olarak adlandırılan üç yapının kazısı tamamlanmış ve bunların birbirine eklenmiş mekânlardan oluşan bir özel yapı kompleksi olduğu anlaşılmıştır. Bu yapıların kuzeydoğusunda yer alan, AC olarak adlandırılan benzer nitelikteki bir diğer yapı bulunmuştur (Karul, Semiz ve Polat, 2023: 205, 206). AB’nin hemen kuzeybatısında ve ona bitişik olan AA oval planlı yapı yaklaşık 8.3x6.7 metre boyutlarındadır. Yapının doğu yarısı boyunca, uzanan 60 cm enindeki sekisinin doğuya bakan ön yüzeyinde bir yılan ve bir tilki betimi yer almaktadır (Karul, Semiz ve Polat, 2023: 207). AA yapısı da AB yapısı gibi gömülerek terk edilmiştir. Yapıya ilk olarak, içerisinde yumruk büyüklüğünde taşlar bulunan 55 cm kalınlığında karışık bir toprak tabakası dökülmüş, ardından üzerine büyük ve yassı taşlar yerleştirilerek doldurma işlemi tamamlanmıştır. N. Karul ve meslektaşları zeminin çukurlaşan kesimlerinde oldukça iri taşların kullanıldığını ve bu taşların büyük ölçüde eğimli biçimde konumlanmasının, söz konusu dolgunun sistematik bir yerleştirmeden ziyade rastlantısal bir şekilde yapıldığını ileri sürmektedirler (Karul, Semiz ve Polat, 2023: 208). Ancak yuvarlatılmış köşelere ve neredeyse dikdörtgen bir plana sahip AD yapısında, diğer örneklerde görülen sistematik doldurma sürecinden farklı olarak, yapının kullanımının sonlandırılması amacıyla bilinçli bir şekilde yıkıma uğratıldığı anlaşılmaktadır (Karul, 2021: 23).

Kuzeyi geniş güneyi ise dar, oval biçimli AB yapısına bir merdivenle inilmektedir ve boyutları 7x6 metre kadardır. AB yapısına giriş, beş basamakla inilen küçük bir geçitten sağlanmaktadır. Yapının iç kısmında, ana kayadan oyulmuş on adet sütun yer almaktadır. Hepsi, yine ana kayadan oyulmuş, hafifçe bumerang şeklinde olan düz bir merkezi sütunun etrafına dairesel olarak dizilmiştir. Ayrıca, büyük bir insan başı kabartması bu sütunlara yukarıdan bakacak şekilde yerleştirilmiştir. Yapı AB’ye ek olarak, Karahantepe’de büyük boyutlu taş heykeller de bulunmuştur. Bunlar arasında en dikkat çekici olanlar, bir insanın sırtında taşıdığı ya da içinden doğuyormuş gibi tasvir edilen yırtıcı bir kedigili betimleyen

iki büyük heykeldir (Karul, 2021: 23; Karul, Semiz ve Polat, 2023: 210; Verhoeven, 2024: 230).

Karahantepe yerleşiminde, Neolitik Dönem'in diğer merkezlerinde de karşılaşılan terrazzo zemin uygulamalarına ilişkin bulgular tespit edilmiştir. AD Yapısı içerisinde, farklı boyutlarda açılmış çukurlardan birinin üst yüzeyinin terrazzo tipi sıva ile kaplandığı anlaşılmaktadır. Bu mimari pratiğin benzer örnekleri, çağdaş yerleşimler olan Göbekli Tepe ve Sayburç'ta da belgelenmiştir (Karul, Semiz ve Polat, 2023: 210). Batı Yamaç'a ait üst evrede ise köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlı ve yaklaşık 6x6 metre boyutlarında yapılar tespit edilmiştir. İlk evrede olduğu gibi, bu yapılar da dolguyla kapatılmıştır. Bu evreye ait yapılardan şu ana dek açığa çıkarılan tek yapı AH yapısıdır (Karul, Semiz ve Polat, 2023: 21).

Karahantepe yerleşiminin güney ve batı kesimleri sarp kayalıklarla çevrili olduğundan, yerleşimin daha çok doğu ve kuzey yönünde yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Yerleşim alanının doğu sınırı ise kayalık platolarla sonlanmaktadır (Çelik, 2005: 133-134). Karahantepe yerleşiminin batı kesiminde, düz ve kayalık bir alan ile kuzey-güney doğrultusunda uzanan kuru bir dere yatağı tespit edilmiştir. Bu dere yatağının bazı kısımlarında ana kayaya kadar aşınmış, 2 ila 3 metre derinliğinde doğal oyuklar yer almaktadır. Yerleşimin güney ve doğu bölümlerinde ise, ana kaya üzerine oyulmuş ve içleri zamanla toprakla dolmuş havuzlar ile bu havuzların yapım sürecine ait olduğu düşünülen küçük ölçekli oyuk kümeleri belgelenmiştir (Çelik, 2003: 134; Güler ve Çelik, 2015). Söz konusu bulgular, Karahantepe'nin tamamen susuz bir çevrede kurulmuş olduğu yönündeki yaygın kanının aksine, yerleşimin çevresel koşullara duyarlı biçimde planlandığını ortaya koymaktadır. Ana kaya yüzeyine oyulmuş havuzların ve derin doğal çukurların, özellikle yağmur suyunun toplanması ve mevsimsel olarak depolanması amacıyla kullanılmış olması muhtemeldir. Karahan Tepe, Göbekli Tepe'ye kıyasla daha alçak ve sade bir topografyaya sahiptir. Göbekli Tepe yüksek bir plato üzerinde yer alırken, Karahan Tepe çevresine göre belirgin bir yükselti göstermez. Bu durum, alanın derin vadilerle parçalanmamış ve yatay kireçtaşı tabakalarının yüzeylendiği bir morfolojiye sahip olmasından kaynaklanmaktadır (Yetmen ve Ateş, 2021: 127).

Bu farklılığa rağmen Karahan Tepe'de yürütülen çalışmalar sonucunda, Göbekli Tepe'deki anıtsal yapıların benzerleri keşfedilmiştir. Kazı çalışmalarını yürüten arkeologlar Karahantepe'nin Göbekli Tepe ile çağdaş ve onun kadar önemli bir yerleşim yeri olduğu görüşündedirler. Yerleşim yerinde bir bölümü tarım arazisi içerisinde kalan T biçimli

megalitlerden bazıları tespit edilmiştir. İn-situ durumda 286 dikilitaşın yanı sıra 8 kırık ve yerinden oynamış dikilitaş da kayıt altına alınmıştır (Çelik, 2005:137; Çelik, 2011; Çelik, 2015: 316; Karul, 2021). İn-situ dikilitaşların dışında, alanda 2 adet yılan kabartmalı T-biçimli dikilitaş, kazıma bezekli bir dikilitaş parçası, fallusu belirgin bir erkek heykeline ait bir parça, bir kuş kabartması ve üzerinde karşılıklı yerleştirilmiş kolların tasvir edildiği 3 kabartmalı dikilitaş parçası ele geçirilmiştir (Çelik, 2005:137; Çelik, 2011; Çelik, 2015: 316). Ayrıca, 2024 yılında tabana doğru koşar vaziyette betimlenmiş bir yaban eşiği figürü ortaya çıkarılmıştır. Prof. Dr. Necmi Karul, bölgede hareketli bir kompozisyonla tasvir edilmiş bu türde bir yaban eşiği motifine ilk kez rastlandığını belirtmektedir. Prof. Dr. Necmi Karul'a göre, yaklaşık 20 santimetre uzunluğundaki yaban eşiği figürü, bir öğütme taşının hemen yanına yerleştirilmiş olup, yalnızca boyutlarıyla değil, dinamik bir hareket anını yansıtması ve oyulduğu taşın yüzeyiyle orantılı bir biçimde tasvir edilmesi açısından da dikkat çekicidir. Necmi Karul, bu özelliklerin, dönemin sanatçılarının estetik anlayışını ve teknik belcesini yansıttığını vurgulamaktadır (https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/karahantepede-taban-tasina-oyulmus-kosan-yaban-esegi-figuru-kesfedildi_3_1404719.html. Erişim Tarihi: 11.01.2025).

Son yıllarda yapılan çalışmalarda AB yapısında fallus biçimli dokuz dikme; AD yapısında yekpare taştan 17 adet dikilitaş, batı duvarında altı dikilitaş, mekânın ortasında da iki dikilitaş bulunmuştur. Mekânın ortasında yer alan T biçimli dikilitaşlar, 6 metreye varan boyutlarıyla çevresel dikilitaşlardan belirgin şekilde daha büyüktür. Bu çevresel dikilitaşların boyutları kesin olarak belirlenememekle birlikte, yaklaşık 4,5 metre yüksekliğinde oldukları tahmin edilmektedir. Karul ve meslektaşları, bu çevresel dikilitaşların yalnızca sembolik bir anlam taşımakla kalmayıp, aynı zamanda konik biçimli bir çatıyı taşıyan yapısal destek unsurları (payanda) işlevi gördüklerini ileri sürmektedirler. Bu özelliğiyle, anıtsal merkez planı bakımından Göbekli Tepe ile benzerlik göstermektedir. Ancak Güney Düzlük olarak tanımlanan alanda dikilitaşlara rastlanmamıştır. Buna karşın, yerleşimin diğer kesimlerine kıyasla, konut yapılarında kullanılmış olabilecek aletlerin yoğunluğu dikkat çekmektedir (Karul, Semiz ve Polat, 2023: 205-210).

Batı ve doğu teraslarının güneyinde yer alan Güney Düzlüğü muhtemelen yerleşimin sakinlerine ait yaşam alanıdır. Prof. Dr. Necmi Karul, Karahantepe ve benzeri yerleşimlerde uzun süredir konutların varlığına ilişkin tartışmaların sürdüğünü belirtmektedir. Bu alanların, bir araya gelen topluluklar tarafından yalnızca tapınma amacıyla kullanıldığı yönünde görüşler öne sürülmekteydi. Ancak yürütülen kazılar sonucunda, yerleşik bir köy

yaşamına işaret eden arkeolojik bulgulara ulaşılmıştır. Karahantepe’de, özel amaçlarla inşa edilmiş anıtsal yapıların çevresinde çok sayıda kulübe tipi barınağın açığa çıkarıldığı, bu yapıların içerisindeki buluntuların da onların konut olarak kullanıldığını gösterdiği ifade edilmektedir. Karul’a göre, elde edilen bu yeni veriler, bölgeye ve genel olarak Neolitik Çağ’a ilişkin bakış açımızı köklü biçimde değiştirme potansiyeline sahiptir (Karul, Semiz ve Polat, 2023; https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/karahantepede-ulasilan-yerlesik-koy-yasantisina-dair-bulgular-neolitik-cag-bilgilerimizi-degistirecek_3_1360329.html Erişim Tarihi: 11.01.2025).

2.3. HALLAN ÇEMİ

2.3.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi

Hallan Çemi Tepesi, Batman ilinin 50 km. kuzeyinde, Kozluk İlçesi’nin 21 km. kuzeybatısında, Dicle Nehri’nin bir kolu olan Sason Çayı’nın batısında, 640 metre rakımda yer almaktadır. Yaklaşık 0,7 hektarlık bir alanı kaplayan höyük yaklaşık 4.3 m. yüksekliktedir. Söz konusu alanın 0,5 hektardan daha küçük bir bölümü, düzeltilmemiş radyokarbon verilerine göre MÖ XI. binyılın son birkaç yüzyılına tarihlendirilen bir Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşim evresiyle örtülüdür (Rosenberg ve Redding, 2000: 42; Rosenberg, 2007a: 1; Rosenberg, 2012: 118).

Höyük 1990 yılında Güney Doğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında baraj suyu altında kalacak alanların tespiti için yapılan yüzey araştırması sırasında R. Rosenberg ve H. Togul tarafından bulunmuştur. Kazı çalışmaları 1991 yılında Michael Rosenberg’in başkanlığında ABD Delaware Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Diyarbakır Müzesi adına başlamıştır. Dört sezon süren kazılarda dört yapı katı bulunmuş ancak üç yapı katı ortaya çıkarılabilmektedir (Rosenberg ve Redding, 2000: 42; Rosenberg, 2007a: 1). Yapılan radyokarbon analizlerine dayanarak höyük Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ’ın erken evrelerine tarihlendirilmektedir (Rosenberg ve Redding, 2000: 42; Rosenberg, 2012: 118).

2.3.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular

Hallan Çemi yerleşiminde tespit edilen üç yapı katında, benzer plan şemalarına sahip yapı gruplarının ardışık biçimde inşa edildiği anlaşılmaktadır. En üst yapı katında açığa çıkarılan dört yapıdan ikisi, “C” plan tipine sahiptir. Bu yapıların hemen batısında, höyüğün

güney kesiminde ise daha büyük boyutlara sahip, tam dairesel planlı ve özgün mimari özellikler sergileyen iki yapı daha gün yüzüne çıkarılmıştır (Rosenberg, 2007b: 84-85; Rosenberg, 2007a: 2-3).

İlk yapı katı, yumuşak kumtaşı bloklarından örülmüş duvarlara sahip olup diğer katlardan farklı bir inşaat tekniği sergilemektedir. Bu kat içerisinde, yaklaşık 5-6 m. çapında ve dairesel formda iki büyük yapı açığa çıkarılmıştır. Giriş kısmında yarım daire şeklinde ikinci bir duvarla kapı açıklığı bırakılarak inşa edilen bu yapılar, yaklaşık 1 metre aralıklı çift duvar sırasına sahiptir. Yapıların yarı gömülü inşa edildiği ve yaşam tabanlarının dış zeminden aşağıda yer aldığı belirlenmiştir (Rosenberg, 2007b: 420).

Taş duvarların belirli kısımlarında çatıyı desteklemek amacıyla bırakılan 10 cm. kalınlığında direk boşlukları tespit edilmiştir. Ayrıca bazı yapılarda, "U" biçiminde yerleştirilmiş kumtaşı bloklardan oluşan ve ocak olarak değerlendirilen düzenlemelere rastlanmıştır. Aynı yapı katında, işlevi belirlenemeyen başka C ve U biçimli yapılar da bulunmuştur. Bu mimari örnekler, Hallan Çemi’de kullanılan yapı tekniklerinin çeşitliliğini ve karmaşıklığını göstermektedir (Rosenberg ve Redding, 2000: 44).

Yerleşimdeki ikinci yapı katında dört tanımlanabilir yapı tespit edilmiştir. Bu dört yapıdan üçü, 1. yapı katına ait yarı-gömülü yapılar tarafından kesildiği için, planlarının tam dairesel mi yoksa C biçimli mi olduğu net olarak belirlenememektedir (Rosenberg ve Redding, 2000: 46). Bu alanda yerleşimdeki diğer tabakalara kıyasla daha az yapı yoğunluğu bulunmaktadır. Meydanın batı kesiminde yer alan yapılar, doğudaki konut yapılarından hem boyut hem de mimari öge çeşitliliği bakımından farklılık göstermektedir. Rosenberg tarafından “Kamu Yapıları” olarak tanımlanan bu mimari örnekler, topluluğun ortak kullanımına yönelik ve ritüel amaçlı inşa edilmiş yapılar olarak değerlendirilmektedir. Yerleşimin en yüksek kısmında 15 m. çapında 1 m. derinliğinde bir çukur tespit edilmiştir. Bu alan üç yapı katında da kullanılmıştır. Çukurda bulunan taş aletler ve hayvan kemikleri buranın ortak kullanım alanı olduğunu bir başka ifade ile meydan olduğunu düşündürmektedir. Tüm yerleşim evrelerinde, depolama çukurlarına rastlanmadığı gibi, insan gömütleri de bulunmamıştır. Bu durum, insan kalıntılarının sistematik biçimde yerleşim dışına taşındığını muhtemelen ayrı bir mezarlığa defnedildiklerini göstermektedir. Ayrıca yanmış ahşap bir yapı ve üç koyunun kafatasının bulunması bu alanın çok işlevli kullanıldığını düşündürmektedir (Rosenberg ve Redding, 2000: 43, 44; Türkcan, 2006: 148).

Hallan Çemi yerleşiminde açığa çıkarılan üç koyun kafatasının, boynuzlarıyla birlikte özenle yerleştirilmiş biçimi, bu nesnelerin gelişigüzel bırakılmadığını ve belirli bir ritüel eylem içerisinde düzenlendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu düzenlemenin bilinçli bir simgesel anlatı taşıdığı ve muhtemelen törensel bir uygulamanın parçası olduğu düşünülmektedir. Bunun yanı sıra, yerleşim alanında belirli bölgelerde yoğunlaşan hayvan kemiği birikintileri ile ateş etkisiyle çatlamış taş kümeleri, kamusal düzeyde gerçekleştirilen toplu şöenlere işaret eden önemli göstergeler olarak yorumlanmaktadır. Bu bulgular, Hallan Çemi'deki ritüel uygulamaların yalnızca sembolik değil, aynı zamanda toplumsal bütünleşme amacı güden kolektif etkinliklerle de ilişkili olduğunu düşündürmektedir (Verhoeven, 2002: 8).

Höyükte Çanak Çömleksiz Neolitik A (ÇÇNA) Dönemi'ne tarihlenen yapıların duvar işçiliği, yapı ustalığının oldukça gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yapıların diğer yerleşim birimlerine kıyasla daha büyük boyutlara sahip olması, onların birer toplanma alanı işlevi gördüğünü düşündürmektedir. Nitekim Hallan Çemi'deki duvarların iç yüzeylerine yarım daire biçiminde yerleştirilen taş sekiler, söz konusu yapıların kamusal nitelikli toplanma mekânları olarak kullanıldığına işaret eden önemli bir mimari unsur olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca taban yüzeylerinin defalarca sıvanmış olması, bu yapıların uzun süreli ve tekrarlayan kullanımlara sahne olduğunu ve zaman içerisinde çeşitli yenilemelerden geçtiğini göstermektedir. Yerleşimde, bu yapıların çevresinde konutlara özgü yiyecek işleme faaliyetlerine ilişkin herhangi bir arkeolojik bulgunun bulunmaması ve alanda bakır parçaları ile obsidyen bıçak çekirdeklerinin ele geçirilmiş olması, bu alanların gündelik yaşama değil, büyük olasılıkla ritüel amaçlara hizmet eden kült yapıları olduğunu düşündürmektedir (Rosenberg ve Redding, 2000: 44, 45; Türkcan, 2006: 149, 150).

Diğer yandan Hallan Çemi, Doğu Anadolu'da şimdiye dek saptanmış en erken tarihli ve tümüyle yerleşik yaşam biçimini yansıtan köy yerleşmesi olarak öne çıkmaktadır. MÖ XI. bin yıla tarihlenen bu yerleşim, hayvan evcilleştirme sürecinin henüz başlangıcında olan yerleşik bir avcı-toplayıcı topluluğa aittir (Rosenberg ve Davis 1992; Rosenberg ve Redding, 2000: 40).

Her ne kadar Hallan Çemi'de yerleşik yaşama geçilmiş olsa da topluluk henüz tam anlamıyla besin üretimine dayalı bir ekonomiye geçiş yapmamıştır. Yerleşim, temel geçim stratejisi olarak avcılık ve toplayıcılıkla varlığını sürdürmüştür. Alanda badem ve Antep fıstığı, baklagiller gibi karbonlaşmış bitki kalıntılarına rastlanmasına rağmen, tarımsal üretimi işaret edebilecek büyük tohumlu bitki türlerine ait herhangi bir iz saptanamamıştır.

Yaban koyunu ve geyik ise en yoğun biçimde avlanan hayvanlardı (Rosenberg ve Redding, 2000: 42) Obsidyen ve çakmak taşı aletlerin yanı sıra ele geçirilen havan, havaneli ve ezgi taşı gibi öğütme araçları, tahıl benzeri bitkisel ürünlerin işlenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ancak buluntular arasında orak ya da benzeri biçme aletlerinin yer almaması, tarım temelli bir üretim ekonomisinin henüz benimsenmediğine işaret etmektedir (Rosenberg, 2007a: 6,7).

Öte yandan yerleşimdeki tüm yapı katlarında, en temel örgütsel düzeyde, yapıların girişlerinin genellikle merkezi yani kamusal faaliyet alanlarına değil, bu alanlardan uzağa yönlendirilmiş olması dikkat çekicidir. Bu mekânsal yönelme, göçebe avcı-toplayıcı kamp düzenlerinden belirgin bir sapmayı temsil etmektedir. Söz konusu düzenlemenin, hane mahremiyetini artırmaya yönelik bilinçli bir tercih olduğu ve bunun, göçebe avcı-toplayıcı topluluklarda yaygın olan karşılıklılığa dayalı paylaşım sisteminden uzaklaşarak, yerleşik yaşamla birlikte gelişen ve özel mülkiyetin kurumsallaşmasına dayanan daha sınırlı paylaşım ağlarının benimsenmesiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir (Rosenberg ve Redding, 2000: 48).

Rosenberg ve Redding, Hallan Çemi’de ele geçen buluntuların, yerleşim sakinlerinin belirli aralıklarla gerçekleştirilen ve dikkatle yapılandırılmış bir düzene sahip olan yiyecek hazırlama ve tüketme etkinliklerine katıldıklarını belirtmektedir. Araştırmacılara göre, söz konusu buluntular, bu etkinliklerin sıradan bir beslenme pratiğinden öte, ritüellerin organize edildiğini düşündürmektedir. Bu törenlerin bir başka ilgi çekici yanı oldukça rekabetçi bir çevrede iş birliğine dayalı ilişkilerin oluşmasını sağlamasıdır (Rosenberg ve Redding, 2000).

Höyükte hem zoomorfik hem de antropomorfik özellikler sergileyen taş havanların varlığı dikkat çekicidir. Bu tür havan örneklerine, Hallan Çemi dışında Körtik Tepe, Gusir Höyük ve Nemrik 9 gibi çağdaş Neolitik yerleşimlerde de rastlanmıştır. Söz konusu figürinler, aynı malzemeden (klorit) yapılmış taş kaplar ve hayvan kemikleriyle birlikte ele geçirilmiştir. Bu buluntuların birlikte bulunması, araştırmacılar tarafından ritüel nitelikli bir ziyafet pratiğinin arkeolojik yansıması olarak değerlendirilmektedir (Rosenberg ve Redding, 2000: 52).

Öte yandan, görece büyük obsidyen çekirdeklerin bulunduğu aynı yarı-gömülü yapının içinde yapının kuzey duvarına asılmış ve girişe dönük şekilde konumlandırılmış olduğu anlaşılan bir yaban öküzü kafa tası ele geçirilmiştir. Rosenberg ve Redding’e (2000) göre, yaban öküzüne ait bu kafatası dışında büyükbaş hayvan kalıntılarının faunal buluntular

arasında yer almaması, bu tür hayvanların muhtemelen hiçbir zaman besin kaynağı olarak kullanılmadığını göstermektedir. Araştırmacılar, kafatasının yerleşim içerisindeki konumu ile söz konusu yokluğu birlikte değerlendirerek, bu buluntunun simgesel bir anlam taşıdığını ileri sürmektedirler (Rosenberg ve Redding, 2000: 45,46). Yaban öküzü kafatasına benzer buluntuların Göbekli Tepe ve Çatalhöyük gibi diğer erken Neolitik yerleşimlerde de belgelenmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Bu durum, boğa figürlerinin ve özellikle boynuz temsillerinin, Neolitik Dönem’de ritüel yaşamda merkezi bir simgesel unsur olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Nitekim bu motifler, yalnızca erken yerleşik topluluklarla sınırlı kalmayıp, izleyen dönemlerde de kutsallık, bereket ve güç gibi kavramlarla ilişkilendirilmiştir (Rosenberg, 2007b: 420; Rosenberg, 2012: 121).

2.4. KÖRTİK TEPE

2.4.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi

Körtik Tepe yerleşimi, Diyarbakır ili Bismil ilçesine bağlı Ağıl Köyü sınırları içerisinde, Batman Nehri'nin Dicle Nehri ile birleştiği noktaya yakın Pınarbaşı mevkinde konumlanmaktadır. Yaklaşık 0,5 hektarlık bir alana yayılan yerleşim, çevresine göre ortalama 5 metre daha yüksek bir konumda yer almaktadır. Arkeolojik veriler, Körtik Tepe'nin MÖ 10.400 ile 9.250 yılları arasındaki dönemde kesintisiz bir iskâna sahne olduğunu ortaya koymaktadır. Bu uzun süreli yerleşim süreci, bölgenin tarih öncesi dönem toplulukları açısından önemli bir merkez konumunda olduğunu göstermektedir. Günümüzde ise Körtik Tepe, Ilısu Barajı'nın inşası sonucunda baraj göleti suları altında kalmıştır (Greaves ve Helwing, 2003:77; Özkaya ve Coşkun, 2007: 87; Özkaya ve Coşkun, 2012: 91; Özkaya vd. 2017).

Körtik Tepe 1989 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında keşfedilmiştir. Bölgenin baraj göleti altında kalacak olması nedeniyle 2000 yılında Diyarbakır Müzesi bünyesinde ve Vecihi Özkaya'nın bilimsel sorumluluğunda kurtarma kazılarına başlanmıştır. Bu kazılar, yerleşimin tarihsel ve kültürel önemini ortaya koyan çok sayıda bulgunun gün yüzüne çıkarılmasını sağlamıştır (Greaves ve Helwing, 2003:77; Özkaya ve Coşkun, 2012: 91).

2.4.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular

Körtik Tepe’de gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda, yerleşimde iki temel kültürel evre tespit edilmiştir. Bu evrelerden ilki olan alt tabaka, Çanak Çömleksiz Neolitik

Dönem'e tarihlendirilmektedir Söz konusu evreye ait mimari kalıntılar, yerleşimin erken Neolitik Dönem'de de önemli bir iskân merkezi olduğunu göstermektedir. Bu döneme ait konutlar, yuvarlak planlı ve taş örgülü temellerden oluşmaktadır. Yapıların içerisinde ise gömülere rastlanmaktadır. Bu tür mimari özellikler, yerleşimin yalnızca kısa süreli bir uğrak noktası olmadığını, aksine sürekli bir yaşam alanı olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır (Özkaya ve Coşkun, 2007: 88).

Yerleşimin erken dönem mimari özellikleri, Körtik Tepe'de konutların genel olarak yuvarlak planlı inşa edildiğini göstermektedir. Bu konutlar, yalnızca biçimsel özellikleriyle değil, aynı zamanda yerleşim düzenleriyle de dikkat çekmektedir. Özellikle bazı seviyelerde konutların duvarlarının bitişik olması, yapıların rastlantısal biçimde değil, belirli bir yerleşim planına göre inşa edildiğini ve topluluklar arası mekânsal organizasyonun varlığını ortaya koymaktadır (Özkaya vd., 2009: 88; Özkaya ve Coşkun, 2012: 92).

Körtik Tepe'nin erken Neolitik Dönem'e tarihlenen mimari yapısının yanı sıra, yerleşimde gerçekleştirilen kazılarda oldukça zengin bir mezarlık verisi elde edilmiştir. Yerleşimde açığa çıkarılan 743 mezarda, farklı yaş ve cinsiyet gruplarına ait 800'den fazla bireyin kalıntıları tespit edilmiştir. Bu mezarlar, özellikle ölü gömme gelenekleri açısından dikkate değer bir çeşitlilik sunmaktadır. Mezarların önemli bir bölümünde çok sayıda ve çeşitli türlerde mezar hediyelerine rastlanmıştır. Ayrıca, dokuz bireye ait kemiklerde kesik izlerinin tespit edilmesi, bazı bireylerin ölüm sonrası özel işlemlere tabi tutulmuş olabileceğini düşündürmektedir. Söz konusu mezarlar, konutların zemin altlarına, duvar diplerine ve evler arasındaki açık alanlara dağılmış biçimde konumlanmıştır ve bu yaygınlık, Körtik Tepe'deki ölü gömme uygulamalarının yerleşimle bütünleşik bir karakter taşıdığını ortaya koymaktadır (Erdal, 2015).

Körtik Tepe'deki mezar uygulamalarının çeşitliliği, ölü gömme ritüellerine dair karmaşık ve sembolik bir anlayışa işaret etmektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik (PPN) Dönem'e tarihlenen bazı mezarlarda, bireylerin cenin (hocker) pozisyonunda gömüldüğü görülmektedir. Bu gömüler, doğrudan tarım toprağının altında, bağlantısız halde bulunan taban kalıntılarıyla birlikte ele geçirilmiştir. Bazı bireylerin iskeletlerinin başsız olarak gömülmüş olması ya da kafataslarının aşı boyasıyla kaplandıktan sonra kireçle sıvanması gibi bulgular ise, ölüye ilişkin ritüel uygulamaların yerleşimde önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır. Bu tür uygulamalar, bireysel kimliğin ölümden sonra da çeşitli sembolik işlemlerle sürdürülmeye çalışıldığına ya da atalara yönelik bir saygı anlayışının varlığına işaret edebilir (Greaves ve Helwing, 2003:77; Özkaya ve Coşkun, 2007: 88, 89)

Mezar uygulamaları kadar dikkat çekici olan bir diğer unsur ise, ölümlerle birlikte bırakılan gömü hediyelerinin çeşitliliğidir. Körtik Tepe mezarlarında, yüzeyleri kaba geometrik kazıma bezemelerle süslenmiş taş kaplar, silindirik taş boncuklar, kuş ve balık gibi bazı hayvanların omurga kemiklerinden ya da kabuklu su canlılarından elde edilmiş boncuklar ile çeşitli öğütme taşları gibi çok sayıda buluntuya rastlanmıştır. Bu mezar hediyeleri, sadece sembolik anlamlarıyla değil, aynı zamanda maddi kültürün erken Neolitik Dönem'deki gelişimine dair sunduğu verilerle de önem arz etmektedir. Özellikle taş kaplar, Nemrik ve Hallan Çemi Tepesi gibi diğer erken PPN yerleşimlerinden elde edilen örneklerle dikkate değer benzerlikler göstermektedir. Bu benzerlikler, bölgesel kültürel etkileşimlerin ve ortak gömü pratiklerinin izlerini sürmek açısından karşılaştırmalı analizlere zemin hazırlamaktadır (Greaves ve Helwing, 2003:77; Özkaya ve Çoşkun, 2007: 91). Taş kaplar, çoğunlukla kabartma veya kazıma teknikleriyle işlenmiş geometrik bezemeler ile hayvan figürleri içermektedir. Kaplar üzerinde yılan, dağ keçisi, akrep, kuş ve mitolojik varlıklara ait bezemelere rastlanmaktadır (Özkaya ve Çoşkun, 2007: 90).

2.5. ÇAYÖNÜ TEPESİ

2.5.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi

Çayönü Tepesi, Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Diyarbakır'ın kuzeybatısında, Ergani'nin 7 km. güneybatısında, Sesverenpınar Köyü'nün (Hilar) kuzeyinde yer almaktadır (Çambel ve Braidwood, 1980: 13; Erim Özdoğan, 2011: 188). Söz konusu buluntu alanı, yaklaşık 4,5 metre yüksekliğe ve 160 x 350 metre ölçülerine sahip yayvan bir höyük niteliğindedir. Höyüğün güneyinden ise Boğazçay Deresi akmaktadır (Erim Özdoğan, 2011: 188). Neolitik höyük yaklaşık 4,5 hektarlık bir alanı kaplamaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde üretici yaşam biçimine geçiş süreci ile besin üretimine dayalı tarımcı köy topluluklarının erken yaşam koşullarını araştırmak amacıyla, İstanbul Üniversitesi ile Chicago Üniversitesi iş birliğinde yürütülen 'Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Karma Projesi' kapsamında, 1963 yılında Diyarbakır ve Şanlıurfa illerini kapsayan bir yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Söz konusu proje, İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı'nın kurucularından Prof. Dr. Halet Çambel ile Chicago Üniversitesi'nden Prof. Dr. Robert John Braidwood'un ortak çalışması olarak başlatılmıştır. Bu araştırmalar sırasında keşfedilen Çayönü yerleşmesi, Güneydoğu Anadolu'nun Neolitik Dönem'ine ışık tutan en önemli arkeolojik alanlardan biri olarak

tanımlanmıştır (Çambel ve Braidwood, 1980). Çayönü, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den Orta Çağ'a kadar iskân görmüştür.

Çayönü yerleşiminde sistematik arkeolojik kazı çalışmalarına 1964 yılında başlanmıştır. Kazılar, uzun yıllar boyunca Prof. Dr. Robert J. Braidwood ve Prof. Dr. Halet Çambel'in eş başkanlığında yürütülmüştür. 1986–1992 yılları arasında çalışmalar Prof. Dr. Mehmet Özdoğan tarafından sürdürülmüş; 2015–2023 yılları arasında ise kazı başkanlığı Prof. Dr. Aslı Erim-Özdoğan tarafından üstlenilmiştir. Halen devam etmekte olan kazılar, Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi adına Doç. Dr. Savaş Sarıaltun başkanlığında yürütülmektedir.

2.5.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular

Çayönü Tepesi yerleşmesi, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den Orta Çağ'a kadar uzanan süreçte büyük ölçüde sürekli iskân görmüştür. Höyüğün günümüzde mevcut olandan daha yüksek olduğu ve özellikle son dönemlere ait tabakalarının sel, erozyon gibi doğal etkenlerle tahrip olduğu düşünülmektedir (M. Özdoğan vd. 1991: 78). Arkeolojik kazılar sonucunda, yüzeyden itibaren Neolitik tabakalara ulaşılmış; ancak Çanak Çömlekli Neolitik Dönem sonrasında yerleşmenin muhtemelen mevsimsel ya da geçici konaklama amacıyla kullanıldığı anlaşılmıştır. Yerleşme, İlk Tunç Çağı II ve III evrelerinde mezarlık alanı olarak yeniden kullanılmıştır. Bu döneme ait yapı kalıntıları, mimari özelliklerine göre ayrı evrelere ayrılmıştır. Uzun soluklu kazı çalışmaları sonucunda, mimariye dayalı bulgular temel alınarak yerleşmenin iskân sürecine ilişkin ayrıntılı bir tabakalanma şeması oluşturulmuştur (M. Özdoğan vd. 1994: 106-107).

Çayönü, Akeramik Neolitik Dönem'e ait altı evreyi kapsamaktadır:

Yuvarlak Planlı Yapılar Evresi (Yaklaşık 10200-9400 PPNA)

Izgara Planlı Yapılar Evresi (Erken Evre: 9400-9200 PPNA; Geç Evre: 9200-9100 EPPNB)

Kanal Planlı Yapılar Evresi (Yaklaşık 9100-9000 EPPNB)

Taş Döşemeli Yapılar Evresi (Yaklaşık 9000-8600(?)OPPNB)

Hücre Planlı Yapılar Evresi (Yaklaşık 8600-8300 GPPNB)

Büyük Mekânlı Yapılar Evresi (Yaklaşık 8200-8000 PPNC). (M. Özdoğan vd., 1994; A. Özdoğan, 1994: 31, 32; Türkcan, 2006: 42; Erim Özdoğan, 2007; Erim Özdoğan, 2011: 191).

Evre II: Çanak Çömlekli Neolitik Çağ; Kalkolitik Çağ, İlk tunç Çağı I

Evre III: İlk Tunç Çağı II-III; MÖ II. Binyıl; Demir Çağı, Orta Çağ (Türkcan, 2006: 42, 43).

Çayönü Çanak Çömleksiz Neolitik höyüğünün evre sıralaması, yapıların plan tipolojisi ve mimari özelliklerine dayanarak açık biçimde tanımlanmıştır. Örneğin, "Geniş Odalı Yapılar" evresi, dikdörtgen planlı ve tek bir geniş mekândan oluşan yapıları ifade ederken; farklı bir inşa tekniğiyle oluşturulan Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar Evresi, genellikle yuvarlak planlı, tek mekânlı, ocaklı ve çukurlaştırılmış tabanlara sahip dal örgü kulübeleri kapsamaktadır. "Kanallı Yapılar" ve "Izgara Planlı Yapılar" ise adlarını, yapıların taban düzlemlerinin altındaki temel plan özelliklerinden almaktadır. Öte yandan, "Hücre Planlı Yapılar" bodrum katı planlarına dayanarak adlandırılmış olup, "Taş Döşemeli Yapılar" ise taban döşemelerinde taş kullanımına sahip olmalarıyla tanımlanmaktadır (Bkz: A. Özdoğan, 1994: 30).

A. Özdoğan tarafından tanımlanan bu kült yapıların ortak nitelikleri şu şekilde sıralanabilir:

- 1-Yerleşme doğu kesiminde, sınırlı ve belirgin bir alanda konumlanmış
- 2- Tüm yapıların dikkatle ve özenli bir şekilde inşa edilmiş olması, her birinin kendine özgü mimari özellikler taşıması,
- 3- Kafataslı Yapı (BM) dışında kalan yapıların tümünün tek büyük bir mekândan oluşması,
- 4-Terrazzo Yapısı (T) hariç olmak üzere, bu yapılar yamaca kesilerek oturtulmuş bir zemin üzerine inşa edilmiştir (A. Özdoğan, 1994: 45).

Çayönü yerleşmesinde, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in her evresinde, belirli kültürel işlevler üstlendiği düşünülen özel yapılar saptanmıştır. Bu yapıların, yerleşim alanının doğu kesiminde sınırlı bir bölgede yoğunlaşmış olması, ilk yerleşmelerin bu bölgede kurulmuş olabileceğini düşündürmektedir (A. Özdoğan, 1994: 45).

1964 yılında açığa çıkarılan Saltaşlı Yapı, 1970 yılında belgelenen Terrazzo Yapısı 1980 yılında Kafataslı Yapı'nın keşfiyle birlikte söz konusu yapıların konuttan farklı, büyük olasılıkla törensel veya kamusal işlevler üstlendikleri yönünde görüş birliği oluşmaya başlamıştır (Bkz: Şekil 6,7; Resim 12). A. U. Türkcan, bu özel yapıların, Şanlıurfa bölgesinde yer alan çağdaş PPNB yerleşimlerinden Nevalı Çori'deki kült yapılarla belirgin yapısal ve sembolik benzerlikler sergilediğini, özellikle terrazzo zemin işçiliği, anıtsal mimari özellikler ve ritüel nitelik taşıyan yontu buluntuları gibi unsurların her iki yerleşim

arasında doğrudan karşılaştırmalar yapılmasına olanak tanıdığını ve bu mimari, sembolik ortaklıkların, Çayönü'ndeki söz konusu yapıların dinsel-törenselle ve kolektif-kamusal işlevlere sahip olduğunu belirtmektedir (Türkcan, 2006: 43).

İsmi döşemenin büyük yassı taşlarla döşenmesinden alan Saltaşlı Yapı Izgara Planlı Yapılar evresinin sonu ve Kanallı Yapılar evresinin başlarına tarihlenmektedir. Höyüğün güney yamacında bulunan dikdörtgen planlı yapının mevcut boyutları 11 x 7.5 m.'dir. Yapının kuzey cephesinde set işlevi üstlenen duvar, yer yer 1 m. kalınlığa ulaşırken; doğu ve batı duvarları, korunmuş durumlarıyla görece daha incedir. Yapının tabanı, yassı kalker taşlarla kaplanmış ve taşlar arasındaki boşluklar, killi toprak ile doldurularak sağlam bir zemin oluşturulmuştur. Yapının merkezine, paye eksenine denk gelecek şekilde iki adet dikilitaş yerleştirilmiştir. Saltaşlı Yapı, yerleşim yerindeki en erken dikilitaş örneklerini barındırmaktadır. Yapı içerisinde toplam üç dikilitaş yer almakta olup, bunlardan ikisi yapının merkezine konumlandırılmıştır. Bu iki yekpare taş, kuzey duvarındaki payelerle karşılıklı gelecek şekilde, arka duvarlara paralel biçimde yerleştirilmiştir. Üçüncü dikilitaş ise yapının kuzeydoğu köşesinde, doğu duvarına paralel bir şekilde konumlanmıştır (A. Özdoğan, 1994: 45-46).

Yerleşmedeki özel yapılardan bir diğeri olan Kafataslı Yapı (BM), Çayönü yerleşiminin en özgün ve ritüel nitelikli mimari örneklerinden biri olarak, Izgara Planlı Yapılar Evresi'nin ikinci yarısından itibaren Kanallı Yapılar ve Taş Döşemeli Yapılar evrelerinde kullanılmış; uzun süreli işlevselliği ile dikkat çekmiştir (A. Özdoğan, 1994: 46). Yerleşmenin kuzeydoğusunda, Saltaşlı Döşemeli Yapı'nın yakınında konumlanan bu yapı, içerdği insan kafatasları nedeniyle literatürde "Kafataslı Yapı" olarak tanımlanmıştır (A. Özdoğan, 2007: 90).

Birden fazla evrede yeniden inşa edilen "Kafatası Yapısı", her evrede farklı ritüel uygulamalarına sahne olmuştur. Yapının ilk evresine ait zemin üzerinde düzenli biçimde yerleştirilmiş insan kafatasları ve iki çukurda çok sayıda iskelet bulunmuştur. Bu iskeletlerin bazılarına yaban öküzü kafatasları ve boynuzları eşlik etmektedir. Bu durum insan-hayvan ilişkisini vurgulayan karmaşık ritüel senaryolarına işaret eder. Yapının daha geç evrelerinde, küçük mahzenlerde toplam 49 adet yanmış insan kafatası belgelenmiştir. Birinci ve ikinci evre zeminlerinde sığır boynuzları bulunmuş; ayrıca ikinci evre zemininde duvardan düşmüş başka bir boynuz parçası da tespit edilmiştir. Toplamda, yapıdan en az 450 bireye ait insan kalıntısı ele geçirilmiştir. En dikkat çekici bulgulardan biri, yapının merkezindeki taş platform üzerinde insan, yaban öküzü ve koyun kanı kalıntılarının varlığıdır. Aynı yapıda

bulunan uzun bir çakmaktaşı bıçak üzerinde de insan ve yaban öküzü kanı izleri saptanmıştır. Bu veriler, yapının yalnızca gömü ve kafatası depolama değil, aynı zamanda kurban ve kan ritüellerine sahne olduğunu göstermektedir (Verhoeven, 2002: 7).

Kafataslı yapının ilk inşa evresi, Yuvarlak Planlı Çukur Yapılar Evresi'nin sonlarına tarihlenmekte olup, toplamda yedi farklı inşa ve kullanım evresi geçirmiştir. Bu evrim süreci içerisinde ilk dört evrede dairesel plan tipolojisi benimsenmiş, sonraki üç evrede ise yapının planı dikdörtgen hale dönüşmüştür (Türkcan, 2006: 46). İlk evre olan BM1 döneminde yapı, söbe biçimli bir plana sahiptir. Bu evrede yapının iç mekânında, biri yuvarlak diğeri söbe planlı iki sığ çukur içerisinde, düzensiz şekilde yerleştirilmiş hem birincil hem ikincil gömütler tespit edilmiştir. Söz konusu gömü alanlarından birinin üzeri toprakla kapatılmış, içinde ise dağınık durumda sığır kafatası ve boynuz parçaları bulunmuştur. Bu çukurlardan birinde yapılan osteolojik incelemelerde, en az 15 bireye ait kemikler üzerinde yüzölme ve kesilme izlerine rastlanmıştır. Ayrıca BM1a evresine tarihlenen taban seviyesinde, yanık dolgular içinde dağınık insan kemiği buluntuları belgelenmiştir (Erim Özdoğan, 2011: 201). Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde Kafataslı Yapı (BM2), önceki evreye ait dolgu üzerine inşa edilmiş dörtgen planlı bir yapıdır. Bu evrede yapı üç kez yenilenmiştir. Avlunun batı duvarı önüne, kuzey-güney yönünde yerleştirilen bir musalla ya da sunak taşı dikkat çekicidir. Yapının BM2c evresinde, bu sunak ile iç mekân arasında kerpiçten bir seki inşa edilmiştir. Söz konusu sekinin içerisine, BM1 evresine ait olduğu düşünülen, tepeleri kırılmış iki dikilitaş gömülmüştür. Kireçtaşından yapılmış olan ilk sunak taşı, BM2c evresinde tahrip edilmiş; kalıntıları BM2b yapısının inşasında devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Bu taşın yerine, pembe renkli ve özenle açkılanmış yeni bir sunak taşı yerleştirilmiştir. Yapının son evresi olan BM2a'da, kalın duvarları, payeleri, taş döşemeleri ve dikkatle işlenmiş sunak taşı ile Kafataslı Yapı, anıtsal bir nitelik kazanmıştır (Erim Özdoğan, 2011: 207–208; Bkz: Şekil 7, Resim, 12, 30,31).

Yapı, yaklaşık 12x10 metrelik bir alanı kaplamakta olup, güneyinde geniş bir avluya, kuzey kesiminde ise birbirine geçişli üç küçük odaya sahiptir. Bu odaların kuzeyinde ise yarım daire formunda başka bir mekân yer almaktadır. Yamaca yakın bir konumda inşa edilen yapı, mimari anlamda anıtsal bir karakter taşımaktadır. Taban üzerindeki taş duvar yüksekliği kimi kesimlerde 1.5 metreyi aşmakta, arka duvar kalınlığı 1.30 metreye, iç bölmeleri oluşturan ara duvarlar ise 0.80 metreye ulaşmaktadır. Kazılar sonucunda yapının farklı evrelerine ait toplam 295 bireye ait iskelet kalıntısı gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu bağlamda yapı, Çayönü'nün ölü gömme ritüelleriyle doğrudan ilişkilendirilen en önemli

mimari örneklerden biri olarak değerlendirilmekte; aynı zamanda, işlevsel sürekliliğini Hücre Planlı Yapılar Evresi'nin başlarında geçirdiği bir yangına kadar sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Türkcan, 2006). Kullanım süreci sona erdiğinde yapının kapıları örülmüş, yapı yakılmış ve üzeri kalın bir moloz ve çakıl tabakası ile örtülerek gömülmüştür. Bu gömü işlemini takiben, yapının üzerine Terrazzo Yapısı inşa edilmiştir (Erim Özdoğan, 2011: 207–208).

Hücre Planlı Yapılar Evresinde kullanılan özel yapılar arasında yer alan Terrazzo Yapısı'nın boyutları dıştan dışa 12x9,25 metredir. Yapının duvarlarında karşılıklı duran iki payenin taşıyıcı olmasından ziyade özel bir anlamının olduğu düşünülmektedir. Yapıya adını veren döşeme, ortalama 12 cm kalınlığında olup, söndürülmüş kireç tutucu işlevi görecektir. Küçük boyutlu beyaz kireç parçaları ile kırmızı renkli taşların birlikte serilip sıkıştırılması yoluyla oluşturulmuştur. Bu karma malzeme döşeme, inşa sonrasında açılarak düzgün ve sert bir yüzey elde edilmiştir. Döşemenin kuzey-güney doğrultusunda, karşılıklı payelerin hizasında, döşeme içerisine yerleştirilmiş beyaz taşlardan oluşan iki paralel hat uzanmaktadır. Yapının kuzeydoğu köşesinde ise, kilden biçimlendirilmiş yarım ay formunda bir ocak tespit edilmiştir. İç mekânda ele geçen yegâne buluntu, stilize edilmiş bir insan yüzü kabartmasına sahip taş bir teknenin çeyrek parçasıdır. Terrazzo Yapısı, ortasına açılmış geniş bir çukur aracılığıyla tahrip edilmiş ve bu alan sonradan örtülmüştür. Geniş Odalı Yapılar Evresi'ne gelindiğinde, yapının herhangi bir işlev taşımadığı; bu evreye ait geniş odalı bir evin, Terrazzo Yapısı'nın kuzey kesimi üzerine inşa edilmiş olmasından anlaşılmaktadır (Schirmer 1990: 382; A. Özdoğan, 1994: 49). Yapının kuzeybatı köşesinde yer alan dairesel bir havuz, dikkat çekici bir ritüel unsur olarak öne çıkmaktadır. Havuzun taş sınırlarında insan kanına ait izler tespit edilmiştir. Benzer şekilde, Terrazzo Yapısı'nın hemen yakınında konumlanan düz bir taş levha üzerinde de insan kanı kalıntılarına rastlanmıştır. Bu bulgular, söz konusu alanlarda kanla ilişkili törensel uygulamaların varlığına işaret etmektedir (Verhoeven, 2002:7; Verhoeven, 2015:37,38).

Terrazzo yapısının hemen doğu-kuzeydoğusunda yer alan 2018–2019 ve 2021 yıllarında 30–31K açmalarında yürütülen kazı çalışmaları sırasında belgelenen yapı, konumu ve yapısal özellikleri itibarıyla "Özel Yapı" olarak tanımlanmıştır. Yapı içerisinde yer yer öbekler hâlinde, yer yer dağınık şekilde dağılan çok katmanlı kırmızı sıva parçaları, dolgunun üst seviyesinde duvar önüne özellikle yerleştirilmiş iri yeşil taş kümeleri dikkat çekicidir. Ayrıca, yapının dolgusu kızılımsı kahverengi renkte, orta sertlikte, oldukça temiz ve sık dokulu bir yapıya sahiptir. Duvar örgü tekniğindeki yüksek işçilik kalitesi de bu

yapının diğ er mimari birimlerden ayrışmasını sağlamaktadır (Erim-Özdoğan ve Yalman, 2025: 167).

Kült yapıları içerisinde en k    k boyutlu olanı Sekili Yapı'dır. Meydan olarak tanımlanan alanın güneyinde yer alan bu yapı 1978 yılında bulunmuştur. Tek mekânlı plan  zelliğıyle dikkat çeken bu yapı, i  duvarları boyunca uzanan geniş taş sekiler nedeniyle literatürde 'Sekili Yapı' olarak adlandırılmıştır. Yapının tabanı, özenle serilmiş k    k çakıl taşları ile karışık ince kum tabakasından oluşmaktadır. Giriş açıklığının g neydoğı köşeye konumlandırıldığı ve bu bölümde daha belirgin hale geldiğı anlaşılmaktadır. Yapının arka kısmı, höyüğün kuzey yamacına kısmen oturtulmuş olup, bu süreçte erken evreli bir ızgara planlı yapıyı (GG) keserek tahrip etmiştir. Sekili Yapı, hücre planlı yapılardan daha erken bir evreye ait olmakla birlikte, en üst tabakada yer alan ızgara planlı yapılarla  ağdaş bir mimari karakter sergilemektedir (Türkcan, 2006: 53, 54). Bu yapının kerpiç sekisinin içerisinde, daha önceki bir evreye ait olduğı düşünülen, üst kısımları kırılmış iki dikilitaş bulunmaktadır. Aynı doğırtuda ve eşit aralıklarla yerleştirilmiş iki dikilitaşın arasında, koyu kırmızı renkte ince taneli bir dolgu malzemesi yer almaktadır (Schirmer 1990: 381; A.  zdoğan, 1994: 47).

Evler ile tapınak benzeri kült yapılarına dair farklılıklar, özellikle Çayönü yerleşiminde açık biçimde gözlemlenebilmektedir. Yerleşimde konut yapıları yerleşim içindeki konumları ve mimari özellikleri ile kült yapılarından ayrılmaktadır. Konut yapılarında da ritüel izlerine rastlanmakla birlikte, bu sembolik uygulamalar, kült yapılarda gözlemlenen daha karmaşık ve kamusal karakterli ritüellerden önemli ölçüde farklılık göstermektedir.  rneğ n, Çayönü ve Nevali Çori'de bulunan kadın ve hayvan biçimli kil figürinler, yalnızca konut alanlarında ele geçirilmiştir. Bu figürinlerin büyük  oğunluğı, açık alanlar yerine evlerin i  mek nlarında bulunmuş olup, bu dağılım, söz konusu nesnelerin kamusal törenlerden ziyade, bireysel ya da hane içi ritüel pratiklerle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Evsel bağımları işaret eden bu basit figürinler, yerleşim dışı mekânlarda bulunan daha özenli ve gösterişli objelerden belirgin biçimde ayrılmaktadır (Verhoeven, 2002:7).

 ay n  yerleşiminde toplam 145 figürin tespit edilmiş olup, bunların 94'  antropomorf, 51'i ise zoomorf niteliktedir. Hayvan figürinleri arasında özellikle on iki boynuzlu hayvan, beş yaban domuzu ve üç kıvrık kuyruklu köpek betimi dikkat çekmektedir. Bu tür figürinlere, Yuvarlak Planlı Yapılar ve Izgara Planlı Yapılar evrelerinde rastlanmamıştır. Yabani hayvanları temsil eden zoomorf  rnekler, Kanal Planlı Yapılar

evresinden başlayarak Hücre Planlı Yapılar evresinin sonuna kadar izlenebilmektedir. Evcil koyun ve keçi betimlemeleri ise ilk olarak Hücre Planlı Yapılar evresinin son safhasında ortaya çıkmakta ve Büyük Mekanlı Yapılar evresinde belirgin bir artış göstermektedir. Figürinlerin sekizi yapı içlerinde, kalan kısmı ise açık alanlarda bulunmuştur. Yuvarlak Planlı Yapılar evresinde antropomorf figürinlere rastlanmazken, bu tür betimlemeler ilk kez Izgara Planlı Yapılar evresinin sonlarında ortaya çıkmaya başlamıştır (Özdoğan, 1994).

2.6. JERF EL AHMAR

2.6.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi

Jerf el-Ahmar, Orta Fırat Havzası'nda, Fırat Nehri'nin sol kıyısında konumlanmış erken Neolitik bir yerleşim yeridir. Günümüzde Suriye'nin kuzey sınırına yakın bir konumda bulunan bu yerleşim, Türkiye'nin Güneydoğu sınırına yaklaşık 60 km mesafededir. Fırat Nehri'nin oluşturduğu alüvyonlu bir zemin üzerine kurulu olan yerleşim alanı, Batı” ve “Doğu” olarak adlandırılan iki höyük biçimli tepe üzerinde konumlanmıştır. Bu iki tepe, derin bir vadinin içerisinde yer almakta olup, aralarında geniş ve derin bir boşluk bulunmaktadır (Stordeur, 2000; Türkcan, 2006: 129; Stordeur, 2015). Kazı bulgularına göre, yerleşimin ana odak noktasını Doğu alanı oluşturmaktadır. Buna karşın Batı alanı, çeşitli dönemlerde daha küçük ölçekli yerleşimlere ev sahipliği yapmıştır (Stordeur, 2015: 24).

Yerleşim 1974 yılında Marie-Claire Cauvin, Miguel Molist ve Ahmed Taha tarafından keşfedilmiştir (Stordeur, 2015: 23). Bölgedeki ilk kazılar 1989 yılında T. McClellan ve M. Mottram tarafından yapılmıştır.

Yerleşim alanında, Tişrin Baraj Projesi kapsamında sular altında kalmadan önce, 1995–1999 yılları arasında Danielle Stordeur başkanlığında arkeolojik kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Stordeur, 2000; Türkcan, 2006: 129; Stordeur, 2015: 23).

2.6.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular

Jerf el-Ahmar yerleşmesinde toplam 11 yapı katı ve 88 yapı tespit edilmiştir. Bu katmanlardan 9'u Doğu alanında, geri kalanlar ise vadi içi ve Batı alanda yer almaktadır. Her iki tepedeki yerleşim, teraslar üzerine kurulmuş olup, yapıların büyük bölümü toprağa yarı gömülü şekilde inşa edilmiştir. Bu yapılar genellikle Fırat Nehri'ne bakacak biçimde konumlandırılmıştır (Akkermans ve Schwartz, 2003: 53; Türkcan, 2006: 129).

Yaklaşık 800 yıl boyunca Çanak Çömleksiz Neolitik A Dönemi'nde (MÖ 9500) iskân edilen yerleşim yeri Çanak Çömleksiz Neolitik B Dönemi'nde (8700) terk edilmeye başlamıştır. Höyüğün 1 hektardan daha küçük bir alanı kapladığı tahmin edilmektedir (Stordeur, 2000; Akkermans ve Schwartz, 2003: 52; Stordeur, 2015: 16-17).

Jerf El Ahmar'ın genelinde Khiamien Kültürü'nün izlerine rastlanmaktadır (Stordeur, 2015: 118). Yerleşim yerinde hem bireysel yapılar hem de kollektif yapılara rastlanmıştır (Stordeur ve Abbès, 2002: 570-572; Stordeur, 2015: 118-119). Bu yapılar tek hücreli ve çok hücreli yapılar olarak inşa edilmiştir. Doğu yerleşiminde ortaya çıkarılan tek hücreli yapılar yuvarlak planlıdır ve duvarları tek parça halinde inşa edilmiş olup, düzensiz ve farklı boyutlardaki taşlar kullanılmıştır. Yapıların çapları sabit olmayıp genellikle 2-3 metre arasında değişmektedir. Doğu Alanı'nda ortaya çıkarılan EA28 yapısı ise 4.60 metre çapı ile dikkat çekmekte olup, hafif gömülü olarak inşa edilmiştir. Diğer iki kategori ise "Çok Hücreli" yapılarla ilgilidir. Bunlar ya merkezi bir yapının iç mekânına yapılan ek bölmelerle ya da çevresine yeni hücrelerin eklenmesiyle oluşturulmuştur (Stordeur, 2015:123). Bu çok hücreli yapılar muhtemelen konut işlevi görmüştür. Ayrıca bu yapılarda, avlu ya da müştemilat gibi farklı işlevlere sahip iki ya da daha fazla alanın varlığı da tespit edilmiştir. Bu durum, yapıların gündelik yaşama dair çeşitli faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlar olarak tasarlandığını göstermektedir (Stordeur, 2015:124).

Gündelik amaçlarla kullanılan yapılar daha küçük iken evlerden farklı olarak inşa edilmiş bir veya birden fazla fonksiyona sahip "kollektif" kullanıma açık yapılar çevrelerindeki yapılardan daha büyük, yuvarlak planlı ve toprağa gömülü inşa edilmiştir. Yerleşim yerinde ilk zamanlar genellikle yuvarlak planlı ve tek odalı yapılar görülürken, sonraki dönemlerde iki ya da üç odalı dikdörtgen planlı konutlar görülmeye başlamıştır. Konut mimarisi zamanla tek hücreli dairesel formdan, bölmeli ve çok hücreli kare ya da dikdörtgen yapılara evrilmiştir. Buna karşılık, çok hücreli ve dairesel planlı olarak inşa edilen kollektif yapıları, sonraki dönemlerde tek hücreli yapılara dönüşmüştür (Stordeur, 2015:139).

Jerf El Ahmar'ın kollektif yapısı EA 7 çok hücreli en eski yapısıdır. Bu yapı EA 7b yapısı tarafından tahrip edilmiştir. Bu yapının iç hacmi 6.80 metre, duvar yüksekliği ise 2 metredir. Oldukça tahrip olmuş olan bu yapıların arkeolojik kalıntılardan sürekli olarak yenilendiği anlaşılmaktadır. EA 7 yapısının en önemli özelliği ise daha önce yerleşim görmemiş bir yerde inşa edilmiş olmasıdır. EA 29 yapısı da EA 30 tarafından tahrip edilmiştir (Bkz: Şekil 9). EA 29 yapısının iki hücresi, nehir taşlarından örülmüş taş tabanlara

sahiptir. Muhtemelen bu alanlar ortak depo alanı olarak kullanılmıştır. EA 29 tamamen toprağa gömülü ve yuvarlak planlı bir yapıdır. Bu yapı terkedilmeden önce boşaltılmış sonra da yakılmıştır. Daha sonra bu yapının üzerine daha büyük boyutta E 30 yapısı inşa edilmiştir. EA 30 yapısının zemininde, nehir taşları arasından toplanan ince çakıl taşlarının, su ve kireç ile karıştırılmasıyla terrazzo benzeri bir taban oluşturulmuştur (Stordeur, 2000; Stordeur, 2015; Çiftçi 2021).

EA 30 yapısında çok sayıda taş alet ve az miktarda tahıl tespit edilmiştir. Yapı muhtemelen yakılmadan önce tahıl boşaltılmıştır. Bu yapı Çanak Çömleksiz Neolitik A Dönemi'ne tarihlenen en büyük gıda deposudur. Yapının mimari özellikleri buranın toplu depolama alanı olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca EA 30 yapısında taş alet malzemesinin bolluğu ve tahıl depolarının bulunması ekonomik açıdan da oldukça önemli olduğunu düşündürmektedir (Stordeur ve Abbès, 2002; Macholán vd. 2012: 72). EA 30 yapısının bulunduğu tabakada bulunan konutlar, bu yapının bulunan açık alanın çevresine konumlandırılmıştır. Bu yerleşim düzeni, EA 29 ve EA 30 yapılarının merkezî konumda olduğunu göstermektedir. Yapının çevresindeki boş alanların kullanıma kapalı oluşu ve burada tespit edilen ocak kalıntıları, söz konusu alanın ortak kullanıma açık kolektif bir mekân olduğunu düşündürmektedir (Türkcan, 2006; Banning, 2011: 631; Çiftçi, 2021: 214). Bu mekânsal düzenleme, daha sonraki dönemlerde Güney Mezopotamya'da tapınakların çevresinde kentlerin gelişmesiyle gösterdiği benzerlik açısından dikkat çekicidir.

Fırat Nehri'nin verimli teraslarında, günümüzden yaklaşık MÖ 9500 dolaylarında yerleşik hayata geçen topluluklara ait mimari yapılar ile yerleşim planlarında gözlemlenen değişimler, bu toplumların sosyal örgütlenme biçimlerini ve zamanla geçirdikleri dönüşümleri anlamaya yönelik önemli veriler sunmaktadır. Kamu binalarının mimari planlarında ve iç mekân düzenlemelerinde gözlenen çeşitlilik, bu yapıların farklı işlevlere sahip olduklarını ve kimi durumlarda çok amaçlı kullanım senaryolarına hizmet ettiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu yapıların içinde ve çevresinde ele geçirilen figürin, heykel gibi simgesel nesneler ile steller ve duvar boyaları gibi mimari unsurlar, yapılarla ilişkili sembolik ve dinsel pratiklerin varlığına işaret etmektedir. Bu çerçevede EA 29 ve EA 30 yapılarının mekânsal konumları, çevresel düzenlemeleri ve kullanım biçimleri, yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda toplumsal ve ritüel nitelikler taşıyan kamusal yapılar olarak değerlendirilmelerine olanak tanımaktadır (Kodaş, 2013).

Yerleşim alanında akbaba, yılan, tilki, yaban kedisi, yaban öküzü ve akrep gibi çeşitli hayvan tasvirlerine rastlanmıştır. Bunlara ek olarak, antropomorfik figürinlerin varlığı da dikkat çekmektedir (Stordeur ve Abbès, 2002).

Jerf El Ahmar yerleşiminin dikkat çeken unsurlarından biri de literatürde "Yaban Öküzü Kafatasları Evi" olarak adlandırılan dairesel planlı yapıdır. Bu yapının duvarına asılmış üç adet yaban öküzü kafatasının yanı sıra, öğütme taşları, kireç taşından yapılmış bir kolye ucu ve cilalı bir balta gibi buluntular, yapının sembolik ve muhtemelen törensel işlevine işaret etmektedir (Stordeur, 2000).

Öte yandan Jerf el Ahmar yerleşiminde, büyük ölçüde yer altına gömülmüş bir dizi yuvarlak planlı yapı açığa çıkarılmıştır. Bu yapıların çok işlevli olduğu, özellikle depolama, toplantı ve ritüel amaçlarla kullanıldıkları düşünülmektedir. Bu çok işlevli kullanım biçimi, Neolitik Dönem’de kamusal alanların ritüel pratiklerle nasıl iç içe geçtiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. EA 30 yapısının merkezinde, keşfedilen sıra dışı buluntu, yapının ritüel işlevini açık biçimde ortaya koymaktadır. Zeminde, kolları ve bacakları yana doğru açılmış pozisyonda, kafatası eksik olan yetişkin bir bireye ait kısmen yanmış bir iskelet ele geçirilmiştir. Bu iskelette, özellikle omurga bölgesinde herhangi bir kesme izine rastlanmamıştır. Bu durum, kafatasının yumuşak dokuların çözünmesinden sonra alındığını düşündürmektedir. Muhtemelen söz konusu birey daha önce gömülmemiş, yapının terk edilmesi sırasında doğrudan yapı içerisine bırakılmış ve ardından yapının bilinçli biçimde doldurulmasıyla örtülmüştür (Stordeur ve Abbès, 2002: 583; Verhoeven, 2011: 797, 798; Kodaş, 2013: 16). Bu dikkat çekici buluntu üzerine değerlendirmelerde bulunan Verhoeven, iskeletin üzerini örten yanık kalıntıların, gömü işleminden sonra yapının kasten ateşe verildiğini ve bu eylemin büyük olasılıkla bir ölüm ritüelinin parçası olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda hem iskeletin sunum biçimi hem de yapının kasten yakılmış olması, Neolitik Dönem’e ait kompleks ve sembolik anlamlar içeren bir cenaze törenine işaret etmektedir (Verhoeven, 2000: 62; Verhoeven, 2002: 8). Benzer bir uygulama EA 7 yapısında da belgelenmiştir. Burada da üç kafatasının benzer biçimde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu tür gömüler genellikle toplu kullanıma ait kamusal yapılar içerisinde konumlanmıştır (Stordeur ve Abbès, 2002: 583; Verhoeven, 2011: 797, 798; Kodaş, 2013: 16).

2.7. TELL MUREYBET

2.7.1.Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi

Tell Mureybet Suriye'nin kuzeyinde, Jerf El Ahmar'ın hemen 40 km güneyinde, Orta Fırat Bölgesi'nde yer almaktadır. Yerleşim günümüzde Essad Barajı suları altında kalmıştır. MÖ 10.200-800 yılları arasında iskân edilen yerleşim yerinde dört tabaka tespit edilmiştir. (van Loon, 1968: 265; Cauvin, 2000: 39-41).

Yerleşim yerinde ilk yüzey araştırmaları 1964 yılında J. Anthony Pomeroy tarafından yapılmıştır. İlk kazı çalışmaları 1965 yılında Chicago Üniversitesi'nden Maurits N. van Loon tarafından yürütülmüştür (van Loon, 1968: 265). 1970- 1974 yıllarında J. Cauvin tarafından kazılara devam edilmiştir (Cauvin, 1977:19).

2.7.2 Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular

Tell Mureybet yerleşiminde mimari gelişim, tabakalar arası farklılıklar göstermektedir. Yerleşimin ilk üç tabakasında yuvarlak planlı yapılar belirgindir. Mureybet kültürünün III.B evresinin sonunda, mimari alanda önemli bir değişim görülmektedir. Bilinen ilk dikdörtgen planlı yapıların ortaya çıktığı görülmektedir. IV A tabakasına ilişkin veriler, bu evrede meydana gelen yangın nedeniyle sınırlıdır. Buna karşılık, IV B tabakasında dikdörtgen planlı bazı mimari kalıntılar tespit edilmiştir. III B tabakasına tarihlenen ve yaklaşık MÖ 9000 sonrasına denk gelen dönemde ise, tarımsal faaliyetlere işaret eden arkeolojik bulgular elde edilmiştir. Öte yandan mimari özellikler, kültürel evrelere paralel olarak çeşitlenmektedir. Natufyen Dönem'e ait tabakalarda belirgin bir yapılaşma görülmemekte, bunun yerine sertleştirilmiş toprak zeminler ve işlevsel çukurlar ön plana çıkmaktadır (Cauvin, 2000: 39-41).

Mureybet yerleşiminin III. tabakası, mimari açıdan belirgin bir dönüşüm evresine işaret etmektedir. Bu dönemde büyük ölçekli kamusal yapıların ortaya çıkmasıyla birlikte, konut mimarisinde de yapısal gelişmeler gözlemlenmiştir. Konutlar daha özenli biçimde inşa edilmiş, planlamada belirli bir standartlaşma eğilimi belirmiş ve yapı boyutlarında kısmi bir artış kaydedilmiştir. Özellikle taş işçiliğinde görülen gelişmeler, Jerf el Ahmar'daki Çanak Çömleksiz Neolitik A (ÇÇNA) Dönemi'ne ait konutlarla önemli benzerlikler sergilemektedir. Bu çerçevede, Mureybet'in III. evresiyle birlikte Jerf el Ahmar ve çevresindeki yerleşimlerle mimari açıdan paralellik göstermeye başladığı söylenebilir. Kamusal yapılarda ahşap destek direklerinin, sıvalı yüzeylerin ve iç bölmelerin kullanımı; konutlarda ise taş döşeli zeminler ve yuvarlak planlı formlar, her iki yerleşim arasında ortak mimari özellikler olarak öne çıkmaktadır (Cauvin 1977: 36-38).

Yapı geleneği, Khiam Kültürü ile birlikte yuvarlak planlı formlar çerçevesinde gelişmeye başlamış; bu kültürel miras, Çanak Çömleksiz Neolitik A (ÇÇNA) evresinde daha sağlam ve büyük yapılara dönüşmüştür. Nitekim, Ev 42 ve Ev 47 gibi yapılar hem boyutları hem de iç mekân bölmeleri ile dikkat çekici örneklerdir. Yerleşimdeki konutlar genellikle küçük çaplı, yuvarlak planlı ve yarı gömülü olarak inşa edilmiştir. III A evresine ait bazı yapılar, yaklaşık 6 metreye ulaşan çaplarıyla daha büyük boyutlarda inşa edilmiştir. Bu yapılar, sıkıştırılmış kerpiç duvarlarla oluşturulmuş ve genellikle toprağın altına yarı gömülü biçimde konumlandırılmıştır. Söz konusu evrede yer alan Ev 37, 6 metrelik çapı, tam gömülü oluşu, yuvarlak planı ve iç bölmesiz mimarisiyle diğer yapılardan ayrılmaktadır. Bu özellikleri nedeniyle, Ev 37'nin bireysel kullanımdan ziyade toplu etkinliklerin gerçekleştirildiği bir toplanma alanı olarak işlev görmüş olabileceği düşünülmektedir (Cauvin 1977: 36-38).

Mureybet yerleşiminde konutlar arasında yer alan ortak açık alanlarda, dikkat çekici sayıda büyük ölçekli “ateş çukuru” tespit edilmiştir. Bu yapılar, genel form itibarıyla silindirik ya da havza şeklinde olup, içlerinin çakıllarla dolu olmasıyla karakterize edilir ve bu yapılarla Yakın Doğu Neolitik yerleşimlerinde sıkça karşılaşılmaktadır. Mureybet'teki örneklerde, söz konusu ateş çukurlarının çevresinde çeşitli derecelerde yanmış hayvan kemiklerinin bulunmuş olması, bu alanların kolektif et pişirme etkinlikleri için kullanıldığını düşündürmektedir. Bu durum, söz konusu yapıların yalnızca teknik işlevlere sahip olmadığını, aynı zamanda topluluk temelli sosyal ya da ritüel faaliyetlerde de rol oynamış olabileceğini düşündürmektedir (Cauvin, 2000: 39-41).

Öte yandan Mureybet yerleşiminde kil, kemik ve taştan yapılmış çok sayıda antropomorfik figürin bulunmuştur. Bu figürinlerin çoğu III. evreye tarihlense de en erken örnekler II. evrede ortaya çıkmıştır. III. evrede figüratif anlatım belirginleşmiş; göğüslerini tutan kadın figürleri ile fallus özellikler taşıyan oturan figürler bulunmuştur. Aynı evrede yalnızca iki ikincil gömü tespit edilmiştir. Bunlardan biri, bir kadın bireyin kafatası ve uzun kemikleri bir yapının içindeki ocağın altına özenle yerleştirilmiştir. İskeletin diğer parçaları ise dışarıda gömülmüştür. Bu durum, yerleşim içi gömülerin sembolik anlamlar taşıyabileceğini göstermektedir. Diğer yandan boğa figürü yanında yırtıcı kuşlar, dört ayaklı hayvanlar ve çok sayıda yılan motifi, bu yerleşimin önemli buluntuları arasında yer almaktadır (Cauvin, 1977; Cauvin, 2000: 44).

Mureybet gibi daha erken dönem yerleşimlerinde görülen kadın figürleri Catalhöyük'te de görülmektedir. Özellikle kalçaların abartılı biçimde vurgulanması

doğurganlık temasını ön plana çıkarmaktadır. Bu tür figürinler, yalnızca estetik ya da bireysel betimlemeler değil, aynı zamanda dönemin toplumsal ve kültürel zihniyetini yansıtan sembolik temsiller olarak değerlendirilmelidir. Çatalhöyük'te bulunan ünlü heykelcikte de benzer bir ikonografik anlayış görülür. Burada obez bir tanrıça doğum yaparken tasvir edilmiştir ve oturduğu taht, gücü ve koruyucu niteliği simgeleyen iki panter figürüyle desteklenmiştir (Cauvin, 2000: 30,31).

Mureybet yerleşiminin IV. tabakasında ise, sadece bir plan karede açığa çıkarılan kompleks ve genişletilmiş büyük bir yapı belgelenmiştir. Dörtgen planlı odaları, uzun duvarları ve sıvalı yüzeleriyle dikkat çeken bu yapının özel bir işlev taşıdığı düşünülmektedir. Yapının tabanı altında kırmızı kilden yapılmış bir yastık üzerine iki iskelet yerleştirilmiştir. Taban üzerinde ise kaide biçiminde yapılmış kil yuvalar içinde birkaç insan kafatası bulunmuştur. Bu bulgular, yapının ritüel amaçlı kullanımına işaret etmektedir (Cauvin 1977: 36-38).

2.8. NEVALİ ÇORI

2.8.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi

Nevali Çori yerleşimi, Şanlıurfa il merkezinin yaklaşık 40 km kuzeyinde, Hilvan ilçesinin batısında ve Kantara (Gülüşağı) Köyü'nün 750 metre kuzeybatısında, yerleşim alanını doğu ve batı olmak üzere ikiye ayıran Fırat Nehri'nin küçük kollarından biri olan Kantara Deresi yakınında konumlanmaktadır. Alanlardan biri vadinin doğusunda 90x40 m boyutlarına sahip büyük bir teras üzerinde yer alır. İkinci alan ise Kantara Çayı'nın batısında yer alır. Nevali Çori 1992 yılında Atatürk Barajı'nın suları altında kalmıştır (Hauptmann, 1993: 39; Hauptmann, 1999a: 122; Verhoeven, 2002: 5,6). Fırat Nehri'nin 3 km. güneyinde yer alan Nevali Çori yerleşimi deniz seviyesinden 490 m. yükseltide yer almaktadır (Hauptmann, 2007: 136).

Kantara Köyü'nden eski Fırat Nehri yönüne bakıldığında, yerleşimlerin karşılıklı yamaçlarda konumlanması nedeniyle doğu yamacındaki yerleşim "Nevali Çori I", batı yamacındaki ise "Nevali Çori II" olarak adlandırılmıştır (Hauptmann, 1993: 55).

Nevali Çori 1980 yılında H. Georg Gebel yönetimindeki yüzey araştırmaları sırasında bulunmuştur. Yerleşmedeki ilk kazı çalışmaları 1983 yılında Heidelberg Üniversitesi ve Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nin iş birliği ile başlamıştır. Kazı çalışmaları

1983-1991 yılları arasında H. Hauptmann yönetiminde 7 sezon devam etmiştir (Hauptmann, 2007: 137).

Yerleşim yerinde yapılan kazılar neticesinde üç ana yerleşim evresi tespit edilmiştir. Adı 'Hastalıklar Vadisi' anlamına gelen Nevalı Çori, Kantara Vadisi'nde yer almakta olup, yalnızca Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de değil, farklı dönemlerde de yerleşim amacıyla kullanılmıştır. Üst tabakadan itibaren Roma Dönemi, İlk Tunç Çağı I, Kalkolitik Çağ (Halaf) ve Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait yerleşim izleri tespit edilmiştir. Nevalı Çori I'de 5; Nevalı Çori II'de 2 yapı katı evresi tespit edilmiştir (Hauptmann 1999b: 70; Hauptmann, 2007: 137).

2.8.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular

Nevalı Çori I evresinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, beş farklı yapı katına ait kalıntıların gün yüzüne çıkarıldığını göstermektedir. Bu evrede, dikdörtgen planlı toplam 29 mimari yapı tespit edilmiştir. Söz konusu yapıların temelleri kireçtaşıdan inşa edilmiş olup, duvar örgüsünde bağlayıcı malzeme olarak çamur harcı kullanılmıştır. Mimari ölçütler bakımından değerlendirildiğinde, yapıların genişlikleri 4,5 ile 6,2 metre, uzunlukları ise 11,3 ile 18,2 metre arasında değişkenlik göstermektedir (Hauptmann 1999a: 123; Hauptmann, 2012a: 100). Kuzey-güney ekseninde konumlandırılmış bu yapılar, yerleri değiştirilmeden onarılarak tekrar kullanılmıştır. Dış duvar kalınlıkları ise 30 ila 60 cm arasında değişkenlik göstermektedir (Hauptmann, 2011: 90).

Yerleşim yerinde I. ila V. tabakalar, Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB) Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Bu katmanlar arasında özellikle III. tabaka, yerleşim düzeni ve mimari organizasyon açısından dikkate değer bir çeşitlilik sergilemektedir. Bu evrede, farklı işlevlere sahip çeşitli yapı tiplerinin bir arada bulunduğu anlaşılmaktadır. Giriş cepheleri dere yönüne bakan yapılar, paralel eksende yan yana inşa edilmiştir. Bu düzen, belirli bir planlama anlayışının varlığını göstermektedir (Türkcan, 2006: 68).

Söz konusu mimari yapılar uzun ve dikdörtgen planlı, depo işlevi de üstlenmiş konutların yanı sıra, büyük çaplı yuvarlak bir yapı ile kareye yakın plan gösteren taş temelli bir binayı da içermektedir. Bu durum, yerleşim alanında hem konut hem de muhtemelen kamusal veya özel işlevlere hizmet eden yapıların bulunduğunu göstermektedir. Yerleşim terasında, kireçtaşıdan inşa edilmiş, birbirinden bağımsız uzun dikdörtgen planlı yapılar ise düzenli bir mekânsal organizasyon sergilemekte olup, yerleşimin bilinçli bir planlama süreciyle şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Bu yapılar, iç bölümlenmeleriyle dikkat çekmekte olup birbirine paralel bir düzende yerleştirilmiştir. Söz konusu plan tipi, "kanallı yapı" olarak tanımlanmakta ve Çayönü Yerleşmesi'nin Kanallı Yapılar (CH) evresiyle çağdaşlık göstermektedir. Dikdörtgen planlı bu evler, dar giriş cepheleri güneybatıdaki Kantara Çayı vadisine bakacak şekilde konumlandırılmıştır. İç mekânlardaki bölümlenme, yapıların yalnızca barınma amacıyla değil, aynı zamanda depolama, özellikle de kiler işleviyle de kullanıldığını göstermektedir (Türkcan, 2006: 68)

Nevali Çori yerleşiminin kuzeybatı ucunda konumlanan kare planlı özel yapı, üç mimari evre boyunca aynı konumda kalmıştır. Bu yapı iç mekân düzenlemesi bakımından konut işlevli yapılardan belirgin biçimde ayrılmaktadır. Taş temel üzerine inşa edilmiş ve dikdörtgene yakın bir plana sahip olan bu yapılar topluluğu, II ve III numaralı yapılarla temsil edilmektedir. III numaralı yapı, daha önce inşa edilmiş olan II numaralı yapının duvarları içerisine yerleştirilmiş olup, bu durum yapılar arasında süreklilik ve mekânsal dönüşüm ilişkisini ortaya koymaktadır (Verhoeven, 2002: 6). Ancak zaman içinde boyutlarında değişiklik gözlemlenmiştir. I. Evre'ye ait "Kült Yapı I" olarak tanımlanan yapının duvar kalıntıları, yapının çeşitli dönemlerde yenilenerek kullanıldığını göstermektedir. Yerleşimin batı kesiminde, konut yapılarından belirli bir mesafede inşa edilen bu yapı gerek kare plan şeması gerekse özenli yapım tekniği ile çevresindeki dikdörtgen planlı konut ve depo işlevli yapılardan belirgin biçimde ayrılmaktadır (Hauptmann 1993: 41; Hauptmann, 1999b: 74). Boyut olarak en görkemli hâlini II. Evre'de alan ve bu evrede en iyi şekilde korunmuş olan yapının ölçüleri 13,90 x 13,50 m olup, yaklaşık 188 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Bu geniş ve tek odalı yapı, yarı ya da tamamen toprağa gömülü konumuyla dikkat çeker (Hauptmann 1993: 43). Beyaz kireç harcıyla sıvanmış taş duvarları, terrazzo tabanı, iç ve dış duvarlar boyunca uzanan taş sekileri ve içerisinde yer alan T biçimli on üç dikilitaşı ile sıradan konut mimarisinden ayrılan özel bir işlev taşıdığı anlaşılmaktadır (Hauptmann, 1993: 45; Hauptmann, 2007a: 142; Hauptmann, 2007c: 97; Verhoeven, 2002: 6). Yapının ortasında ise daha uzun olan iki adet dikilitaşın yer aldığı düşünülmektedir (Hauptmann, 2012a: 101). Yapının güneydoğu duvarında, işlevsel ve sembolik açıdan dikkat çekici bir niş bulunmaktadır. Bu nişin, büyük olasılıkla içerisine bir kült heykelinin yerleştirilmesi amacıyla tasarlandığı düşünülmektedir. Nişin önüne inşa edilen taş bir podyum ile bu podyuma gömülü durumda bulunan kuş biçimli heykel, söz konusu alanın anıtsal bir kült heykeline kaide işlevi gördüğü yönündeki yorumu desteklemektedir (Hauptmann 1999a: 125; Hauptmann 2012a: 101). Bu nitelikler

doğrultusunda yapı, törensel veya simgesel amaçlarla kullanılmış bir kült yapısı olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca bu yapıya ait duvar kalıntıları, dikilitaşlar ve heykel parçaları, sonraki evrelerde devşirme yapı malzemesi olarak yeniden kullanılmış, bu da yapının işlevsel dönüşümünü ve mimari hafızasının yeni yapılarla sürdürüldüğünü göstermektedir (Hauptmann, 1993: 41-42).

Nevali Çori'nin III. evresine tarihlendirilen tapınak yapısı, kendisinden önce inşa edilmiş olan kült yapının doğrudan ardılı niteliğindedir. Yeni yapı, mevcut duvarların içerisine yerleştirilmiş ve önceki yapıya kıyasla daha küçük boyutlarda inşa edilmiştir. Bu durum, yapının iç hacminin önemli ölçüde azalmasına neden olmuş ve hacim yaklaşık 155 m²'ye düşmüştür. III. evre yapısının, II. evreden kalan duvarların hemen içine yerleştirilmiş olması hem mimari sürekliliğe işaret etmekte hem de mekânsal kısıtlamaların fark edilmesini sağlamaktadır (Sagona ve Zimansky, 2015: 54). Yeni yapıda temel plan düzeni ve mimari öğeler büyük ölçüde korunmuştur. Özellikle yapının merkezine yerleştirilen ve kollarını birleştirmiş şekilde betimlenen iki dikilitaş, önceki kült düzeninin sürdüğünü göstermektedir. Bu dikilitaşlardan batıda yer alanın yüksekliği 2.25 m. doğudaki taşın ise 2.40 m. olduğu tespit edilmiştir. Yapının tabanında daha önceki evrede kullanılan terrazzo zemin kısmen onarılarak yeniden işlevlendirilmiş ve böylece yapıdaki mimari devamlılık daha da belirginleşmiştir (Hauptmann, 1993: 50–53).

Yapı içinde yer alan T biçimli dikilitaşlardan birinin geniş yüzeyinde, dikkatle işlenmiş, hafifçe kıvrılmış kollar betimlenmiş; dar yüzeyde ise beş parmaklı eller açıkça tasvir edilmiştir (Bkz: Şekil 10). Bu eller, dikilitaşın başlık bölümünün hemen altından başlayan ve derin biçimde oyulmuş yatay bir şeridin altında birleşmektedir. Yapının sekileri üzerinde konumlanan diğer dikilitaşlarda da benzer ikonografik bezemeler gözlemlenmektedir. Ancak bu taşların çoğunluğu kırık parçalar hâlinde ele geçirilmiştir (Hauptmann, 1993: 50–53; Hauptmann, 2012b: 17–18).

Nevali Çori'de ortaya çıkarılan ve literatürde “Kült Yapı II” ve “Kült Yapı III” olarak tanımlanan ve her iki evrede de yarı-gömülü bir plan gösteren mimari yapılar, dönemsel kült mimarisine özgü belirgin karakteristikleri yansıtmaktadır. Hauptmann, bu iki yapıyı, sahip oldukları terrazzo döşemeler, iç mekânı çevreleyen taş sekiler, dikkatle işlenmiş tasvirli yekpare dikilitaşlar ve ender rastlanan insan figürlü heykeller gibi ayırt edici unsurlar doğrultusunda, konut mimarisinden açık biçimde ayrılan ve belirgin biçimde ritüel işlev taşıyan yapılar olarak değerlendirmektedir (Hauptmann, 1993: 41). Söz konusu yapılar, özellikle T biçimli ve kazıma bezemeli dikilitaşları ile yalnızca Nevali Çori yerleşiminin iç

dinamiklerini değil, aynı zamanda bölgesel kültürel etkileşim ağlarını da gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, Nevali Çori'nin kült yapıları, başta Göbekli Tepe olmak üzere Karahan Tepe, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Hamzan Tepe ve Harbetsuvan Tepe gibi çağdaş yerleşimlerle yapısal ve sembolik düzeyde önemli benzerlikler sergilemektedir (Bkz: Resim 13, 14, 15, 16, 17) (Hauptmann, 2003: 626; Hauptmann ve Schmidt, 2007: 21; Hauptmann, 2011: 95).

Nevali Çori yerleşiminde ölü gömme uygulamaları, mimari yapılarla bütünleşik bir biçimde gerçekleştirilmiştir. Ölülerin ev tabanlarının altına ya da bu yapılara entegre edilmiş taş platformların içerisine defnedilmesi yaygın olarak görülen bir uygulamadır. Bu gömülerin büyük çoğunluğu III. tabakaya tarihlendirilmekte olup hem bireysel hem de kolektif nitelikte gömülere rastlanmıştır. Ayrıca, birincil ve ikincil gömü türlerinin bir arada belgelenmesi, farklı ölü gömme aşamalarının uygulandığını göstermektedir. Özellikle bazı bireylerin kafataslarının bedenlerinden ayrıldığı tespit edilmiştir ki bu durum, Neolitik Dönem'de kafatası ile ilişkili özel ritüellerin varlığına işaret etmektedir. Nitekim, kadın başı heykelinin bulunduğu bir yapının tabanı altında bütün halde korunmuş bir birey iskeletinin bulunması, gömülerin sembolik boyutunu vurgulayan önemli bir örnektir. Buna paralel olarak, kafatası eksikliği simgelemek amacıyla gövdenin üzerine büyük yuvarlak bir taşın yerleştirildiği başka bir gömü örneği de dikkat çekicidir. Yerleşim alanında tespit edilen insan kalıntıları, yalnızca ev içlerine ve temellere entegre edilmiş platformlara gömülmüş olarak belgelenmiştir. Bu alanlarda, tek bir yapıda on iki bireye kadar ulaşan gömü yoğunlukları söz konusudur. Gömü biçimlerinde ise belirgin bir çeşitlilik gözlenmektedir. Bazı bireyler yalnızca uzun kemikleriyle birlikte defnedilmiş, bazı gömülerde ise birden fazla kafatası ya da yalnızca uzun kemik kümeleri yer almıştır. Öte yandan, bazı bireylerin bükülmüş (hocker) pozisyonda, kafataslı ya da kafatassız biçimde gömüldükleri de görülmektedir. Bu ritüel çeşitlilik, gömü uygulamalarının büyük ölçüde hane temelli olduğunu ve farklı sosyal, kültürel ya da inançsal anlamlar taşıyan uygulamaların varlığına işaret etmektedir (Verhoeven, 2002: 6).

Öte yandan Nevali Çori, Anadolu'daki erken Neolitik yerleşimler arasında, özellikle figürin buluntularının yoğunluğu bakımından öne çıkan nadir örneklerden biridir. Bu yerleşimde ele geçen yaklaşık 700 adet kil figürin, dönemin figüratif sanatına dair benzersiz bir veri sunmaktadır. Figürinlerin %90'ından fazlası antropomorfik özellik taşımakta olup, kadın ve erkek figürler eşit oranlarda temsil edilmektedir (Schmidt 2010:

246). Buna karşın, Göbekli Tepe’de kil figürinlere rastlanmaması, iki yerleşimin ritüel ve sembolik pratikleri arasındaki farklara işaret etmektedir.

Söz konusu farklılık, figürinlerin üretiminde tercih edilen malzeme türlerinde de belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Nevali Çori’de kil, figürin yapımında temel malzeme olarak öne çıkarken, Göbekli Tepe’de taş hem anıtsal mimari öğelerde hem de küçük boyutlu figüratif nesnelerde tercih edilmiştir. Göbekli Tepe’deki küçük taş figürler, büyük taş heykellerle biçimsel ve tematik paralellikler göstermektedir (Schmidt 2010: 246). Ayrıca, aslan, ayı ve akbaba gibi çeşitli yabani hayvanları betimleyen örnekler de bu kategori içerisinde yer almaktadır. Bu durum, küçük taş figürinlerin yalnızca bireysel kullanım nesneleri değil, aynı zamanda kamusal ritüel pratiğin bir parçası olarak işlev gördüğünü düşündürmektedir. Öte yandan, Nevali Çori’de kil figürinler biçimsel ve tematik açıdan taş figürinlerden ayrılmaktadır. Sayıca sınırlı olan hayvan betimli kil figürinlerin çoğunlukla büyükbaş hayvanları temsil ettiği gözlemlenmektedir. Bununla birlikte hem taş hem de kil figürinlerin yerleşimlerdeki kült yapılar içinde ele geçirilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu durum, figürinlerin kullanım bağlamına ilişkin farklılaşmaları ve muhtemelen gündelik ya da bireysel ritüellerle ilişkilendirildiklerini düşündürmektedir (Verhoeven, 2002:6).

Diğer yandan Nevali Çori’nin II. kült yapısında tespit edilen figüratif buluntular arasında, insan ve kuş özelliklerini bünyesinde birleştiren melez bir figür, özgün bir sembolik temsil sunmaktadır. “Kuş-adam” olarak adlandırılan bu figür, insan gövdesine kuş başının eklendiği kompozisyonuyla dikkat çeker. Günümüzde heykelin anlamı tam olarak çözülememiştir (Hauptmann ve Schmidt, 2007: 70).

Aynı yerleşimde bulunan bir diğer dikkat çekici buluntu, başının üst kısmında bir yılan tasviri yer alan gerçek boyutta bir insan başı heykelidir. Bu heykelin, daha büyük bir kompozisyonun parçası olduğu düşünülmektedir. Ancak yüz kısmı muhtemelen Neolitik Dönem’de kasıtlı biçimde tahrip edilmiştir. Bu parça daha sonra devşirme malzeme olarak terrazzo yapısının kuzey duvarında yeniden kullanılmıştır. Yılan motifinin, figürde betimlenen bireyin sembolik ya da toplumsal açıdan yüksek bir statüye sahip olduğuna işaret ettiği öne sürülebilir. Ancak söz konusu başın T biçimli dikilitaşların bulunduğu yapının duvarına entegre edilmiş olması, bu figürün temsil ettiği varlığın, T biçimli sütunlarla ilişkilendirilen bir kutsallığı olduğunu ya da merkezi konumdan daha düşük bir statüye sahip olduğunu düşündürmektedir (Schmidt 2010: 247).

Yılan motifi, farklı kültürlerde kazandığı anlamlar bağlamında değerlendirildiğinde, çeşitli yorumlara kapı aralamaktadır. Antik Mısır'da firavunların alınlarında yer alan yılan figürü koruyuculuk ve egemenlik anlamları taşıırken; Hint ve Çin geleneklerinde yılan bilgelik ve ruhsal aydınlanmayla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca yılanların deri değiştirme özelliği, mevsimsel döngülerle bağlantılı olarak yenilenme ve dönüşüm sembolizmini de çağrıştırmaktadır (Toprak 2019: 206–207). Bu buluntular, söz konusu yapıların yalnızca mimari açıdan değil, aynı zamanda heykeltraşlıkla ilişkili ritüeller veya sembolik anlamlar açısından da merkezî bir konumda olduğunu göstermektedir. Söz konusu heykellerin dikkate değer bir özelliği ise, buluntu alanlarıdır. Bu figüratif taş eserler, genellikle kült yapıların duvarlarına entegre edilmiş ya da sonradan yerleştirilmiş biçimde ele geçirilmiştir. Bu durum, yapıların zaman içerisinde işlevsel ya da sembolik olarak yeniden düzenlendiğine işaret etmektedir. Heykeller, insan figürleri, kuşlar ve özellikle insan-kuş etkileşimini konu alan sahneleri betimlemektedir. Bu ikonografik temalar, Nevali Çori'nin kültürel yapısında insan ve hayvan arasındaki sembolik ilişkilerin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir (Verhoeven, 2002:6).

Nevali Çori yerleşiminde yer alan kült yapılar, özellikle Göbekli Tepe ile kurduğu yapısal ve sembolik benzerlikler bakımından büyük bir öneme sahiptir. Schmidt, Göbekli Tepe'nin II.A tabakasında bulunan aslan kabartmalı dikili taşlı yapı ile III. tabakada yer alan tüm anıtsal yapıların, yaklaşık 50 km kuzeydeki Nevali Çori'de bulunan kült yapılarıyla dikkate değer benzerlikler taşıdığını belirtmektedir (Hauptmann 1993).

Nevali Çori'nin bu mimari özellikleri, Jerf el-Ahmar ve Dja'de gibi çağdaş yerleşimlerdeki büyük yuvarlak yapılarla; ayrıca Çayönü'nde tanımlanmış “taş döşeli yapı” ve “terrazzo yapı” ile benzerlikler göstermektedir. Söz konusu yapılar, arkeolojik literatürde genellikle “özel” ya da “kamusal” nitelikli yapılar olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, Göbekli Tepe'nin kült merkezi olarak yorumlanmasında yalnızca yerel veriler değil, aynı zamanda Nevali Çori, Jerf el-Ahmar ve Çayönü gibi bölgesel örnekler de karşılaştırmalı analizlere değerli katkılar sunmaktadır (Banning, 2011: 624).

Diğer yandan Nevali Çori yerleşiminde tespit edilen yontmataş endüstrisi, bölgenin Neolitik teknolojisi ile ilgili önemli veriler sunmaktadır. Yerleşimde özellikle Byblos tipi ok uçları, kazıyıcılar ve kalemler yoğunlukla temsil edilen temel alet grupları arasında yer almaktadır. Bu aletlerin biçimsel özellikleri, yerleşimin günlük yaşam pratiklerine ve avcılık faaliyetlerine dair ipuçları sunmaktadır. Bununla birlikte, El-Khiam, Helwan ve Aswad tipi uçlara yalnızca çok sınırlı sayıda rastlanmıştır, bu tür

malzemenin yerleşimin üretim faaliyetleri dışında, farklı bölgelerle olan ilişkiler çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu uç tiplerinin Nevali Çori'de nadir olarak bulunması, bu nesnelerin yerel üretimin bir parçası olmaktan ziyade, kült yapıları ziyaret eden dış gruplar tarafından beraberlerinde getirilmiş ve ritüel ya da sembolik bağlamda bırakılmış olabileceği yönündeki yorumları desteklemektedir. Bu durum, yerleşimin yalnızca üretim ve yaşam alanı değil, aynı zamanda bölgesel etkileşimlere açık bir ritüel merkez işlevi de görmüş olabileceğine işaret etmektedir (Çelik, 2003: 23,24).

2.9. ÇATALHÖYÜK

2.9.1. Coğrafi Konumu ve Kazı Tarihçesi

Çatalhöyük yerleşimi, Konya ilinin güneydoğusunda, Çumra İlçesi'nin kuzey kesiminde konumlanmaktadır. Yerleşme, doğu ve batı olmak üzere iki höyükten oluşmakta olup, yaklaşık 12,5 hektarlık bir alanı kaplayan Doğu Höyük Neolitik Dönem'e, 8,5 hektarlık Batı Höyük ise Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilmektedir (Hodder, 2020). Batı Çatalhöyük, Doğu Çatalhöyük yerleşiminin tepe noktasının yaklaşık 200 metre batısında yer alan, kabaca dairesel biçimli, yaklaşık 400 metre çapında ve 7,5 metre yüksekliğinde bir höyüktür (Türkcan, Kurtuldu ve Marciniak, 2025: 126).

Çatalhöyük'teki ilk sistemli kazı çalışmaları, 1961-1965 yılları arasında James Mellaart başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Bu dönemin ardından uzun bir süre ara verilen kazı faaliyetleri, 1993 yılında Ian Hodder'ın bilimsel liderliğinde yeniden başlatılmış ve 2017 yılına kadar kesintisiz olarak sürdürülmüştür (Mellaart, 1962; Mellaart, 1967; Hodder, 2020; Kay,). Takip eden yıllarda, 2018-2019 döneminde kazılar Çiler Çilingiroğlu'nun başkanlığında yürütülmüştür (Çilingiroğlu vd., 2022). Günümüzde ise çalışmalar 2020 yılından itibaren Ali Umut Türkcan'ın başkanlığında devam ettirilmektedir (Türkcan, Kurtuldu ve Marciniak, 2025).

2.9.2. Mimari Özellikleri ve Arkeolojik Buluntular

Çatalhöyük'te en yoğun iskân evresine ait değerlendirmelere göre, yerleşimde yaklaşık 3.500 ila 8.000 bireyin yaşamış olabileceği tahmin edilmektedir. Konutlar bitişik düzende inşa edilmiş olup, girişlerin çoğunlukla çatılar üzerinden sağlandığı

anlaşılmaktadır. Arkeolojik veriler doğrultusunda, yapılar işlevsel ve sembolik niteliklerine göre dört ana kategoride sınıflandırılmıştır: tarih evleri, çoklu gömü evleri, süslü evler ve diğer konut birimleri (Hodder ve Pels, 2010; Hodder, 2016).

Tarih evleri, en az üç yeniden inşa evresi geçirmiş ve bu evrelerden en az birinde ondan fazla bireyin gömüldüğü yapılar olarak tanımlanmaktadır. Bu konutlar, çoğu durumda diğer yapılara kıyasla daha zengin süslemelere sahiptir. Ancak, bazı süslü yapılar ya da çoklu gömü içeren konutlarda yeniden inşa sürecine ilişkin doğrudan arkeolojik bulgulara rastlanmamıştır. Çoklu gömü evleri, içerisinde ondan fazla bireyin gömüsünün bulunduğu yapılar olarak tanımlanmaktadır. Arkeolojik verilere göre, bir yapı içerisinde hiç gömü bulunmayabileceği gibi bu sayı 62'ye kadar çıkabilmektedir. Konutların yüzölçümleri 12 ila 70 metrekare arasında değişmekle birlikte, yapı tipi ile yapı boyutu arasında doğrudan bir ilişki bulunmamaktadır (Hodder ve Pels 2010: 166; Hodder, 2014; Hodder, 2016).

Çatalhöyük'teki konutlar genel olarak bir ana oda ile yiyecek hazırlama ve depolama işlevi gören bir ila üç yan odadan oluşmaktadır. Ana odaların güney duvarlarında genellikle çatıdan inen bir giriş merdiveni bulunmakta, merdivenin altına ise fırın ve ocak yerleştirilmektedir. Ana odanın kuzey kısmındaki tabanlar temizlenmiş ve sık sıvanmıştır. Bu alanlar genellikle boyamalar, heykeller ve iç mimari unsurların bulunduğu bölgelerdir (Bkz Resim 36).

Doğu Çatalhöyük'teki konutların iç mekân organizasyonu, ritüel ve gündelik yaşam pratiklerinin mekânsal olarak nasıl ayrıştığını ve bir arada var olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Yapıların güney kısmında yer alan sekilerin büyük ölçüde yiyecek hazırlama ve tüketim faaliyetlerine hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Buna karşılık, gömü uygulamalarının yoğunlaştığı alanlar genellikle kuzeydeki sekilerin altına denk düşmektedir. Arkeolojik bulgular, bu kuzey sekilerinin altına farklı yaş gruplarına ait bireylerin gömüldüğünü ortaya koymaktadır. Örneğin, kuzeydoğu yönündeki bir mezarda yetişkin bir erkeğe ait kalıntılar saptanmışken, kuzeybatı sekisinin altına gömülen bireylerin ise iki çocuk olduğu belirlenmiştir (Greaves ve Helwing, 2003: 77).

Süslemeler, yapının iç mekân düzenine paralel olarak mekânsal farklılık göstermektedir. Duvar resimleri, heykeller ve kabartmalar çoğunlukla kuzey ve doğu duvarlarında yoğunlaşırken, bu tür unsurlar güney alanda nadiren görülmektedir. Boynuzlu sığır kafaları ağırlıklı olarak doğu ve batı duvarlarında yer alırken, akbaba betimlemeleri yalnızca kuzey ve doğu duvarlarda tespit edilmiştir. Akbaba resimlerinde başsız insan

bedenlerinin betimlenmiş olması, akbaba ile ölüm arasında sembolik bir ilişki kurulmuş olabileceğine işaret etmektedir (Cauvin, 2000: 30,31; Bkz: Şekil 11).

Konutların aynı mimari plan doğrultusunda defalarca yeniden inşa edilmesi, sıvalı duvar yüzeylerinde yer alan figüratif bezemeler, iç mekânda yer alan platformlar ve basamaklar gibi mimari öğelerin tutarlı biçimde tekrarlanması ritüel uygulamalarının sürekliliğini göstermektedir. Bununla birlikte, yerleşimde ele geçen figürinler, özellikle kadın betimli örnekler, Çatalhöyük topluluğunun sembolik evrenine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu figürinlerin doğurganlık, bereket ve atalara yönelik saygı gibi temsili işlevler taşıdığı düşünülmektedir. Bu bağlamda figürinler, sadece estetik ya da gündelik kullanım nesneleri değil, aynı zamanda inanç sistemlerinin maddi temsilcileri olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, bireylerin ev içi alanların tabanlarının altına gömülmesi uygulaması, mekân ile birey arasındaki bağı ve ölüm sonrası ritüellerin önemini göstermektedir (Hodder, 2013).

Çatalhöyük'teki ilk sistemli kazıları yürüten James Mellaart, bazı yapıların aynı temel üzerine defalarca yeniden inşa edildiğini ve bu süreçte önceki yapı evrelerine ait duvar kalıntılarının yeniden kullanıldığını tespit etmiştir. Mellaart, bu tür yapıları genellikle "tapınak" olarak sınıflandırmış ve dini işlevlere sahip olduklarını öne sürmüştür. Ancak kendisi de bu ayrımın mutlak olmadığını kabul etmiş; her yapının en azından dönemsel olarak ev içi kullanım işlevi taşıdığını ve iki kategori arasında belirli bir geçişkenlik ya da belirsizlik bulunduğunu ifade etmiştir. Mellaart'a göre, ritüel uzmanları, duvar resimlerinin üretildiği, hayvan kalıntılarının sergilendiği ve ölü gömme işlemlerinin gerçekleştirildiği yapılar olan tapınakların ya doğrudan içinde ya da yakın çevresinde ikamet etmişlerdir. Bu varsayım doğrultusunda şekillenen genel tablo, dinsel otoritenin toplumsal örgütlenme içinde merkezi bir konumda yer aldığı, belirgin bir dinî elitin varlık gösterdiği ve tapınak benzeri yapıların ideolojik meşruiyetin taşıyıcısı olduğu bir yapı modeli sunmaktadır. Mellaart'ın bu çerçevede çizdiği erken yerleşim imgesi, sonraki dönem Yakınoğu şehir devletlerinde görülen hiyerarşik ve merkezîleşmiş siyasal yapılara benzer biçimde, ilk biçimlenmiş karmaşık bir siyasal yapı olarak değerlendirilebilir (Mellaart, 1967).

Ancak Çatalhöyük'te ortaya çıkarılan arkeolojik bulgular, yerleşimdeki tüm yapıların konut işlevi taşıdığını düşündürmektedir. Dolayısıyla, bazı yapıların yalnızca tapınak olarak, diğerlerinin ise sadece konut olarak işlev gördüğüne dair doğrudan ve kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Bu durum, dini ve gündelik yaşam pratiklerinin birbirinden kesin

sınırlarla ayrılmadığı, ritüel ile gündelik yaşamın büyük ölçüde iç içe geçtiği bir toplumsal örgütlenmeye işaret etmektedir.

Diğer yandan Carleton, Conolly ve Collard belirli evlerin aynı konumda ardışık biçimde yeniden inşa edilmesi ve seçili bireylerin bu evlerin tabanlarının altına gömülmesi uygulamasını, Çatalhöyük'te kurumsallaşmış akrabalık gruplarının sürekliliğini sağlayan bir mekanizma olarak yorumlamışlardır. Araştırmacılara göre bu uygulama, mekânsal süreklilik aracılığıyla kuşaklararası toplumsal belleğin aktarıldığını ve bu belleğin kurumsal akrabalık ilişkilerini pekiştirdiğini göstermektedir (Carleton, Conolly ve Collard, 2013). Ancak Hodder, bu yoruma eleştirel yaklaşmakta ve Carleton ve meslektaşlarının dayandığı verilerin bu türden bir sosyal örgütlenme modelini desteklemek için yeterli olmadığına dikkat çekmektedir. Hodder'a göre, mevcut arkeolojik buluntular, kurumsal akrabalık yapılarının varlığını kesin biçimde ortaya koyacak ölçüde açık ve sistematik bir kanıt sunmamaktadır (Hodder, 2016).

Bununla birlikte, 2023 yılı Çatalhöyük kazı sezonunda gerçekleştirilen çalışmalarda, çoklu gömü içeren bir mezarda en az yedi bireye ait kalıntılar tespit edilmiştir. Bu bireylerden altısı anatomik bütünlük gösteren iskeletlerden oluşmakta, bir bireye ise yalnızca kol kemikleri ile temsil edilmektedir. Antropolojik analizler sonucunda bireylerin cinsiyetleri ve ölüm yaşları belirlenmiş; yaşlı erkek, yaşlı kadın, genç erişkin erkekler, genç birey ve bebek olmak üzere farklı yaş ve cinsiyet gruplarına ait bireylerin mezarda birlikte gömülü olduğu ortaya konmuştur. Sadece kol kemikleri bulunan bireyin ise cinsiyeti saptanamamıştır. Ayrıca, bireylerden birinin kafatası üzerinde kesik izleri tespit edilmiştir (Türkcan, Kurtuldu ve Marciniak, 2025: 135).

Çatalhöyük'te yapılan kazılarda, büyük çoğunluğu kırık parçalar hâlinde olmak üzere çok sayıda figürin ve figürin parçası gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu figürinler çoğunlukla kil, taş ve kemik gibi malzemelerden üretilmiş olup, özellikle yerleşim alanının dış kesimlerinde yer alan çöp yığınlarında yoğunlaşmaktadır. Çatalhöyük'te ele geçen figürinlere ilişkin bağlamsal veriler sınırlı olmakla birlikte, bu nesnelerin üretiminde kullanılan malzemelerin bilinçli biçimde seçilmiş olması, belirli antropomorfik formların gelişimi ve özellikle bedenin abartılı biçimde şişmanlıkla betimlendiği figürlere artan vurgu, Neolitik Dönem'de toplumsal iktidarın simgesel ve ontolojik düzeyde yeniden yapılandırılmakta olduğuna işaret edebilir. Bu figürinlerin, yalnızca estetik veya ritüel objeler değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet, üretkenlik ve otorite gibi kavramların maddi temsilleri olarak değerlendirilmesi mümkündür. Ayrıca, insan ile hayvanlar ve doğal çevre arasındaki ilişkide yaşanan dönüşüm

özellikle hayvanların evcilleştirilmesi ve bitki tarımına geçiş süreci figürinlerde gözlenen bu simgesel değişimle eşzamanlı bir şekilde ilerlemiştir. Bununla birlikte, artan grup içi ve grup dışı etkileşimlerin, ticaret ağlarının genişlemesinin ve topluluklar arası karşılaşmaların da insanın toplumsal rolüne dair yeni bir anlayışın gelişimine katkıda bulunmuş olabileceği öne sürülebilir. Tüm bu gelişmeler bağlamında, insanın hem maddi üretim ilişkilerinde hem de sembolik evrende merkezi bir konum kazanmaya başladığı düşünülmektedir (Nakamura, 2021; Çilingiroğlu vd, 2022).

Öte yandan MÖ VII. binyıla tarihlenen Neolitik yerleşimlerde, özellikle kadın ve boğa tasvirleri, temsillerinin yoğunluğu ve mekânsal yerleşimleriyle dikkat çekici bir biçimde öne çıkmaktadır. Bu figüratif temsiller, duvar resimleri, kabartmalar ve küçük boyutlu heykelcikler aracılığıyla karşımıza çıkmaktadır (Bkz: Resim 36). Son kazı çalışmalarında Doğu Alanı'nın orta kesiminde, Kare 3'ün güneydoğusunda konumlanan Bina 176'da , yaklaşık 2 cm boyutlarında, hayvan kemiğinden yapılmış ve tutma yeri bulunan bir kadın başı figürini açığa çıkarılmıştır. Figürin, burun, dudak, yanak, alın ve kulak gibi anatomik detayların dikkatle işlenmiş olmasıyla öne çıkmaktadır. Aynı çukur içinde kırık çanak parçaları, malakit boncuk, işlenmiş taş, boynuz ve kırmızı boya parçası gibi çeşitli buluntulara da rastlanmıştır (Türkcan, Kurtuldu ve Marciniak, 2025: 126).

Söz konusu betimlemelerin içeriksel analizi, kadın figürünün yalnızca sıradan bir bireysel tasviri değil, aksine simgesel anlamlar yüklenmiş, muhtemelen tanrıçaya atfedilen bir kutsallığın temsili olduğunu göstermektedir. Çatalhöyük'te yer alan ve “ev tipi kutsal alan” olarak değerlendirilen bazı yapıların kuzey ve batı duvarlarında yer alan anıtsal kabartmalarda, bu tanrıça figürü doğum yapar pozisyonunda, kolları ve bacakları açık biçimde tasvir edilmiştir. Bu ikonografik anlatımın, doğurganlık, bereket ve yaşam döngüsüyle ilişkili olduğu düşünülmektedir (Cauvin, 2000: 30,31).

Neolitik Dönemden itibaren acı, ölüm özellikle Yakın Doğu'da gelişen tanrıça ikonografisinde belirgin bir şekilde yer bulmaya başlamıştır. Bu figür, yalnızca doğurganlık ve bereketle değil, aynı zamanda yok edici ve dönüştürücü güçlerle de ilişkilendirilmiştir. Tanrıçanın çevresinde betimlenen hayvanlar genellikle yırtıcı ve tehlikeli türlerden oluşmaktadır; aslanlar, panterler, akbabalar ve benzeri hayvanlar, bu figürün kudretli ve denetim dışı yönlerini simgesel düzeyde ifade etmektedir. Söz konusu hayvanların, evcilleştirilmiş ve insan kontrolüne alınmış türlerin aksine, Tanrıçanın öngörülemezliğini ve doğaüstü gücünü vurgulamak amacıyla seçilmiş olduğu anlaşılmaktadır (Cauvin, 2000: 71).

Öte yandan Neolitik Dönem’de Levant bölgesinde ortaya çıkan kadın ve boğa figürleri, MÖ X. binyıldan itibaren tanrısal varlıklar olarak betimlenmeye başlanmış ve zamanla tüm Eski Yakındoğu coğrafyasına yayılarak güçlü ve kalıcı bir dinsel simge hâline gelmiştir. Bu ikonografik gelenek içerisinde Tanrıça, yalnızca doğurganlık ve bereketin simgesi olmakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal düzenin ve kozmik dengenin merkezi bir figürü olarak konumlanmıştır. Tanrıçaya sıklıkla, boğa sembolü aracılığıyla temsil edilen erkek bir eşlikçi figürünün eşlik ettiği görülmektedir. Bu ikili yapı, çevresinde bütüncül ve hiyerarşik bir biçimde örgütlenen bir dinsel sistemin temelini oluşturmuştur. Evrensel Ana olarak nitelendirilebilecek bu Tanrıça figürü, yalnızca biyolojik üretkenliğin değil, aynı zamanda siyasi ve ritüel otoritenin de temsili olarak değerlendirilmiş ve simgesel düzlemde “kraliçeye özgü” güç ve niteliklerle donatılmıştır (Cauvin, 2000).

2.10. NEOLİTİK DÖNEM YERLEŞİMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ ve DEĞERLENDİRİLMESİ

2.10.1. Plan Tipolojisi

Geç Natufyen Dönemi’ne tarihlenen bazı mağara içi yerleşimlerde, çapları yaklaşık 2,5 ila 3,5 metre arasında değişen, işlenmemiş taşlarla inşa edilmiş bitişik oval planlı odalara rastlanmıştır. Yapıların büyük çoğunluğunda, biri hariç her odada bir ya da iki ocak tespit edilmiştir. Alt tabakalarda ele geçen arkeolojik veriler, bu mekânların ilk kullanım amacının konut işlevi taşıdığını göstermektedir. Ancak zamanla bu işlevlerin değiştiği ve yapıların yeniden biçimlendirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, bazı odaların önce kireç taşı yakımı gibi işlemsel faaliyetler için kullanıldığı, ardından da kemik alet üretimi gibi daha özel işlevlere yöneldiği görülmektedir (Bar-Yosef, 2002: 162, 163).

Yerleşim alanlarındaki mekânsal dönüşümler, zamanla yalnızca yapısal işlev değişiklikleriyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda ritüel temelli yapıların inşasıyla da belirginleşmiştir. Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPNA) ve B (PPNB) evrelerinden itibaren kült yapılarının ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak bu yapıların kökenlerine dair arkeolojik bilgi hâlâ sınırlı düzeydedir. Genellikle yuvarlak planlı ve zemine kısmen gömülü olarak inşa edilen bu erken kült yapıları hem mimari biçimleri hem de toplumsal işlevleri açısından dikkat çekicidir. Göbekli Tepe, Çayönü, Nevalı Çori, Jerf el Ahmar, Körtik Tepe, Mureybet ve Hallan Çemi gibi önemli Neolitik merkezlerde bu tür yapılara rastlanmaktadır. Özellikle Şanlıurfa’nın 18 km kuzeydoğusunda yer alan Göbekli Tepe,

anıtsal ölçeği ve karmaşık planlamasıyla dikkat çeken dört büyük dairesel kült yapılarıyla, erken ritüel mimarinin en çarpıcı örneklerinden birini sunmaktadır. Bu yapılar, yalnızca inşa edildikleri dönemlerdeki işlevleriyle değil, aynı zamanda terk ediliş biçimleriyle de Neolitik toplulukların ritüel anlayışına ışık tutmaktadır.

Neolitik Dönem'in erken evrelerine tarihlenen bu kült yapıları, yalnızca simgesel anlamlar taşıyan yapılar değil, aynı zamanda toplulukların mekânsal organizasyonlarını ve kamusal alan kullanımını da yansıtmaktadır. Bu bağlamda Hallan Çemi, çevresinde daha küçük birimlerin yer aldığı yaklaşık 5–6 metre çapında, kısmen toprağa gömülü dairesel yapılarıyla dikkat çekmektedir. Bu yapılar, merkezi bir açık alan etrafında planlanmış olup, belirgin bir mekânsal düzenlemeye işaret etmektedir. Benzer şekilde, Körtik Tepe'de de zeminleri doğrudan toprağa oturan dairesel planlı yapılar gözlemlenmiştir. Doğu Anadolu'daki bir başka önemli yerleşim olan Çayönü'nde ise, Faz I'ın en alt tabakalarında benzer biçimde dairesel yapılar tespit edilmiştir. Bu örnekler, dairesel planlı ve toprak altına gömülü mimarinin, erken Neolitik Dönem'de belirli bir ortak kültürel mimari anlayışı yansıttığını göstermektedir (Banning, 2011: 631).

Dairesel planlı yapılar, erken Neolitik yerleşimlerde yaygın olarak kullanılmış olsa da Nevali Çori gibi bazı merkezlerde mimari anlayışın farklılaştığı görülmektedir. Yerleşimin I ve II. tabakalarında gözlemlenen mimari düzenlemeler, yaklaşık 5–6 metre genişliğinde ve 10–12 metre uzunluğunda dikdörtgen planlı, “hücre tipi” evlerle temsil edilmektedir. Bu konutların yanı sıra, yerleşimin dikkat çekici bir diğer ögesi ise alt düzeyde konumlanmış, büyük boyutlu dikdörtgen bir kült yapısının varlığıdır. Bu durum, Nevali Çori'de ritüel alan ile gündelik yaşam alanlarının mekânsal olarak ayrıştığını ve kült yapının, diğer yapılardan hem ölçü hem de işlev bakımından belirgin biçimde farklılaştığını ortaya koymaktadır (Rosenberg, 2007b: 84-85; Rosenberg, 2007a: 2-3; Banning, 2011: 630).

Nevali Çori'de gözlemlenen dikdörtgen planlı mimari ve belirgin ritüel yapılar (Bkz: Resim 33), yerleşimlerin kurumsal işlevlere dayalı olarak biçimlendiğini gösterirken, benzer bir planlama anlayışı Orta Fırat Bölgesi'ndeki Jerf el Ahmar ve Mureybet gibi yerleşimlerde de izlenebilmektedir. Jerf el Ahmar'daki “EA 7”, “EA 30”, “EA 53” ve “EA 100” ile Mureybet'teki “Ev 47” yapılarında gözlemlenen simetrik iç düzenlemeler, bilinçli ve işlevsel bir mekânsal organizasyona işaret etmektedir. Özellikle Jerf el Ahmar'daki “EA 53” yapısında gözlenen dairesel plan, çevresel seki düzeni ve ortada konumlanan altıgen planlı direk yerleşimi, yapının ritüel amaçlı toplu kullanıma yönelik tasarlandığını ortaya

koymaktadır (Hauptmann, 1993: 41; Hauptmann, 1999b: 75; Türkcan, 2006: 156, 157; Banning, 2011: 631; Kodaş, 2013).

Benzer biçimde Anadolu’da yer alan Çatalhöyük yerleşimi de mimari süreklilik ve dönüşüm açısından dikkate değer bir örnek sunmaktadır. Yerleşimin erken evrelerinde hâkim olan yuvarlak planlı yapı geleneği, zamanla gelişen inşaat teknikleri ve mekânsal ihtiyaçlarla birlikte dörtgen plana evrilmiştir.

Kült yapıların geometrik düzenlemelerle biçimlendirilmesi, Göbekli Tepe örneğinde hem mimari hem de simgesel düzeyde daha karmaşık bir görünüm kazanır. Bu yerleşimdeki mimari stratigrafi, kült alanların zaman içinde nasıl dönüşüme uğradığını somut biçimde ortaya koymaktadır. Erken ve Orta Çanak Çömleksiz Neolitik B (ÇÇNB) evrelerine tarihlenen II. tabaka, daha küçük ölçekli kare ve dikdörtgen planlı yapı kalıntılarına ev sahipliği yapmaktadır. Buna karşın, alttaki III. tabakada yer alan yapılar hem daha büyük boyutlarda hem de yuvarlak planlıdır. II. tabakadaki yapıların sayıca azalması ve ölçü bakımından küçülmesi, mimari yoğunlukta ve kullanım biçiminde yaşanan bir değişimi yansıtmaktadır. Bu yapıların en dikkat çekici unsurlarından biri ise T biçimli diki li taşlardır. Göbekli Tepe’de, bu steller özellikle yuvarlak ve oval planlı yapıların merkezinde konumlanmakta, anıtsal bir işlev üstlenmektedir. Ancak II. tabakada görülen bazı T sütunların, doğrudan bu evreye ait olmayıp III. tabakanın kalıntıları olarak yerinde korunmuş olabileceği düşünülmektedir (Schmidt, 2007: 118; Türkcan, 2017; Clare, 2017: 29; Clare, 2020).

Jerf el Ahmar yerleşmesinde ise kült yapılar, konut mimarisinden bağımsız olarak tasarlanmış ve yerleşim planı içerisinde diğer yapılarla aynı düzlemde yer alsalar da dikkatle ayrılmış özel konumlarda inşa edilmiştir. Bu durum, ritüel alanların hem fiziksel hem de işlevsel olarak ayrı bir statüde ele alındığını göstermektedir. Benzer bir ayrışma, Nevalı Çori’de de belirgindir. Burada da kült yapılar, konut ve depo işlevli mimari birimlerden farklı olarak, yerleşim alanının dışında ve merkezi bir görünürlük arz edecek biçimde konumlandırılmıştır. Bu mekânsal farklılaşma, dini yapılar ile sivil mimari arasındaki sınırın daha belirgin hâle gelmeye başladığını ve kutsal mekânların toplumsal hafızada ayrıcalıklı bir yer edindiğini düşündürmektedir (Hauptmann, 1993: 41).

Ritüel yapıların yerleşim planındaki konumlanışı, sadece işlevsel bir ayrışmayı değil, aynı zamanda bu yapıların toplumsal bellekteki özel statüsünü de yansıtmaktadır. Bu bağlamda Çayönü yerleşmesi, farklı bir mekânsal düzenleme örneği sunmaktadır. Burada anıtsal nitelikteki yapılar, tamamen izole edilmemiş olmakla birlikte, belirli bir bölgeye

tahsis edilmiş ve yan yana dizilerek merkezi bir “meydan” düzenlemesi etrafında konumlandırılmıştır (A. Özdoğan, 1994; Hauptmann, 1999a: 127). Dolayısıyla Jerf El Ahmar, Nevali Çori ve Çayönü yerleşmelerinde mekanların kullanım amaçlarına ve işlevlerine göre belirgin bir şekilde ayrıldığı anlaşılmaktadır (Hauptmann, 1999a: 127).

Mekânsal organizasyonun işlevsel ayrışmaya dayalı biçimde planlandığı bu örnekler, Neolitik yerleşimlerde kutsal ve gündelik alanların bilinçli biçimde tanımlandığını ortaya koymaktadır. Benzer bir durum, Karahantepe yerleşiminde de gözlemlenmektedir. Yerleşimin batı yamacında yer alan en eski evre, yuvarlak ve oval planlı kült yapılarının etrafında kümelenmiş düzensiz barınaklarla karakterize edilen bir yerleşim düzenine sahiptir. Bu düzenleme, kutsal alan ile konut alanları arasında fiziksel bir ayrım gözetilmeksizin, fakat işlevsel olarak belirgin bir farklılaşmanın mevcut olduğunu göstermektedir. Yerleşimin daha geç bir evresi olan ikinci aşamada ise mimaride önemli bir değişim izlenmektedir. Bu dönemde dörtgen planlı yapıların inşa edildiği görülmektedir. Bu dönüşüm, yalnızca mimari biçimlerin evrimini değil, aynı zamanda mekânların kullanımında meydana gelen ideolojik ve toplumsal değişimleri de yansıtmaktadır (Karul, Semiz ve Polat, 2023).

Özellikle gıda üretimine dayanan yeni Neolitik yaşam tarzına geçişle birlikte, yerleşim yapıları daha karmaşık ve çok işlevli bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Bu dönüşüm, yalnızca tarıma dayalı üretimin artmasıyla değil, aynı zamanda toplulukların yerleşik yaşam biçiminde daha kalıcı, örgütlü ve farklı işlevsel alanlara sahip mimari çözümler geliştirmesiyle de karakterize edilmektedir. Dolayısıyla dikdörtgen planlı yapılar, artık yalnızca konut işlevi görmekle ötesinde, yerleşik toplulukların gelişmiş bir mimari anlayışa ulaştığının da göstergesidir. Yerleşim düzeni; depolama alanları, üretim atölyeleri ve evsel sınırların ötesine geçen, kimi zaman ritüel ya da yarı kamusal işlevler üstlenen ayrı binalarla çeşitlenmiştir (Banning, 2011).

2.10.2. Mekân İçi Öğelerin Tipolojik Analizi

2.10.2.1. Dikilitaşlar

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ’a tarihlenen ve genellikle 600 ila 1000 metre rakımlı dağlık bölgelerde konumlanan yerleşimlerde, mimari peyzajın dikkat çekici unsurlarından biri olarak "T" biçimli dikilitaşların sistematik biçimde kullanıldığı saptanmıştır. Bu bölgelerde yürütülen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları, söz konusu dikilitaşların

yalnızca tekil mimari öğeler olarak değil, aynı zamanda kamusal ve ritüel işlevleri haiz anıtsal yapılar içerisinde yer aldığını ortaya koymuştur. Özellikle Göbekli Tepe, Nevalı Çori, Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Hamzan Tepe, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepesi ve Harbetsuvan Tepesi gibi merkezlerde belgelenen bu dikilitaşlar, bölge genelinde ortak bir kültürel-mimari anlayışın varlığına işaret etmektedir. Aynı zamanda dönemin sembolik evreni ve toplumsal örgütlenmesine dair önemli ipuçları sunmaktadır (Türkcan, 2017; Çelik, 2018: 59; Verhoeven, 2024: 230; Bkz: Resim 15,16,17).

Bu dikilitaş geleneğinin en belirgin örneklerinden biri, Göbekli Tepe'nin III. tabakasında yer alan anıtsal yuvarlak planlı yapılarda gözlemlenmektedir. Bu yapılarda, merkezde karşılıklı konumlandırılmış iki büyük "T" biçimli dikilitaş yer almaktadır. Bunların çevresinde ise genellikle 11 ya da 12 adet ve merkezdekilere kıyasla daha küçük boyutlu dikilitaşlar bulunmaktadır. II. tabaka evresine geçildiğinde ise, bu sütunların boyutlarında belirgin bir küçülme gözlenmektedir. Önceki evrede 4–5 metreye ulaşan dikilitaşlar, bu dönemde 1,5–2 metreye kadar kısalmıştır (Schmidt, 2008: 61; Schmidt, 2010: 241).

Göbekli Tepe anıtsal yapılarının sembolik içeriği açısından dikkat çekici bir diğer unsur, taşlar üzerine işlenmiş betimlemelerde memeli hayvan figürlerinin çoğunlukla erkek bireyleri temsil etmesidir (Sagona ve Zimansky, 2015: 58). Bu durum, toplumsal cinsiyetin ya da eril temsilin ritüel ve sembolik düzlemde özel bir anlam taşıdığına işaret etmektedir. Nitekim bazı araştırmacılar, özellikle merkezî konumda yer alan büyük T biçimli sütunların antropomorfik özellikler taşıdığını ve bu nedenle koruyucu ya da bekçi figürleri olarak kurgulanmış olabileceğini ileri sürmektedir. Bu tür yorumlar yalnızca Göbekli Tepe ile sınırlı kalmayıp, benzer karakteristiklere sahip Nevalı Çori gibi çağdaş yerleşimlerle de desteklenmektedir (Schmidt, 2010: 244).

Göbekli Tepe ve Nevalı Çori örneklerinde gözlemlenen sembolik mimari ve ikonografik temaların, bölgedeki diğer Neolitik yerleşimlerde de benzer biçimde ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim, Şanlıurfa il merkezinin yaklaşık 63 kilometre güneydoğusunda, Tektek Dağları üzerinde konumlanan Karahan Tepe, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen yerleşimlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Alanda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda, in-situ durumda 266 adet "T" biçimli dikilitaş tespit edilmiş ve bu sayı, Karahan Tepe'yi bölgedeki en yoğun dikilitaş kullanımına sahip merkezlerden biri hâline getirmiştir (Çelik, 2019b: 35). Şanlıurfa ilinin 45 km doğusunda, Sumaklı köyünün 3 km güneyinde yer alan Kurt Tepesi yerleşiminde ve Tektek Dağları'nda

yer alan Harbetsuvan Tepesi'nde (Çelik, 2018; Çelik, 2019b) Şanlıurfa il merkezinin yaklaşık 70 kilometre doğusunda, Viranşehir ilçesi sınırlarında yer alan Sefer Tepe yerleşiminde de "T" biçimli dikilitaşlar tespit edilmiştir (Çelik, 2018: 60, 61). Sefer Tepe'de dikilitaşların mekâna yerleştiriliş biçimi ve yapısal organizasyonu, Göbekli Tepe'nin II. tabakasında yer alan anıtsal mimariyle, Nevali Çori'deki kült yapılarla ve Karahan Tepe yüzeyinde belgelenen dikilitaşlar dikkate değer bir benzerlik sergilemektedir. Nitekim alanda izinsiz gerçekleştirilen kazılar neticesinde ortaya çıkarılan, 198 cm yüksekliğinde ve oldukça iyi korunmuş bir T biçimli dikilitaş da Sefer Tepe'nin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait tipik anıtsal taş mimarisi geleneğini yansıttığını göstermektedir (Çelik, 2019b: 36; Çelik, 2006: 24).

Bu değerlendirmeler, 2023 yılı kazı sezonunda Sefer Tepe'de sürdürülen sistematik arkeolojik araştırmalarla daha da pekişmiştir. MÖ 8500 (± 1000) yıllarına tarihlendirilen kültür tabakalarında gerçekleştirilen kazılar sonucunda, daha önce tanımlanmış yapı kompleksine eklenilebilecek nitelikte yeni mekânların açığa çıkarılması sağlanmıştır. Bu bağlamda belgelenen yeni T biçimli dikilitaşlar, Sefer Tepe'de eklemeli inşa anlayışına dayanan bir mekânsal süreklilik geleneğinin varlığını ortaya koymaktadır (Güldoğan, 2025).

2.10.2.2. Semboller

Yakın Doğu'daki farklı yerleşimlerde belgelenen "T" biçimli dikilitaşlar, yalnızca mimari düzenlemelerin taşıyıcı unsurları değil, aynı zamanda yüksek düzeyde sembolik anlamlar içeren antropomorfik temsiller olarak değerlendirilmektedir. Bu dikilitaşların biçimsel özellikleri, stilize edilmiş insan figürünü simgeleyecek şekilde kurgulanmıştır. Özellikle Nevali Çori'de terazzo yapısı içerisinde kazılan ve yapının merkezine yerleştirilmiş iki T biçimli dikilitaş, bu sembolik yorumun somut arkeolojik örneklerini sunmaktadır. Söz konusu taşların yerleşimi ve biçimsel detayları, insan formunun soyut bir temsili olarak kurgulandıklarını açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu tür örnekler, Neolitik Dönem'de hem mimari hem de sembolik dilin iç içe geçmiş bir yapıda işlediğini göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır (Hauptmann ve Schmidt, 2007b: 28-29; Türkcan, 2017).

Öte yandan, Nevali Çori'deki bazı dikilitaşların ön ve arka yüzeylerinde gözlemlenen orantısal farklılıklar, özellikle baş ve gövde arasındaki biçimsel oranların, insan anatomisiyle örtüşecek şekilde kurgulandığını göstermektedir (Schmidt, 2010: 244). Benzer sembolik yaklaşımın en gelişkin örneklerinden biri Göbekli Tepe'de karşımıza çıkmaktadır. Bu yerleşimde, özellikle yapıların merkezine dikilmiş olan iki büyük T biçimli sütun, sadece

mimari düzenlemeyi belirlemekle kalmamakta, üzerlerindeki kabartmalar aracılığıyla insan biçimli semboller olduklarını açıkça ortaya koymaktadır (Schmidt, 2008: 72–73).

Bu durum, söz konusu yapıların yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda sembolik ve ritüel amaçlarla tasarlandığını göstermektedir. Göbekli Tepe'nin dikkat çeken bir diğer yönü, T biçimli dikilitaşlar üzerine işlenmiş olan hayvan figürleri ve geometrik desenlerle zenginleşen sembolik simgelerdir. Bu görsel anlatım dili, yalnızca bu merkeze özgü değildir. Benzer geometrik motiflerin Jerf el Ahmar gibi çağdaş yerleşimlerde de karşımıza çıkması, Neolitik Dönem'de sembolik ifadenin bölgesel düzeyde ortak temalar üzerinden şekillendiğini düşündürmektedir.

Göbekli Tepe'deki sembolik dilin çözümlemesinde öne çıkan bir başka husus ise, taş bloklar üzerine işlenmiş hayvan betimlemelerinde çoğunlukla erkek hayvanların tercih edilmiş olmasıdır. Bu yönelim, sanatın toplumsal cinsiyet temsilleri açısından da değerlendirilmesini gerektirmektedir (Sagona ve Zimansky, 2015: 58).

Göbekli Tepe ve Nevali Çori gibi merkezlerde gözlemlenen sembolik anlatımın bölgesel düzeyde yaygınlaştığını gösteren önemli örneklerden biri de Karahan Tepe'dir. Bu yerleşimde ortaya çıkarılan dikilitaşların bazılarında yuvarlak, bazılarında ise üçgen başlı yılan kabartmalarına rastlanmıştır (Bkz: Resim 22). Ayrıca, kazıma (grafiti) tekniğiyle işlenmiş hayvan figürlerinin yer aldığı dikilitaş parçaları da bulunmuştur. Karahantepe'de AA oval planlı 60 cm enindeki sekinin doğuya bakan ön yüzeyinde bir yılan ve bir tilki betimi yer almaktadır (Karul, Semiz ve Polat, 2023: 207).

Karahan Tepe'deki buluntular arasında, biçimsel olarak Göbekli Tepe örnekleriyle benzerlik gösteren ve fallusu betimleyen bir heykel parçasının ele geçirilmiş olması, bu yerleşimin yalnızca mimari özellikleriyle değil, sembolik temsilleriyle de bölgedeki diğer Neolitik merkezlerle güçlü bir kültürel süreklilik içinde olduğunu ortaya koymaktadır (Çelik, 2019b: 35).

Göbekli Tepe'de yer alan semboller arasında en dikkat çekici olanlardan biri varan figürleridir. Bu figürler, Şanlıurfa'daki Göbekli Tepe ile Kuzey Suriye'deki Jerf el Ahmar yerleşimlerinde tespit edilmiştir. Göbekli Tepe'deki tasvirler genellikle dikili taşlar ve taş levhalar üzerine birebir boyutta kabartma ya da kazıma teknikleriyle işlenmiştir. Jerf el Ahmar'da ise daha çok bileği taşları üzerinde benzer örnekler görülmektedir. Varan figürlerinin belirgin özellikleri kuyruğun eğik biçimde resmedilmesi ve bazı örneklerde baş kısmının yuvarlak olarak betimlenmesidir. Öte yandan Göbekli Tepe'de Çanak Çömleksiz

Neolitik Dönem'e ait dikili taşlarda yer alan figürlerde, dişlerin detaylandırılmasında farklılıklar gözlemlenmiştir. Bu dönemi izleyen Neolitik sonrası evrelerde, Göbekli Tepe'deki kadar ayrıntılı varan tasvirlerine rastlanmamaktadır. Yapılan kazılarda bazı varan figürlerinin kireç taşından yapılmış yassı levhalar üzerine işlendiği belirlenmiştir. Ayrıca bazı örneklerde, figürlerin üst kısımlarında kürek kemikleri ve yuvarlak biçimli göbek deliği motiflerine yer verilmiştir. Bu göbek tasviri, Çatal Höyük'teki bir ev duvarında yer alan ve "Tanrıça Kabartması" olarak adlandırılan figürün öncülü olarak değerlendirilmiştir. Ancak, Çatal Höyük'te ayı figürü bulunan bir taş mühürün keşfi sonrasında bu yorum revize edilmiş; söz konusu kabartmadaki figürün bir ayı tasviri olduğu anlaşılmıştır. Öte yandan, Göbekli Tepe'de yoğun biçimde işlenmiş olmasına rağmen yapılan arkeozoolojik analizlerde varanlara ait kemik kalıntılarına rastlanmamıştır (Çelik, 2017).

Göbekli Tepe'deki semboller içerisinde en dikkat çekici olanlardan biri kaburgaları görünen domuz figürüdür. Zira yaban domuzlarının kalın deri ve post yapısı dikkate alındığında, doğal ortamda aşırı derecede zayıflamış bir domuzda bile kaburgaların bu kadar belirgin biçimde görünmesi pek olası değildir (Schmidt, 2013: 196-198; Bkz: Resim 27).

Öte yandan Çatalhöyük'te ele geçen bir figürün, yaşam ve ölüm temalarının birlikte ele alındığına işaret edebilecek çarpıcı bir örnek sunmaktadır. Figürünün ön yüzünde, göğüslerini tutan dolgun kadın bedeniyle belirgin bir kadınsılık vurgulanırken, arka yüzünde ise dikkat çekici biçimde tüyler ürpertici bir tasvir yer almaktadır. Sırt derisinin ve etinin soyulduğunu açıkça gösteren bu sahnede, omurga ve kaburga çıkıntıları belirgin biçimde görünmektedir. Bu figürün, Çatalhöyük kültüründe yaşam ile ölümün birlikte sembolize edildiğini düşündürmektedir (Schmidt, 2013: 196-198; Bkz: Resim 28).

Göbekli Tepe, Jerf el Ahmar, Tell Qaramel ve diğer erken Neolitik yerleşimlerde bulunan ok/düzeltici mil taşları, taş levhalar, ince duvarlı kaplar ve zoomorfik asalar gibi çeşitli taş eserler üzerindeki ortak ikonografik motifler; bu merkezler arasında hem maddi kültür hem de sembolik anlatım düzeyinde güçlü bir etkileşim ağına işaret etmektedir. Diğer yandan yılan, akrep, kuş ve dört ayaklı hayvan betimlemeleri, yalnızca Göbekli Tepe ile sınırlı kalmayıp, özellikle "Altın Üçgen" olarak tanımlanan Hallan Çemi, Nevali Çori, Çayönü, Körtik Tepe, Mureybet, Jerf el Ahmar ve Dja'de gibi yerleşimlerde de yaygın biçimde görülmektedir. Söz konusu semboller, Paleolitik Dönem'de nadiren rastlanan imgelerin PPN Dönemi'nde yoğun biçimde kullanımına dönüşerek, yazı öncesi sembolik iletişimin ve kültürel bilgi aktarımının temel araçlarından biri hâline gelmiştir. Bu durum, Yukarı Mezopotamya'daki erken yerleşimler arasında ortak bir ritüel dünya görüşünün ve

simgesel dilin varlığını ortaya koymaktadır (Dietrich, Heun, Notroff, Schmidt ve Zarnkow: 2012; Banning, 2011).

Neolitik Dönem'in erken evrelerinde gündelik yaşam ile ritüel pratiklerin ayrılmadığı bütünleşik bir yapının izleri, Yakın Doğu'daki birçok yerleşimde somut biçimde gözlemlenebilmektedir. Örneğin Mureybet'te ortaya çıkarılan erken duvar süslemeleri ile ortak kullanıma açık pişirme alanları, bu bütüncül toplumsal yapının en erken örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Buna karşılık, Jerf el Ahmar ve Nevali Çori gibi merkezlerde kült yapısı ile gündelik yaşam belirgin bir şekilde ayrılmıştır. Çayönü'nde ise "Kafatası Binası" gibi ritüel amaçlı özel yapıların varlığı, daha karmaşık ve yapılandırılmış bir törensel sistemin geliştiğini göstermektedir.

Öte yandan Jerf el Ahmar'da ele geçirilen hayvan tasvirleri bu ritüel sembolizmin içeriğini daha da zenginleştirmektedir. Akbaba, yılan, tilki, yaban kedisi, yaban öküzü ve akrep gibi çeşitli fauna betimlemeleri hem doğa ile olan ilişkilerin hem de bu hayvanların muhtemel mitolojik veya totemik anlamlarının ritüel ortamlara yansımaları ortaya koymaktadır. Bunlara ek olarak, yerleşimde bulunan antropomorfik figürinler, insan formunun sembolik düzlemdeki kullanımına da işaret etmekte ve toplumsal kimlik inşasının önemli bir parçası olarak değerlendirilmektedir (Stordeur ve Abbès, 2002).

Neolitik Dönem'de ritüel pratiğin mekânsal ifadesi, yerleşimden yerleşime farklılık göstermektedir. Çayönü, Körtik Tepe ve Göbekli Tepe gibi merkezlerde sembolik ifadelerin ve törensel etkinliklerin genellikle kamusal ve anıtsal nitelikteki özel yapılarda gerçekleştiği gözlemlenirken, Çatalhöyük'te bu durum belirgin biçimde farklılık göstermektedir. Çatalhöyük'te ritüel yaşam, açıkça tanımlanmış kamusal mimari yapılardan ziyade, konut temelli alanlarda içselleştirilmiş bir biçimde sürdürülmüştür. Bu durum, ritüelin kamusal alandan özel alana kaydığı ya da daha doğru bir ifadeyle, ritüel ile gündelik yaşamın mekânsal olarak ayrılmadığı bir toplumsal örgütlenmeye işaret etmektedir. Çatalhöyük'te ev içindeki platformlar, duvar resimleri, gömütler ve figürinler gibi maddi kültür öğeleri, sembolik ve ritüel pratiklerin doğrudan konut mekânı ile bütünleştiğini göstermektedir.

Diğer yandan Nemrik 9, Hallan Çemi ve Göbekli Tepe gibi erken Neolitik yerleşimlerde tespit edilen hayvan motifli semboller, yalnızca belirli ideolojik anlatıları değil, aynı zamanda bu anlatıları benimseyen toplulukların simgesel temsillerini de içermektedir. Nemrik 9'da yalnızca kuş figürleriyle bezeli objeler, kuşun o topluluğa özgü bir kimlik unsuru olarak ideolojik düzeyde kullanıldığını düşündürmektedir. Buna karşılık,

Hallan Çemi’de benzer işlevsel nesnelerin memeli hayvan motifleriyle süslenmiş olması, farklı sembolik yönelimleri veya toplumsal gruplar arası ayrışmaları işaret edebilir. Benzer biçimde, Göbekli Tepe’de bazı hayvanların yalnızca belirli yapılarda yoğun olarak betimlenmesi, bu yapıların farklı topluluklar ya da sembolik sistemlerle ilişkilendirilebileceğine işaret etmektedir. Ancak bu ikonografik farklılıkların toplumsal ya da ideolojik temsiline dair yorumlar, mevcut arkeolojik verilerle henüz kesinlik kazanmamıştır (Rosenberg ve Redding, 2000: 55).

2.10.2.3. Zemin Kaplama Teknikleri

Göbekli Tepe’nin en erken inşa evresi, doğrudan doğal kaya zemine yerleştirilen yapılarla temsil edilmektedir. Bu erken mimari tercihin, yerleşimin ritüel alan olarak kullanımında doğal topografyanın bilinçli bir şekilde işlevselleştirildiğini göstermesi bakımından dikkat çekici olduğu söylenebilir. Ancak zamanla ortaya çıkan alan kısıtlılığı, yeni yapıların mevcut yapıların üzerine inşa edilmesine ve özgün kaya yüzeyinin imitasyonu niteliğinde yapay zeminlerin geliştirilmesine neden olmuştur. Bu süreçte, özellikle terrazzo tipi, yani kirecin belirli teknik işlemlerden geçirilerek zemine uygulanmasıyla elde edilen parlak, düzgün ve su geçirmez tabanlar öne çıkmaktadır. Nitekim Schmidt (2007: 260), Göbekli Tepe’deki tapınak yapılarında bu tür terrazzo zemin uygulamalarının varlığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda, C Yapısı’nda tespit edilen doğal kaya zemininin, söz konusu inşa pratiğinin evrimsel sürecini somut biçimde ortaya koyduğu ve imitasyon zemin uygulamalarının gelişimini açıklamada önemli bir arkeolojik veri sunduğu söylenebilir (Schmidt, 2008: 67).

Karahantepe’de yer alan AB Yapısı içerisinde farklı boyutlarda açılmış çukurlardan birinin üst yüzeyinin, benzer şekilde terrazzo tipi bir sıva tabakasıyla kaplandığı tespit edilmiştir. Bu durum, yalnızca Göbekli Tepe ile sınırlı kalmayan, bölgesel ölçekte yaygınlaşan bir zemin hazırlama tekniğinin varlığına işaret etmektedir. Benzer mimari uygulamalara Nevali Çori, Sayburç, Taşlı Tepe ve Şanlıurfa Yeni Mahalle ve Çayönü gibi farklı yerleşimlerde de rastlanması terrazzo zeminlerin, yalnızca yapısal bir çözüm olmanın ötesinde, yerleşimlerin törensel ya da kamusal yapılarında tercih edilen ortak bir inşa geleneğinin yansıması olduğu anlaşılmaktadır (Türkcan, 2006: 43; Çelik, 2019b: 36, 37; Karul, Semiz ve Polat, 2023: 210).

Yukarı Fırat havzasının önemli merkezlerinden biri olan Jerfel Ahmar’da da terrazzo benzeri zemin uygulamasına dair veriler mevcuttur. Özellikle EA 30 yapısının tabanında,

nehir taşları arasından toplanan ince çakılların su ve kireç ile karıştırılması yoluyla oluşturulmuş düzgün ve sağlam bir yüzey tespit edilmiştir (Stordeur, 2000; Stordeur, 2015; Çiftçi, 2021). Bu uygulama, teknik bakımdan Göbekli Tepe, Nevalı Çori ve Çayönü gibi merkezlerdeki terrazzo tabanlarla doğrudan benzerlik göstermese de aynı işlevsel ve sembolik amaca hizmet eden, yerel kaynaklara uyarlanmış bir zemin hazırlama tekniğinin varlığına işaret etmektedir.

Tüm bu örnekler, terrazzo zemin uygulamasının Neolitik Dönem’de belirli bir teknik standardın ve ortak kültürel mirasın parçası olarak geliştiğini göstermektedir. Ancak dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus, bu tür zeminlerin yalnızca belirli yapı türlerinde, özellikle de kült ya da törensel işlev taşıyan yapılarda tercih edilmiş olmasıdır. Nitekim terrazzo taban, genellikle ritüel pratiklerle ilişkilendirilen kamusal ve anıtsal yapılarla özdeşleşmiş bir mimari unsurdur. Bu bağlamda, bazı kutsal yapıların zeminlerinde tespit edilen sıvı kalıntıları, bu alanlarda sunu ve libasyon gibi törensel etkinliklerin gerçekleştirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Söz konusu kullanım biçimi, Çayönü yerleşiminde yer alan ve kamusal işleviyle öne çıkan Sekili Yapı içerisinde bulunan kanal yapısı ile de desteklenmektedir. Kanalin varlığı, sıvıların bilinçli olarak yönlendirilmesi ya da tahliyesi amacıyla inşa edilmiş olabileceğini göstererek, ritüel temelli kullanımın somut bir arkeolojik yansıması olarak değerlendirilmektedir.

2.10.3. Ritüel Uygulamalar

2.10.3.1. Mimari Mekânların Gömülmesi/ Yakılması

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’e özgü dikkat çekici uygulamalardan biri yapıların kullanım ömrünün sonunda gerçekleştirilen gömülme ritüelidir. Yapıların kasıtlı biçimde gömülmesi, Neolitik arkeolojide tartışmalı konulardan biridir. Konuya ilişkin kesin bir akademik uzlaşısı henüz sağlanamamıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de ortaya çıkan “gömülü yapı” uygulaması, bölgesel bağlamda özellikle Yukarı Mezopotamya’daki bazı yerleşimlerde dikkat çekici biçimde izlenmektedir. Bu uygulamada, yapılar bilinçli olarak toprak ya da kerpiçle doldurulmakta ve böylece yapının fiziksel varlığına son verilmektedir. Yapıların kullanım dışı bırakılmasına yönelik uygulamalar, yalnızca iç mekânın toprak ve taş dolgularla doldurulmasıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda yapıların bilinçli biçimde yıkılması, kısmen ya da tamamen yakılması ya da temeller korunarak yapı kalıntılarının düzlenmesi gibi müdahaleler de yapının işlevinin sonlandırılmasına yönelik

ritüel ya da simgesel bir sürecin parçaları olarak değerlendirilmelidir. Bu uygulamanın zamansal, mekânsal ve işlevsel bağlamlarda farklı biçimlerde gerçekleştirilmiş olması, konunun karmaşıklığını ortaya koymaktadır (Sagona ve Zimansky, 2015: 59; Karul, 2021).

Özellikle Göbekli Tepe’de ortaya çıkarılan anıtsal yapıların bilinçli biçimde gömülmesi meselesi, son yıllarda yeniden gündeme gelen önemli tartışma konularından biridir. Alanda açığa çıkarılan dairesel planlı bazı yapıların çapı 20 metreye, korunmuş duvar yükseklikleri ise 6 metreye kadar ulaşmaktadır (Karul, 2021). Söz konusu yapılar hem yerleşim amaçlı konutlar hem de ritüel ya da topluluk temelli özel işlevli yapılar olarak sınıflandırılmaktadır. Bu geleneğin arkeolojik literatürdeki ilk tanımlaması, David French tarafından Can Hasan Kalkolitik yerleşiminde yapılmıştır. Söz konusu uygulama daha sonraki dönemlerde ve farklı yerleşimlerde de belgelenmiştir. Özellikle Çayönü yerleşiminde Neolitik B evresine tarihlenen Saltaşlı Yapı ile geleneksel oval plan özelliklerini kısmen sürdüren Kafataslı Yapı, bu ritüelin önemli örnekleri arasında yer almaktadır (Sagona ve Zimansky, 2015: 59).

Öte yandan Göbekli Tepe güney doğu çukurundaki özel yapıların, daha yüksek yamaçlardan gelen yamaç kaymaları sonucu istem dışı olarak molozla dolduğu yönünde artan bulgular bulunmaktadır. Bu durum, yapıların ritüel amaçla kasıtlı olarak doldurulduğunu öne süren önceki yorumlarla çelişmektedir. Yoğun yağışlar ve olası sismik hareketlerle tetiklenen bu kaymalar, üst yapılardan gelen molozların özel yapıları doldurmasına ve PPNA ile EPPNB tabakalarının karışmasına yol açmıştır. 2023 yılında Özel Yapı D’de tespit edilen mimari hasarlar, çöken çatı izleri ve sıva kalıntıları da bu süreci desteklemektedir. Ayrıca, Yapılar B ve D’deki yeniden inşa izleri yamaç baskısına karşı alınan yapısal önlemler olarak değerlendirilmektedir. Dolguda gözlemlenen sertleşmiş yatay yüzeyler ise, yapının tek bir kayma olayıyla değil, ardışık yamaç kaymalarıyla kademeli olarak dolduğunu ve bu süreçte geçici yürüme yüzeylerinin oluşmuş olabileceğini göstermektedir (Clare, 2024: 13).

Ancak, Göbekli Tepe’nin güneydoğu çukurunda yer alan özel yapıların, üst kotlardaki yamaçlardan kaynaklanan doğal yamaç kaymaları sonucu istem dışı olarak molozla dolmuş olması, alandaki tüm yapıların benzer şekilde doğal süreçlerle örtüldüğü anlamına gelmemektedir. Bu durum, diğer yapıların örtülme biçimlerinin her durumda doğal jeomorfolojik etkenlerle açıklanamayacağına işaret etmektedir. Yapıların kullanımının sona erdirilme biçimleri ile buna bağlı olarak gerçekleştirilen doldurma işlemleri arasında farklılıklar gözlemlenmektedir. Örneğin Karahantepe’de AD yapısı, öncelikle tahrip

edilmiş; ardından, muhtemelen yapının kendi molozları kullanılarak çevreden merkeze doğru kısmen doldurulmuş ve son aşamada üzeri toprakla örtülmüştür. Buna karşın, AA ve AB yapılarında benzer bir tahribat izine rastlanmamış; bu mekânların aşamalı bir dolgu süreciyle kapatıldığı anlaşılmıştır. Doldurma uygulamalarındaki bu çeşitliliğin, yapıların boyutları ve işlevsel farklılıklarına bağlı olarak geliştiği düşünülmektedir (Karul, 2021; Karul, Semiz ve Polat, 2023: 208).

Benzer şekilde Hallan Çemi’de yapılar yarı gömülü biçimde inşa edilmiş olup, yaşam tabanları dış zeminin altında yer almaktadır (Rosenberg, 2007b: 420). Nevali Çori’de ise hem konutlar hem de özel merkezî yapılar, kullanım evrelerinin ardından doldurulmuş ve üzerlerine yeni yapılar inşa edilmiştir. Tapınak yapısının taban seviyesinde bırakılıp üst örtüsünün kaldırılması ve kalıntıların düzeltilmesi, bu sürecin bilinçli ve planlı bir uygulama olduğunu göstermektedir. Çayönü yerleşiminde ise bu ritüel çok daha farklı gerçekleştirilmiştir. Kafatası Yapısı’nda insan kafatasları, hayvan boynuzları ve yanmış kalıntılara rastlanmıştır. Bu durum yapı ile birlikte insan ve hayvanların da gömüldüğünü kanıtlamaktadır. Yine Çatalhöyük’teki alt evrelere ait yapıların, üstlerine yeni yapıların inşa edilebilmesi için gömülmüş olabileceği düşünülmektedir (Karul, 2021).

Jerf El Ahmar’da EA 29 tamamen toprağa gömülü ve yuvarlak planlı bir yapıdır. Bu yapı terkedilmeden önce boşaltılmış sonra da yakılmıştır (Stordeur, 2015). Öte yandan Jerf el Ahmar yerleşiminde, büyük ölçüde yer altına gömülmüş bir dizi yuvarlak planlı yapı açığa çıkarılmıştır. Bu yapıların çok işlevli olduğu, özellikle depolama, toplantı ve ritüel amaçlarla kullanıldıkları düşünülmektedir. Bu çok işlevli kullanım biçimi, Neolitik Dönem’de kamusal alanların ritüel pratiklerle nasıl iç içe geçtiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. EA 30 yapısının merkezinde, keşfedilen sıra dışı buluntu, yapının ritüel işlevini açık biçimde ortaya koymaktadır: Zeminde, kolları ve bacakları yana doğru açılmış pozisyonda, kafatası eksik olan yetişkin bir bireye ait kısmen yanmış bir iskelet ele geçirilmiştir. Bu iskelette, özellikle omurga bölgesinde herhangi bir kesme izine rastlanmamıştır. Bu durum, kafatasının yumuşak dokuların çözünmesinden sonra alındığını düşündürmektedir. Muhtemelen söz konusu birey daha önce gömülmemiş, yapının terk edilmesi sırasında doğrudan yapı içerisine bırakılmış ve ardından yapının bilinçli biçimde doldurulmasıyla örtülmüştür (Stordeur ve Abbès, 2002: 583; Verhoeven, 2011: 797, 798; Kodaş, 2013: 16).

H. Yetmen ve D. Ateş’e göre, Göbekli Tepe ve Karahan Tepe’deki yapıların inşa edildiği dönem, Genç Dryas’ın sona erdiği ve sıcaklıkların artmaya başladığı Erken Holosen evresine karşılık gelmektedir. Bu iklimsel geçiş sürecinde, bölgedeki nemli karasal iklim

özellikleri (Dsa), giderek Akdeniz tipi (Csa) ve orta enlem step (BSk) iklim koşullarına dönüşmeye başlamıştır. Göbekli Tepe'den elde edilen arkeolojik buluntular da bu çevresel dönüşümü desteklemektedir. Yetmen ve Ateş, mevsimsellik ile yıllar arası yağış değişkenliğinin arttığı bu yeni iklimsel rejimin, su kaynaklarının azalmasına veya tamamen tükenmesine yol açarak Göbekli Tepe ve Karahan Tepe'deki yaşam koşullarını zorlaştırmış olabileceğini öne sürmektedir. Eğer bu dönemde iklimsel dalgalanmalar sonucunda uzun süreli kuraklık evreleri yaşandıysa, bunun su kıtlığı, çölleşme ve ekolojik çöküş gibi sonuçlara neden olduğu ileri sürülebilir. Bu doğrultuda, iklim değişiminin tetiklediği ve doğal çevrede radikal dönüşümler yaratan bir sürecin, söz konusu anıtsal merkezlerin terk edilmesinde belirleyici faktörlerden biri olabileceği de güçlü bir olasılık olarak değerlendirilmektedir (Yetmen ve Ateş, 2021).

Her ne kadar bir yapının gömülmesi ilk bakışta onun terk edilmiş olduğunu düşündürse de bu sürecin ciddi bir zaman ve emek gerektirdiği açıktır. Bu durum, söz konusu uygulamanın yalnızca fiziksel bir terkten ibaret olmadığını, aynı zamanda sembolik anlamlar taşıdığını ortaya koymaktadır. N. Karul, bir yapının inşası, işlevsel kullanımı ve nihayetinde gömülmesinin, birbirinden kopuk süreçler olarak değil; tersine, aynı ritüel döngünün ardışık evreleri olarak ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır (Karul, 2021).

2.10.3.2. Kafatası Kültü

Edward Tylor, ilkel insanın çevresini gözlemlerken her varlıkta canlılığı sağlayan bir ruh olduğunu fark ettiğini ve zamanla ruhun yalnızca kendisinde değil, diğer canlılarda da var olduğuna inandığını böylece animizm inancının ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Bu anlayışa göre ruh, yaşamın temel kaynağıdır. Ruhun bedenden ayrıldığı düşünülen durumlarda, yaşamın sürdürülebilmesi için onun bedene geri dönmesi gerektiğine inanılmıştır. Özellikle trans halleri, rüyalar ve vizyonlar gibi deneyimler, ruhun bedeni geçici olarak terk ettiği ya da başka ruhların kişiyi ziyaret ettiği biçiminde yorumlanmıştır (Tylor, 1903: 417). Bir başka ifade ile bir kişinin yaşaması ve hareket etmesi, içinde onu hareket ettiren bir ruhun varlığına bağlıdır. Bir hayvanın ya da insanın eylemleri, ruhun varlığıyla açıklanırken, uyku ve ölüm de ruhun yokluğuyla açıklanır. Uyku veya bilinç kaybı, ruhun geçici yokluğu, ölüm ise ruhun kalıcı yokluğudur. Bu nedenle, ölüm ruhun sürekli yokluğu ise onu korumanın yolu, ruhun bedenden ayrılmasını engellemek veya ayrılmışsa geri dönmelerini sağlamaktır (Frazer, 2004a: 121).

Ölüm sonrası yaşam inancıyla bağlantılı olarak, ruhların öte dünyada hizmet etmeye devam edeceği düşünülmüş ve bu nedenle ölen kişinin ardından eşler, hizmetkârlar ve benzeri bireyler cenaze kurbanı olarak sunulmuştur. Benzer şekilde, hayvanların, bitkilerin ve hatta cansız nesnelerin de ruh taşıdığına inanılmış, bu ruhların da çeşitli ritüeller aracılığıyla aktarılabileceği düşünülmüştür. Tylor'a göre ilk dönem inançlarında ruh, soyut değil; somut, maddesel bir varlık olarak değerlendirilmiştir (Tylor, 1903: 417). Tylor, animizmin kökenini incelediğinde, ata kültü, fetişizm ve doğa tapınımının bu inanç sistemlerinin temelleri olarak işlev gördüğünü tespit etmiş ve dolayısıyla animizmi dinin nihai kaynağı olarak tanımlamıştır (Schmidt, 1935: 73-75).

Edward B. Tylor'a göre, ölümden sonra ruhun varlığını sürdürdüğüne dair inanç kısa süre içinde gelişmiş ve bu durum, ruh göçü fikrinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu anlayış, ölümlerin bakımına yönelik uygulamaların doğmasına neden olmuştur. Tylor'un ortaya koyduğu "ata kültü" anlayışı, bedensel varlığı sona ermiş atalara, yani saf ruhlara duyulan inancı ifade eder. Bu ruhların, zaman zaman başkalarına ait bedenleri geçici olarak ele geçirebildiği düşünülmüştür. Hastalık ve ölümün ise, bu tür zararlı ruhun bedene girmesi sonucu ortaya çıktığı düşünülmüştür (Schmidt, 1935: 75).

Tylor gibi Herbert Spencer dinin kökenin atalar kültü olduğu görüşündedir. Herbert Spencer'a göre, ilkel insan sıradan olanı aşan her unsuru doğaüstü ya da ilahi olarak algılama eğilimindedir. Bu durum, diğer bireylerden ayrılarak dikkat çeken kişiler için de geçerlidir. Söz konusu kişiler; kabilenin kurucusu olan bir atadan, olağanüstü güce sahip bir reis veya itibarlı bir şamandan, önemli bir icadın sahibi bireylerden ya da bilgi ve sanatı getiren üstün bir yabancından oluşabilir. Hatta bu kişi, fetih yoluyla egemenlik kurmuş başka bir topluluğun mensubu da olabilir. Bu tür bireyler, yaşadıkları dönemde duyulan saygı ve korkunun da ötesinde, ölüm sonrası dönemde daha yoğun bir hayranlık ve korkuyla anılmaya başlanır. Özellikle bu bireylerin ruhlarını yatıştırmaya yönelik ritüeller, sıradan ölümlerin ruhlarına yönelik uygulamalardan daha belirgin ve sistematik hâle gelerek zamanla kurumsallaşmış bir tapınma biçimini alır (Spencer, 1898: 422).

Wilhelm Schmidt ise dinin tarihsel kökeninin monoteist inanca dayandığını, ancak bu özgün yapının zamanla çeşitli kültürel ve toplumsal etkenler sonucunda bozulmaya uğrayarak politeist sistemlere dönüştüğünü ileri sürmektedir (Schmidt, 1935).

Banning, daha farklı bir bakış açısıyla, birçok avcı-toplayıcı toplumda gözlemlenen doğa merkezli anlayışın, dini inanç sistemlerinin toplumsal temelleriyle doğrudan bağlantılı

olduğunu öne sürmektedir. Birçok avcı-toplayıcı toplumda doğa, insan yaşamından ayrı görülmez. Aksine çevre, ruhlar ve ataların izleriyle bütün olarak algılanır. Ancak bu tür topluluklara özgüymüş gibi görünen bu anlayış, yani ruhani dünyanın evsel mekânlara kadar uzanması ya da evsel alanların kutsal kozmolojiye dâhil edilmesi, yalnızca avcı-toplayıcı toplumlarla sınırlı olmayıp, daha geniş kültürel yapılarda da gözlemlenebilen bir olgudur (Banning, 2011: 625).

Bu inanç sistemleriyle iç içe geçmiş toplumsal yapılar, genellikle soy ve akrabalık temelli bir örgütlenmeyi beraberinde getirmiştir. Özellikle erken dönem yerleşimlerinde, birden fazla topluluğun ortak bir ata etrafında birleşmesiyle güçlü aile bağlarına dayalı sosyal yapılar gelişmiştir. Bu durum, toplumsal basamaklanmanın ya da hiyerarşik yapılanmanın temelini oluşturmuş; ilk önderin soyundan gelen bireylerin tanrısallaştırılması, dini ve siyasi gücün meşruiyetini pekiştirmiştir. Tanrısallaştırılmış ataların soyundan gelen bu kişiler, hem dini törenleri yönetme yetkisine sahip olmuş hem de toplumsal kararlarda belirleyici konumda bulunmuşlardır. Böylece seçkin aileler ve bireyler, dini meşruiyetle desteklenen bir sosyal üstünlük kazanmışlardır. Öte yandan, farklı köyler arasında kurulan akrabalık bağları sayesinde bu topluluklar, zaman içerisinde daha karmaşık ve politik olarak örgütlü yapılara evrilmiştir. Ancak bu süreçte merkezi bir otorite ya da siyasal birliğin ilk aşamalarda mevcut olmadığını belirtmek gerekir (Frangipane, 2002).

Orta ve Üst Paleolitik Dönemlere ait Levant yerleşimlerinde ritüel ve dinle ilişkili unsurlar oldukça sınırlıdır. Bu dönemlere dair başlıca kanıt insan gömütleri oluşturmaktadır. Ancak gömü örneklerinin azlığı, yerleşim alanlarına gömü yapma pratiğinin yaygın olmadığını göstermektedir. Bu durum, dönemin topluluklarının yüksek hareketlilik sergileyen, göçer avcı-toplayıcı bir yaşam tarzına sahip olduklarını düşündürmektedir. Benzer şekilde, doğaüstü inançlarla ilişkilendirilebilecek sembolik ya da bezemeli nesnelere de nadiren rastlanmaktadır. Bu nesneler çoğunlukla oyma taşlardan ibaret olup, gömütlerle doğrudan bir bağ kurulamamıştır. Buna karşılık, Natufyen Dönemi'nde gömü uygulamaları belirgin biçimde artmış ve ritüellerin izleri çeşitlenmiştir (Verhoeven, 2011: 797).

Levant Bölgesi'nde tarih öncesi ritüel ve dine dair en dikkat çekici uygulamalardan biri, insan kafataslarının fiziksel ve sembolik biçimlerde işlenmesidir (Bkz: Şekil 8). Arkeolojik literatürde kısaca “kafatası kültü” olarak adlandırılan bu uygulama, ölümlerle birlikte yaşama düşüncesinin somutlaştırmaktadır. Söz konusu ritüel, ilk kez Geç Natufyen Dönemi'nde ortaya çıkmış; Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPNA) evresinde varlığını sürdürmüş ve Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB) döneminde daha da yoğunluk

kazanmıştır. Geç Neolitik Dönem boyunca ise zaman zaman uygulanmıştır. Bu ritüel yalnızca Levant ile sınırlı kalmamış, daha geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bunun ilk örnekleri Göbekli Tepe’de görülmektedir. Alanda bulunan üç insan kafatası parçasında, sagittal eksen boyunca bilinçli olarak yapılmış derin kesik izleri tespit edilmiştir. Bu kafataslarından birinde ayrıca dikkat çekici bir delik gözlemlenmiştir (Schmidt, 2010: 243; Verhoeven, 2011: 802; Gresky, Haelm, ve Clare, 2017: 1).

İnsan kalıntılarının ritüellerde kullanımı hem bireysel hem de toplumsal düzeyde çeşitlenerek artmıştır. Çayönü, Nevalı Çori, Körtik Tepe, Çatalhöyük, Jerf el Ahmar Neolitik Dönem’de yerleşimlerin içine insanların gömülmesi geleneğine dair önemli kanıtlar sunmaktadır. Bu gelenek daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir (Verhoeven, 2011: 802).

Jerf El Ahmar yerleşiminde, bir dış fırının kalıntıları arasında üç insan kafatasının birlikte bırakıldığı özel bir yığına rastlanmıştır. Benzer biçimde, diğer ÇÇNA (PPNA) yerleşimlerinde ev içlerinde tespit edilen kafatası kümeleri, hane halkına özgü ritüel pratiklerin varlığına işaret etmektedir. Özellikle Jerf El Ahmar yerleşimindeki yapılardan biri, dikkat çekici bir şekilde tamamen yanmış olarak bulunmuştur. Yapının bilinçli bir şekilde ateşe verildiği yönünde bulgular mevcuttur. Merkezi odasında gerçekleştirilen ritüel pratiğe ilişkin en çarpıcı bulgu ise, uzanmış pozisyonda yatan başsız bir insan iskeletinin ve yanında yer alan bir kafatasının tespit edilmesidir. Bu buluntular, ÇÇNA (PPNA) Dönemi’nde ritüelin yalnızca hanelerle sınırlı kalmayıp, yapı ölçeğinde örgütlenen daha karmaşık törensel etkinliklere dönüştüğünü göstermektedir (Stordeur ve Abbès, 2002: 583; Verhoeven, 2011: 797, 798; Kodaş, 2013: 16).

Jerf el Ahmar yerleşiminde öne çıkan mimari unsurlardan biri, literatürde “Yaban Öküzü Kafatasları Evi” olarak tanımlanan dairesel planlı yapıdır. Söz konusu yapının duvarına yerleştirilmiş üç adet yaban öküzü kafatası, ritüel amaçlı bir düzenlemenin parçası olarak değerlendirilmekte olup, yapının sembolik işlevine dair önemli ipuçları sunmaktadır (Stordeur, 2000).

Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPNA) Dönemi’nde ölü gömme uygulamaları belirli kalıplar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu döneme ait mezarlar çoğunlukla ev tabanlarının altına yerleştirilmiş olup, gömüler genellikle tekil bireyleri içermektedir. En dikkat çekici özelliklerden biri ise, bu gömütlerin çoğunun kafatası olmadan yapılmış olmasıdır. Bu durum, dönemsel bir ritüel pratiğin parçası olarak kafa ve bedenin ayrı gömülmesine ya da

kafatasının daha sonra başka bir amaçla kullanılmış olmasına işaret edebilir. Ayrıca, PPNA mezarlarında gömü hediyelerine nadiren rastlanır. Maddi unsurların neredeyse tamamen yokluğu, dönemin ölü gömme ritüellerinde maddi nesnelerden ziyade sembolik veya sosyal anlamların ön planda olduğunu düşündürmektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB) Dönemi'nde ise başı kesilmiş iskeletleri de içeren çeşitli gömü türleri, kafatası birikintileri ve alçı kaplanmış kafatasları ile karşılaşmaktayız (Verhoeven, 2011: 798, 799).

Yakın Doğu'da insan kafataslarının çeşitli şekillerde işlenerek kullanılması yaygın bir uygulamadır. Kafataslarının mezarlardan çıkarılıp biriktirilmesi, alçı ve boya ile süslenmesi ya da deniz kabuklarıyla bezendikten sonra dolaşıma sokulması bu pratiğin temel unsurlarını oluşturmuştur. Bu süslenen kafatasları kimi zaman yeniden gömülmüş, kimi zaman da doğrudan bırakılmıştır. Söz konusu geleneğin en dikkat çekici örneklerinden biri, Doğu Çayönü'nde keşfedilen ve "Kafatası Yapısı" olarak adlandırılan özel yapıdır (Verhoeven, 2015:37,38; Gresky, Haelm, ve Clare, 2017: 1). Benzer şekilde Çatalhöyük Doğu Höyüğü'nde evlerin tabanlarının altına gömülmüş çok sayıda birey belgelenmiştir. Zaman zaman süslenmiş ve dolaşıma girmiş kafatasları ile duvar resimlerindeki başsız insan figürleri üzerinde konumlanmış akbaba tasvirleri, ölümle ilgili derin bir zihinsel meşguliyeti işaret etmektedir (Verhoeven, 2015:37,38).

Çayönü'nde ise farklı evrelerde yeniden inşa edilen "Kafatası Yapısı", her aşamada farklı ritüel uygulamalara sahne olmuştur. İlk evrede düzenli biçimde yerleştirilmiş insan kafatasları ve iskeletlerin yanı sıra, bazı bireylere yaban öküzü kafatası ve boynuzlarının eşlik ettiği karmaşık ritüel sahneler tespit edilmiştir. Daha geç evrelerde ise yanmış 49 insan kafatası ve yapı genelinde en az 450 bireye ait kalıntılar belgelenmiştir. Ayrıca taş platform ve çakmaktaşı bıçak üzerinde insan, yaban öküzü ve koyun kanı kalıntıları saptanmış; bu da yapının yalnızca gömü ve kafatası depolama değil, aynı zamanda kurban ve kan ritüellerinin de gerçekleştirildiği çok işlevli bir kutsal alan olduğunu ortaya koymaktadır (Verhoeven, 2002: 7).

2.11. DEĞERLENDİRME

Din insanlık tarihinin en erken dönemlerinden itibaren varlık göstermiş, zamanla bireyin yaşamını biçimlendiren temel unsurlardan biri hâline gelmiştir. Özellikle Neolitik Dönem'de inanç sistemlerinin maddi kültür aracılığıyla somutlaştığı görülmektedir. Bu döneme ait inanç faaliyetleri; ölü gömme gelenekleri, anıtsal mimari yapılar ve inançla bağlantılı iç mekân düzenlemeleri gibi arkeolojik buluntularla açıkça belgelenmiştir.

Bu hususta Karl Luckert, bazı istisnalar dışında, erken dinî yapıların temel amacının avcılık ve evcilleştirme süreçlerinde ortaya çıkan sorunlara çözüm üretmek olduğunu öne sürmektedir. Bu çerçevede, erken dönem dinî pratiklerin büyük ölçüde erkek egemenliğinde şekillendiği görüşünü savunur. Luckert'e göre, avcı-toplayıcı topluluklarda dini ritüeller ve semboller, çoğunlukla erkeklerin egemenliğini pekiştiren araçlar olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte, zamanla av kaynaklarının tükenmesi ya da azalması, erkeklerin geleneksel ekonomik gücünü zayıflatmış; buna karşılık kadınların topladığı tahılların giderek daha yaşamsal hale gelmesi, toplumsal otoritenin yeniden dağılımına yol açmıştır. Bu süreç, dini otorite ve sembollerin de dönüşmesini beraberinde getirmiş olabilir. Ona göre, Göbekli Tepe'nin inşa edildiği yeryüzü şekli, avcı toplayıcılar tarafından kollarını ve bacaklarını açmış bir şekilde uzanan bir kadına benzetilmiştir. Ayrıca Luckert, T biçimli dikili taşların fallus olduğunu söylemektedir. Diğer bir ifadeyle fallusların güney tarafında yoğunlaşmasını burasının Dağ Ana'nın kasık bölgesine denk gelmesiyle açıklar (Luckert, 2016). Ne var ki, söz konusu heykel ayrıntılı biçimde incelendiğinde, T biçimli dikilitaşlarla fallus betimleri arasında doğrudan bir biçimsel ya da semantik örtüşme kurmanın oldukça güç, hatta çoğu durumda imkânsız olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, dikilitaşların ikonografik anlamlarının yorumlanmasında daha dikkatli olunması gerektiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan, Göbekli Tepe'de ortaya çıkarılan fallus betimli heykel ve tasvirler ile T biçimli dikilitaşlar arasında doğrudan bir ilişki kurmak oldukça güç görünmektedir. Ayrıca fallus örnekleri Hamzan Tepe'de de görülmektedir (Çelik, 2010: 262,263).

Fallus tasvirlerinin taşıdığı anlamlar çok yönlüdür ve genellikle iki temel boyutta değerlendirilir. Bir yandan, bu figürler üreme kapasitesini ve cinsel birleşmeden kaynaklanan yaşamsal enerjiyi simgeleyerek, doğurganlık ve canlılık kavramlarıyla ilişkilendirilir. Diğer yandan ise, bu betimlemeler güç, tahakküm ve denetim unsurlarını da bünyesinde barındırır. Bu bağlamda, fallus yalnızca hayat veren değil, aynı zamanda hayata hükmeden ve zorla şekil veren bir kuvvet olarak da algılanabilir. Nitekim, tarihsel ve etnografik veriler göstermektedir ki, erekte fallus imgeleri birçok kültürde korku uyandırma ve itaati sağlama amacıyla kullanılmıştır (Verhoeven, 2024: 227).

Neolitik Dönem'de ise ritüel ve törensellik, toplumsal yaşamın ayrılmaz bir bileşeni olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, Yakın Doğu arkeolojisi, uzun yıllar boyunca bu ritüel pratikleri anlamlandırma çabasında çoğunlukla "bereket kültü" ve "ana tanrıça" gibi kavramsal çerçevelerle sınırlı kalmıştır. Ritüeller, özünde biçimsel ve tekrarlayıcı bir yapıya sahiptir; jestler, sözlü ifadeler, belirli nesneler ve mekânsal düzenlemelerin ardışık biçimde

kullanımıyla gerçekleştirilir. Arkeolojik bağlamda bu, özellikle özel mimari yapılar örneğin dairesel veya tripartite planlı yapılar, stilize edilmiş taş heykeller, antropomorfik ve zoomorfik figürinler, sunu çukurları, yakma alanları ve özel olarak seçilmiş objelerin bir araya getirildiği depo alanları gibi unsurlarda karşılık bulur. Ritüelin amacı yalnızca doğaüstü varlıkları etkilemek ya da kozmik düzeni onaylamak değildir; aynı zamanda sosyal düzeni sembolik olarak yeniden üretmek ve toplum içindeki hiyerarşileri, kimlikleri ve aidiyet biçimlerini pekiştirmektir. Bu çerçevede, "geçiş ritüelleri", maddi kültürde en yoğun yansıma bulan tören biçimleri arasında yer almaktadır. Doğum, ergenliğe geçiş, evlilik ve ölüm gibi yaşam evreleri, yalnızca bireysel dönüşüm anları değil, aynı zamanda toplumsal kabulün ve kolektif aidiyetin yeniden tanımlandığı eşikler olarak işlev görür (Akkermans ve Schwartz, 2003: 83). Bu tür ritüeller, birey ile toplum arasındaki ilişkinin yeniden yapılandığı, sosyal normların pekiştirildiği ve kültürel değerlerin yeniden üretildiği dinamik süreçlerdir. Bu çerçevede, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın son evresine tarihlendirilen Göbekli Tepe, sahip olduğu anıtsal mimari ve zengin sembolleriyle, erken dönem insan topluluklarının sosyal ve kültürel yapısını anlama açısından büyük önem taşımaktadır. Özellikle yuvarlak planlı anıtsal yapıların merkezinde yer alan devasa "T" biçimli dikilitaşlar ve üzerlerinde yer alan hayvan kabartmaları, bu alanın sıradan bir yerleşim yeri olmanın ötesinde, farklı bir işlevle kullanıldığını düşündürmektedir. Klaus Schmidt'in öncülüğünde yürütülen kazılarda ortaya çıkan bu sembolik unsurlar, yapının dini amaçlarla, özellikle de tapınma ritüelleri için kullanılmış olabileceği görüşünü doğurmuştur. Nitekim Schmidt, bölgede ele geçirilen öğütme taşları, taş aletler ve hayvan kemiklerinin de Göbekli Tepe'nin kalıcı bir yerleşim yeri değil, belirli dönemlerde toplu olarak ziyaret edilen bir kutsal alan olduğuna işaret ettiğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda, Göbekli Tepe için "ilk tapınak" ya da "ilk hac merkezi" gibi tanımlamalar yapılmaktadır. Ancak bazı araştırmacılar, yapının tapınak olarak nitelendirilmesine karşı eleştirel bir yaklaşım sergilemektedir. Tartışmanın temelini oluşturan mesele, bir yapının "tapınak" olarak kabul edilebilmesi için hangi özelliklere sahip olması gerektiği sorusudur. Türk Dil Kurumu'na göre tapınak, "mabet içinde tapınılan yapı" olarak tanımlanırken, arkeolojik literatürde bu terim genellikle üç temel bölümden oluşan anıtsal yapılarla ilişkilendirilmektedir: bir ön avlu (altar), bir giriş mekânı (adak ve armağan sunulan alan) ve yalnızca din adamlarının girebildiği kutsal mekân (kült heykelinin bulunduğu alan). Ayrıca, tarih boyunca mucizevi bir olayla ilişkilendirilen veya kutsal kişilere ve objelere ev sahipliği yapan her tür yapı da bu kapsamda değerlendirilebilmektedir (Türkcan, 2006: 8). Ancak buradan hareketle, daha geç dönemlere ait tapınak mimarisiyle erken Neolitik yapılara dair yorumlar yapmak, anakronik bir

yaklaşım riski taşımaktadır. Göbekli Tepe gibi yerleşimlerin, Neolitik dönem avcı-toplayıcı topluluklar tarafından sadece estetik veya sembolik nedenlerle inşa edilmiş olması, dönemin kaynak kullanım mantığı açısından pek olası görülmemektedir. Yapıların büyüklüğü ve inşasında kullanılan emek yoğun teknikler, burada kolektif bir çabanın ürünü olarak dinsel ya da törensel bir işlevi barındırıyor olabileceğine işaret etmektedir. Bu tartışma sadece Göbekli Tepe ile sınırlı değildir. Aynı döneme tarihlenen Karahan Tepe, Nevali Çori, Çayönü ve Hamzan Tepe gibi diğer yerleşimlerde de benzer mimari unsurların görülmesi, bu yapıların sıradan yaşam alanlarından ayrıştığını ve özel bir işleve sahip olduklarını düşündürmektedir.

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in erken evrelerinde, özellikle Hallan Çemi ve Çayönü gibi yerleşimlerde, sivil yapılar ile kült yapıların aynı yerleşim planı içinde iç içe konumlandığı görülmektedir. Bu durum, kamusal ve özel alanlar arasında modern anlamda kesin bir ayrımın henüz oluşmadığını ve ritüel ile gündelik yaşamın mekânsal olarak birbirine geçişli olduğunu göstermektedir. Ancak, bu yerleşimlerin Çanak Çömleksiz Neolitik B (ÇÇNB-PPNB) evresine geçişiyle birlikte, dini yapıların daha belirgin biçimde ayrıştığı, özel alanlar içerisinde inşa edildiği görülmektedir. Bu dönüşüm, mekânsal organizasyonda kült yapılarının giderek özel, ritüel uygulamalarla yalıtıldığını ve söz konusu alanların yerleşim süreci boyunca kutsal niteliklerini koruduğunu göstermektedir. Ayrıca, söz konusu alanların uzun süre boyunca yerleşim dokusu içerisinde değişmeden korunmuş olması, bu yapıların kutsallık niteliğini sadece anlık ritüel pratiklere değil, süreklilik gösteren bir toplumsal hafızaya da bağladığını düşündürmektedir. Bu bağlamda, Nevali Çori'deki kült yapısı dikkate değerdir. Çanak Çömleksiz Neolitik B (ÇÇNB/PPNB) evresinin başlarına tarihlenen bu yapı, yerleşimin en erken döneminden son evresine kadar aynı noktada işlevini sürdürmüş; böylece ritüellerin mekânsal sürekliliğini belgeleyen nadir örneklerden biri hâline gelmiştir.

Ritüel işlevin bu denli uzun süre aynı noktada devam ettirilmiş olması, yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda mimari düzeyde de özel bir planlama ve uygulama gerektirmiştir. Nitekim, Nevali Çori'de yer alan ve yaklaşık 12 ila 14 metre arasında değişen kenar uzunluklarına sahip kareye yakın planlı kült yapı, bu sürekliliğin maddi temsili olarak değerlendirilebilir. Söz konusu yapı yalnızca plan tipolojisiyle değil, aynı zamanda yüksek düzeyde işçilik sergileyen taş işçiliği ve mimari detaylarıyla da dikkat çekmekte; bu yönüyle ritüel mekânların sembolik önemine işaret etmektedir.

Yapının gösterdiği mimari özen ve yüksek işçilik düzeyi, onun yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda simgesel bir değer taşıdığını göstermektedir. Bu simgeselliği pekiştiren bir diğer unsur ise, yapının yerleşim içerisindeki konumudur. Nevali Çori’de söz konusu yapının yerleşimin batı ucuna, sivil konut alanlarından ayrılmış bir bölgeye inşa edilmiş olması, onun özel ve kamusal olmayan bir işleve hizmet ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu yerleşimlerde konut alanlarından mekânsal olarak ayrılan ve plan özellikleriyle farklılık gösteren kült yapılarının varlığı, söz konusu alanlarda dinsel ya da törensel etkinliklerin gerçekleştirildiğini düşündürmektedir (Özdöl, 2011: 179–180).

Nevali Çori’de kült yapının yerleşimden mekânsal olarak ayrışması, ritüel alanların belirli bir toplumsal statü ya da işlevle sınırlandırıldığını düşündürürken; Göbekli Tepe ve Çatalhöyük gibi bazı erken Neolitik yerleşimlerde bu ayrımın her zaman bu kadar net olmadığı görülmektedir. Nitekim, bazı araştırmacılar bu alanların yalnızca tören merkezleri değil, aynı zamanda belirli ölçüde yerleşimsel işlevler de barındırmış olabileceğini ileri sürmektedir. Bu tür yorumlar, erken Neolitik Dönem’de kültürel mekân kullanımının homojen bir yapıya sahip olmadığını ve farklı yerleşimlerde değişkenlik gösterebildiğini ortaya koymaktadır. Örneğin, Hallan Çemi ve Çayönü örneklerinde sivil ve dini yapıların başlangıçta iç içe yer alması; ancak ÇÇNB (PPNB) evresine gelindiğinde işlevsel olarak ayrışmaları, bu mekânların zamanla değişen toplumsal ihtiyaçlara ve örgütlenme biçimlerine göre yeniden konumlandırılabilmesini göstermektedir. Bu çerçevede Çatalhöyük örneği önemli bir karşılaştırma sunar. Çatalhöyük’te dini ritüellerin konut içlerinde gerçekleştirilmesi, günlük yaşam ve inancın aynı mekân içinde bütünleştiği bir sosyal düzenin varlığını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, Göbekli Tepe’nin de yalnızca bir ritüel merkezi değil, aynı zamanda barınma ve toplumsal etkileşim işlevlerini bir arada yürüten çok yönlü bir yerleşim alanı olarak değerlendirilmesi mümkündür. Bu yaklaşım, erken Neolitik toplumların mekânsal organizasyonlarına ve kültürel pratiklerine dair daha esnek ve dinamik bir anlayış geliştirilmesine katkı sağlamaktadır. Ne var ki, mekânsal işlevlerin bu esnekliği bazı araştırmacılar tarafından farklı biçimlerde yorumlanmaktadır. Öyle ki, Göbekli Tepe ve benzeri yapıların yalnızca kamuya ait yapılar olarak değerlendirilmesini savunan bazı yaklaşımlar, bu alanlarda dinsel bir fonksiyonun varlığını tümüyle reddetmektedir. Bu görüş benimsendiğinde, Mezopotamya’da tapınak mimarisinin ortaya çıkışını çok daha geç bir döneme, yani Geç Obeyd evresine tarihlendirmek gerekecektir. Bu doğrultuda sıklıkla referans verilen Eridu Tapınağı, anıtsal mimarinin henüz tam anlamıyla gelişmediği bir evreye karşılık gelmektedir (Kramer, 2017: 104).

Ancak sonraki dönemlerde inşa edilen tapınakların büyük ölçüde Eridu'daki bu ilk plan tipine dayandığı ya da onun evrilmiş mimari formlarını yansıttığı yönünde genel bir görüş birliği mevcuttur. Bu durum, tapınak mimarisinin Mezopotamya'da zamansal olarak geç ortaya çıktığını ileri süren yaklaşımların, Neolitik Dönem'deki erken ritüel yapılarla kurduğu kopuk ilişkiyi gözler önüne sermektedir.

Erken dönem kült yapılarında, daha sonraki dönemlerdeki tapınak mimarisinde yaygın olarak görülen mimari ve sembolik unsurların ilk örneklerine rastlanmaktadır. Bu yapılarda nişler, dromoslar, sekiler, steller(dikilitaşlar), altarlara, sunu heykelticikleri ve çeşitli prestij objeleri gibi dini ritüellerle ilişkili unsurların varlığı dikkat çekmektedir. Söz konusu yapılar, yalnızca fiziksel mimari yönleriyle değil, aynı zamanda yoğun sembolik içerikleriyle de ayırt edici bir niteliğe sahiptir. Bu bağlamda, yapıların üzerindeki kabartmalar, hayvan figürleri ve soyut bezemeler, sembolizmin erken dönemde toplumsal yapılar ve inanç sistemleri üzerinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Bu sembolik ve mimari unsurların varlığı, bazı araştırmacılar tarafından, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen Kuzey Mezopotamya'daki anıtsal kült yapıların, Güney Mezopotamya'da Geç Obeyd Dönemi'nde Sumerliler tarafından geliştirilen tapınak mimarisinin doğrudan öncülleri olduğu şeklinde yorumlanmaktadır (Özdöl, 2011: 196).

Mezopotamya arkeolojisinin en erken katmanlarından biri olarak kabul edilen Obeyd Dönemi, dini ve toplumsal yaşamın biçimlendiği önemli bir geçiş evresini temsil eder. Bu dönemde yerleşim alanları genellikle tapınak merkezli olarak inşa edilmiş köy yapılarından oluşmuştur. Dini yapılar, topluluğun merkezi konumunda yer alırken, sivil ve dini mimari arasında belirgin bir ayrım henüz oluşmamıştır. Tapınaklar ve konutlar benzer biçimde, üç bölümlü plan anlayışına göre tasarlanmıştır. Bu durum, kutsal mekân ile gündelik yaşam alanı arasındaki işlevsel ayrımın henüz erken bir aşamada olduğunu ve mekânsal olarak iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Sumerliler ile birlikte Mezopotamya'da tapınak mimarisi, kurumsal bir kimlik kazanmış ve Geç Babil Dönemi'ne kadar uzanan uzun soluklu bir süreklilik göstermiştir. Bu mimari geleneğin kökenleri, Neolitik Dönem'e tarihlenen megaron tipi yapılara kadar geri götürülebilir. Megaronlar, genellikle basit, dikdörtgen planlı ve tek mekânlı yapılar olarak tanımlanmakta olup, tapınak mimarisinin en erken arketip örnekleri arasında kabul edilmektedir. MÖ IV. binyılın sonlarına doğru, bu ilkel yapılar yerini daha gelişmiş, karmaşık ve büyük ölçekli tapınak komplekslerine bırakmış; mimari formlar zamanla evrilerek basamaklı yapılarıyla öne çıkan ziggurat biçimlerine dönüşmüştür (Stein, 2010: 23).

BÖLÜM III

3. KALKOLİTİK ÇAĞ'DA KÜLT ALANLARI, TAPINAKLAR VE KAMU YAPILARINDAN ÖRNEKLER

3.1. ERİDU

Tufandan önce kurulduğuna inanılan Eridu Kenti Ur'un yaklaşık 24 km güney-güneybatısında yer almaktadır. Bölgedeki ilk yerleşim MÖ VI. binyılda başlamış ve MÖ IV. yüzyılda Akamenid Dönemi'nin sonuna kadar iskân edilmiştir (Soudipour, 2007: 5).

Güney Mezopotamya'da, Ur Kenti yakınlarında yer alan Eridu Kenti'nde ortaya çıkarılan büyük ölçekli mimari yapılar, biçimsel ve yapısal özellikleri itibarıyla Obeyd Dönemi'nin karakteristik mimari geleneğini yansıtmaktadır. Bu yapıların işlevine dair farklı yorumlar bulunmakla birlikte, bazı araştırmacılar söz konusu yapıların, dönemin henüz tam anlamıyla kurumsallaşmamış toplumsal yapısıyla bağlantılı olarak, önde gelen kabile liderlerinin kabul ve toplantı mekânları olarak kullanılmış olabileceğini öne sürmektedir. Bu çerçevede, bu mekânlarda bir araya gelen bireylerin farklı soy ve klan gruplarını temsil eden liderlerden oluştuğu ve bu yapıların ritüel temsilden çok siyasal-toplumsal etkileşime sahne olduğu düşünülebilir. Nitekim Obeyd Dönemi'nin erken evrelerinde toplumsal yapının temelde hâlâ eşitlikçi özellikler taşıdığı kabul edilmektedir. Ancak buna karşın, Frangipane gibi bazı araştırmacılar, Eridu'daki bu anıtsal yapıların asli işlevinin dini nitelikli olduğunu ve tapınak olarak kullanıldıklarını savunmaktadır. Bu yorum, Obeyd 4 evresine tarihlenen Uruk yerleşimindeki ve benzer şekilde Ukeyr Höyüğü'nde tespit edilen mimari örneklerle desteklenmektedir. Bu paralel örnekler, Eridu'da gözlemlenen yapılarla benzer plan şemalarına ve sembolik mimari unsurlara sahip olmaları bakımından, söz konusu yapıların dinsel bir merkez niteliği taşıdığı görüşünü güçlendirmektedir (Frangipane, 2002: 154).

Dolayısıyla Sumer kentlerinin en eskilerinden biri olan Eridu Kenti ilk tapınağın inşa edildiği yer olması açısından da büyük bir öneme sahiptir. Obeyd Dönemi'nin sonlarında yapıldığı tahmin edilen bu tapınak Su tanrısı Enki (Akadca Ea) için yapılmıştır. Eridu tapınağı, bugünkü adı ile Abu Şahreyn'de ortaya çıkmıştır (Lloyd, 1974: 134-137; Roaf, 1996: 53; Soudipour, 2007: 5).

Eridu yerleşiminde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, bu merkezde inşa edilen tapınağın kökenlerine ilişkin dikkate değer bulgular sunmaktadır. Söz konusu tapınak, aynı temeller üzerine inşa edilmiş toplam on yedi ardışık tapınağın varlığını belgelemektedir. Bu ardışık yapılaşma süreci, üç bin yılı aşkın bir zaman dilimine yayılarak, dini ve mimari sürekliliğin çarpıcı bir ifadesidir. Eridu'daki bu tapınak, yalnızca bir kutsal mekânın

mekânsal olarak yeniden üretilmesiyle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda kolektif belleğin, kültürel aidiyetin ve ritüellerin zamansal sürekliliğini ortaya koyar. Tapınakların ardışık biçimde aynı noktaya inşa edilmesi, muhtemelen kutsal alanın kozmolojik bir merkez olarak kabul edilmesiyle bağlantılıdır. Bu durum, Mezopotamya kentlerinde görülen tapınak temelli kutsallık anlayışının en erken ve en istikrarlı örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir (Köroğlu, 2012: 46).

Eridu’da yapılan kazılar sonucunda tapınakların üç farklı dönemde inşa edildiği tespit edilmiştir. Erken Uruk Devri’ne tarihlenen I, II, III, IV ve V numaralı tapınaklar, Obeyd Dönemi’nde VI, VII, VIII, IX ve XI numaralı tapınaklar ve Erken Obeyd Dönemi’nde XV ve XVI numaralı tapınaklar bulunmuştur. I ve II numaralı tapınaklardan neredeyse hiç kalıntı kalmamıştır. III, IV, V numaralı tapınaklardan geriye sadece binanın üzerine inşa edildiği alçı platformu kalmıştır. XVII numaralı tapınak kare planlıdır, sıvasızdır ve kerpiçten yapılmıştır. Odasının iç ölçüleri kenar başına 2,80 m’dir. Yapının içindeki tek özellik, 20 cm yüksekliğinde kerpiçten yapılmış kare bir kaidedir. Bu kaidenin kült imgesi olduğu düşünülmektedir. XVI numaralı tapınağın en önemli özelliği duvarlarının sıvalı olmasıdır. Tapınağın güneyinde ise dairesel bir fırın bulunmaktadır (Soudipour, 2007: 6-7).

Tanrı Enki’ye adanmış Abzu Tapınağı, Obeyd Dönemi’nde Eridu’da basit bir megaron planında, yani dikdörtgen tek odalı bir yapı formunda inşa edilmiştir. Tek odalı plan tipinde başlayan bu tapınak, zaman içerisinde üst üste inşa edilmiş XVII katmandan oluşmaktadır (Avilova, 2012: 5).

Eridu’da, özellikle XVII. ve XVI. tabakalardan itibaren tek odalı yapıların öne çıktığı görülmektedir. Plan şemaları ve konumları göz önünde bulundurulduğunda, bu yapıların tapınak işlevi taşıdığı düşünülmektedir (Kubba, 1998: 2). Nitekim XVI. seviyede, Obeyd Dönemi’ne tarihlenen küçük ölçekli bir tapınak inşa edilmiştir. İlk 11 katman Obeyd, son 5 katmanı ziggurata dönüşmeden önce Uruk Dönemi’nde inşa edilmiştir. Bu dönemden itibaren tapınakların yüksek platform üzerine inşa edilmeye başlandığı görülmektedir. XI. katmanla beraber tapınak ilk kez bir yüksek kaide üzerinde inşa edilmiştir. VIII. katmandan itibaren Güney Mezopotamya’da üç bölümlü tapınak mimarisinin belirginleştiği gözlemlenmektedir (Postgate, 1992: 110; Roaf, 1995: 427; Soudipour, 2007: 9–16). Bu mimari gelişim, Uruk Dönemi ile birlikte bölgede şehirleşme sürecinin hız kazanması ve toplumsal örgütlenmenin karmaşıklaşmasıyla doğrudan ilişkilidir. Sulama sistemlerinin kurulmasıyla birlikte tarımsal üretim artmış, buna paralel olarak nüfus yoğunluğu da

yükselmiştir. Artan ihtiyaçlara yanıt verebilmek amacıyla tapınaklar yalnızca dinsel işlevlerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda idari ve ekonomik fonksiyonlar da üstlenmiştir. Dolayısıyla tapınak yapıları anıtsal bir nitelik kazanmış ve bünyelerine depo, atölye ve benzeri sivil hizmet yapılarının eklenmesiyle birlikte çok işlevli kompleksler hâline gelmiştir (Avilova, 2012: 5).

Uruk Dönemi boyunca da üç bölümlü tapınak planının sürdüğü görülmektedir. Bu dönemin en karakteristik örneklerinden biri olan Eridu Tapınağı, yalnızca mimari özellikleriyle değil, aynı zamanda sembolik düzenlemeleriyle de dikkat çekmektedir. Tapınağın merkezinde yer alan kutsal emanet odası, etrafını saran simetrik odalarla birlikte ritüel ve işlevsel kullanımın dengeli bir biçimde düzenlendiğini göstermektedir. Ayrıca tanrının varlığını simgeleyen niş ve onun önüne yerleştirilmiş kerpiç sunak, yapının dinsel temsil gücünü artıran önemli unsurlardır. Tapınağın bir kaide üzerine inşa edilmesi ve üç bölümlü plan şemasının uygulanması, sadece Uruk Dönemi'ne özgü bir yenilik değil, aynı zamanda Mezopotamya tapınak mimarisinin ilerleyen dönemlerine de yön veren kalıcı bir model olarak değerlendirilmelidir. Bu mimari anlayış, Mezopotamya uygarlığının sonuna dek istikrarla devam ettirilmiştir. Öte yandan bu plan tipolojisinde, her iki yanında ek oda sıralarının yer aldığı dikdörtgen bir ana salon öne çıkar. Giriş, çoğunlukla uzun kenarlardan birine yerleştirilmiş olup, tanrı heykelinin konumlandığı kaide ise kısa kenarlardan birinde bulunur; bu durum, yapıya karakteristik bir eğik eksen düzenlemesi kazandırmaktadır. Mimari süslemeler açısından bakıldığında, Obeyd Dönemi'nde başlayan girinti-çıkıntılı duvar uygulamaları bu evrede de sürdürülmüş, ancak cephe tasarımları daha rafine bir nitelik kazanmıştır. Özellikle renkli koni mozaiklerin kullanılmaya başlanmasıyla, kerpicing sade görünümü estetik açıdan zenginleştirilmiş; bu koniler, çamur sıva üzerine geometrik desenler veya zikzak biçiminde dizilerek hem görsel hem de simgesel işlevler yüklenmiştir (Crawford, 2015: 73–74).

Tapınak mimarisi, Uruk sonrası dönemde de işlevsel ve biçimsel dönüşümler geçirmeye devam etmiştir. Er Hanedanları Dönemi'ne gelindiğinde, tapınaklar artık yalnızca kutsal bir mekân olmanın ötesine geçmiş; ibadet, sunu ve ritüel faaliyetleri için gerekli tüm unsurları bünyesinde barındıran, çevre duvarlarıyla tanımlanmış müstakil yapılar hâline gelmiştir. Bu dönemde mimari çeşitlilik artmış, özellikle oval planlı tapınaklar dikkat çekici bir yenilik olarak ortaya çıkmıştır. Irak'ın güneyinde yer alan El-Hiba'daki İnanna Tapınağı, Obeyd'deki Ninhursag Tapınağı ve Hefaje'deki Oval Tapınak (antik Tutub) bu tür yapılar arasında öne çıkmaktadır (Bkz: Resim 41,43) (Crawford, 2015: 79–82; Avilova, 2012: 7).

Takip eden III. Ur Hanedanı Dönemi'nde ise bu mimari gelenek daha da anıtsallaşmış ve tapınak yapıları ziggurat formuna dönüşmüştür.

Zigguratların inşasında kullanılan malzemeler, dönemin coğrafi ve iklimsel koşullarına uygun biçimde seçilmiş ve şekillendirilmiştir. Temel yapı malzemesi olarak elle yoğrulan kerpiç ve güneşte kurutulan çamur tuğlalar tercih edilmiştir. Zigguratların iç kısmı genellikle kerpiçten yapılmış, dış yüzeyleri ise daha dayanıklı olan güneşte pişirilmiş tuğlalarla kaplanmıştır. Bu yapı tekniği hem malzeme teminindeki pratikliği hem de yapıların dayanıklılığını sağlamaya yönelik işlevsel bir tercihtir. Ayrıca zigguratların yüksek platformlar ya da kaideler üzerine inşa edilmesi, yalnızca taşkınlardan korunma gibi pratik gerekçelere dayanmaz. Aynı zamanda yapının çevresine nazaran yükseltilmesiyle kutsallık vurgusu pekiştirilmiş, tapınağın toplumsal ve kozmolojik hiyerarşideki yeri görsel olarak da ifadelendirilmiştir. Mimari estetik açısından ise, kerpicing doğal olarak oluşturduğu tekdüze ve kaba görünüm, duvar yüzeylerine uygulanan girinti-çıkıntılarla ve dekoratif unsurlarla yumuşatılmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşım, tapınak mimarisinde estetik ve sembolik değerlerin işlevsellikle bütünleştiğini göstermektedir.

Tapınak inşasında kullanılan malzemelerin temininde ise özellikle kralların aktif rol üstlendiği çivi yazılı belgelerden bilinmektedir. Mezopotamya kraliyet yazıtlarında, bazı hükümdarların tapınak çatılarında kullanılmak üzere uzak bölgelerden kereste ithal ettikleri kayıt altına alınmıştır. Sedir özellikle dayanıklılığı ve sembolik değeri nedeniyle en çok aranan kereste türü olmuştur. Ur kralı Ur-Nanşe'nin tapınak inşası için keresteyi Dilmun'dan temin ettiği, Gudea'nın ise Magan ve Meluha gibi uzak deniz aşırı bölgelerden değerli ağaç türleri getirttiği belgelenmiştir. Bu tür eylemler, yalnızca tapınağın inşasına katkı sunmakla kalmaz, aynı zamanda kralın dindarlığını, gücünü ve uzak coğrafyalar üzerindeki nüfuzunu kanıtlamaktadır (Crawford, 2015:70; Oppenheim, 1944:58).

3.2. ARSLANTEPE

Arslantepe, Bereketli Malatya Ovası'nın stratejik bir konumunda, Fırat Nehri'nin batı kıyısından yalnızca birkaç kilometre uzaklıkta yer alan ve en az MÖ VI. binyıldan Bizans Dönemi'ne kadar kesintisiz yerleşime sahne olmuş 30 metre yüksekliğinde bir höyüktür. Arkeolojik kazılar, höyüğü oluşturan ardışık yerleşim katmanlarının, binlerce yıla yayılan tarihsel birikimi temsil ettiğini göstermektedir. Yaklaşık 2800 metrekarelik geniş bir alanda yapılan ayrıntılı stratigrafik kazılar, Arslantepe'de meydana gelen dikkate değer

toplumsal ve yapısal değişimlerin, büyük ölçüde özerk bir gelişim sürecinin ürünü olduğunu ortaya koymuştur. Elde edilen arkeolojik veriler, Arslantepe'nin dış etkilerden tamamen bağımsız olmamakla birlikte, kendi iç dinamikleri doğrultusunda özgün bir dönüşüm yaşadığını göstermektedir (Frangipane, 2012: 19, 20; Frangipane, 2020: 71)

MÖ V. binyıl boyunca, “Büyük Mezopotamya” olarak tanımlanan geniş coğrafi alan içerisinde, farklı çevresel koşullarda yaşayan topluluklar arasında birçok ortak kültürel unsurun paylaşıldığı görülmektedir. Bu ortaklıkların, büyük ölçüde Obeyd kültürüne ait örgütsel modellerin ve maddi kültür öğelerinin çeşitli bölgelere yayılmasıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir (Stein ve Özbal 2007; Stein 2010; Frangipane, 2012). Ancak bu kültürel yayılımın nasıl gerçekleştiği, yerel toplulukların bu sürece nasıl dâhil olduğu ve farklı bölgeler arasında ne tür sosyal, ekonomik ya da ideolojik ilişkilerin kurulduğu hâlen tam olarak açıklığa kavuşmamıştır. Bu süreçte, yalnızca kültürel homojenleşmeden söz etmek yeterli olmayıp, yerel aktörlerin karşılıklı etkileşim, müzakere ve uyarlama biçimlerini de dikkate alan daha dinamik bir analiz gereklidir (Frangipane, 2012: 20).

Arslantepe katmanları, özellikle MÖ IV. binyılda, Mezopotamya'daki paralel gelişmelerle bağlantılı olarak, erken sınıflı toplumların oluşumu ve merkezi otoriteye dayalı siyasal yapıların ortaya çıkışı gibi tarihsel olarak belirleyici bir sürece tanıklık etmektedir. Frangipane'nin de vurguladığı üzere, bu süreç yalnızca ilk merkezi yönetim modellerinin oluşumuna değil, aynı zamanda bu yapıların çöküşü ve yerini alan yeni toplumsal ve siyasal örgütlenme biçimlerine dair kapsamlı dönüşümlere de işaret etmektedir. Arslantepe, bu yönüyle Yakın Doğu'da devlet oluşumu, kurumsal yapılar ve eşitsizlik dinamiklerinin uzun süreli evrimini gözlemlemeye olanak sağlayan nadir merkezlerden biridir (Frangipane, 2020: 71).

MÖ IV. binyıla ait Geç Kalkolitik tabakalar, Arslantepe'nin güçlü bir törensel, siyasal, ekonomik ve idari merkez olarak şekillendiğini ortaya koymaktadır. Yerleşimde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar, bölgedeki üretim faaliyetlerinin, yerel seçkinlerden oluşan bir elit grup tarafından merkezi bir sistem aracılığıyla denetim altına alındığını göstermektedir. Bu seçkin grup, çevredeki yerleşik nüfusun ürettiği temel ekonomik kaynakların önemli bir bölümünü kontrol ederek, üretim ve yeniden dağıtım süreçlerini kurumsal bir yapıya kavuşturmuştur. Bu bağlamda, Arslantepe'de gözlemlenen toplumsal ve kurumsal düzen, gelişkin bir idari organizasyonun yanı sıra ekonomik kaynakların merkezi otorite eliyle yönetildiği bir sistemin varlığına işaret etmektedir. Söz konusu yapı, Doğu Anadolu Kalkolitik toplumları içinde istisnai bir örnek teşkil etmekte ve

Arslantepe'nin, “Erken Dönem Devlet Toplumu” olarak tanımlanabilecek karmaşık ve hiyerarşik bir sosyal örgütlenmeye ulaştığını göstermektedir (Frangipane, 2020: 74; Bkz: Resim 45).

Arkeolojik bulgular, Arslantepe'nin MÖ IV. binyılda, kültürel ve sosyo-politik açıdan Büyük Mezopotamya kültür alanının ayrılmaz bir parçası olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Ancak buna karşın, yerleşimden elde edilen materyal kültür verileri, Arslantepe'nin bu geniş kültürel çerçeveye dâhil olmasına rağmen özgün bir yerel gelişim dinamiği izlediğini göstermektedir (Frangipane, 2003; Frangipane, 2020: 74).

MÖ IV. binyılın sonlarında, Arslantepe'deki yerleşim dokusu hem sosyal hem de mekânsal anlamda belirgin bir şekilde ayrılmaya başlamıştır. Höyüğün tepe noktasında yer alan alanlar, kalın duvarlı, kerpiç sütunlarla desteklenmiş ve duvar resimleriyle bezeli büyük yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar, herhangi bir idari ya da dinsel işleve sahip olmamakla birlikte, mimari özellikleri ve konumları itibarıyla seçkin sınıflara ait konut alanları olarak değerlendirilmektedir. Buna karşılık, sıradan halka ait konutlar höyüğün eteklerinde ve kenar bölgelerde yoğunlaşmıştır. Bu mekânsal ayrışma, toplumsal statü farklılıklarının fiziksel çevreye nasıl yansıdığını göstermesi bakımından önemlidir. Yerleşim bünyesindeki seçkin konut dokusu, başlangıçta herhangi bir kamusal faaliyet izine işaret etmemekle birlikte, MÖ 3500–3400 yıllarına tarihlenen evrede önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönemin sonunda, muhtemelen törensel ve kült amaçlarla kullanılmış iki kamu binasının inşa edilmiş olması, Arslantepe'de merkezi ve kurumsal yapıların ortaya çıkışına işaret etmektedir (Frangipane, 2012: 20-22; Frangipane, 2020: 75–76).

Arslantepe'de gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda, MÖ 3400 yılına tarihlenen bir kerpiç saray yapısı ile MÖ 3600–3500 yılları arasına tarihlenen bir tapınak yapısı açığa çıkarılmıştır (Bkz: Resim 46). Söz konusu Saray Kompleksi'nde toplam 2145 adet mühür baskısı (cretula) ele geçirilmiş olup, bu bulgular yerleşimin idari işlevine ilişkin önemli kanıtlar sunmaktadır (Restelli, 2025: 484). Saray yapısı, güney yönünde dikkat çekici bir biçimde genişleyerek yaklaşık 3500 metrekarelik bir alanı kaplamıştır. Bu mekânsal genişleme, ilk çekirdek yapı etrafına zamanla eklenen yeni mimari birimler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Söz konusu eklentiler, idari, ekonomik ve resmî faaliyetlerin yürütüldüğü, işlevsel merkezler olarak örgütlenmiştir.

Öte yandan seçkin sınıfa ait ekonomik faaliyetlerin mekânsal örgütlenmesinde önemli bir dönüşüm gözlemlenmektedir. Geleneksel olarak tapınak yapıları içerisinde

yürütülen ekonomik işlemler, bu dönemde çok odalı, seküler nitelikli yapılara taşınmış ve özellikle gıda ürünlerinin dağıtımına odaklanmıştır. Söz konusu dağıtım uygulamaları, önceki dönemlerde olduğu gibi dini ritüeller eşliğinde gerçekleştirilmekten ziyade, daha düzenli, kurumsallaşmış ve geniş halk kesimlerine yönelik seküler bir çerçeveye oturtulmuştur. Bu gelişmeler, dini ve ekonomik işlevlerin kurumsal düzeyde birbirinden ayrılmaya başladığını ve saray yapısının, merkezi otoritenin somut bir temsilcisi olarak ön plana çıktığını göstermektedir. Böylece saray, yalnızca seçkinlerin ikamet ettiği bir alan olmaktan çıkarak, ekonomik yönetim ve idari kontrolün merkezileştiği bir kurumsal odağa dönüşmüştür (Frangipane, 2020:87).

Arslantepe’de yönetici seçkinlerin, temel tarım ürünlerinin üretimi ve dağıtımını üzerindeki denetimlerini sistematik biçimde genişlettikleri gözlemlenmektedir. Bu süreç, yalnızca ekonomik faaliyetler üzerindeki hâkimiyetin artmasını değil, aynı zamanda toplumsal yapıya doğrudan müdahale kapasitesinin de güçlenmesini beraberinde getirmiştir. İş gücünün giderek daha merkezî bir biçimde örgütlenmesi, ekonomik merkezleşmenin toplumsal düzene derinlemesine nüfuz ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda saray, yalnızca yönetsel bir merkez olmakla kalmayıp, ideolojik meşruiyetini kutsal mekânlarla değil, doğrudan üretim ve yönetim süreçleriyle ilişkilendirerek yeni bir iktidar anlayışını temsil etmeye başlamıştır. Bu dönüşümün mekânsal ve yönetsel düzeydeki en somut yansıması, saray kompleksinin çekirdeğini oluşturan Bina 37’de izlenmektedir. Söz konusu yapı, sarayın işlevsel ömrü boyunca siyasal merkez niteliğini korumuş ve yönetsel örgütlenmenin kalbi olarak hizmet vermiştir. Bina 37 ile höyüğün tepe noktasında konumlanan seçkin konutlar arasında kurulan mekânsal ve işlevsel bütünlük, Arslantepe’deki yönetsel sistemin, Yakın Doğu’daki klasik saray modellerinden farklı olarak, daha özgün bir yönetime sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu özgün örgütlenme tarzı, Arslantepe’yi hem Erken Saray sistemlerinin gelişiminde öncü bir örnek konumuna yerleştirmekte hem de heterojen siyasal yapıların oluşumuna imkân tanıyan alternatif bir yönetim biçimi sunduğunu düşündürmektedir (Frangipane, 2020).

MÖ IV. binyılın sonları ile III. binyıla geçiş evresine tarihlenen arkeolojik bulgular, Arslantepe’deki saray kompleksinin bir yangın sonucu tahrip olduğunu ve ardından mevcut siyasi-ekonomik sistemin kesin biçimde çöktüğünü ortaya koymaktadır. Bu yıkımın ardından, göçebe ya da yarı-göçebe toplulukların saray kalıntıları üzerinde mevsimsel yerleşimler kurduğu anlaşılmaktadır. Bu yeni yerleşim biçimi, yerel hiyerarşik düzenin ve

kurumsal örgütlenmenin sona erdiğini; Arslantepe toplumunun siyasi ve ekonomik yapısının radikal bir biçimde tersyüz olduğunu göstermektedir (Frangipane, 2020).

Yerleşimdeki sıradan konutlar, düzensiz plan şemaları ve işlevsel sadelikleriyle ve bu yapılar içerisinde sıklıkla rastlanan yuvarlak kubbeli fırınlar ile evlerin hemen yanında konumlanan açık kullanım alanları, dikkat çekmektedir. Buna karşın, yerleşimdeki seçkin konutlar daha düzenli ve standartlaşmış mimari formlar sunmakta olup, bu yapıların çoğunlukla iki bölümlü (bipartite) bir plan şemasına göre tasarlandığı anlaşılmaktadır. Bu plan tipi, işlevsel açıdan seçkin sınıfa ait yapıları tanımlamakla birlikte, biçimsel olarak Mezopotamya'nın üç bölümlü (tripartite) seçkin konut planlarından farklılık arz etmektedir. Özellikle Tell Brak ve Hamoukar gibi çağdaş Yukarı Mezopotamya yerleşimlerinde gözlemlenen üç parçalı planlı konut mimarisiyle karşılaştırıldığında, Arslantepe'deki seçkin konutların biçimsel olarak daha yerel bir çizgiyi takip ettiği görülmektedir. Bu veriler doğrultusunda değerlendirildiğinde, Arslantepe'nin siyasi ve ekonomik yapılanmasının Mezopotamya ile genel bir paralellik taşıdığı; ancak konut mimarisi ve mekânsal organizasyon bakımından kendine özgü ve yerel geleneklere dayanan bir mimari anlayış sergilediği açıktır. Bu durum, kültürel etkileşimlerin belirli alanlarda bütünleşmeye giderken, diğer bazı alanlarda yerel kimliğin korunarak sürdürüldüğünü göstermektedir. (Restelli, 2020: 109).

Arslantepe'de Geç Uruk Dönemi'ne (yaklaşık MÖ 3400–3200) tarihlenen, çeşitli teraslar üzerine inşa edilmiş ve zaman içerisinde farklı evrelerde yeniden yapılandırılmış dört adet kamusal bina tespit edilmiştir. Bu yapılar, her ne kadar genel biçimsel özellikleriyle birer ibadet mekânı izlenimi uyandırsalar da arkeolojik bulgular söz konusu binaların yalnızca dini işlevlerle sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim bu yapılar; ritüel, ekonomik ve idari işlevlerin bir arada yürütüldüğü çok işlevli kurumsal yapılar olarak değerlendirilmelidir. Mezopotamya kentlerinde gözlemlenen büyük ölçekli ve tipik kamu mimarisi örneklerinin aksine, Arslantepe'deki bu yapılar farklı işlevsel sektörlere ayrılmış ve her bir fonksiyon, kendine özgü mimari düzenlemelerle belirginleştirilmiştir. Bu durum, yapılar arasında yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda biçimsel bir ayrışmanın da bulunduğunu göstermektedir. Ancak söz konusu ayrışma, fiziksel izolasyon yoluyla değil; yapılar arasındaki doğrudan geçişlerin olmaması ve terasların farklı kot seviyeleriyle vurgulanan mekânsal ayrımlar yoluyla sağlanmıştır. Bu tür bir mimari organizasyon, Mezopotamya'nın merkeziyetçi ve monolitik kamu yapılarından çok, Anadolu yerleşim geleneğine daha yakın bir anlayışı yansıtmaktadır. Arslantepe'deki kamusal kompleks,

birbirinden bağımsız işlevlere sahip yapıların ortak bir bütünlük içinde, bitişik bir düzenle bir araya getirildiği; ancak bu bütünlüğün, fonksiyonel ayrışmayı ihmal etmeyen bir esneklikle tasarlandığı özgün bir model sunmaktadır. Bu yapı kurgusu, mekânsal birliktelik ile işlevsel farklılaşmanın aynı anda var olabileceğini gösteren erken örneklerden biri olarak dikkat çekmektedir (Frangipane, 2002).

Arslantep'e'de 1998–1999 yıllarında güneybatı alanda açığa çıkarılan ve VII. Evreye (MÖ 3900–3400) tarihlenen büyük kamusal yapı, yerleşimde merkezi otoritenin hem maddi hem de sembolik düzeyde belirginleştiği bir aşamayı temsil etmektedir. Yapının mimari düzeni ve içinde ele geçen buluntular, yerleşimde erken kurumsal organizasyonların geliştiğine dair önemli veriler sunmaktadır. Özellikle bu yapıda bulunan seri üretim konik kaplar, söz konusu sürecin ekonomik ve yönetsel boyutlarını anlamak açısından önemlidir. Yapının güney kesimindeki ana odalarda dağınık biçimde, bir yan odada ise baş aşağı şekilde düzenli olarak istiflenmiş halde ele geçen bu kaplar, üretim teknikleri açısından iki ayrı gruba ayrılmaktadır. Birinci grup, çakmaktaşıyla kazınarak düzeltilmiş tabanlara sahipken; ikinci grup, hızlı dönen çark kullanılarak şekillendirilmiş ve sicimle kesilmiş düz tabanlı örneklerden oluşmaktadır. Söz konusu kaplar arasında gözlenen boyut ve hacim farklılıkları, yalnızca üretim tekniklerindeki çeşitliliği değil, aynı zamanda işlevsel farklılaşmayı da yansıtmaktadır (Greaves ve Helwing, 2003:77; Frangipane, 2012: 20).

M. Frangipane, Arslantepe VII. evresindeki seri üretim konik kapların yalnızca gündelik ya da idari kullanım nesneleri olmadığını, aynı zamanda kamusal nitelikli ritüel etkinliklerde işlev gördüklerini ileri sürmektedir. Bu yoruma göre, konik kaplar sadece pratik birer dağıtım aracı değil; aynı zamanda ideolojik içerikli bir tüketimin parçası olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu törenlerde gerçekleştirilen “yerinde tüketim” uygulamaları, merkezi otoritenin hem maddi hem de sembolik gücünü görünür kılan bir stratejiye işaret etmektedir. Bu çerçevede, Arslantepe'deki konik kaplar hem kurumsal iktidarın gündelik yaşam üzerindeki etkisini hem de bu iktidarın kolektif törenler yoluyla ideolojik düzlemde nasıl pekiştirildiğini göstermesi bakımından önemli birer arkeolojik delildir (Greaves ve Helwing, 2003:77). Konik kapların belirli ölçü ve biçimlerde seri üretimi, Arslantepe VII. evresinde gerçekleştirilen ritüel tüketim etkinliklerinin büyük ölçekli ve organize bir kurumsal yapı tarafından yürütüldüğünü ortaya koymaktadır (Stein, 1994). Böylece Arslantepe, kurumsal gücün mekânsal temsili, ritüel sembolizmi ve ekonomik kontrolün birleştiği çok işlevli bir merkez olarak şekillenmiş ve erken devletleşme süreçlerine dair önemli veriler sunmuştur.

Arslantepe'nin VII. evresi (yaklaşık MÖ 3900–3400), yerleşim tarihçesinin erken safhalarından birini temsil etmesine rağmen, bölgedeki ilk iskân evresi değildir. Aynı dönemde, Arslantepe ile çağdaş yaklaşık on iki yerleşim daha bölgede tespit edilmiş olsa da bu yerleşimlerin hiçbiri mekânsal organizasyon, mimari karmaşıklık ve toplumsal yapı düzeyi açısından Arslantepe ile kıyaslanabilir nitelikte değildir. Söz konusu evreye ait arkeolojik buluntular, dış kökenli kültürel unsurların oldukça sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte gözlemlenen dış etkilerin büyük ölçüde, yeni oluşmakta olan elit tabakanın özel ihtiyaçlarına hizmet eden unsurlardan ibaret olduğu anlaşılmaktadır (Frangipane, 2020: 74). Bu dönemde uzak bölgelerle kurulan ilişkiler, özellikle yerleşimde doğal olarak bulunmayan metal cevherleri ve obsidyenin temini açısından önemlidir. Kurşun izotop analizleri, Arslantepe'nin Karadeniz havzası ve Kafkasya ile doğrudan temas kurduğunu, dolayısıyla uzun mesafeli ticaret ağlarına entegre olduğunu ortaya koymaktadır. Obsidyenin Göllüdağ, Bingöl, Pasinler, Nemrut, Sarıkamış ve Artani gibi farklı kaynaklardan sağlanması ise, bu ağ içinde Arslantepe'nin aktif ve merkezi bir rol üstlendiğini göstermektedir (Restelli, 2020: 105).

Arslantepe'nin VII. evresine ait yerleşim planlaması, toplumsal hiyerarşinin mekânsal düzeyde belirginleştiği bir yapıyı yansıtmaktadır. Seçkin grupların konutlarıyla birlikte iki tapınak ve anıtsal kamusal kompleksin aynı alanda bulunması, bu mekânların hem dini hem de ekonomik işlevler üstlendiğini göstermektedir. Zanaat üretimi ve ürün depolama faaliyetleriyle ilişkili bu yapılar, merkezi bir yönetim yapısına işaret etmektedir. Yerleşimde en iyi korunmuş örneklerden Tapınak C, üç bölümlü plan düzenine sahiptir. Benzer bir planın Tapınak D için de geçerli olduğu düşünülmektedir (Restelli, 2020: 106).

C Tapınağı, 400 m²'yi aşan yüzölçümüyle, höyüğün uç kısmına yakın, D Tapınağı'nın karşısına denk düşen bir konuma inşa edilmiştir. Anıtsal bir görünüm kazandırmak amacıyla görkemli bir taş temel üzerine yerleştirilen bu yapı, ovanın geniş kesimlerinden dahi rahatlıkla görülebilecek bir görsel hâkimiyet sunmaktadır. Tapınak, yaklaşık 800 yarı işlenmiş taş levhadan oluşan anıtsal bir platform üzerine oturtulmuştur. Zamanla çeşitli müdahaleler ve tahribatlara maruz kalmış olsa da C Tapınağı dört kapılı ve üç ana mekândan oluşan tipik Mezopotamya plan şemasını korumaktadır. Bu mimari düzenleme, yapının yalnızca seçkin bir zümreye değil, geniş halk kitlelerine açık törenlere veya dini ritüellere hizmet ettiğine işaret etmektedir. Arkeolojik bulgular, burada gerçekleştirilen ana faaliyetin törensel nitelikli bir gıda dağıtımını olduğunu göstermektedir. Bu yorumu destekleyen en önemli kanıt, standardize edilmiş biçimlerde ve büyük

miktarlarda üretilmiş çanakların varlığıdır. Söz konusu kaplar, kitlesel tüketimi mümkün kılan kurumsal organizasyonlara işaret etmektedir (Frangipane, 2012: 20-25; Frangipane, 2020: 76,77).

Arslantepe’de Mezopotamya mimari geleneğine özgü üç parçalı plan düzenlemesi yalnızca iki yapıda uygulanmıştır. Bunlardan C Tapınağı kesin biçimde bu plan tipine sahiptir. D Tapınağı ise büyük olasılıkla benzer bir şema doğrultusunda inşa edilmiştir. Her iki yapı da Arslantepe VII. evresinin son safhasına, Mezopotamya kronolojisinde Geç Kalkolitik 4 (MÖ 3500–3400) Dönemi’ne tarihlenmektedir. Bu durum, söz konusu tapınakların biçimsel düzeyde Mezopotamya modeline bir öykünme niteliği taşıdığını göstermektedir. Bununla birlikte, önceki evrelerde seçkinlere ait konutların mekânsal organizasyonu ve işlevsel nitelikleri, Arslantepe’de ortaya çıkan siyasal otoritenin dışsal etkilerden ziyade yerel ve köklü toplumsal dinamiklere dayanmaktadır. Seçkin sınıfın meşruiyeti ve kurumsal gücü, Mezopotamya merkezli bir modelin pasif bir alıcılığından çok, yerel düzeyde gelişen özgün örgütlenme biçimlerine dayanmaktadır. Nitekim günlük yaşamda da bu özgünlük izlenebilmektedir. Seramik üretimi, metal işçiliği ve oyma sanatları gibi zanaat dallarında belirgin bir yerel üretim geleneği gözlemlenmektedir. Bu durum, Arslantepe'nin kültürel ve ekonomik açıdan özerk bir gelişim çizgisine sahip olduğunu göstermektedir (Frangipane, 2020: 77).

Avlunun güneydoğu köşesinde yer alan ve plan özellikleri açısından “huzura kabul” amaçlı Bina 37 ile benzerlik gösteren B Tapınağı, kült faaliyetleri için tahsis edilmiş özel bir yapıdır. Ancak bu yapıda gerçekleştirilen etkinliklerin, toplumun tamamına değil, yalnızca belirli bireylere yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Büyük odaya doğrudan bir girişin bulunmaması, erişimin sınırlı olduğunu gösterirken; az sayıda seri üretim çanak ve alışılmadık derecede fazla sayıda yetişkin sığır kemiği, törensel yemeklerin dar bir kesime sunulduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, halkın kolektif dini törenlerden dışlanmaya başladığını ve dini alanların seçkin gruplar tarafından kontrol edilmeye başladığını düşündürmektedir. Böylece söz konusu yapı, kutsallıktan ziyade siyasi temsilin ön plana çıktığı, yöneticinin görünür olduğu ve açık bir dini ritüel olmaksızın sembolik hareketlerin gerçekleştiği bir mekân halini almıştır (Frangipane, 2020).

Arslantepe’deki tapınak yapıları, nişli duvar düzenlemeleri, farklı mimari biçimleri ve zengin süsleme programlarıyla öne çıkmaktadır. Bu yönleriyle Yukarı Mezopotamya’daki Tell Brak ve Hammam et-Turkman gibi merkezlerle olduğu kadar, Güney Mezopotamya’daki erken dönem yerleşimlerden Eridu ile de belirli biçimsel ve

işlevsel benzerlikler sergilemektedir. Bu yapılar, toplulukları bir araya getiren büyük ölçekli tören yemeklerinin düzenlendiği; ritüellerin, kolektif kimliğin ve toplumsal temsillerin sahnelendiği mekânlar olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan ritüelleştirilmiş tüketim biçimleri, hem kolektif kimliğin inşasına katkı sunmuş hem de seçkin sınıfın ayrıcalıklı konumunu görünür ve kabul edilebilir kılmıştır. Bu bağlamda Arslantepe, Geç Kalkolitik Mezopotamya'nın karakteristik sosyal, siyasal ve ekonomik dinamiklerini yansıtan özgün bir merkez niteliği taşımaktadır. Yerleşim, yalnızca bölgesel etkileşimlerin bir ürünü olmakla kalmayıp, aynı zamanda bu kültürel evrenin temel ilkeleriyle örtüşen, onları yerel bağlamda yeniden biçimlendiren bir gelişim süreci sergilemiştir. Dolayısıyla Arslantepe, bölgesel geleneklerden sapma gösteren bir istisna değil; aksine, söz konusu gelenekleri içselleştiren ve kurumsallaştıran bir odak olarak değerlendirilmelidir (Restelli, 2020: 106).

Yaklaşık MÖ 3400 dolaylarında tapınakların terk edilmesinin ardından, Arslantepe'de Mezopotamya kronolojisinde Geç Kalkolitik 5 (LC5) evresine karşılık gelen VI A tabakasında siyasal erk yapısında köklü bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Bu dönüşüm, yalnızca kurumsal yapıların işlevsel değişimiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda seçkinlere ait konutların mekânsal konumlanması ve kamusal alanla kurduğu ilişkide de belirgin biçimde kendini göstermiştir. Önceki tapınakların bulunduğu alana inşa edilen yeni konutlar, artık doğrudan kamusal mekânla bağlantılı hale gelmiştir. Artık bütün etkinliklerin tek bir büyük tapınak ya da törensel yapıda gerçekleştiği bir düzen söz konusu değildir. Bunun yerine, höyüğün yamacı boyunca teraslar halinde yerleştirilmiş, işlev ve biçim bakımından farklılık gösteren, birbirine bağlı bir dizi yapıdan oluşan bir kompleks söz konusudur (Frangipane, 2012: 27; Frangipane, 2020: 79).

Bu dönemin odak noktasını oluşturan anıtsal Bina 37, önceki tapınak yapılarından daha küçük olmakla birlikte, kült ya da dinsel işlevlerden arındırılmış seküler bir karaktere sahiptir. Yapının içinde yer alan, sınırlı halk erişimine imkân tanıyan küçük bir oda ile bu odaya açılan yükseltilmiş platform ve taş kaideler, erk sahibinin halk önünde temsili bir konumda yer aldığına işaret etmektedir. Yapıda bulunan ardış kalıntıları, muhtemelen taşınabilir bir tahtın parçalarıdır. Bina girişine yalnızca dar ve kontrollü bir geçişle ulaşılabilmesi, yapının erişiminin sınırlı tutulduğunu ve yalnızca yetkili bireylerin girişine açık olduğunu göstermektedir. Bu mimari düzenleme, söz konusu yapının seçkin konutları ile kamusal alan arasında bir arayüz işlevi gördüğünü ve yöneticinin halkla temasını ritüelleştirilmiş bir çerçevede gerçekleştirdiğini düşündürmektedir. Bu tür mekânsal organizasyon, MÖ III. binyılda Mari ve Ebla saraylarında gözlemlenen, hükümdarın geniş

bir avlu önünde halk karşısında temsil edildiği sahnelerle yapısal benzerlik arz etmektedir. Bu bağlamda Bina 37, erken bürokratikleşme ve kamusal temsiliyetin sahnelendiği seküler mimarinin erken örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir (Frangipane, 2020: 79).

Arslantep'e'de Bina 37 etrafında şekillenen bu yeni kamusal mimari, kutsal alanların ön planda olduğu önceki tapınak merkezli yapının yerini, siyasi gücün dünyevileştirildiği ve görselliğin merkezi bir rol oynadığı bir temsil düzenine bırakmıştır. Bu dönüşüm, erken devlet biçimlerinin karakteristik özelliklerinden biri olan, otoritenin bireyselleşmesi ve mekânsal olarak somutlaştırılması süreciyle örtüşmektedir. Bu durum, Mezopotamya'nın güneyindeki Uruk ve Erken Hanedanlık Dönemi'ne ait saray kompleksleriyle doğrudan biçimsel bir benzerlik taşımasa da işlevsel açıdan yönetsel meşruiyetin kamusal temsille güçlendirildiği benzer süreçleri yansıtmaktadır.

3.3. TEPE GAWRA

Tepe Gawra, Yukarı Zab Nehri'nin kuzeyinde yer alan dağ etekleri bölgesinin sınırında, Musul'daki Dicle Nehri'nin yaklaşık 12 kilometre doğusunda konumlanmaktadır. Yerleşim, yağmurla beslenen tarıma elverişli bir düzlük üzerinde kurulmuş olup, yıl boyunca güvenilir iki su kaynağına yakındır. Ayrıca, avcılık ve evcil hayvan otlatmaya uygun tepelik bir bölgeye geçiş noktasında bulunması, bölgenin stratejik önemini artırmaktadır (Rothman, 1993: 164, 165).

Tepe Gawra'da XX. ila XV. tabakalara ait yerleşim katmanları, genel olarak fazla farklılaşmamış bir köy yerleşimi izlenimi vermektedir. Bu evrelerde tespit edilen tapınaklar, genellikle üç bölmeli plan düzenine sahiptir. Ancak dış cephesi nişlerle bezeli ya da iç mekânda T biçimli plana sahip kimi yapılar her zaman doğrudan tapınak işlevi üstlenmemiştir. Bu nedenle, yalnızca mimari plan özelliklerine dayanarak yapıların işlevini belirleme konusunda dikkatli ve temkinli bir yaklaşım benimsenmesi gerekmektedir (Rothman, 1993: 165).

Tepe Gawra'daki mimari yapılar, işlevsel yorumları açısından araştırmacılar arasında hâlen tartışmalıdır. Bu yapılardan bazılarının tapınak olarak mı yoksa seçkin bir aileye ait konut olarak mı kullanıldığı henüz kesinlik kazanmamıştır. Bu belirsizlik, yapıların mimari karakteristiklerinin Mezopotamya'daki geleneksel tapınak anlayışıyla tam anlamıyla örtüşmemesinden kaynaklanmaktadır. Mezopotamya'nın diğer şehirlerinde sıklıkla karşılaşılan, yüksek tepeler üzerine inşa edilen tapınak mimarisi, Tepe Gawra'daki örneklerde görülmemektedir. Bu durum, söz konusu yapıların alışılmışın dışında bir işlev

veya anlam taşıyor olabileceğini düşündürmektedir. Öte yandan, bu yapılarla mekânsal olarak ilişkili mezarlarda zenginlik göstergesi ürünlerin olması seçkinlerin varlığına ve söz konusu mimari kompleksin yalnızca dini bir merkez değil, aynı zamanda siyasal ya da temsili bir işlev üstlenmiş olabileceğini düşündürmektedir (Aktürk, 2020: 26).

Obeyd Dönemi'nin sonlarına gelindiğinde, Tepe Gawra'nın artık yalnızca kendi içine kapalı bir tarım topluluğu olmaktan çıktığı görülmektedir. XIII. tabakaya ait tapınaklar aynı dönemde değil, art arda inşa edilmişlerdir ve bu yapılar yerleşimin toplumsal ve dini yapısında belirgin bir dönüşümün göstergesi olarak değerlendirilebilir (Rothman, 1993: 165; Rothman, 2002: 59; Frangipane, 2015: 3).

Söz konusu yapıların ölçeği, bu mekânların yalnızca yerel topluluğa değil, daha geniş bir nüfusa hizmet ettiğini düşündürmektedir. Böyle bir merkezin varlığı ise, teorik olarak, yapıların inşasında görev alacak iş gücünün örgütlenmesini ve bu yapılarda işlev üstlenecek dinî ya da toplumsal uzman kişilerin geçiminin sağlanmasını zorunlu kılmaktadır. Bununla birlikte, bu tür yapıların inşası ve sürdürülebilirliği, çok merkezli bir yerleşim düzeninin çekirdeğini oluşturabilecek bir organizasyon yapısının varlığını ve bu süreci yönetecek veya farklı grupların yetkilendirilmesini mümkün kılan bir toplumsal yapılanmayı da işaret etmektedir (Rothman, 1993: 165). Bu tür bir organizasyonun varlığına işaret eden en önemli kanıtlardan biri, XIII. tabakada bulunan bir kuyuda yoğun biçimde ele geçen mühür baskılarıdır. Araştırmacıların da vurguladığı üzere, mühürler ve onlarla ilişkili kil baskı sistemi, yazı öncesi dönemde idari koordinasyon ve denetimin temel araçları arasında yer almaktadır (Rothman, 1993: 165).

Benzer biçimde, tapınakların yalnızca Tepe Gawra'ya özgü bir olgu olmadığı, Obeyd ile Geç Kalkolitik 1 (LC1) ve 2 (LC2) evrelerine tarihlenen pek çok diğer yerleşimde de görüldüğü anlaşılmaktadır. Qalinj Agha, Nuzi ve Grai Resh gibi yerleşimlerde de tapınak yapılarının varlığı belgelenmiştir. Bu durum, seyrek yerleşimli dağ eteği bölgeleri ile Doğu Cezire genelinde, dinsel ritüellere dayalı çok sayıda küçük topluluk merkezinin oluştuğunu göstermektedir (Rothman, 2002: 59).

Buna karşın, Tepe Gawra'nın XII. tabakasında herhangi bir tapınak yapısına rastlanmamıştır. Ancak höyüğün henüz kazılmamış kesimlerinde benzer bir yapının bulunma olasılığı göz ardı edilmemelidir. Tepe Gawra XII tabakasının kalıntıları, aynı plana sahip, büyük olasılıkla iki katlı ve paralel dizilimde inşa edilmiş bir dizi büyük yapı ile tanımlanmaktadır. Bu yapılar arasında en dikkat çekici olan ve literatürde “Beyaz Oda

Yapısı” olarak anılan 42 numaralı yapıdır. Yapının iç mekânında bir tanur tipi ekmek fırını, gürz başı, taş sapan mermisi, kulübe biçimli heykelcik, büyük ölçekli depolama kapları ile küçük servis kapları, kişisel süs eşyaları, birkaç kirmen ağırlığı ve bir mühür tespit edilmiştir. Ayrıca, yapıya bitişik konumlanan atık alanında çok sayıda mühür baskısı ele geçirilmiştir. Bu buluntular, 42 numaralı yapının yalnızca dinî amaçlara hizmet eden bir yapı olmanın ötesinde, belirgin bir kamusal işleve de sahip olduğunu güçlü biçimde ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, yapının kuzey kesiminde yer alan küçük odalarda ve açık çalışma avlularında da çok sayıda zanaatkârlığa yönelik alet bulunmuştur. Tarımsal faaliyete ilişkin kanıtlar ise sınırlıdır. Bunlar arasında çoğunluğu obsidyen, biri çakmaktaşıdan yapılmış birkaç bıçak yer almaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde, XII. tabaka yerleşimi, yerel kaynaklara yün, keten ve ağaç gibi hammaddelere dayalı üretimin gerçekleştirildiği bir zanaat merkezi görünümü sergilemektedir. Ancak bu işlevsel yapılanma, XI. evrede gözlemlenen düzeyde biçimsel ve mekânsal açıdan düzenli değildir (Rothman, 1993: 167).

Bu bağlamda “Beyaz Oda Yapısı” da dâhil olmak üzere her birinde, geleneksel Anadolu salon planına benzer geniş bir orta oda yer almaktadır. Söz konusu yapılar, çok işlevli kullanım alanları olarak değerlendirilmekte olup, içlerinde yemek hazırlama, zanaatkârlığa yönelik üretim ve tarım faaliyetlerine ilişkin araçların yanı sıra, dini nitelik taşıyan nesnelere dair bulgular da ele geçirilmiştir. Ayrıca, bu yapıların tabanlarının altına yerleştirilmiş çok sayıda mezar, özellikle bebek ve küçük çocuk definlerinin yoğunluğu bakımından dikkat çekicidir. Bu durum, Tell Madhhur ve Tell Abada gibi diğer Geç Obeyd Dönemi yerleşimlerinde de gözlemlenen, geniş aile yapısına sahip konut geleneğinin Tepe Gawra XII tabakasında da varlığını sürdürdüğüne işaret etmektedir (Rothman, 2002: 59).

Tepe Gawra XII tabakasını yalnızca bir köy yerleşiminden daha ileri bir toplumsal ve ekonomik örgütlenme düzeyine işaret eden iki temel unsur dikkat çekmektedir. Birincisi, iki büyük yapının muhtemelen tahıl ambarı işlevi üstlendiği anlaşılmaktadır. Bu yapılarda mühürler ve kırık mühür baskıları tespit edilmiştir. İkincisi ise, yapıların giriş bölümlerine yakın konumlanan odalar dizisi ile bu bölmelerin arkasında yer alan ve küçük depolarda saklanan zanaat ürünlerinin tasnifine yönelik olduğu düşünülen bölmeli alanlardır. Bu alanlarda bulunan mühürlerin dağınık halde bulunmuştur. Bu durum, merkezi tahıl depolamasının yanı sıra, maddi değer taşıyan ya da işlevsel nitelikteki ürünlerin esasen tüketim amacıyla değil, höyük dışına yönelik değişim ve ticaret amacıyla üretildiğini düşündürmektedir. Özellikle dikkat çekici olan, bu değişim mallarının üretiminde kullanılan hammaddelerin büyük kısmının oldukça uzak bölgelerden tedarik edilmiş olmasıdır. Altın,

obsidyen, klorit (yumuşak taş) ve lapis lazuli gibi malzemeler, uzun mesafeli ticaret ağlarının varlığına işaret etmektedir (Rothman, 2002: 59; Arslantaş, 2013: 10-12).

XII. tabakaya ait buluntu kataloğunun incelenmesi sonucunda, en dikkat çekici unsurlardan biri çok sayıda kirmen ağırlığının varlığıdır. Mühürler ve mühür baskıları dışında tespit edilen toplam 419 nesne arasında 72 adet kirmen ağırlığı yer almakta olup, bu sayı tüm buluntuların yaklaşık %17'sini oluşturmaktadır. Kirmen ağırlıkları, höyüğün güneydoğu kesiminde belirgin bir yoğunluk göstermekte ve üç bölmeli plan düzenine sahip 21 ve 26 numaralı yapılarla doğrudan ilişkilendirilmektedir. Ayrıca, bu yapıların yakın çevresinde dokuma, deri işçiliği ve ahşap işçiliğine yönelik çeşitli el aletlerinin baltalar, bizler ve oluk kenarlı kaplar gibi yoğun bir şekilde bulunmuş olması, söz konusu mekânların belirli üretim faaliyetlerine odaklanan işlevsel alanlar olarak değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır (Rothman, 1993: 167).

Tepe Gawra'nın XII tabakası, yanmış bir durumda ortaya çıkarılmıştır. Bu tabakaya ait sokak seviyesinde, sırtlarına taş saplanmış insan bedenleri bulunmuştur. Benzer şekilde, "Yuvarlak Ev" olarak adlandırılan yapı ile yerleşimin önemli bir bölümü de XIA tabakasının sonunda yangına maruz kalmıştır. Bu bulgular, Gawra'nın son Obeyd, LC1 ve erken LC2 dönemlerindeki işlevsel uzmanlaşma düzeyi ve artan toplumsal öneminin, yerleşimin yok oluşuna neden olan bir rekabet ve çatışma ortamını beraberinde getirdiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Mekânsal planlama ve işlevsel uzmanlaşma bakımından XII ve XIA/B tabakaları arasında önemli yapısal süreklilik gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, XIA tabakasında, Tepe Gawra'da ilk kez küçük ölçekli konutların görülmeye başlanması dikkat çekici bir gelişme olarak değerlendirilmektedir (Rothman, 2002: 59).

MÖ V. binyılda Kuzey Mezopotamya ve çevresinde gözlemlenen kültürel dönüşüm, yalnızca maddi kültür yenilikleriyle sınırlı kalmayıp, yerleşim düzeni ve toplumsal örgütlenme biçimlerinde de köklü bir yeniden yapılanmayı beraberinde getirmiştir. Bu dönemde, Güney Mezopotamya kökenli unsurların özellikle seramik türleri, mimari formlar ve sembolik anlam taşıyan objelerin kuzeye doğru yayılımı, bölgedeki yerel yapıların dönüşümünü tetiklemiş; sonuçta yeni bir sosyal morfoloji ortaya çıkmıştır. Bu değişim sürecinin en iyi belgelenmiş örneklerinden biri, Yukarı Mezopotamya'nın doğu kesiminde yer alan ve arkeolojik olarak kapsamlı biçimde incelenmiş olan Tepe Gawra yerleşimidir. Tepe Gawra'da ortaya çıkarılan mimari düzenlemeler, güneydeki yerleşim modelleriyle güçlü benzerlikler taşımaktadır. Ancak bu mimari yenilikler yalnızca biçimsel değil, aynı zamanda toplumsal yapının yeniden kurgulanmasına işaret etmektedir. Geleneksel yuvarlak

planlı evlerin yerini alan çok odalı, dikdörtgen planlı ve üç parçalı (tripartite) büyük yapılar, yalnızca mekânsal ölçek bakımından değil, işlevsel anlamda da daha karmaşık bir konut modelini temsil etmektedir. Bu yapılar, büyük olasılıkla geniş aile yapılarının barındığı ve hane içi üretim ile tüketimin merkezileştiği sosyal birimler olarak işlev görmüştür. Konutların sınırlarının belirgin biçimde tanımlanması ve açık alanların artık ortak üretim ya da kolektif faaliyet alanı olmaktan çıkarak, daha çok haneler arası ayrımı vurgulayan simgesel sınırlar hâline gelmesi, toplumsal örgütlenmede “aile” biriminin merkezî konum kazandığını göstermektedir. Bu durum, daha önceki dönemlerin göreceli eşitlikçi yapılarından farklı olarak, sosyal ilişkilerin hane temelinde yeniden yapılandığı, ekonomik işlevlerin özelleştiği ve mekânsal organizasyonun toplumsal aidiyete göre biçimlendiği yeni bir yerleşim düzenine işaret etmektedir (Arslantaş, 2013; Frangipane, 2015).

Yerleşimde toplumsal ve ekonomik karmaşıklığın evriminde bir sonraki önemli aşama, XI/XA tabakasının XI evresinde gözlemlenmektedir. Bu dönemde büyük ölçekli bir tapınak inşa edilmiştir ve dikkat çekici biçimde, tapınağın girişi kentin içine değil, doğu yönündeki kırsal alanlara ve tepelere bakmaktadır. XII ve XIA/B tabakalarında belgelenmiş olan ip eğirme, kumaş dokuma, taş alet yontma, ahşap oyma ve küçük kil nesne üretimi gibi zanaatkârlık faaliyetleri XI/XA evresinde de devam etmiştir (Bkz: Şekil 12, 13, 14). Ancak bu dönemde söz konusu faaliyetlerin mekânsal olarak merkezileştirildiği görülmektedir. Ahşap işçiliği, dokuma ve küçük dini nesne üretimi için ayrı atölye yapıları ya da özel işlevli mekânlar düzenlenmiştir. Bu durum, üretim süreçlerinin uzmanlaşma düzeyini ve örgütlenme kapasitesini yansıtmaktadır. Ayrıca, büyük olasılıkla yönetsel işlevlere hizmet eden bir kamusal yapı da inşa edilmiştir. Yerleşim ölçeğinde konut mimarisi de önemli bir değişim geçirmiştir. XI evresinde, XII tabakasında görülen çok odalı geniş aile konutları ortadan kalkmış; onların yerini küçük ölçekli yapılar almıştır. Bu değişim, önceki konut tipolojisinin dönüşerek kamusal yapılarla biçimsel bir yakınlık kazandığını ve yerleşimde mekânsal organizasyonun yeni bir düzene evrildiğini göstermektedir (Rothman, 2002: 59).

Bu evrede en dikkat çekici unsur ise, mühür ve mühür baskılarının dağılımının neredeyse yalnızca söz konusu uzmanlaşmış yapılarda yoğunlaşmış olmasıdır. Tapınakta kullanılan mühürlere ilişkin veriler, yönetsel yapılarda ve zanaat atölyelerinde kullanılan mühürlerden belirgin biçimde farklılık göstermektedir (Rothman, 1994b; Arslantaş, 2013). Bu durum, üretim ve yönetim süreçlerinin kurumsal düzeyde ayrılmaya başladığını ve farklı mekânsal alanlarda farklı idari kontrol mekanizmalarının işlediğini ortaya koymaktadır.

XI A evresinde, yoğun ve bitişik yapı düzeni içerisinde, yalnızca tek bir örnekle temsil edilen üç parçalı büyük bir ev dikkat çekmektedir. İç duvarları kırmızıya boyanmış olan bu yapı, cephede çıkıntı yapan yan uzantılarıyla tapınak tipi mimarinin ilk örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir ve bu özellik, daha sonraki düzeylerde de tekrarlanarak Tepe Gawra'ya özgü bir mimari tarz haline gelmiştir. Bu yapının taban altına yerleştirilmiş çocuk mezarları, XII. tabakasında gözlemlenen defin uygulamalarıyla süreklilik göstermektedir. Yapının çevresinden çıkarılan çok sayıda çocuk mezarı, onu söz konusu yapının hemen yanında yer alan ve duvar kalınlığı ile mimari gösterişi bakımından sıradan konutlardan ayrılan bir diğer yapı ile “önderin evi” olarak tanımlanan büyük evle ilişkilendirmekte ve dinsel-törensel işlevlerin bu önder figürüyle bütünleştiğini göstermektedir. Tüm bu bulgular bu iki yapının çok işlevli bir kompleks oluşturduğunu düşündürmektedir. Bu evredeki en dikkat çekici unsurlardan biri ise, simetrik planlı odalara sahip büyük ölçekli çembersel bir yapının varlığıdır. Her ne kadar bu yapının yalnızca bir odasında tahıl kalıntılarına rastlanmış olsa da söz konusu yapının yalnızca bir ambar işlevi gördüğünü söylemek mümkün değildir. İçerisinde sınırlı sayıda *cretula* ve *token* bulunmuş olması da bu yapının doğrudan idari amaçlı bir merkez olduğunu göstermek için yetersizdir (Bkz: Resim, 38). Bununla birlikte, araştırmacılar tarafından, bu yapının tehlike anında sığınak işlevi görebilecek bir mekân olarak da kullanılmış olabileceği olasılık dahilinde değerlendirilmektedir (Frangipane, 2002: 180-183). Diğer yandan küçük yan odalardan birinde bulunan toplu *cretula* örnekleri, daha önce XIII. düzeyde olduğu gibi, törensel faaliyetlerin yönetim denetiminde mal dağıtımıyla birleştiğini düşündürmektedir. Ancak *cretula* ve mühürlerin farklı alanlarda da bulunması, bu işlevlerin yerleşme genelinde dağıldığını göstermektedir (Frangipane, 2002: 183).

Tepe Gawra X ve IX tabakaları, yerleşimdeki yöneticilerin toplumsal ve ekonomik stratejilerinde yeni bir evreyi temsil etmektedir. XII ve XIA/B tabakalarında tahıl depolaması ile lüks malların üretimi, XI/XA evresinde ise zanaatkârlık ve dinî faaliyetlerin merkezîleşmesi öne çıkarken, X ve IX tabakalarında bu odaklanma büyük ölçüde dinî yapılara yönelmiştir. Zanaatkârlık faaliyetleri höyük üzerinde varlığını sürdürmekle birlikte, bu dönemde daha dağınık ve merkezi olmayan biçimde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu evrede yerleşime tapınak yapıları ve büyük ölçekli bir idari yapı egemen olmuştur. Özellikle dikkat çekici olan, Tepe Gawra X. tabakasına ait mezarlarda toplumsal tabakalaşmanın en belirgin arkeolojik izlerinin bu dönemde ortaya çıkmasıdır. Yönetimsel

faaliyetlerin kalıntıları da kentin iki ana işlevi etrafında yoğunlaştığını göstermektedir: dinî ve idari merkezileşme (Rothman, 2002: 59).

MÖ IV. binyılın ilerleyen safhalarına tarihlenen Tepe Gawra tabakaları, arkeolojik belgelenme açısından oldukça zengin ve daha ayrıntılı biçimde anlaşılabilen dönemleri temsil etmektedir. Bu katmanlar, yerleşimin çevresindeki farklı ekolojik bölgelerden sağlanan kaynakların sistemli biçimde değerlendirilmesine dayalı olarak gelişmiş, yerel ölçekli bir siyasal örgütlenmenin varlığına işaret etmektedir. Bununla birlikte, aynı dönemde, kültürel düzlemde Güney Mezopotamya'daki Uruk etkilerine karşı bilinçli bir mesafe koyma ve hatta bu kültürel etkileşimi çeşitli düzeylerde reddetme yönelimlerinin de belirginleştiği görülmektedir (Rothman, 1993: 166).

3.4. DEĞİRMEN TEPE

Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Malatya il sınırları içerisinde yer alan Değirmentepe Höyüğü, Karakaya Barajı'nın inşası öncesinde gerçekleştirilen sistematik kurtarma kazıları kapsamında ele alınmış önemli bir yerleşim alanıdır. Değirmentepe'deki arkeolojik kazılar, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı ile iş birliği içerisinde, Hacettepe Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Ufuk Esin başkanlığındaki bir ekip tarafından, 1978–1986 yılları arasında yürütülmüştür.

Değirmentepe Höyüğü'nde yürütülen arkeolojik kazılar, bölgenin Kalkolitik Dönem yerleşim tarihine dair önemli veriler sunmaktadır. Ele geçen seramik buluntular, dönemin maddi kültürünün anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu tabakalarda en yaygın mal grubu, Coba tipi kaplar ile Obeyd tipi boya bezekli çanak çömlektir. Obeyd tipi seramikler, genellikle açık renkli zemin üzerine siyah, kırmızı veya kahverengi boya ile uygulanmış geometrik desenler ve stilize bitki motifleriyle süslenmiştir (Esin, 1981: 39). Obeyd seramiklerinin varlığı, yerleşimin Güney Mezopotamya ile kültürel temas içinde olduğunu ve Obeyd kültürünün karakteristik özelliklerinin Değirmentepe'de de benimsendiğini göstermektedir. Obeyd tipi seramiklerin benzer örnekleri, Güney Mezopotamya'da Eridu, Ur, Tell Uqair gibi merkezlerde ve Kuzey Mezopotamya'da Tepe Gawra, Tell Zeidan ve Tell Abada gibi yerleşimlerde de belgelenmiştir (Frangipane, 2002: 131-169). Bunların yanında, daha az sayıda olmakla birlikte, koyu yüzlü açıkli seramikler ile kırmızı parlak astarlı ve açık renk hamurlu kaplar da tespit edilmiştir. Bu tür seramikler, teknik özellikleri bakımından farklı üretim geleneklerine işaret etmekte olup, yerel üretimle birlikte bölgesel ya da uzak ticaret

ilişkilerini de yansıtmaktadır. Ayrıca, sınırlı sayıda da olsa Karaz mallarından yapılmış kapların varlığı, Doğu Anadolu ve Trans-Kafkasya ile muhtemel kültürel etkileşimleri gündeme getirmektedir. Bu çeşitlilik, Değirmentepe’de hem yerel seramik üretiminin gelişmişliğine hem de yerleşimin geniş bir kültürel etkileşim ağına dâhil olduğuna işaret etmektedir. Seramik formlarındaki çeşitlilik ve bezemelerdeki sembolik unsurlar hem işlevsel kullanım alanlarını hem de sosyal, ekonomik ve ritüel bağlamdaki rollerini ortaya koymaktadır (Esin, 1981: 39, Ünsal, 2006).

Değirmentepe Höyüğü’nde yürütülen arkeolojik kazılarda özellikle 17 ve 18 numaralı F açmalarında yapılan stratigrafik incelemeler sonucunda, Kalkolitik Dönem’e tarihlendirilen üç kültürel tabaka tanımlanmıştır. Bu tabakalarda ortaya çıkarılan mimari kalıntılar, Değirmentepe’nin Kalkolitik katmanlarının mimarlık tarihi açısından dikkat çekici bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Söz konusu yapıların büyük çoğunluğu taş temel kullanılmaksızın, kalın kerpiç duvarlarla inşa edilmiş ve dikdörtgen planlıdır. Plan şemalarının çoğunlukla üç bölümlü ve simetrik olması, bu döneme özgü bir yapı anlayışını yansıtmaktadır. Birinci tabaka kapsamında, 17-F açmasında Y ve V olarak adlandırılan yapılar açığa çıkarılmıştır. İkinci tabakada ise, içerisinde yuvarlak planlı ve kubbeli bir fırın bulunan Al mekânı ile V mekânının güneyinde konumlanan, dörtgen planlı büyük bir fırın olan 146 numaralı yapı tespit edilmiştir. Buna ek olarak, 18-F açmasında N avlusu ve onun güneydoğusunda yer alan AN mekânı gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu buluntular, yalnızca konut mimarisine değil, aynı zamanda üretim faaliyetlerinin mekânsal organizasyonuna da ışık tutmaktadır. Ortada yer alan bir avlu ve bu avlunun her iki yanında simetrik şekilde dizilmiş yapılarla tanımlanan yerleşim düzeni, tipik Obeyd mimarisinin bölgedeki temsili açısından büyük önem taşımaktadır. Değirmentepe, mimari planlama, işlevsel ayrışma ve kültürel süreklilik bağlamında Kalkolitik Dönem yerleşmeleri arasında özgün bir konuma sahip olduğunu kanıtlamaktadır (Esin, 1981: 39, 40).

Kalkolitik tabakalarda ele geçen yontma taş buluntular, Değirmentepe yerleşiminin hammadde temini ve günlük işlevsel ihtiyaçları açısından önemli veriler sunmaktadır. Yerleşim yerinde yontma taş endüstrisi içerisinde çakmak taşı materyalin baskın olduğu görülmüştür. Obsidyen gibi daha nadir ve uzak kaynaklı taşlara ise sınırlı sayıda rastlanması, bölgenin hammadde erişim olanaklarını ve muhtemel ticaret ilişkilerini düşündürmektedir (Esin, 1981: 41).

Değirmentepe kazılarında ortaya çıkarılan en dikkat çekici buluntulardan biri, çok sayıda Obeyd Dönemi’ne ait mühür ve mühür baskılarıdır. MÖ V. binyıl boyunca kuzey

Mezopotamya'daki Obeyd yerleşmelerinde mühür ve *cretulalar*ın yaygın biçimde kullanılması, bu nesnelerin yalnızca idari işlevlerle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda değişen sosyo-ekonomik düzene uyum sağlayarak gündelik yaşamın bir parçası hâline geldiğini göstermektedir. Bu dönemde söz konusu malzemelerin kullanım alanı, kamusal çevrelerden çıkıp ev içi faaliyetlere kadar genişlemiştir. Yerleşimde çakmaktaşı işçiliğinin yanı sıra erken dönem bakır metallurjisi de belgelenmiştir. Ancak burayı özgün kılan en dikkat çekici unsur, mühür ve *cretulalar*ın görece yüksek yoğunlukta bulunmasıdır. Bu nesneler yalnızca belirli alanlara değil, evlerin geneline yayılmış durumdadır. Bu dağılım, yönetimin bazı malların dolaşımını hane düzeyinde denetlemeye yönelik bir mekanizma geliştirmiş olabileceğini düşündürmektedir. Kazı başkanı Ufuk Esin, bu bulgulara dayanarak, yerleşimin ticaretle ilişkili bir merkez işlevi görmüş olabileceğini öne sürmektedir (Frangipane, 2002; M. Özdoğan, 2020: 8). Bu buluntular, yalnızca yerleşimin ticaret ve idari işlevlerine ışık tutmakla kalmayıp, aynı zamanda Yakın Doğu'daki erken kurumsallaşma süreci açısından da son derece önemli veriler sunmaktadır.

Söz konusu mühürler, MÖ V. binyıl sonlarına tarihlenmektedir ve bu yönüyle, MÖ IV. binyılda Arslantepe gibi merkezlerde güçlü biçimde gözlenen karmaşık ekonomik ve bürokratik sistemlerin temellerinin çok daha erken dönemlerde atıldığını göstermektedir (Oates, 1993: 409; M. Özdoğan, 2020: 8). Bu mühür ve baskılar, bölgedeki mal dolaşımının denetlenmesi, mülkiyetin kayda geçirilmesi ve belki de ürünlerin standardize edilmesi gibi uygulamaların, basit değiş-tokuş ilişkilerinin ötesine geçerek örgütlü ve kurumsal nitelikler kazanmaya başladığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Değirmentepe, sadece Anadolu'nun değil, tüm Yakın Doğu'nun erken dönem yönetim ve ekonomik sistemlerinin anlaşılmasında kilit rol oynayan yerleşimlerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Kazılarda çok sayıda öğütme, vurma ve cilalama işlevi gören taş aletler de belgelenmiştir. Bu buluntular, yerleşimde tarımsal üretim, gıda işleme ve el sanatları gibi faaliyetlerin varlığına işaret etmektedir. Ayrıca, kireçtaşı ve steatitten yapılmış mühürler, yerleşimde sembolik iletişim ve muhtemel idari işlemlerin varlığını göstermektedir. Pişmemiş kilden üretilmiş bulla (mühür baskılı kil toplar) da önemli bir buluntu grubunu oluşturmaktadır. Bu bullalar üzerinde geometrik bezemelerin yanı sıra stilize edilmiş bitki motifleri, güneş sembolleri ve çeşitli hayvan figürlerine rastlanmıştır. Söz konusu motifler, dönemin sembolik dünyası, ritüel yaşamı ve belki de toplumsal hiyerarşisini yansıtan değerli veriler sunmaktadır. Buna karşılık, kemik alet buluntularının yok denecek kadar az olması,

ya bu tür malzemenin kullanımının sınırlı olduğunu ya da kemiklerin bozulmaya elverişli koşullar nedeniyle günümüze ulaşamadığını düşündürmektedir (Esin, 1981: 41).

3.5. TELL BRAK

Tell Brak, antik Nagar kenti olarak bilinen, kuzeydoğu Suriye'deki Habur Ovası üzerinde, Wadi Jaghjagh ve Wadi Radd'a komşu bir konumda, Irak ve Türkiye sınırlarına oldukça yakın bir konumda yer almaktadır. Söz konusu yerleşim, Kuzey Mezopotamya'nın en büyük antik yerleşim alanlarından biri olarak kabul edilmektedir (Oates, J. Oates ve McDonald, 1997; McMahon, 2013: 67).

Arkeolojik veriler, bu bölgede küçük ölçekli bir yerleşimin MÖ 6000 yılı gibi erken bir dönemde varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır. MÖ V. binyılın sonlarına gelindiğinde ise Tell Brak, Yakın Doğu'nun bilinen en erken kentleşmiş merkezlerinden biri hâline dönüşmüştür. Günümüzde höyük, yaklaşık 55 hektarlık geniş bir alanı kaplamakta ve 40 metreyi aşan bir yükseltiye ulaşmaktadır. Tell Brak, LC2 evresinde yaklaşık 50–55 hektarlık bir alanı kaplarken, LC3 Dönemi'nde bu alanın yaklaşık 130 hektara ulaştığı tespit edilmiştir. Söz konusu genişleme, kentsel büyüme ve mekânsal örgütlenme açısından erken kentleşme süreçlerinin önemli bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Tell Brak yerleşiminin büyümesinin nedeni muhtemelen bir göç dalgasından kaynaklanmıştır. LC2–3 evresinde Tell Brak, yaklaşık 5–7 hektarlık kasabaları, 2–3 hektarlık köyleri ve 1 hektardan küçük küçük yerleşimleri kapsamaktadır. Bununla birlikte, kazılar sonucunda açığa çıkarılan Geç Kalkolitik (GK) Dönem tabakalarının seviyelerine dayanarak, MÖ IV. binyılda höyüğün yüksekliğinin yaklaşık 15–20 metre civarında olduğu anlaşılmaktadır (Oates, 2005: 1; McMahon, 2013; McMahon, 2020: 299- 305).

Bu alandaki ilk sondajlar 1930 yılında Rahip Poidebard tarafından gerçekleştirilmiştir. Bölgedeki ilk sistematik kazılar, 1930'lu yılların sonlarında Sir Max Mallowan başkanlığındaki bir İngiliz arkeoloji heyeti tarafından, üç sezon boyunca gerçekleştirilmiştir. Mallowan'ın en dikkat çekici keşifleri, MÖ IV. binyıla tarihlenen Göz Tapınağı ile MÖ III. binyıl sonlarına tarihlenen Akad Dönemi'ne ait Naram-Sin Sarayı olmuştur. Alandaki yakın dönem araştırmaları ise 1976 yılında David Oates ve Joan Oates yönetiminde yeniden başlatılmıştır. Bu döneme ait en önemli keşifler arasında, Alan SS ile FS'de bulunan idari yapılar ve tapınaklar gibi yeni Akad Dönemi kamu yapıları yer alır (Oates, J. Oates ve McDonald, 1997; Oates, 2005: 1; McMahon, 2013: 67,68). 1994 yılından

itibaren Tell Brak'taki kazılarda farklı dönemlerde çeşitli alan sorumluları görev almıştır. Roger Matthews (1994–1996), yerleşimin daha önce araştırılmamış iskân evrelerini incelemiş ve mikromorfolojik çalışmalara katkıda bulunmuştur. Geoff Emberling ve Helen McDonald (1999–2004) ise, Alan TW'de MÖ IV. binyıl dizilimini genişletmiş ve Alan TC'de Akad öncesine tarihlenen büyük bir kamu yapısı ortaya çıkarmışlardır (McMahon, 2013: 68). McMahon'un bölgedeki çalışmaları ise 2006 yılında başlamıştır.

Söz konusu çalışmalar, Mezopotamya'daki höyük tipi yerleşimlerin oluşum süreçlerini daha iyi anlamamıza katkı sağlamaktadır. Nitekim bu tür höyükler, kerpiç mimarinin zamanla çökerek ardışık çamur tabakaları hâlinde birikmesi sonucu meydana gelen çok katmanlı arkeolojik alanlardır. Stratejik konumları ve kurak iklim koşulları nedeniyle, bu yerleşimlerin büyük kısmı uzun süreli iskân süreçlerine sahne olmuş ve çoğu, Orta Çağ'a ya da daha geç dönemlere kadar kesintisiz biçimde kullanılmıştır. Bu durum, erken dönem tabakalarına ulaşmayı ve söz konusu evreleri ayrıntılı biçimde araştırmayı güçleştiren başlıca etkenlerden biri olmuştur. Buna ek olarak, Kuzey Mezopotamya'da Erken Tunç Çağı'na (MÖ III. binyıl) ait iyi korunmuş ve net tabakalanmış kent materyalinin genel olarak sınırlı olması, bölgeye yönelik arkeolojik incelemelerde önemli bir boşluk yaratmıştır. Ancak Tell Brak'ın güney kesiminin MÖ III. binyılın sonlarında terk edilmiş olması, bu döneme ait kültürel birikintilerin doğrudan ve bozulmamış biçimde günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Bu özgün durum, Tell Brak'ı hem araştırma potansiyeli hem de arkeolojik değeri açısından ayrıcalıklı bir konuma taşımış ve araştırmacılara MÖ III. binyıla ait bir kenti detaylı biçimde inceleme fırsatı sunmuştur (Oates, J. Oates ve McDonald, 1997; Oates, 2005: 4).

Tell Brak'ın çalışma alanı olarak tercih edilmesinin ikinci nedeni, Sir Max Mallowan'ın burada, Agade Kralı Sargon'un torunu Naram-Sin'e atfedilen ve literatürde "Naram-Sin Sarayı" olarak anılan yapıyı keşfetmiş olmasıdır. Söz konusu "saray" gerçekte, oldukça sağlam biçimde tahkim edilmiş bir depo yapısıdır ve dış duvar kalınlığı yaklaşık 9 metreyi bulmaktadır. Şans eseri, Naram-Sin'in adı, burada kullanılan bazı kerpiçler üzerine mühürlenmiş olarak tespit edilmiştir. Bu durum, Tell Brak'ın aynı zamanda sıklıkla 'dünyanın ilk imparatorluğu' olarak tanımlanan Akad İmparatorluğu'nun bir taşra merkezini incelemek açısından önemli bir araştırma olanağı sunduğunu ortaya koymaktadır (Oates, 2005: 4).

Yerleşimin genel yapısı şu şekilde özetlenebilir:

- Yaklaşık 55 hektarlık yoğun iskanlı merkez höyük,
- Her biri 1–4 hektar büyüklüğünde ve merkez höyüğe 200–500 metre mesafede konumlanmış küçük çevre höyüklerden oluşan bir “halka”,
- Merkez ve çevre höyükler arasında düşük yoğunluklu iskân alanları.

Yerleşimin kronolojik evreleri ise şu şekilde sıralanmaktadır:

- LC5 (3400–3100 BCE): Geç Uruk
- LC4 (3600–3400 BCE): Orta-Geç Uruk
- LC3 (3900–3600 BCE): Erken-Orta Uruk
- LC2 (4200–3900 BCE): Erken Uruk
- LC1 (4400–4200 BCE): Geç Obeyd (McMahon, 2020:305).

LC3 evresinde Tell Brak çevresindeki yerleşim alanlarında önemli bir değişim yaşanmıştır. Yerleşimin kuzey ve batı bölgeleri büyük ölçüde terk edilirken, doğu ve güneydeki yerleşimler merkeze yaklaşmıştır. Ancak yerleşim yoğunlukla nehir vadilerinin karşı kıyılarında yoğunlaşmıştır. Bu nüfus hareketlerinin, Tell Brak’ın hızlı büyümesine doğrudan katkıda bulunduğu düşünülmektedir. Süreç, Uruk merkezli kentleşme dalgalarıyla paralellik göstermekte olup, yaklaşık 130 hektarlık yüzölçümüyle Tell Brak, bölgedeki en büyük ikinci yerleşimin 18 katı büyüklüğüne ulaşarak dönemin kentsel hiyerarşisinde belirgin bir üstünlük kazanmıştır. Tell Brak’ın 15 km’lik çevresindeki yerleşim sayısı LC2 Dönemi’nde 82 iken, LC3 Dönemi’nde 92’ye çıkmıştır (McMahon, 2013: 70; McMahon, 2020: 299, 300).

Tell Brak, Geç Kalkolitik 4 (MÖ 3500–3400) Dönemi’nde Uruk genişlemesiyle eşzamanlı olarak önemli ölçüde nüfus kaybına uğramıştır. Bu süreçte dış yerleşim tamamen terk edilmiş, merkez höyüğün birçok son GK3 tabakasında ise yangın izlerine rastlanmıştır. Aynı zamanda, yerel kültürel geleneklerin yerini Güney Mezopotamya’ya özgü unsurların almaya başladığı açıkça gözlemlenmektedir. Bu değişime örnek olarak, Göz Tapınağı’nın güneyli bir plana göre yeniden düzenlenmesi ve tapınağın muhtemelen Güney Mezopotamya kökenli Tanrıça İnanna’ya adanmış olması gösterilebilir. Yerleşim alanının bu denli küçülmesi, Tell Brak’ta Güney Mezopotamya etkisinin kentsel ekonomiyi istikrarsızlaştırmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu etki, kent sakinlerinin başka bölgelere yönelmesine yol açan olumlu fırsatlar ya da zorlayıcı dış taleplerin yarattığı olumsuz baskılar şeklinde gelişmiş olabilir. Alternatif olarak, aynı dönemde meydana gelen

küçük ölçekli iklim değişiklikleri veya çevresel zorlukların da bu nüfus kaybında rol oynamış olabileceği değerlendirilmektedir. Öte yandan, dış yerleşimde gerçekleştirilen sondaj ve kazılar, özellikle GK3 Dönemi'ne ait yerleşim genişlemesine ilişkin önemli veriler sunmuştur (McMahon, 2013: 70; McMahon, 2020: 305).

Diğer yandan Tell Brak merkez höyüğünün güney ucunda yer alan Göz Tapınağı, MÖ IV. binyıla tarihlenen Kuzey Mezopotamya'nın en belirgin dinsel yapılarından biri olarak öne çıkmaktadır. Arkeolojik bulgular, tapınağın birden fazla inşa evresinden geçtiğini göstermektedir. Bu evrelerin kesin kronolojisi tartışmalı olmakla birlikte, yapının gelişiminin Tell Brak'ın kentleşme süreciyle paralel bir seyir izlediği anlaşılmaktadır. TW Alanı'nda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda, MÖ geç IV. binyıldan erken III. binyıla tarihlenen 3. ila 10. seviyeler arasında, tahıl depolamaya yönelik erken mimari örnekler olarak değerlendirilen ve "ızgara yapıları" şeklinde tanımlanan bir dizi yapı tespit edilmiştir. Ayrıca, alanın batı kesiminde (alt açma) yürütülen çalışmalar sırasında, MÖ IV. binyılın ilk yarısına tarihlenen büyük ölçekli ve dikkat çekici bir kamu yapısı olan "Nişli Yapı" ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı, Geç Uruk Dönemi'ne ait kültürel yayılmanın etkilerinden önceki bir evreye ait olup, Göz Tapınağı'nın erken tabakalarıyla çağdaş kabul edilmektedir (Mallowan 1947; Emberling ve McDonald, 2001: 22,23)

TW açması ya da Nişli Yapı olarak adlandırılan bu alanın ilk inşa evresi, tüm yüzeyi kaplayan ince ve ayırt edici bir çakıl tabakasıyla stratigrafik olarak belirlenebilmektedir. Yapının temelleri, büyük boyutlu (46 x 25 x 8 cm) tuğlalar ve kalın çamur harcı kullanılarak inşa edilmiş daha erken duvarların üzerine oturtulmuştur. Bu erken evreye ait 1101 numaralı duvar, batı açması boyunca düz bir hat izlememekte, kuzey ve güneye uzanan eklentileri ile Nişli Yapı'nın iç avlusunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Avlunun duvarları, biri zemine kadar, diğeri ise zeminden yaklaşık bir metre yükseklikte sonlanan iki tip niş ve payanda ile süslenmiştir. Avlu içerisinde büyük boyutlu, kubbeli bir fırın ve pişirme amaçlı kullanıldığı düşünülen küçük kerpiç ocak sıraları belgelenmiştir. Üç ana avlu yüzeyini dolduran tabakalarda, yerel sap katkılı seramik örnekleri yoğun biçimde bulunmuştur. Avlunun doğusunda yer alan 5 numaralı odanın ise büyük olasılıkla depo işlevi gördüğü değerlendirilmektedir (Emberling ve McDonald, 2001:23; Emberling ve McDonald, 2003: 9). Yapının genelinde insitu eser bulunmaması, kullanım sonrasında tamamen boşaltıldığını ve kırmızımsı bir dolgu ile kapatıldığını göstermektedir; bu dolgu sayesinde duvarlar yer yer 1.5 metreye kadar korunmuştur. Çakıl temeli, niş ve payandalı cephe düzeni, özenle yapılmış sıva onarımları (bazılarında alçı sıva kullanımı) ve dolgu uygulaması, yapının sıradan bir

konut işlevinin ötesinde bir amaç taşıdığını göstermektedir. Mimari açıdan Eridu'daki "tapınak" yapıları ile benzerlikler taşımakla birlikte, bu dönemde kutsal ve seküler işlevlerin kesin bir ayrım gösterip göstermediği tartışmalıdır. Nişli Yapı'nın boyutları yaşam alanı olarak yetersiz olsa da içerdiği pişirme tesisleri büyük çaplı şöenlerin hazırlanmasına uygun görünmektedir. Dolayısıyla yapının bir tür kabul salonu olarak işlev gördüğü ve muhtemelen bir aşiret lideri ya da devlet görevlisinin ziyaretçilerini uzun oturma sekilerinde ağırladığı öne sürülmektedir. Nişli cephe de bu bağlamda tören düzeninin bir parçası olarak işlev kazanmış olabilir. Merkezi oda da benzer bir temsili kullanım taşımış olup, güney bölüme geçişin özel düzenlemelerle (bölme veya sandık) denetlendiği anlaşılmaktadır (Emberling ve McDonald, 2001:24; Emberling ve McDonald, 2003: 9).

Bu tür mekânsal ve işlevsel düzenlemeler, ritüellerin mimariye yansımalarını göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim benzer bir biçimde, Göz Tapınağı da ardışık dört ana inşa evresi üzerinden sınıflandırılmakta ve törenlerin zaman içerisindeki gelişimini takip etmeye imkân tanımaktadır. Göz Tapınağı, dört ana inşa evresine göre sınıflandırılmaktadır: İlk Kırmızı Evre, Gri Evre, Beyaz Evre ve Son Kırmızı Evre. Bu adlandırmalar yapıların karakteristik kerpiç ve sıva renklerine dayanmaktadır. Özellikle Son Kırmızı Evre'de görülen kil koni mozaik süslemeler, tapınağı biçimsel ve estetik açıdan Geç Uruk Dönemi'ne ait Eanna IV yapılarıyla ilişkilendirmektedir. Bu çerçevede, tapınağın son evresinin büyük olasılıkla Geç Kalkolitik 4–5 (GK4–5) Dönemi'ne, yani Güney Mezopotamya kaynaklı Uruk etkisinin Tell Brak'ta belirgin biçimde hissedildiği bir evreye tarihlendirilmesi mümkündür. Bununla birlikte, tapınağın ilk inşa evresi ve bu erken döneme özgü liderlik biçimlerinin, muhtemelen güneyli etkilerden önce gelişmiş olduğuna işaret etmektedir. Bu durum, Tell Brak'ta yerel topluluklar tarafından inşa edilen özgün bir dinsel yapının, daha sonraki kültürel etkileşimler sonucu işlevsel ve biçimsel dönüşüme uğramış olabileceğini düşündürmektedir (McMahon, 2020: 309, 310).

Tell Brak'ın güney höyük yamacında konumlanan Göz Tapınağı'nın Gri Evresi, yapının ikonografik anlamını şekillendiren ve adını aldığı binlerce "göz idolü"nün üretildiği evreyi temsil etmektedir. Bu figürinler yalnızca söz konusu tapınağa özgü olmayıp, Tell Brak'taki TW alanında Geç Kalkolitik 2 ve 3 (GK2–GK3) tabakalarında ve ayrıca Tell Hamoukar'daki GK3 katmanlarında da belgelenmiştir. Bu geniş coğrafi yayılım, göz idollerinin bölgesel düzeyde ortak bir kült uygulaması çerçevesinde üretilmiş ve kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir (McMahon, 2020: 309, 310).

Diğer yandan “Nişli Yapı” olarak adlandırılan yapı, konut dışı işlevlere sahip, resmî nitelikte inşa edilmiş bir binadır. Bu tabakalarda ele geçen bir alçı taşı, oturur ayı heykelciği ile kemikten yapılmış bir göz idolü parçası, yapının Göz Tapınağı’nın Gri Tabakası ile çağdaş olduğuna ilişkin ek kanıtlar sunmaktadır. Söz konusu kemik göz idolü, Tell Brak buluntu grubu içerisinde alışılmadık bir örnek teşkil etmektedir. Zira diğer tüm göz idolleri (tek bir istisna dışında) taştan üretilmiştir. Bununla birlikte, kemik göz idollerinin artık Hamoukar’da da tespit edilmiş olması bu kullanımın daha geniş bir coğrafi yayılımı olabileceğini düşündürmektedir (Emberling ve McDonald, 2003: 9).

Tapınakta ele geçen damga mühürler, bu ritüel pratiğin yalnızca yerel bağlamda değil, daha geniş bir mekânsal ve zamansal iletişim ağı içerisinde işlediğine işaret etmektedir. Söz konusu buluntular, Gri Evre’nin kesin biçimde GK3 Dönemi’ne, dolayısıyla Güney Mezopotamya etkisinden önceki bir aşamaya tarihlendirilmesini desteklemektedir. Gri Evre’nin altında yer alan İlk Kırmızı Evre’nin ise büyük olasılıkla GK2 ya da daha erken bir döneme ait olduğu düşünülmektedir. Tapınağın Son Kırmızı Evre’sine ait platform ise anıtsal ölçekte inşa edilmiştir. Yaklaşık 26 metre genişliğinde, 65 metre uzunluğunda ve 3 metre yüksekliğinde olan bu yapı, yalnızca ritüel amaçlı bir mimari unsur değil; aynı zamanda, ciddi düzeyde hammadde temini ve emek örgütlenmesini gerektiren bir mühendislik ürünü olarak da değerlendirilmektedir. Nitekim, platformun üzerine tapınak binasının inşa edilmeden önce var olmuş olması, bu yapının ritüel işlevselliği açısından ön hazırlık niteliğinde bir aşamayı temsil ettiğine işaret etmektedir (McMahon, 2020: 309, 310).

Önceki evrelere ait platformların yatay boyutları kesin olarak belirlenememiş olmakla birlikte, yüksekliklerinin 60 cm ile 1 metre arasında değiştiği tespit edilmiştir. Bu farklılaşma, Geç Kalkolitik 2–3 Dönemi’nde (ve muhtemelen daha erken evrelerde), dinsel gücün aşamalı biçimde kurumsallaştığını ve bu sürecin mekâna da yansıyan bir evrim sergilediğini göstermektedir. Tapınağın belirli aralıklarla yeniden inşa edilmesi, kutsal mekânın sürekliliğini sağlarken, aynı zamanda bu alanın toplumsal bellekteki yerini pekiştirmiş olmalıdır. Söz konusu mimari süreklilik, topluluğun kolektif kimliğinin dinsel merkez aracılığıyla yeniden üretildiğine de işaret etmektedir. Benzer bir uygulama, Uruk kentindeki Eanna Tapınağı’nda Geç Uruk katmanlarında da belgelenmiştir. Burada da dinsel yapıların ardışık olarak yeniden inşa edilmesi, dini otoritenin sürekliliğini ve yapının meşruiyetini pekiştiren bir ritüel stratejisi olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, Tell Brak’taki Göz Tapınağı, hem bağımsız bir kuzey Mezopotamya ritüel geleneğinin taşıyıcısı

hem de zamanla güneyli mimari ve dinsel pratiklerle kaynaşan bir yapı olarak ele alınmalıdır (McMahon, 2020: 309, 310).

Her bir göz idolü ya da damga mühür, tek başına önemli bir maddi değere sahip değildir. Bu nesneler küçük boyutlu olup, genellikle yakındaki taş ocaklarından temin edilen kireç taşından üretilmiş ve yüksek düzeyde bir işçilik gerektirmemiştir. Ancak kısa bir zaman dilimi içerisinde binlerce figürin, mühür ve muskanın bir araya getirilmiş olması, çok sayıda bireyin sürekli ve düzenli bir biçimde tapınakla ilişki kurduğunu düşündürmektedir. Tüm topluluğa açık biçimde gerçekleşmiş olabilecek ritüel etkinliklerin, bu toplumsal bağların güçlenmesine katkıda bulunduğu ve bu sürecin kolektif bir eylem olarak değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Göz Tapınağı'nda doğrudan tanımlanabilen lider figürleri ya da tanrısal ikonografinin bulunmaması dikkat çekicidir. Bu nedenle, yapılan yorumlarda bireysel aktörlerin (örneğin rahipler ya da rahip-krallar) doğrudan gücünden çok, daha soyut düzeyde “dinsel liderlik” ve “dinsel otorite” kavramlarının öne çıkarılması tercih edilmektedir (McMahon, 2020: 310).

Dinsel olmayan kamusal yapılar hem kent merkezlerinde hem de daha küçük ölçekli yerleşimlerde tespit edilmektedir. Tell Brak'ta, Göz Tapınağı'yla yaklaşık aynı döneme (LC2) tarihlenen bir seküler kurumun varlığı, kentsel liderlik yapısının daha karmaşık bir biçimde değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu seküler yapı, ana höyüğün kuzey kenarında, kentin merkezine açılan bir girişin hemen bitişiğinde konumlanmaktadır. Bu alanda gerçekleştirilen kazılar, LC2'den LC5'e kadar uzanan kesintisiz tabakaları içeren yaklaşık 12 metrelik bir kültür dolgusu ortaya çıkarmıştır (McMahon, 2020: 310).

Başlangıçta kent kapısı olarak yorumlanan ancak daha sonra büyük bir girişe sahip anıtsal bir yapı olduğu anlaşılan BTB (Bazalt Eşikli Yapı), kalın duvarları ve geniş odalarıyla Göz Tapınağı'nın Kırmızı Evresi'yle benzer mimari özellikler taşımaktadır. LC3'ün erken evresine kadar kullanılan yapı, sonrasında kasıtlı olarak kerpiçle doldurularak işlevine dair izler silinmiştir. Kuzey Mezopotamya'da benzer yapılar az olduğundan, doğrudan karşılaştırmalar sınırlıdır. Ancak tapınaklara özgü simetri ve süslemelerden yoksun olması, seküler bir idari işleve sahip olabileceğini düşündürmektedir. Batısındaki endüstriyel üretim alanlarıyla fiziksel yakınlığı ve bu alanda bulunan kil mühür baskıları, yapı kullanıcılarının üretim ve kaynak yönetiminde aktif rol oynadığını göstermektedir. Ancak, bu kurumu yöneten kişilere dair doğrudan veriler mevcut değildir. Bu nedenle üretimin pazara sunulmuş ya da bağımlı topluluklara dağıtılmış olması muhtemeldir (McMahon, 2020: 311).

Yapıyla ilişkili olarak ele geçirilen kap mühürleri, yapının idari ya da törensel işlevlere sahip olabileceğini göstermektedir. Kuzeyindeki avluda fırınlar, ızgara, seramik tabaklar ve bütün hâlde işlenmiş değerli hayvanlara ait kemiklerin bulunması, burada gerçekleştirilen faaliyetlerin ziyafet pratiğiyle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, daha küçük parçalardan oluşan ve ucuz hayvanları içeren yeniden dağıtım uygulamalarından ayrışır. Yaklaşık 10 x 10 metrelik boyutlara sahip olan ve merkezi odalı plan düzeni ile nişli duvarlarıyla dikkat çeken bu yapı, kullanımının sona ermesinin ardından temiz toprakla özenle doldurulmuştur. Söz konusu yapının, yerel bir lidere ait kabul salonu olarak işlev gördüğü yönünde yorumlar bulunmaktadır. Bu açıdan yapı, hem törensel hem de sosyal işlevlere hizmet eden kamusal mekân niteliği taşımaktadır (McMahon, 2020: 312).

Tüm bunların yanı sıra arkeolojik bulgular kentsel sınır bölgesinin öncelikli olarak “kirli” sanayi faaliyetleri ve atık döküm sahası olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, MÖ IV. binyıla tarihlenen önemli bir keşif, aynı bölgenin mezarlık alanı olarak da değerlendirilmiş olduğunu göstermektedir. 2011 yılında Tell T2 üzerinde yürütülen arkeolojik kazılar sırasında, seramik üretiminin yanı sıra, deri tabaklama, boyama ya da dokuma apreleme gibi “kirli” sanayi faaliyetlerine ait maddi kalıntılar ve işliklere dair doğrudan arkeolojik kanıtlar belgelenmiştir (McDonald, 2003: 72-73). Hem Tell Majnuna hem de Tell T2, MÖ IV. binyılda mezarlık işlevi üstlenmiş ve bu alanlarda yoğun bir gömü uygulaması belgelenmiştir. Ancak iki yerleşim arasında uygulanan defin ritüellerinde belirgin farklılıklar gözlemlenmektedir. Tell Majnuna’da, şiddetli çatışmaların ardından oluşmuş ve toplumsal huzursuzluk veya savaş koşullarıyla ilişkilendirilebilecek toplu mezarlara ulaşılmıştır. Buna karşılık, Tell T2’de daha düzenli ve normatif bir mezar pratiği sergilenmiştir. Burada tespit edilen dokuz yetişkin ve sekiz çocuk mezarı, bireysel defin uygulamalarının devam ettiğini göstermektedir. Bebeklerin, kapaklı küpler ya da kaseler içerisinde veya küçük çukurlarda gömülmesi ve yetişkin bireylerin dizleri bükülmüş pozisyonda basit mezar çukurlarına yerleştirilmesi, dönemin defin geleneklerine ışık tutmaktadır. Her iki mezar grubunda da mezar hediyesinin bulunmaması ise, gömü ritüellerinde maddi armağanların sınırlı rol oynadığını veya bu toplumsal kesime özgü bir uygulama olduğunu düşündürmektedir. Alan TW’de yürütülen MÖ IV. binyıla ait kazı diziliminde de çok sayıda bebek mezarı bulunmuş ancak yetişkin mezarlarına rastlanmamıştır (McMahon, 2013: 73,74).

Höyüğün doğu yamacındaki geniş ve düz bir alan, Mallowan tarafından TC alanı olarak tanımlanmıştır. Mallowan bu bölgede, erozyonla taşınmış topraklardan oluşan

dolgulara iki açma gerçekleştirmiştir. 1998 sezonunda bu dolguların altındaki tabakaların kazılması sonucunda, MÖ yaklaşık III. binyıla tarihlenen büyük ölçekli ve yanmış bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Kavisli dış çevre duvarı ve genel mimarisiyle Khafaje'deki Tapınak Oval yapısıyla benzerlik göstermesi nedeniyle bu yapı "Brak Oval'i" olarak adlandırılmıştır. Ancak Brak Oval'i, bilinen diğer Tapınak Oval yapılarından farklı olarak, tahılın depolanması ve işlenmesine ayrılmış geniş bir mekâna sahiptir. Bu yönüyle, Khafaje örneğinde görülen daha sınırlı işlevsel alanlardan ayrılmaktadır. Bu nedenle, Brak Oval'i'nin yalnızca tapınak yapılarıyla değil, aynı zamanda erken saray binalarıyla da karşılaştırmalı olarak ele alınması gerektiği değerlendirilmektedir (Emberling ve McDonald, 2001:33,34; Emberling ve McDonald, 2003: 1). Ayrıca oval yapının farklı kullanım bağlamlarında yaklaşık 250 adet mühür baskısı ele geçirilmiştir. Yapının ölçeği ve mühür kullanımına dair bu veriler, söz konusu yapının bir saray ya da tapınak işlevi gören daha büyük ve karmaşık bir mimari kompleksin parçası olabileceğine işaret etmektedir (Emberling ve McDonald, 2003: 1).

TX Alanı'nda ise, Geç Uruk Dönemi (yaklaşık MÖ 3400-3100)'ne ait bir ev ile birlikte, yiyecek işleme faaliyetlerine ve ok uçlarının depolanmasına yönelik özel objeler tespit edilmiştir. Özellikle yiyecek işleme faaliyetlerine yönelik kanıtlar ve çakmaktaşı ok uçları için geliştirilmiş özel objelerin bulunması, burada gündelik yaşamın belirli üretim ve tüketim faaliyetlerine sahne olduğunu düşündürmektedir. Evin doğusunda yer alan alanda ise Göz Tapınağı tipolojisinde çeşitli damga mühürlü muska örnekleri elde edilmiştir. Bu alanın yalnızca ekonomik ya da gündelik işlevlerle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda ritüel veya sembolik bir boyut taşıdığını da düşündürmektedir. Buluntular arasında, boğa kafatası motifli ve yıldız ile çeşitli geometrik şekillerle süslenmiş boğa başı biçimli bir mühür ile tabanında basit bir haç işareti bulunan bir akbaba figürü de dikkat çekmektedir. Hayvan motifleri ve geometrik süslemelerle bezenmiş mühürler özellikle boğa kafatası motifi ve haç işareti taşıyan akbaba figürü Geç Uruk Dönemi'nin sembolik dünyasına dair değerli ipuçları sunmaktadır. Bu tür ikonografik öğeler, güç, bereket veya koruyucu işlevler gibi farklı anlam katmanlarına sahip olabilir. Ayrıca bu buluntular, Göz Tapınağı ile TX Alanı arasında olası kültürel ve işlevsel bağlantılar olduğunu da düşündürmektedir (Emberling ve McDonald, 2003: 12, 13).

TX ve TW alanlarından ele geçen damga mühürler, işlevsel ve kronolojik açıdan anlam taşıyabilecek çeşitli tipleri temsil etmektedir. Bunlar arasında, kemik ya da yumuşak taş malzemeden oyulmuş beta (böbrek) formunda veya yatay hayvan biçimli mühürler, Göz

Tapınağı ve diğer bölgelerle paralellik göstermektedir. Ayrıca, hayvan ya da insan figürlü, genellikle kireç taşından yapılmış dikdörtgen mühürler ile kafes desenli varyantları da belirlenmiştir. Son olarak, yarım küresel formda ve dairesel yüzeye sahip bir mühür tipinin, TW alanında şimdiye dek yalnızca tek bir örneği saptanmıştır (Emberling ve McDonald, 2003: 15).

3.6. TELL ABADA

Tell Abada Irak'ın Hamrin Bölgesi'nde yer almaktadır. Yerleşim yeri Obeyd Dönemi toplumuna dair dikkate değer veriler sunmaktadır. Höyükte seyrek bir düzende yerleştirilmiş ve yapıyı ortadan ikiye ayıran haç biçimli merkezi bir odaya sahip iki kanatlı evler dikkat çekmektedir. Bu tür yapılar, yaklaşık 8 ila 10 aileden oluşan çekirdek bir topluluğun varlığına işaret etmektedir. Özellikle Obeyd 2–3 evrelerine tarihlenen konut mimarisi, hane halkı düzeyinde belirgin bir ekonomik eşitsizliğe işaret etmektedir. Bazı yapılar, büyüklükleri, plan şemaları ve kaliteli malzeme kullanımıyla öne çıkmaktadır (Stein, 1994: 38).

Tell Abada'da yerleşimin merkezine konumlanan ve sitenin en büyük konutu olan A Yapısı, mimari boyutları ve buluntuları açısından yerleşimin diğer yapılarından belirgin biçimde ayrılmaktadır (Bkz: Şekil 15). Yaklaşık olarak en küçük evlerin üç katı büyüklüğünde olan bu yapı, yalnızca fiziksel ölçütleriyle değil, aynı zamanda içerdiği seçkin materyal kültür unsurlarıyla adeta bir “ağa evi” niteliği taşımaktadır. Evde bulunan malzemeler de bu konutun farklı bir işlevselliğe sahip olduğunu göstermektedir. Seramik kaplar, sayı saymak amacıyla kullanılan değişik geometrik şekillerde kilden objeler bu nesnelerden bazılarıdır. Tokenler höyükte sadece bu evde bulunmuştur. Ayrıca bu konutun tabanı altında 57 tane çocuk mezarının olması da bu evin topluluğun liderinin evi olduğunu kanıtlamaktadır (Stein, 1994: 38; Frangipane, 2002:143-147; Frangipane, 2003:149). Bu veriler, Tell Abada'da artı ürünün kontrolünü elinde tutan liderin, dini otoriteyi de temsil ettiğini ve iktidarın kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla sosyal tabakalaşmanın temellerinin atıldığını göstermektedir (Frangipane, 2003:149).

Obeyd Dönemi'nde köyün işlerinin ortaklaşa yapıldığı konut yapılarından anlaşılmaktadır. Tell Abada Höyüğü II. düzey bir yapıda bulunan hayvan tersleri ve yalıklardan binanın bir bölümünün hayvanların bir arada tutulmasına ayrıldığı anlaşılmaktadır. Binanın diğer bölümünde ise ambar bulunmaktadır, fakat bu ambar ortak saklamada kullanılacak kadar büyüklükte değildir. Ayrıca diğer evlerde kendi ihtiyaçlarını

karşılayabilecek boyutta da ambarlar bulunmaktadır. Diğer yandan binanın büyüklüğünü ve diğer konutlardan farklı olmasını da göz önüne alırsak konutun tüm köyün veya birkaç ailenin ortaklaşa kullandığı bir mekân olduğunu söyleyebiliriz (Frangipane, 2002:148; Bkz: Şekil 17). Benzer şekilde Tell Abada'nın III. tabakasında, höyüğün batı kesimi ile merkezdeki yapıların yakınındaki açık alanlarda üç çömlek fırınına rastlanmıştır. Bu örnekler, erken dönemde seramik üretiminin teknik açıdan organize biçimde yürütüldüğünü ve mekânsal planlamayla bütünleştiğini göstermektedir (Streily, 2001: 72,73).

3.7. URUK

Güney Babilonya'da, günümüzde geniş bir harabe alanına dönüşmüş olan antik Uruk Kenti'nde, 20. yüzyılın başlarından itibaren Alman arkeologlar tarafından iki dünya savaşı ve bölgesel çatışmalar nedeniyle verilen zorunlu aralar dışında düzenli arkeolojik kazılar yürütülmektedir. Kent, MÖ V. binyıldan MS V. yüzyıldaki terkine kadar kesintisiz bir iskân süreci geçirmiştir. MÖ 2000 yılı öncesine ait evreler açısından, kentin merkezi ve kutsal bölgesi olarak tanımlanan Eanna alanında, stratigrafik olarak yukarıdan aşağıya doğru numaralandırılmış on sekiz arkaik tabaka belirlenmiştir (Nissen vd., 1993: 4).

Güney Mezopotamya, modern Bağdat'tan Basra Körfezi'ne kadar uzanan alüvyonlu ova sistemiyle Güney Irak'ı kapsamakta olup, tarih yazımında sıklıkla dünyanın ilk kentlerinin ortaya çıktığı bölge olarak tanımlanmaktadır (Liverani, 2006). Bu bölgenin kentsel başlangıçlarına ilişkin araştırmalar çoğunlukla, günümüz Basra Şehri'nin yaklaşık 250 kilometre batı-kuzeybatısında, Fırat Nehri kıyısında konumlanan Uruk yerleşimine odaklanmaktadır. Uruk, gerek büyüklüğü (yaklaşık 250 hektar), gerekse anıtsal mimarisi, yönetim faaliyetleriyle ilişkilendirilen piktografik yazı sisteminin erken örnekleri ve silindir mühürlerin kullanımı açısından, "ilk şehir" nitelemesini akademik literatürde güçlü biçimde destekleyen bir örnek teşkil etmektedir. Bununla birlikte, Uruk'un çevresindeki bazı önemli yerleşimler uzun süre görece ihmal edilmiştir. Güney Irak'ta yer alan Eridu ve Güneybatı İran'daki Susa gibi merkezler, benzer hatta daha erken tarihlere ait geniş ölçekli dini kurumlara ev sahipliği yapmışlardır. Bu durum, Uruk'un özgünlüğünü sorgulamaya açık bir zemin sunmakla birlikte, Uruk'un hem maddi hem de kurumsal düzeyde sergilediği kompleks yapı, onun erken kentleşme sürecinde merkezi bir rol oynadığına dair genel akademik uzlaşmayı büyük ölçüde desteklemektedir (McMahon, 2020: 290, 291).

“Uruk” adı, yalnızca Güney Mezopotamya’daki önemli bir kent merkezine işaret etmekle kalmaz. Aynı zamanda bu kentin geliştiği tarihsel dönem (yaklaşık MÖ 4200–3000) ve bu döneme ait özgün maddi kültür bütünü tanımlamak amacıyla da kullanılmaktadır (Ur, 2010: 391). Bu kültürel evrim süreci içinde, Mezopotamya’da yazılı belgelerin en erken örnekleri, “Geç Uruk Dönemi” (yaklaşık MÖ 3400–3000) olarak tanımlanan evreye tarihlenmektedir. Bu döneme ait kil tabletler hem içerik hem de form bakımından tarihsel anlamda ilk yazı örnekleri olarak kabul edilmektedir. Mezopotamya’daki bu ilk yazılı belgeler, kronolojik olarak Mısır’daki en eski metinlerden daha erken bir evreye işaret etmektedir. Nitekim Geç Uruk Dönemi, Nil Vadisi’ndeki Nagada II Dönemi ile çağdaş olup, bu dönemde Mısır toplumlarının henüz tam anlamıyla gelişmiş, sistematik bir yazı geleneği geliştirmede anlaşılmaktadır (Nissen vd., 1993: 7). Uruk’ta yazının ortaya çıkışı, sadece bilişsel bir yenilik olarak değil, aynı zamanda kentleşme süreciyle doğrudan bağlantılı kurumsal dönüşümlerin de bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Karmaşık ekonomik işlemlerin, artı ürünün yönetiminin ve geniş ölçekli organizasyonların kaydını tutma gerekliliği, yazının icadı için kurumsal bir zemin hazırlamıştır.

Uruk Kenti, Geç Uruk Dönemi’nde (Uruk III evresi, yaklaşık MÖ 3300–3000) Güney Mezopotamya’nın en önemli kentsel merkezlerinden biri olarak açık biçimde öne çıkmaktadır. Bu dönemde Uruk’un yalnızca ekonomik ve yönetim kapasitesiyle değil, aynı zamanda mimari ve simgesel unsurlarıyla da bölgesel düzeyde merkezi bir rol üstlendiği görülmektedir. Kentin dinsel ve anıtsal peyzajı içinde en dikkat çekici yapısı, Sumer panteonunun başında yer alan Gök Tanrısı An’a (Anu) ithaf edilmiş olan ve üzerine Beyaz Tapınak’ın inşa edildiği An (Anu) Zigguratı’dır Tanrı An’ın Tapınağının Uruk’taki adı E-an-na (Gök Evi) dir (Kramer, 2017: 348, Bkz: Şekil 26). Bu yapı kompleksi, Uruk’un düzlük ovası üzerinde yaklaşık 12 metre (yaklaşık 40 feet) yüksekliğe ulaşarak, kentsel silüetin hâkim unsurunu oluşturmuş ve kent surlarının ötesinden bile görünürlük sağlayacak şekilde konumlandırılmıştır. Anıtsal boyutları ve mimari ihtişamı ile An Zigguratı, yalnızca dinsel bir işlev görmemiş; aynı zamanda Uruk’un siyasi ideolojisini, tanrısal meşruiyet anlayışını ve kent kimliğini dışa yansıtan bir simge hâline gelmiştir. Bu tür yapılar, Uruk’un maddi kaynakları ve kurumsal örgütlenmesi kadar, ideolojik gücünün de bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Ziggurat ve tapınak mimarisi, tanrısal otorite ile kent yönetimi arasındaki ilişkinin maddi temsili olarak işlev görmüştür. Böylece Uruk’un bölgedeki kültürel ve siyasi üstünlüğünü pekiştiren merkezi bir unsur olmuştur (Liverani, 2006; Kramer, 2017).

Antik Mezopotamya'nın zigguratları, genellikle yüksek ve stratejik konumlara, su kaynaklarına yakın alanlara inşa edilmiştir. Bu konum tercihinin arkasında, kenti ve çevresini kuş bakışıyla görebilme arzusunun yanı sıra, doğal coğrafyanın yapısına bağlı olarak yükseklik arayışı ve mekânsal denetimi kolaylaştırma amacı yatmaktadır. Mezopotamya halkı, zigguratları “*tanrının yeryüzüne inen kapısı*” olarak tahayyül etmiş ve bu inanç doğrultusunda, söz konusu yapılar tanrısal iletişimin bir sembolü ve kutsal mekân olarak işlev görmüştür. Bu yönüyle zigguratların yükseltilmiş mimarisi, yalnızca maddi bir yapı değil, aynı zamanda tanrıya yakınlık kurma çabasının mekânsal bir ifadesi olarak ele alınmalıdır. Öte yandan zigguratlar, dini, ideolojik ve bilimsel işlevleri bir arada barındıran karmaşık yapılar olarak, Mezopotamya'nın toplumsal ve dini hayatında derin ve çok katmanlı bir yere sahiptir (Kramer, 2017; Bkz: Şekil 28)

Geç Uruk Devri'nde Uruk kültürü, Fırat ve Dicle vadilerini izleyerek Kuzey Mezopotamya, Doğu Anadolu, Batı İran ve Suriye içlerine kadar yayılmıştır. Uruk genişlemesi olgusu farklı kuramsal modeller doğrultusunda ele alınmış olmakla birlikte, günümüzde en kapsamlı ve geçerli yaklaşım, merkez-çevre modeli üzerinden açıklanmaktadır. Hammaddelerin temini, bu genişlemenin temel motivasyon kaynağı olarak değerlendirilmeye devam etmekle birlikte doğrudan ticaret faaliyetlerine işaret eden somut kanıtların bulunmadığı da özellikle vurgulanmalıdır. Ancak söz konusu örgütlenmenin hangi faaliyet alanlarını düzenlediği, hangi toplumsal grupları kapsadığı ve ne ölçüde merkezî bir yapıya sahip olduğu gibi sorular, günümüzde hâlâ tam anlamıyla açıklığa kavuşturulamamıştır (Oates, 1993: 412).

Jason A. Ur'a göre, uzun süre boyunca Kuzey Mezopotamya'daki eşitlikçi ve küçük ölçekli topluluk yapısının MÖ IV. binyıla dek sürdüğü ve bu yapının ancak daha sonra, Güney Mezopotamya'dan gelen, daha gelişmiş bir kentsel kültüre sahip grupların toplumsal, ekonomik ve dinsel açıdan daha karmaşık unsurları bölgeye taşımasıyla dönüşüm geçirdiği kabul edilmekteydi. Ancak son dönem araştırmaları, bu geleneksel yaklaşımı sorgulamış ve Kuzey Mezopotamya toplumunun, söz konusu dış etkileşimden önce, Uruk kültürünün temel niteliklerinin büyük bölümünü hatta olasılıkla tümünü kendi iç dinamikleriyle bağımsız biçimde geliştirdiğini ortaya koymuştur (Ur, 2010: 393,394).

Arkeolojik bulgular, kuzeybatıya doğru uzanan Uruk ağına bağlı kolonilerin, Geç Uruk Dönemi'nin sonlarına doğru (Uruk Eanna Arkaik IV evresi, muhtemelen MÖ 3300 civarı) çökmeye başladığını ortaya koymaktadır. Aynı zaman diliminde, Uruk Kenti'ndeki anıtsal Eanna kutsal alanının da kapsamlı bir yeniden inşa süreci öncesinde yıkıldığı (Eanna

Arkaik III evresi) anlaşılmaktadır. Bu gelişmeler, büyük ölçekli bir toplumsal veya siyasi çalkantının ve muhtemelen kavramsal bir dönüşüm sürecinin göstergesi olarak yorumlanmakta; kuzeydeki kolonilerin kaybıyla eşzamanlı olarak değerlendirilmektedir (Oates, 1993: 404).

Kuzeybatıdaki Uruk ağına bağlı kolonilerin çöküşü ve Uruk merkezindeki Eanna kutsal alanında gözlemlenen yıkım ve yeniden inşa süreci, bölgesel etkileşim ağlarının ve siyasi yapıların ciddi bir dönüşüm geçirdiğine işaret etmektedir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, son yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar arasında, Fırat Nehri'nin batı kıyısında, Suriye'de kurulmuş olan ve MÖ IV. binyılın sonlarına tarihlenen Habuba Kabira ve Jebel Aruda yerleşimlerinin sağladığı bilimsel etki ve katkıyla kıyaslanabilecek nitelikte çok az bulgu ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu yerleşimler, Uruk ağının kuzeybatı yayılımının ve bu sürecin ani sona erişinin somut arkeolojik kanıtlarını sunmaları bakımından, mevcut araştırmalarda merkezi bir konuma sahiptir. Her iki yerleşim yerinde, yalnızca maddi kültür unsurları (seramik, mühürler ve mühür baskıları) değil, bireysel konut tipolojileri de Güney Mezopotamya'daki, özellikle MÖ IV. binyılın en önemli referans noktalarından biri olan Uruk Kenti'yle büyük ölçüde örtüşmektedir. Maddi kültür, ideoloji, muhasebe uygulamaları, mekân kullanımı ve inşaat teknikleri bağlamında gözlenen bu benzerlikler, söz konusu yerleşimlerin doğrudan Güney Mezopotamyalılar tarafından inşa edilip iskân edildiği yorumunu güçlendirmektedir. Her iki merkez de kısa ömürlü olmuş (en fazla 100–150 yıl) ve aniden terk edilmiştir. Jebel Aruda'daki anıtsal tapınakların varlığına karşılık, Habuba Kabira'nın seküler niteliği, bu iki yerleşimin farklı işlevlere sahip olduğunu düşündürmektedir. Bu işlevsel farklılık, bürokratik envanterde (kil jetonlar, bullalar, mühür baskıları ve mühürler) gözlemlenen çeşitlilikle de desteklenmektedir (Oates, 1993: 411).

3.8. KALKOLİTİK DÖNEM YERLEŞİMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ ve DEĞERLENDİRİLMESİ

Kalkolitik Çağ, Yakın Doğu toplumlarının tarihsel gelişiminde kentleşme ve devletleşme süreçlerinin erken aşamalarına karşılık gelen kritik bir dönemi temsil etmektedir. Bu evrede, ekonomik üretim biçimlerinde ve toplumsal organizasyonda kayda değer dönüşümler yaşanmış; yönetici sınıfın, dini otoritelerin ve zanaatkârlık ya da ticaret gibi belirli mesleki uzmanlık alanlarının kurumsallaşmaya başladığı daha karmaşık bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır. Özellikle anıtsal mimarinin gelişimi, savunma ve sulama

altyapılarının inşası, uzun mesafeli ticaret ağlarının tesisi ve prestij nesnelerinin dolaşımadaki artış, bu dönüşümün somut göstergeleri arasında yer almaktadır.

Bu yapısal dönüşüm sürecinin maddi kültür üzerindeki yansımaları arasında en dikkat çekici unsurlardan biri de mühürlerin kullanımınıdır. Kayıt sistemlerine duyulan ihtiyaç, mühür kullanımının yaygınlaşmasına yol açmıştır. Nitekim Halaf kültürüne ait yerleşimlerde tespit edilen çok sayıda *cretula*, topluluk düzeyinde organize edilen ortak depolama ve mal yönetimi uygulamalarına işaret etmektedir. Söz konusu sistem, belirgin bir toplumsal eşitlik anlayışına dayalı olup, kaynakların merkezi olarak toplanması ve yeniden dağıtılmasını hedeflemiştir. Halaf topluluklarında mühürlerin kullanımı yalnızca ekonomik işlemlerin kaydını tutmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda toplumsal aidiyetin ve grup kimliğinin de bir göstergesi olmuştur. Mühür baskılarındaki ikonografik çeşitlilik, farklı hane ya da klanlara ait topluluk üyelerinin bu ekonomik düzenin bir parçası olduğunu göstermektedir. Bu durum, sistemin yalnızca yöneticiler ya da seçkin sınıflar tarafından değil, geniş bir topluluk tarafından benimsendiğini ve yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla mühürler, özel mülkiyete dayalı birikim modelinden ziyade, toplumsal dayanışmayı ve ürünlerin dengeli biçimde yeniden dağıtılmasına olanak tanıyan kolektif bir ekonomik örgütlenme olarak değerlendirilebilir (Frangipane, 2007: 158,159).

Halaf kültüründe temelleri atılan mühür kullanımı, Obeyd Dönemi boyunca daha da gelişerek geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Bu dönemde mühürler, yalnızca ekonomik işlemlerin kaydını tutmakla kullanılmamış, aynı zamanda ortaya çıkmakta olan bürokratik yapılar ve toplumsal hiyerarşilerle de doğrudan ilişkilendirilmiştir. Zamanla yönetim yapısının hiyerarşik bir yapıya dönüşmesi ve toplumsal denetim ihtiyacı, mühürlerin sistematik kullanımını yalnızca bir kayıt aracı olmaktan çıkararak, kurumsal kontrolün etkin bir aracı hâline getirmiştir. Bu doğrultuda, özellikle Tell Abada'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar dikkat çekici veriler sunmaktadır. Yerleşimde ortaya çıkarılan, diğer konutlara kıyasla belirgin biçimde daha büyük ve daha karmaşık planlı bir ya da iki yapının varlığı, mekânsal farklılaşma ve hane ölçeğinde statü ayrışmasının ilk izleri olarak değerlendirilmektedir. Bu yapılarda bulunan çok sayıda tokenler ve zemin altına yerleştirilmiş çocuk mezarları, belirli bireylerin ya da aile gruplarının ayrıcalıklı konumlar kazandığını göstermektedir. Bu bulgular, toplumsal statünün kalıtsallaşmakta olduğunu ve sosyal farklılaşmanın giderek belirginleştiğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, Tell el-Queili ve Tell Uqair gibi çağdaş yerleşimlerde saptanan ekonomik denetim izleri, Obeyd Dönemi'nde artan toplumsal karmaşıklığın yalnızca yerel ölçekli bir gelişme olmadığını

göstermektedir. Tell Abada'daki statü farkları ile bu yerleşimlerdeki idari uygulamalar birlikte ele alındığında, Obeyd topluluklarında seçkin bir tabakanın ortaya çıkışı ve bu sürecin bölgesel düzeyde yayılımı daha net biçimde izlenebilmektedir. Bu durum, Halaf Dönemi'ndeki görece eşitlikçi yapının yerini, giderek merkezîleşen ve hiyerarşikleşen bir toplumsal düzene bıraktığını göstermesi açısından önemlidir (Frangipane, 2003:149).

Obeyd Dönemi'ne ait toplumsal farklılaşmanın maddi ve mekânsal düzlemdeki en dikkat çekici örneklerinden biri, Hamrin Havzası'nda yer alan Tell Abada yerleşiminde gözlemlenmektedir. Yerleşimde tespit edilen ve literatürde “ağa evi” olarak tanımlanan özel yapı, mimari planı, boyutları ve inşa teknikleri bakımından diğer konutlardan belirgin biçimde ayrılmakta; bu ayırt edici nitelikleriyle yerleşim içindeki hiyerarşik örgütlenmenin somut bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu yapıda ele geçirilen seramik kaplar ile yalnızca bu yapıya özgü geometrik formlu kil tokenler, mekânın salt konut işlevinin ötesinde, kayıt tutma ve ekonomik kontrol süreçlerine dâhil olduğunu göstermektedir. Bu durum, üretim fazlasının belirli bir hane tarafından denetlendiğini ve bu hanenin topluluk ekonomisinde merkezi bir konum üstlendiğini düşündürmektedir. Ayrıca yapının tabanı altına gömülmüş 57 çocuk mezarı, yapının yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda simgesel ve toplumsal bir merkez olarak da işlev gördüğüne işaret etmektedir. Bu türden mekânsal organizasyonlar, Tell Abada ile sınırlı kalmayıp, Tepe Gawra ve Değirmentepe gibi çağdaş yerleşimlerde de benzer biçimde karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Obeyd Dönemi'nde bazı hanelerin ekonomik, sosyal ve ritüel işlevleri eşzamanlı olarak üstlenerek topluluk içindeki karar alma ve yönetim süreçlerinde belirleyici roller üstlendikleri anlaşılmaktadır (Frangipane, 2002:143-147).

Obeyd Dönemi'nde toplumsal ve ekonomik yapının giderek karmaşıklaştığına işaret eden bir diğer önemli unsur ise artı ürünün merkezî biçimde toplanmasıdır. Bu süreç, henüz kurumsallaşmış bir devlet yapısının bulunmadığı erken Kalkolitik bağlamda, genellikle yerel ölçekte etkili yüksek statülü aileler eliyle yürütülmüştür. Söz konusu aileler, topluluk içerisinde hem ekonomik hem de toplumsal karar alma süreçlerinde belirleyici roller üstlenmiş; *bey* ya da *ağa* konumundaki bireyler, toplumun meşru temsilcileri olarak işlev görmüştür. Bu seçkin grupların oturduğu konutların, mimari ölçekte diğer yapılarla kıyaslandığında açık biçimde farklılaşması, söz konusu toplumsal ayrışmayı maddi düzeyde de gözler önüne sermektedir.

Artı ürünün toplandığı bir diğer önemli mekânsal yapı ise tapınaklardır. Obeyd Dönemi tapınakları, yalnızca dini ritüellerin icra edildiği kutsal alanlar olmakla kalmamış,

aynı zamanda toplumsal emeğin örgütlenmesinde ve artı ürünün merkezi denetiminde temel rol oynayan yapılar hâline gelmiştir. Bu tapınakların inşası, geniş ölçekli ve organize bir iş gücünü gerekli kılmıştır. Bu durum hem dini hem de ekonomik otoriteyi elinde bulunduran liderlerin varlığını açık biçimde ortaya koymuştur. Bu bağlamda, tapınak yapılarının işlevi, yalnızca inançla ilişkili bir kurumsallığı değil, aynı zamanda toplumsal işleyişin merkezinde yer alan ekonomik düzenlemeleri de içermektedir (Algaze, 1993; Stein, 1994). Nitekim bazı araştırmacılar, Obeyd tapınaklarını yalnızca ibadet alanları olarak değil, üretim ve yeniden dağıtım süreçlerini dini temsiller aracılığıyla meşrulaştıran ritüel merkezler olarak değerlendirmektedir. Böylece Obeyd Dönemi'nde dini kurumlar, artı ürünün yönetimi aracılığıyla toplumsal otoritenin pekiştirildiği ve iktidarın yeniden üretildiği mekânlar hâline gelmiştir (Stein, 1994).

Yakın Doğu'da Obeyd Dönemi ile birlikte toplumların kentleşme sürecine girdiği ve yerel yönetim biçimlerinin giderek daha örgütlü ve kurumsal bir nitelik kazandığı anlaşılmaktadır. Bu dönüşüm, ilerleyen dönemlerde devletleşme ve daha karmaşık toplumsal yapıların ortaya çıkmasının zeminini hazırlamıştır. Kentleşmenin kökeni, Yakın Doğu arkeolojisinin en temel ve tartışmalı araştırma konularından biridir. Uzun süre Güney Mezopotamya merkezli bir bakış açısıyla değerlendirilen bu süreçte, Uruk Kenti'nin MÖ IV. binyılın ikinci yarısındaki hızlı büyümesi, anıtsal mimarisi ve merkezi dini otoriteye işaret eden bulgularıyla "ilk kent" modeli olarak kabul edilmiştir. Ancak son yıllarda Kuzey Mezopotamya'da yürütülen araştırmalar neticesinde bu görüş sorgulanmaya başlamıştır.

Aynı dönemde Kuzey Mezopotamya'da gelişen siyasal yapılar için "devlet" teriminin kullanımı daha tartışmalıdır. Tell Brak, Arslantepe, Tepe Gawra ve Hamoukar gibi kuzeydeki merkezlerde de idarî uzmanlaşma, toplumsal hiyerarşi, anıtsal mimari ve kaynak kontrolü gibi devlet oluşumuna işaret eden unsurlar mevcuttur. Öyle ki Arslantepe'deki Geç Kalkolitik 5 (LC5) tabakasına ait kazılarda ortaya çıkarılan mühürler, kazı ekibi tarafından yalnızca ekonomik işlemlerin güvence altına alınması amacıyla kullanılan teknik bir yöntem olmanın ötesinde, merkezi bir bürokratik sistemin işaretleri olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, mühürlü kaplar, kil bullalar ve mühür baskıları, toplumsal hiyerarşi içindeki bağımlı gruplara tayin dağıtımının kayıt altına alındığı ve mülkiyet kontrolünün kurumsal denetim altında yürütüldüğü bir idari organizasyonun parçası olarak yorumlanmaktadır. Söz konusu sistem, üretimin ve kaynakların yönetimi konusunda gelişkin bir idari kapasiteye sahip bir merkezîleşmiş otoriteyi işaret etmektedir (Frangipane, 2007). Bu bulgular, Yakın

Doğu’da kentleşme sürecinin tek bir merkezden değil, farklı bölgesel dinamikler üzerinden çok odaklı biçimde gelişmiş olabileceğini göstermektedir (McMahon ve Stone, 2013: 83).

Zaman içerisinde kamusal alanın dönüşümü, kent ölçeğinde farklı toplumsal kesimlerin mekânsal olarak ayrışmasına ve belirli işlevlere göre yapılandırılmasına da zemin hazırlamıştır. Yöneticiler, din adamları, zanaatkârlar ve emek gücünü oluşturan sınıflar arasında giderek daha belirgin bir sosyal tabakalaşma ortaya çıkmıştır. Bu farklılaşma, konut mimarisinden gömü pratiklerine kadar uzanan çeşitli arkeolojik göstergelerle izlenebilir hâle gelmiştir (Frangipane, 2007). Dolayısıyla, Tell Brak’ın kent kenarında yer alan Geç Kalkolitik Dönem’e ait gömütler, toplumsal mekânın bu şekilde farklılaşmasının somut örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar bu tür defin uygulaması şu aşamada yalnızca Tell Brak’a özgü görünse de MÖ IV. binyıl Mezopotamya’sında yetişkin bireylerin gömüsünde “yerleşim kenarı gömüsü” biçiminin bir seçenek olarak kullanıldığı ihtimali göz ardı edilmemelidir. Tepe Gawra’daki merkezî konumda yer alan, zengin mezar eşyalarıyla donatılmış gömütlerle Tell Brak’taki eşyasız definlerin karşılaştırılması, mezar pratiklerinde toplumsal statüye dayalı mekânsal farklılaşma olasılığını daha da belirginleştirmektedir. Öte yandan, Tell Brak’taki mevcut gömü pratiği, yalnızca yerel sosyo-ekonomik koşulların ya da kentsel dönüşüm sürecine özgü kültürel dinamiklerin bir yansıması da olabilir (McMahon ve Stone, 2013).

Arslantepe ise, Mezopotamya’nın diğer bölgelerinde görülen, yapısal olarak entegre, uzmanlaşmış ve birbirine bağımlı birimler içeren gelişmiş kent modellerinden yoksundur. Yerleşimde kamusal alanlar ve faaliyetler olağanüstü bir artış göstermiş olsa da genel yerleşim alanı küçülmüş ve giderek daha fazla sayıda birey yerleşim sınırlarının dışında kalmıştır. Bu durum, toplumsal yapıdaki mekânsal ayrışmanın belirginleştiğini ve merkezî otoritenin kamusal alanlar üzerinden meşruiyetini pekiştirdiğini göstermektedir (Frangipane, 2020)

MÖ 3400 sonrasında Arslantepe’de gelişen kamusal mimari ve siyasi temsile dayalı otorite yapısı, çağdaşı olan Yakın Doğu yerleşimleriyle karşılaştırıldığında hem benzerlikler hem de özgün farklılıklar sergilemektedir. Bu dönemde Arslantepe’de inşa edilen anıtsal yapılar, seküler bir yönetim anlayışına işaret ederken, toplumsal seçkinliğin mimari temsiliyet üzerinden görünür kılındığı bir siyasal modelin izlerini taşımaktadır. Özellikle Bina 37 gibi yapılar, kamusal alanda otorite sahibi kişilerin varlığını kanıtlayan seküler yönetim biçiminin somut göstergeleridir. Bu durum, örneğin Tell Brak yerleşimiyle karşılaştırıldığında belirgin bir ayrışmayı ortaya koymaktadır. MÖ IV. binyılın ortalarından

itibaren hızla kentleşen Tell Brak'ta, merkezi yönetime işaret eden anıtsal mimari unsurlar ve ideolojik semboller özellikle "Göz Tapınağı" gibi yapılar siyasi otoritenin kutsallıkla bütünleşmiş bir temsiline olanak tanımıştır. Dolayısıyla Tell Brak, dini ikonografinin siyasi meşruiyet üretimindeki merkezi rolünü vurgularken; Arslantepe, daha seküler ve idari nitelikli bir temsil modelini benimsemiştir. Benzer şekilde, Tepe Gawra'da da erken Kalkolitik Dönem'e tarihlenen çok odalı ve üç parçalı plan şemasına sahip yapılar tespit edilmiştir. Ancak bu yapılar, büyük ölçüde ritüel işlevli olup, dini merkezli bir sosyal örgütlenmenin parçası olarak değerlendirilmelidir. Arslantepe ise, önceki tapınak evresinden seküler bir yönetim düzenine geçiş yaparak, siyasi otoritenin kurumsal olarak yeniden yapılandırıldığı bir döneme sahne olmuştur.

Arslantepe'deki tapınak yapıları, nişli duvar düzenlemeleri, farklı mimari yapıları ve zengin bezemeleriyle dikkat çekmektedir. Bu özellikler, yalnızca yapısal işlevselliği değil, aynı zamanda simgesel temsiliyetin de ön planda tutulduğunu göstermektedir. Söz konusu mimari özellikler, hem Yukarı Mezopotamya'daki Tell Brak ve Hammam et-Turkman gibi çağdaş yerleşimlerle, hem de Güney Mezopotamya'nın erken tapınak örneklerinden biri olan Eridu ile belirli benzerlikler taşımaktadır. Bu durum, Arslantepe mimarisinin, geniş bir coğrafi etkileşim alanı içerisinde geliştiğine işaret etmektedir. Ancak söz konusu benzerliklerin birebir bir aktarımı değil, yerel dinamiklerle harmanlanmış bir biçimsel sentezi yansıttığı anlaşılmaktadır (Restelli, 2020: 106).

Öte yandan Uruk, özellikle Eanna Tapınak Kompleksi üzerinden hem dini hem de idari işlevleri bünyesinde birleştiren çok işlevli merkezler aracılığıyla yüksek düzeyde kurumsallaşmış bir yönetim modelini yansıtmaktadır. Uruk'ta yazının kullanılmaya başlanmasıyla birlikte merkezi kontrol mekanizmaları daha sistematik ve kalıcı bir hâl almıştır. Bu duruma karşın, Arslantepe'de yazı henüz yaygınlık kazanmamış olup, yönetsel işleyiş daha çok mimari düzenlemeler, semboller ve el emeğiyle üretilmiş maddi kültür öğelerinin yeniden dağıtımı yoluyla sürdürülmüştür.

Diğer taraftan Tell Brak ve Tepe Gawra'da dinsel ve seküler kurumların eşzamanlı ve ayrı biçimde örgütlenmiş olması, Kuzey Mezopotamya'ya özgü bir ikili iktidar yapısının varlığına işaret etmektedir. Özellikle Tell Brak'ın kentsel gelişim süreci bağlamında bu iki kurumsal yapının birbiriyle olan ilişkisi tamamlayıcılık mı yoksa rekabet mi içerdiği sorusu dikkat çekici bir araştırma konusudur. Bu durum yalnızca kentleşmenin çok boyutlu yapısını ortaya koymakla kalmaz, aynı zamanda "kırsallaşma" kavramını da yeniden değerlendirme gereğini doğurur. İkili kurumların bir arada varlık göstermesi,

özellikle MÖ IV. binyılın başlarında toplumsal hiyerarşinin belirginleşmesi ve iktidarın kalıcılığı açısından anlam taşımaktadır. Tell Brak'ta bu kurumların höyüğün iki ayrı bölgesinde konumlanması, fiziksel bir ayrışmanın yanı sıra, işlevsel olarak da farklı etki alanlarına sahip olduklarını düşündürmektedir. Bu mekânsal ve kurumsal bölünme, üretim, emek, zaman ve sadakat üzerinde bir yetki paylaşımı ya da doğrudan bir rekabetin varlığını gündeme getirmektedir (McMahon, 2020:312).

Öte yandan Tell Brak'ta elde edilen arkeolojik veriler, bu yerleşimde kentleşme sürecinin Güney Mezopotamya etkilerinden bağımsız ve yerli bir temelde geliştiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu bulgular, kentleşmenin yalnızca Uruk merkezli bir yayılma modeliyle açıklanamayacağını, aksine Mezopotamya'da kent olgusunun çok merkezli bir süreç sonucunda ortaya çıktığını göstermektedir. Hatta, birbirinden bağımsız bir biçimde birden fazla bölgede eşzamanlı ya da ardışık kentleşme dinamiklerinin gelişmiş olması da olasıdır. Nitekim, Tell Brak örneğinde gözlemlendiği üzere, kuzeydeki bazı yerleşimlerde kentleşmenin Güney Mezopotamya'daki benzer süreçlerden daha erken başlamış olabileceği yönündeki görüşler giderek daha fazla kabul görmektedir. Bu durum, Mezopotamya'daki kentleşme tarihinin tek yönlü ve hiyerarşik bir model yerine, çok odaklı ve karşılıklı etkileşimlere dayalı bir çerçevede ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır (Ur, 2010: 400).

Ancak bu yapılar henüz yazı gibi ileri düzey bir idari teknolojiyi geliştirmedikleri için, klasik Güney Mezopotamya modeliyle birebir karşılaştırıldıklarında “devlet” kavramı konusunda daha temkinli bir yaklaşım tercih edilmektedir. Bu bağlamda bazı araştırmacılar, Kuzey Mezopotamya'daki bu örgütlenmeleri proto-devlet ya da erken kompleks toplumlar olarak tanımlamayı daha uygun bulmaktadır.

BÖLÜM IV

4.TUNÇ ÇAĞI SARAY VE TAPINAK YAPILARINDAN ÖRNEKLER

4.1.KİŞ (Tell al-Uhaymir/Tell Ingharra)

Orta Mezopotamya’da, Irak’da Babil Vilayeti’ne bağlı bölgede konumlanan Tell al-Uhaymir, çok sayıda höyüğün bir araya gelmesiyle oluşan Kiş yerleşiminin bulunduğu alan olarak tanımlanmıştır. Arapça’da “kıızıl tepe” anlamına gelen “Tell al-Uhaymir” isminin, yerleşim alanında yaygın olarak görülen tuğla ve kumun koyu kahverengi ile kırmızıya çalan tonlarından kaynaklı olarak verildiği anlaşılmaktadır. Kiş ile çağdaş bir başka önemli yerleşim olan Cemdet Nasr ise bu alanın yaklaşık 27 km kuzeydoğusunda konumlanmıştır.

Kiş yerleşimine yönelik ilk sistematik arkeolojik araştırmalar, 1910’lu yıllarda Fransız arkeologlar tarafından başlatılmıştır. Ancak bölgenin arkeolojik açıdan en kapsamlı biçimde incelenmesi, 1922–1933 yılları arasında faaliyet gösteren Anglo-Amerikan ortak kazı heyeti tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu ekip, “Kiş” olarak bilinen geniş arkeolojik alanın tamamında sistematik kazılar yürütmüş; çok sayıda höyüğü inceleyerek bölgenin stratigrafik tabakalaşması ve kültürel evrimine ilişkin önemli bulgular elde etmiştir (Moorey, 1978; Gibson, 1972: 46–66). Daha yakın tarihlerde ise Japon arkeologlardan oluşan bir ekip, Tell A çevresi ile Plano-konveks yapı alanında sürdürdükleri çalışmalar neticesinde, Erken Hanedanlık Dönemi’ne ait yerleşim izlerini gün yüzüne çıkarmıştır (Matsumoto, 1991; 2004).

Kiş yerleşiminde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmaların önemli bir bölümü, Tell Ingharra ve Tell al-Uhaymir adlı iki ana höyükte yoğunlaşmıştır (Gibson, 1972; Moorey, 1978; Zaina, 2020: 5). Kentin doğu kesiminde yer alan Tell Ingharra, arkeolojik açıdan en dikkat çekici alanlardan biri olup Tell A, Tell B, Tell D, Tell E, Tell F, Tell G, Tell H ve Tell Bandar (aynı zamanda Tell V olarak da anılmaktadır) gibi bir dizi höyüğü kapsamaktadır. Bu alanda yürütülen kazıların öncülerinden Mackay, Tell E’nin güneybatı yamacı boyunca, IGS ve ISW olarak adlandırılan hendeklerde çalışmalar yürütmüş ve tepenin zirvesinde konumlanan IGQ kodlu tüm Yeni-Babil tapınağını açığa çıkarmıştır. Aynı araştırmacı, Tell A’da gerçekleştirdiği kazılarda ise en dikkat çekici keşiflerden biri olan ve literatürde “Saray A” olarak anılan büyük ve iyi korunmuş bir saray yapısını ortaya koymuştur (Mackay, 1925; Zaina, 2020: 5). Onu takiben Watelin, 1926–1927 kazı sezonunda, söz konusu Yeni-Babil tapınağının çevresine A, B, C ve Z olarak adlandırılan bir dizi paralel hendek açmış; bu yapıların daha derin katmanlarında ise kentin “en erken

dönemlerine” ulaşmak amacıyla Y, YW, YWN ve ZY kodlu dört küçük sondaj gerçekleştirmiştir (Watelin ve Langdon, 1934: 5; Zaina, 2020: 5.).

Tell Ingharra, antik Kiş’in en kapsamlı araştırılmış alanı olup, MÖ III. binyıla ait en ayrıntılı stratigrafik dizilimleri sunmaktadır (Bkz: Şekil 29, 30). Bu bağlamda Y sondajı, 1927–1931 yılları arasında höyüğün güneybatısında açılmış 70×20 m’lik bir kazı alanıdır. Burada, ilk 6 metrelik tabakada Erken Hanedanlık I’dan Akad Dönemi’nin erken evresine uzanan sekiz mimari evre belirlenmiştir. Daha derindeki küçük bir kesitte ise Cemdet Nasr Dönemi’ne ait iki konut yerleşimi tespit edilmiştir. Güncel mimari incelemeler, alanın Erken Hanedanlık I’dan itibaren konutlarla iskân edildiğini, ayrıca kısa bir süre için (muhtemelen ED I–IIIa arasında) dini bir yapının da bulunduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle intramural gömülerin yalnızca doğu kısımda yoğunlaşması, batı bölümün kamusal yapılarca işgal edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu bağlamda güneybatıda yer alan Ev 1, intramural gömüyle ilişkilendirilmeyen tek yapı olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca adak levhaları, çivi tabletler ve kakma eserler alanın işlevinin sıradan bir mimari yapıdan öte, ritüel törenlerin ya da kutsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği özel bir mekân olduğuna dair güçlü kanıtlar sunmaktadır. Böylece Y sondajı, Tell Ingharra’da hem konut hem de kamusal/dinsel işlevli yapıların bir arada bulunduğunu gösteren önemli bir veri sunmaktadır (Zaina 2016: 434–435, Zaina, 2020). Y sondajının 20 m kuzeybatısında açılan 20×15 m’lik YW sondajı, su tablasına kadar (7 m) kazılmış olup Erken Hanedanlık I’dan IIb’ye kadar tarihlenen sekiz yapısal evreyi kapsamaktadır. Stratigrafik açıdan Y sondajıyla dikkate değer benzerlikler göstermektedir. Ancak verilerin sınırlılığı nedeniyle yalnızca bazı evrelerin mimarisi kısmen yeniden inşa edilebilmiştir. Ayrıca Anglo-Amerikan kazı ekibinin nesnelerin mekânsal dağılımını kaydetmemesi, işlevsel yorumları büyük ölçüde varsayıma dayalı bırakmıştır. Bu çerçevede, YW sondajında açığa çıkarılan küçük mahallenin ağırlıklı olarak konutlardan ve muhtemelen bir kamusal yapıdan oluştuğu düşünülmektedir (Zaina 2016: 436).

YWN sondajının stratigrafik ve mimari dizisinin yeni rekonstrüksiyonu, iki yapı evresini ortaya koymuştur: biri ova seviyesinde (0 m), diğeri ise yaklaşık 1 m. altındadır. Bu evrelerden özellikle kuzeybatı–güneydoğu doğrultusunda uzanan ve en az 15 odadan oluşan büyük bir yapı dikkat çekmektedir. Yaklaşık 4 m. genişliğindeki bir sokak bu yapıyı, daha küçük ve korunumu zayıf bir birimden ayırmaktadır. Her iki yapı da 2 m. yüksekliğe kadar korunmuş kerpiç duvarlarla inşa edilmiş olup, yüzeyleri beyazımsı sıva ile kaplanmıştır. İç zeminler ve sokak, sıkıştırılmış toprak döşeme olarak yorumlanan “organik döküntü”

tabakasıyla kaplıdır. Oda sayısının fazlalığı ve yapı ölçeği, YWN sondajında açığa çıkarılan bu birimin varlıklı ve geniş bir haneye ait olduğunu düşündürmektedir (Zaina 2016: 436). Evre 2'ye ait buluntular arasında çalışma aletleri, kaplar, idari objeler, mücevherler ve diğer seçkin mallar yer almaktadır. Bu çeşitlilik, yapının yalnızca varlıklı bir haneye ait olmadığını, aynı zamanda küçük ölçekli idari ve üretim faaliyetlerinin de burada gerçekleştirildiğini göstermektedir (Zaina 2016: 437). Ingharra ana höyüğünün güneyinde açılan ZY sondajı ise, 10 × 10 m boyutlarında olup su tablasına ulaşıncaya kadar yaklaşık 6 metre kazılmıştır. Bu alanda Erken Hanedanlık Dönemi'ne ait yapılar açığa çıkarılmıştır. Ayrıca ZY sondajında olduğu gibi su tablasına Y sondajında da rastlanmıştır (Zaina, 2016:439,441).

Arkeolojik veriler, Kiş'in iskân tarihinin Obeyd Dönemi'ne kadar uzandığını göstermiştir. Yoffee, Moorey ve Gibson MÖ III. binyılın başlarında, bu yerleşimin muhtemelen köken olarak birbirinden bağımsız iki köy olan Tell al-Uhaymir ve Tell Ingharra adlı iki ana höyükten oluştuğu görüşünü savunurken (Moorey 1978; Gibson 1972; Yoffee, 1998: 315–316) Zaina ise Tell Ingharra ile Tell al-Uhaymir'i bağımsız köyler olarak gören hipoteze karşı çıkmakta, iki ana höyük arasında yer alan Plano-Konveks Yapı ile JP alanının varlığına dair bulguların, ayrıca uydu görüntüleriyle desteklenen arkeolojik verilerin değerlendirilmesi sonucunda ikna edici görünmediğini ifade etmektedir (Zaina, 2016: 441-443).

Öte yandan Kiş'in erken dönem yerleşim alanı büyük olasılıkla olduğundan daha küçük tahmin edilmektedir. Bunun nedeni, Erken Hanedanlık tabakalarının günümüzde bazı kesimlerde yüzeyin oldukça altında gömülü durumda olmasıdır. Buna rağmen, ED I evresinde dahi geniş bir "ikiz kent" dokusunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Kiş, Cemdet Nasr Dönemi'nden itibaren (yaklaşık MÖ 3100–2900) bir şehir devletine dönüşmüş ve özellikle Erken Hanedanlık Dönemi'nde (MÖ 2900–2300), Mezopotamya'daki en güçlü Sumer şehir devletlerinden biri hâline gelmiştir (Yoffee, 1998: 315–316; Lawecka, 2014: 426). Bütün yerleşim alanını kapsayan toplam büyüklüğün yaklaşık 20 km² olduğu tahmin edilmektedir. Lakin bu ölçüm, bölgedeki tüm tarihsel dönemlere ait yerleşim izlerini içermektedir (Yoffee, 1998: 315–316).

Sumer Kral Listesi'nde, "Tufan"dan sonra yeryüzünde hüküm süren ilk şehir olarak Kiş'in adı anılmıştır. Bazı Sumer krallarının "Kiş Kralı" unvanını benimsemiş olmaları, iki olasılığı gündeme getirmiştir. Söz konusu krallar ya Kiş Kenti üzerinde doğrudan bir siyasi hâkimiyet tesis etmişlerdir ya da sahip oldukları siyasal ve askerî güç, bu unvanı taşımalarını

meşru ve yeterli kılacak ölçüde çağdaşları tarafından tanınmış ve kabul görmüştür. Her iki senaryo da dikkate alındığında, yalnızca bu unvanın benimsenmesi bile, MÖ III. binyılın ortalarında Kiş'in kralları ve kentiyle birlikte olağanüstü bir siyasal otorite ve prestij merkezi olarak algılandığını ortaya koymaktadır (Yoffee, 1998: 315–316).

MÖ III. binyılın ortaları, Kiş Kenti'nin hem geniş sınırlara ulaştığı hem de siyasi hâkimiyetinin en yüksek düzeye ulaştığı dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu döneme ait arkeolojik veriler, yerleşimin mimari açıdan dikkate değer bir gelişim süreci yaşadığını ortaya koymuştur. Tell Ingharra'da yer alan Saray A ile plano-konveks yapılar gibi seküler nitelikli büyük ölçekli komplekslerin yanı sıra, aynı bölgede tespit edilen iki ziggurat ve JA kazı alanında açığa çıkarılan küçük tapınak gibi dinsel yapılar, bu gelişimin somut göstergeleridir (Zaina, 2020: 85, 145; Bkz: Şekil 31, 32; Resim 47).

Tell Ingharra'nın güneybatı kesiminde yer alan JA alanında açığa çıkarılan tapınak, kronolojik açıdan Saray A ile, büyük olasılıkla onun son evresiyle çağdaş kabul edilmektedir (Matsumoto, 1991: 280–283; Zaina, 2020: 175–176). Aynı arkeolojik alanda ortaya çıkarılan iki büyük ziggurattan biri höyüğün güneyinde (Z.1), diğeri ise ana höyüğün merkezinde (Z.2) konumlanmaktadır (Watelin ve Langdon, 1934; Bkz: Resim 48). Daha büyük olan ziggurata ait plano-konveks kerpiçten inşa edilmiş etkileyici bindirme duvarlar, temelleriyle birlikte Erken Hanedanlık III (ED III) evrelerini keserek “Tufan Tabakası”na ve onun üzerindeki katmanlara kadar uzanmaktadır. Bu mimari özellikler, söz konusu anıtsal komplekslerin, Kiş Kenti'nin anıtsallaştırılmaya başlandığı bir döneme, yani ED IIIa'nın sonlarına tarihlendiğini düşündürmektedir. Bu evre, stratigrafik olarak Y 9–10, YW 6–7, YWN 1 seviyeleriyle ve Saray A ile eş zamanlı olarak tanımlanmaktadır (Gibson, 1972: 308; Zaina, 2016: 438).

Tell Ingharra'nın güney kesiminde yer alan Tell A'da gerçekleştirilen kazılar, Saray A'nın büyük yapısını örten geniş bir nekropol alanını açığa çıkarmıştır. Tell A'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, Erken Hanedanlık IIIa (ED IIIa) ile erken Akad Dönemi arasına tarihlendirilebilecek üç ayrı evrenin varlığını ortaya koymuştur. En erken tabaka olan Evre 1, yalnızca sınırlı sayıda sondajda tespit edilmiş olup, mevcut buluntular yeterli mimari veri sunmamaktadır. Buna karşılık, yerleşimin asıl mimari karakterini belirleyen büyük ölçekli kompleks, yani Saray A, Orta ya da Geç ED IIIa evresine tarihlenmekte olup bu erken tabakaların üzerine inşa edilerek onları kesmiştir (Mackay 1929: 149; Moorey 1970: 88, 89, 104; Moorey 1978: 56). Muhtemelen ED IIIa'nın ortaları ya da sonlarında inşa edilen bu yapı, kısa süreli bir kullanımın ardından ED IIIb sonunda yıkılmıştır (Mackay,

1925; Mackay, 1929; Zaina 2016: 440–444). Bu evrede Saray A, Plano-Konveks Binası (PCB), Y sondajı (Evre 10), YW sondajı (Evre 7) ve ziggurat ile birlikte geniş bir alanda şiddetli bir yıkım gerçekleşmiştir (Bkz: Resim 48). Akad Dönemi'nde ise Kiş'in ağırlıklı olarak mezarlıklar ve küçük ölçekli işgal yapılarıyla kullanıldığı görülmektedir. Bu alanlardan Y sondajı, P alanı, JP alanı, Tell A ve JA alanı büyük kısmı, dağınık mezarlıklar ve küçük ölçekli yapılarla işgal edilmiştir. Buna karşın YWN sondajı (Aşama 2) ve YW sondajı (Aşama 8) gibi bazı alanlarda herhangi bir yıkım izi bulunmayan, iyi korunmuş yapılar açığa çıkarılmıştır. Bu yapılarda mühürler, yazıtlar ve idari belgeler gibi çok sayıda idari malzemenin yanı sıra değerli madenlerden yapılmış eşyalar ele geçirilmiştir. Kentin kısmi yeniden canlanması, MÖ III. binyılın sonlarına doğru Ingharra'daki zigguratların yakınında inşa edilen “Anıt Z” (Evre 13) adlı büyük yapı ile başlamıştır (Gibson 1972: 3; Zaina 2016: 444; Zaina, 2020: 113,147,148).

Tell A'daki “Y” sondajında ortaya çıkarılan üç mezar, biçimsel özellikleri ve eşlik eden unsurlar bakımından, makul ölçüde “kraliyet” nitelikli bir gömü ritüeline işaret etmektedir. Ancak söz konusu mezarların, Kiş'teki yüksek statülü rahiplere mi yoksa doğrudan krallara mı ait olduğu kesin olarak belirlenememiştir. Yapısı ve boyutları net biçimde tespit edilemeyen bu mezarlar, bölgede belgelenmiş diğer gömülerden farklı olarak, tekerlekli araçların, insan hizmetkârların ve koşum hayvanlarının kurban edilerek defin alanına dahil edilmesiyle ayrılmaktadır. Bu ritüel örüntüsü, Susa'daki benzer buluntularla ve Ur'da ortaya çıkarılmış ünlü mezarlarla karşılaştırıldığında, Erken Hanedanlık Dönemi'nin son evresinde kent yöneticilerinin, cenaze törenlerinde araba ve hizmetkârlarla birlikte gömülme ayrıcalığına sahip olduğunu düşündürmektedir. Aynı sondaj alanında, caddenin batısında konumlanan ve içinde herhangi bir defin izine rastlanmamış olan bir yapının, Kiş'teki bu seçkin yöneticilere ait bir konut olması muhtemeldir. Bu yapıdan ele geçen seramik parçaları ile mühür baskıları, yerleşimin Erken Hanedanlık I–II (ED I–II) evrelerine tarihlendirilebileceğini ortaya koymaktadır. Erken Hanedanlık Dönemi'nin son evresi ise, ‘A’ alanında yer alan saray yapısı ile daha az belgelenmiş olan ‘P’ alanındaki yapı kompleksi aracılığıyla temsil edilmektedir (Moorey, 1964: 83–84).

Tell Ingharra'da yer alan Saray A, bir tapınak platformunun hemen bitişiğine inşa edilmiş olması, kentsel mekân organizasyonu açısından değerlendirildiğinde, saray ve tapınak gibi iki merkezi kurumun birbirine son derece yakın konumlandırıldığına göstergesidir. Söz konusu mekânsal ilişki, yalnızca Kiş ile sınırlı kalmayıp, Mari ve Cezire Bölgesi'nde de benzer örneklerle paralellik arz etmektedir. Nitekim Mari'de, büyük ölçekli

bir saray kompleksi, bitişindeki alanı denetleyecek biçimde yerleştirilmiş ve doğrudan bir tapınak bölgesinin yakınına inşa edilmiştir (Lawecka, 2014: 429). İlerleyen dönemlerde ise bu iki mimari birim, yalnızca bir dere yatağı ya da küçük bir vadi ile birbirinden ayrılmıştır. Sonuç olarak, bu tür düzenlemeler her iki yapının birlikte devasa bir anıtsal kompleks oluşturduğunu ortaya koymaktadır (Mackay, 1929: 75, 82). Öte yandan Lawecka, Güney Mezopotamya'daki diğeri yapılarla karşılaştırmalı bir değerlendirme yaparak, genellikle "saray" olarak adlandırılan Eridu'daki Erken Hanedanlık III (ED III) yapı kompleksinin, aslında tipik bir saray özellikleri taşımadığını; bunun yerine, ikili tapınak düzenine sahip kutsal bir alanın idari bölümü olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu nedenle araştırmacıya göre, Kiş'teki Saray A, şu ana kadar bilinenler arasında yalnızca en erken tarihli değil, aynı zamanda Güney Mezopotamya'da bugüne dek açık biçimde tanımlanabilmiş tek saray yapısı niteliğindedir (Lawecka, 2014: 429).

Saray A'dan başlayarak kuzeye doğru uzanan güzergâh, ikiz zigguratlar ve tapınak avlularını içeren, literatürde "kırmızı alan" olarak tanımlanan bölgeye ulaşmakta; buradan da kuzeyde konumlanan ve büyük olasılıkla tahkimli bir konut ya da silah deposu olarak yorumlanan Plano-Konveks Yapı'ya geçiş sağlanmaktadır (Yoffee, 1998: 315–316). Öte yandan, yerleşimin güneydoğusunda, muhtemelen daha fazla kamusal işlevli yapının da yer aldığı geniş çaplı bir kentsel mahalle tespit edilmiştir (Moorey, 1964; Zaina, 2020: 145).

Saray A, çok evreli gelişim süreci içerisinde en az üç alt evreye ayrılmaktadır. İlk inşa safhası (Evre 2a), dikdörtgen planlı, çift duvarlı ve birbiriyle bağlantılı odalardan (Odalar 1–31) oluşan anıtsal bir yapıyı temsil etmektedir. İkinci safhada (Evre 2b) bu komplekse doğu yönünde anıtsal bir girişin yanı sıra ek mekânlar (Odalar 32–38) ilave edilmiştir. Sonraki ve üçüncü evrede (Evre 2c) ise yapının güneyine, sütunlu bir portiko ile bütünleşen ek birimler (Odalar 39–60) inşa edilerek kompleksin mimari görünümü daha da zenginleştirilmiştir. Bu çok katmanlı düzenleme, Saray A'nın yalnızca bir ikametgâh değil, aynı zamanda törensel ve idari işlevler barındıran bir merkez olduğunu düşündürmektedir (Zaina 2020: 175–176).

Saray A'nın 60 numaralı odasında ve ek yapının kabul salonunda gerçekeştirilen kazılarda, bu mekânların duvarlarının fildişi bezemelerle süslendiği görölmüştür. Arkeolojik bulgular arasında, söz konusu alanlarda farklı ikonografik tasvirler içeren çok sayıda fildişi parçanın ele geçirilmiş olması (Crawford, 2015: 101), bu süslemelerin zenginliğini ve çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Nitekim sarayın belirli odalarının yalnızca işlevsel mekânlar olmanın ötesinde, değerli hammaddelerle donatılmış temsilî alanlar olarak

tasarlandığı anlaşılmaktadır. Fildişinin, dönemin elit mimarisinde özellikle saray yapılarında ve idari işlevler üstlenen mekânlarda tercih edilmesi, onun bir prestij göstergesi olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Fildişinin hem sembolik hem de sosyo-ekonomik açıdan yüksek değer taşıması, bu malzemenin mimari bezemelerde yalnızca estetik bir unsur olarak değil, aynı zamanda siyasi otoriteyi, toplumsal statüyü ve ekonomik gücü görünür kılmaya yönelik bir ifade aracı olarak da kullanıldığının kanıtıdır.

Saray A, ED IIIb'nin sonlarına kadar kesintisiz kullanım görmüş, bu evrenin sonunda ise yıkıma uğramıştır. Saray A, inşasında pişirilmemiş kerpiç tuğla ile ahşap malzemenin kullanıldığı anıtsal bir yapıdır. Saraydaki bütün tuğlalar, plano-konveks tipindedir. Bunlar dikdörtgen biçimli, düz bir tabana ve oldukça belirgin şekilde kavisli bir üst yüzeye sahiptir. Öyle ki tuğlaların ortası kenarlarından hayli yüksektir. Yapı malzemesi olarak bu tür organik ve dayanıksız malzemelerin tercih edilmesi, yapının zaman içerisinde dış etkenlere karşı hassasiyetini artırmış ve koruna bilirliliğini azaltmıştır. Arkeolojik veriler, sarayın nihai terk edilmeden önce ciddi ölçüde tahribata uğradığını göstermektedir (Mackay, 1929; Moorey, 1970: 92). Yıkımın ardından alan, kısa bir süre boyunca düzensiz yerleşim dokusuna sahip küçük ölçekli evsel yapılar ile birlikte geniş bir nekropol (Evre 3) tarafından yeniden iskân edilmiştir (Zaina 2020: 175–176).

Tell Ingharra Bölgesi'nde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda, yaklaşık 60 hektarlık bir alana yayılmış Erken Hanedanlık III (ED III) dönemine ait seramik parçaları tespit edilmiştir. Bu bulgular, dönemin yerleşim alanının yalnızca çekirdek alanla sınırlı kalmayıp, çevresel yayılımın kanıtıdır. Ayrıca kazılarla ED IIIa evresine tarihlendirildiği kesinleştirilen geniş P bölgesi ile kentin batı kesiminde yer alan Tell al-Uhaymir alanı da bu yerleşim bütünlüğüne dahil edilmelidir. Tell al-Uhaymir'de, Kış'ın baş tanrısı Zababa'ya adanmış ana tapınağın yer aldığı tespit edilmiştir (Lawecka, 2014: 426). Bu kutsal yapının varlığı, kentin yalnızca idari değil, aynı zamanda dinsel açıdan da bölgesel bir merkez işlevi gördüğünü açık biçimde ortaya koymaktadır.

4.2. KÜLTEPE (KANİŞ/NEŞA)

Kayseri il merkezinin yaklaşık 20 km kuzeydoğusunda yer alan Kültepe, Geç Kalkolitik Dönem'den itibaren Yakın Doğu'nun önde gelen yerleşim merkezlerinden biri olarak gelişmiştir (Kulakoğlu vd., 2023: 384). Yerleşim, sınırları içinde bulunduğu Karahöyük Köyü'nün adıyla da anılmakta olup, Höyük/Tepe ve Aşağı Şehir olmak üzere iki

ana bölümden oluşmaktadır. Yaklaşık 21 metre yüksekliğe sahip Höyük, kuzey–güney doğrultusunda 550 m, doğu–batı doğrultusunda ise 500 m uzunluğundadır ve bu ölçüleriyle Anadolu’nun en büyük höyüklerinden biri konumundadır. Höyüğü çevreleyen ve yaklaşık 2 km çapında bir alanı kapsayan Aşağı Şehir ise, Asurlu tüccarların yerleşim alanı olarak bilinen, Kaniş kârum’unun bulunduğu bölgeyi ifade etmektedir (Günbattı, 2017: 32; Bkz: Resim 49).

Bölgede 1893 ile 1925 yılları arasında dört kazı yapılmıştır. Saha üzerindeki ilk arkeolojik araştırmalar, 1893–1894 yıllarında E. Chantre tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu öncü çalışmaların ardından, 1906 yılında H. Winckler sadece sekiz gün süren bir çalışma yapmıştır. Aynı yıl Kültepe’ye gelen H. Grothe de höyüğün ortasında ve doğusunda iki çukur açmıştır. 1925’te ise B. Hrozný’nin araştırmaları bölgenin bilimsel incelemelerine katkı sağlamıştır. Kültepe’deki sistematik ve geniş kapsamlı kazılar ise 1948 yılında Tahsin Özgüç başkanlığında başlatılmış olup, bu çalışmalar sayesinde yerleşimin tarihsel ve arkeolojik önemi ortaya konmuştur (Özgüç, 1964: 27; Günbattı, 2017: 32,33). 2006 yılından itibaren ise kazılar Prof. Dr. Fikri Kulakoğlu’nun bilimsel sorumluluğu altında sürdürülmekte ve Kültepe’nin kültürel tarihi hakkında yeni veriler elde edilmeye devam edilmektedir.

Kazı çalışmaları, Kültepe’nin MÖ III. binyılın başlarından Roma Dönemi’ne kadar kesintisiz biçimde iskân edildiğini ortaya koymuştur. Höyükte gerçekleştirilen kazılarda Kaniş krallarına ait anıtsal saraylar ve tapınaklar gün yüzüne çıkarılırken, kârum alanında ise Asurlu tüccarların ve onlarla birlikte yaşayan yerli halkın evleri ile üretim faaliyetlerinin yürütüldüğü işlikler açığa çıkarılmıştır. Yerleşim tarihçesi içerisinde en belirgin ve en önemli evreyi ise, Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda “Kaniş” adıyla yazılı kaynaklara yansıyan kent yerleşmesi oluşturmaktadır (Özgüç, 1964:27; Günbattı, 2017).

Höyük’te Prof. Dr. Tahsin Özgüç tarafından yürütülen kazılar sonucunda en erken yerleşim evresini temsil eden 18. seviyenin, Eski Tunç Çağı I’e tarihlendiği belirlenmiştir (Özgüç, 1999: 4–5). Ancak 2021 yılında Prof. Dr. Fikri Kulakoğlu ve çalışma ekibi tarafından gerçekleştirilen araştırmalar, höyüğün iskân tarihinin çok daha erken dönemlere uzandığını ortaya koymuştur. Nitekim Waršama Sarayı’nın güneydoğu köşesinde 2021 yılında yapılan kazılarda, Geç Kalkolitik Çağ sonu ile Eski Tunç Çağı başlarına tarihlendirilebilecek nitelikte önemli buluntular ele geçirilmiştir (Kulakoğlu vd., 2022: 384). Bu evreyi, 17–14. yapı katlarıyla temsil edilen Eski Tunç Çağı II, ardından ise 13–11. yapı katlarına karşılık gelen Eski Tunç Çağı III izlemektedir. Daha üst seviyelerde 10–9. yapı katları ile Karum 3–4 tabakaları, Eski Tunç Çağı III’ten Orta Tunç Çağı’na geçiş evresini

yansıtmaktadır. 8. yapı katı/Karum 2, 7. yapı katı/ Karum 1b her iki evre de Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na tarihlendirilmektedir. Bu dönemi, 6–5. yapı katlarına karşılık gelen Karum 1a tabakası izlemektedir. Bu evre Asur Ticaret Kolonileri Çağı ile Hitit Dönemi'nin izlerini birlikte taşımaktadır. Daha geç tabakalarda ise 4–3. yapı katları Demir Çağı'na, en üstte yer alan 2–1. yapı katları ise Hellenistik ve Roma Dönemleri'ne tarihlendirilmektedir (Bkz: Özgüç 1999: 5; Rıdvanoğulları vd. 2024).

Yerleşim yeri, yaklaşık 30 hektarlık (570 m (kuzey-güney) x 500 m (doğu-batı) ölçülerinde) bir alanda dairesel formda Yukarı Şehir ile bunun kuzeydoğusunda konumlanan, surlarla çevrili Sitadel'den oluşan bir kentsel yapılanmaya sahiptir. Sitadel içerisinde kamu ve tören binaları, yerleşim alanları ve bir saray kompleksi yer almıştır (Özgüç 1999; Peyronel ve Kulakoğlu, 2024; Kulakoğlu ve Peyronel, 2024). 1954–1967 yılları arasında Yukarı Şehir'in güney kesiminde yürütülen kazılarda, taş döşeli bir avluya açılan uzun bir geçit etrafına dizilmiş kare ve dikdörtgen planlı odalardan oluşan iki bloklu bir kamu yapısı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı literatürde “Güney Teras Sarayı” olarak da anılmaktadır (Peyronel ve Kulakoğlu, 2024: 92, 93).

Höyüğün Eski Tunç Çağı'nın erken evrelerine dair bilgiler sınırlı olsa da III. evreye tarihlenen 13., 12. ve 11. yapı katları önemli veriler sunmuştur. Özellikle 13. yapı katında, MÖ III. binyılın ikinci yarısının başlarına tarihlenen ve 70 × 55 metre ölçülerindeki bir saray kompleksi tespit edilmiştir (Bkz: Resim 51). Kısmen açığa çıkarılmasına rağmen, bu yapı Anadolu'daki döneme ait bilinen en büyük örneklerden biri olarak değerlendirilmektedir (Kulakoğlu, 2017). Üç evrede belgelenen kompleksin kuzeydeki birimi daha erken bir evreye aitken, esas ağırlığı güney cephede sıralanan geniş odalar oluşturmaktadır. Odalar doğudan batıya doğru uzamakta, genişlikleri ise sabit kalmaktadır. Bu farklılık muhtemelen planlamadaki düzensizlikten kaynaklanmıştır. Sıkıştırılmış kil zemin ve 1,60 metre kalınlığındaki duvarlar, yapının iki katlı olabileceğini düşündürmektedir. Plan ve boyutlar göz önünde bulundurulduğunda, yapının kuzey kanadının muhtemelen depo işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Radyokarbon analizleri yapıyı MÖ 2460–2279 arasına tarihlendirmektedir. Buluntuların azlığı ise yangın öncesi yapıların bilinçli biçimde boşaltıldığına işaret etmektedir. 13. yapı katının tahribinden sonra, 12. ve 11b seviyelerine ait anıtsal yapılar kademeli olarak güney yönünde inşa edilmiştir (Rıdvanoğulları vd. 2024: 188, 189).

12. yapı katında, höyüğün N–R/36–38 karelerinde gerçekleştirilen geniş açmada, Tahsin Özgüç tarafından bir tapınak kompleksi olarak tanımlanan mimari kalıntılar açığa çıkarılmıştır. Son kazılar, 12. seviyeye ait anıtsal yapının batıya doğru, Büyük Tahlıl

Silosu'nun kesintiye uğrattığı noktadan itibaren uzun dikdörtgen odalar biçiminde devam ettiğini ortaya koymuştur. Yaklaşık iki metre yüksekliğe kadar korunmuş sıvalı taş duvarlarla inşa edilen bu odaların depo olarak kullanılıp kullanılmadığı henüz kesinlik kazanmamıştır. 13. seviye kompleksinin yangınla tahrip edilmesinden sonra bölge terk edilmemiş, güney yönünde yeni bir inşa süreci başlatılmıştır. 12. seviye yapısı, 13. seviye ile benzer yönlendirme ve mimari anlayışı yansıtırken, en belirgin fark olarak içinde ocak bulunan, dört sütunlu ve muhtemelen ritüel ya da toplantı işlevi gören büyük bir salon barındırmaktadır (Özgüç, 1964; Rıdvanoğulları vd. 2024: 190).

12. seviyede yer alan anıtsal yapının bir yangın sonucu tahrip edilmesinin hemen ardından, aynı alana $22,5 \times 25$ metre boyutlarında yeni bir yapı inşa edilmiştir. İçinde $10,5 \times 17$ metre ölçülerinde geniş bir salon ile 4,3 metre çapında bir ocağın bulunduğu bu yapı, Tahsin Özgüç tarafından işlevsel açıdan bir tapınak ya da saray olarak değerlendirilmiştir (Rıdvanoğulları vd. 2024: 190–191).

Öte yandan Höyükte Karum alanındaki II. tabakanın sonuna kadar kullanıldığı anlaşılan bir saray, Warşama ve Anitta Dönemleri'ne tarihlenen mimari seviyenin altında, oldukça iyi korunmuş durumda açığa çıkarılmıştır. Sarayın duvarları taş temeller üzerine oturtulmuş büyük boy kerpiç tuğlalarla inşa edilmiş hem duvarlar hem de döşemeler beyaz sıva ile kaplanmıştır. Bazı kısımlar iki metreye kadar korunmuş olup, yapının farklı evrelerde ek binalar ve onarımlarla uzun süre kullanım gördüğü anlaşılmaktadır. Mimari açıdan yapı, uzun bir koridor etrafına dizilmiş çok sayıda dar depo mekânından oluşmakta; yanında düzgün kesme taş levhalardan yapılmış anıtsal bir taş döşeme ve farklı büyüklükte taşlarla kaplı geniş bir merkezi avlu yer almaktadır. Avlunun doğusundaki ikinci kanat yaşam alanını temsil etmekte olup, ahşap zeminli odalar, ortasında yuvarlak ocak bulunan büyük bir mekân ve duvar diplerine yerleştirilmiş beyaz badanalı tuğla sedirlerle dikkat çekmektedir. Sarayda gerçekleştirilen kazılarda çivi yazılı tabletler ile silindir mühür baskıları da ele geçirilmiştir. Yapı, Karum II tabakasının sonuna kadar kullanım görmüş, bu evrenin sonunda Karum II'yi de tahrip eden büyük yangınla yıkıma uğramıştır. Boğazköy'ün en büyük tapınaklarıyla kıyaslanabilecek ölçekteki Kültepe Sarayı, Eski Hitit Krallığı öncesinde dahi Anadolu'da anıtsal mimarinin varlığını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır (Özgüç, 1964: 47).

Höyükte en dikkat çekici buluntu, Aşağı Şehrin Ib-a tabakalarına karşılık gelen Yukarı Şehrin 7–6 evrelerinde ya da kısmen Anadolu'daki Eski Asur ticaretinin sonraki aşamasına tekabül eden dönemde açığa çıkarılmıştır. Orta Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen ve

literatürde “Taş Bina” olarak anılan bu anıtsal yapı, MÖ 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir. Kil harçla örülmüş taş bloklardan, kuzeydoğu–güneybatı doğrultusunda planlanan söz konusu yapı, iki odalı bir bodrum kata sahip olup, bir yanında uzun depo (L.78), diğer yanında ise geniş bir salon (L.79) barındırmaktadır. Depoda ve salonda çok sayıda büyük küp, depolama kapları ve sofra takımları bulunmuştur. Ancak yapı çöktüğü için tüm malzeme kırılmıştır. Çöküşün, deprem gibi ani bir olaydan ziyade öngörülemeyen travmatik bir durum sonucunda gerçekleştiği ve kısa süre sonra yapay dolgu ile kapatıldığı anlaşılmaktadır (Peyronel ve Kulakoğlu, 2024: 95-100).

Stratigrafik veriler, söz konusu yapının dört evreli bir kullanım sürecine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu evreler, yapının inşası, işlevsel kullanımı, çöküşü ve ardından yapay bir dolgu tabakasıyla kapatılması biçiminde tanımlanmaktadır. Seramik repertuarı ise tipolojik çeşitliliği ve mekânsal dağılımı bakımından dönemin son evresine ilişkin dikkate değer veriler sunmaktadır. Ayrıca, başta koyun/keçi, sığır ve az sayıda domuza ait kalıntılar olmak üzere çok sayıda hayvan kemiğinin yanı sıra aslan, ayı, sırtlan, geyik, yaban keçisi, ceylan ve yaban domuzu gibi nadir yabani türlerin varlığı, yapının yalnızca depolama işleviyle sınırlı olmadığını göstermektedir. Bu durum, özellikle sembolik bezemelerle süslenmiş küpler ve çok sayıda gıda depolama kabının varlığıyla uyumluluk göstermektedir. Söz konusu kanıtlar, tapınak olarak yorumlanan iki anıtsal yapının (Tapınak I ve II) açığa çıkarıldığı kentsel kesimde, belirli durumlarda düzenlenen toplu ziyafetler ve şöenlerle ilişkili ritüel nitelikli faaliyetlerin gerçekleştirildiğine işaret etmektedir (Peyronel ve Kulakoğlu, 2024: 95-100).

Höyükte bugüne kadar üç saray tespit edilmiştir: Eski Saray, Waršama sarayı ve Güney Teras Sarayı. Höyükte keşfedilen saraylardan en görkemli olanı, Tahsin Özgüç tarafından “Geç Saray” olarak adlandırılan komplekstir (Özgüç, 2005: 88; Bkz: Resim 50,51,52). Çivi yazılı belgeler ve arkeolojik buluntulardan bu anıtsal yapının Kaniş Kralı Waršama’ya ait olduğu anlaşılmıştır. Karum alanındaki Ib tabakasıyla çağdaş olan bu sarayın mimari açıdan uzun ve dar bir salon etrafına sıralanmış çok sayıda odadan oluştuğu, kapı geçitlerinin ise iyi korunmuş kerpiç duvarlar üzerinde hâlen izlenebildiği anlaşılmıştır (Özgüç, 1964: 46). Prof. Dr. Fikri Kulakoğlu ve meslektaşları tarafından Waršama Sarayı’nın doğu yamacında gerçekleştirilen kazılarda, Eski Tunç Çağı II’ye tarihlendirilen radyal planlı dikdörtgen odalar ya da yapı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Kulakoğlu vd., 2023: 384).

Arkeolojik çalışmalar sonucunda Waršama Sarayı'nın daha önce bir yangınla tahrip edilmiş olan Eski Saray'ın üzerine inşa edildiği anlaşılmıştır. Kesilmiş ahşap malzeme kullanılarak inşa edilen yapı, ilerleyen dönemlerde farklı tarihlerde onarımlardan geçirilmiştir. Ancak bu saray da bir yangın sonucunda tahrip olmuştur. Söz konusu yangının kesin zamanı ise belirlenememiştir. Barjamovic ve meslektaşlarına göre saray Hitit Kralı I. Huzziya veya onun halefi tarafından tahrip edilmiştir (Barjamovic vd., 2012: 36).

Waršama Sarayı'nın yangınla yok olmasının ardından alanın batı kesimi, taş duvarlı büyük bir yapının inşası sırasında tamamen ortadan kaldırılmıştır. Söz konusu yangının, Karum Ib tabakasını yok eden büyük yangınla çağdaş olduğu belirlenmiştir (Özgüç, 1964: 46). Bununla birlikte, söz konusu yapının Kaniş'in Yukarı Şehri'nde şimdiye kadar tespit edilmiş en geç tarihli saray olması, Waršama'dan sonra hüküm sürmüş kralların da bu yapıyı kullanmış olduklarını düşündürmektedir (Kloekhorst, 2021:565).

Büyük taş yapılardan birinde geniş mekânlara rağmen herhangi bir çivi yazılı tablet ya da silindir mühür baskısına rastlanmamıştır. Buna karşın, yapının tabanında ele geçen tunç mızrak ucu üzerindeki *E.GAL Anitta rubā'im* “Kral Anitta'nın Sarayı” yazısı dikkat çekmektedir (Günbattı, 2017: 47). Ayrıca aynı yapının küçük odalarından birinde, bir tondan fazla obsidyen bloğunun depolanmış halde bulunması, yapının yalnızca idari değil, aynı zamanda değerli hammaddelerin saklandığı stratejik bir merkez işlevi gördüğüne işaret etmektedir.

Öte yandan tabletlerin bulunduğu sarayın 80 metre batısında keşfedilen ikinci anıtsal yapı, yüksek taş subasmanlar ve köşe payandalarıyla kule benzeri bir görünüme sahiptir. Dolgusundan çıkan altın ve bronz objeler, kraliyet sarayına yaraşır niteliktedir. Anadolu'da benzeri olmayan bu yapı, Kussara kralı Anitta'dan kısa süre sonra meydana gelen büyük bir yangınla Karum ve çağdaş saraylarla birlikte yok olmuştur. Bu felaketin ardından Kaniş eski önemini kaybetmiştir (Özgüç, 1964).

4.3. YASSIHÖYÜK

Yassihöyük yerleşimi, Kırşehir il merkezinin yaklaşık 20 kilometre kuzeybatısında, Çayağzı Beldesi sınırları içerisinde yer almakta olup, Karahıdır Köyü'nün güneyinde ve Kaman Kalehöyük'ün yaklaşık 25 kilometre doğusunda konumlanmaktadır. Höyük, kuzey-güney yönünde yaklaşık 500 metre genişliğe, doğu-batı yönünde ise 625 metre uzunluğa

sahiptir ve ovadan 13 metre yüksekte yer almaktadır (Omura, 2009: 27; Omura, 2011a: 360; Omura, 2011b: 99; Omura, 2012: 271; Omura, 2013: 313; Omura, 2015: 301).

Yassihöyük yerleşimi, ilk kez 1986'da Japonya Orta Doğu Kültür Merkezi ile Japonya Orta Doğu Arkeoloji Enstitüsü'nün ortaklaşa yürüttüğü araştırmalar sırasında saptanmıştır. Bu ön değerlendirme çalışmaları, höyüğün potansiyelini ortaya koymakla birlikte sistematik arkeolojik kazılara zemin hazırlamıştır. 2000 yılında gerçekleştirilen ikinci ziyaret ile yerleşimin arkeolojik önemi bir kez daha teyit edilmiş; ancak sahaya ilişkin en kapsamlı veriler, 2007 yılında başlatılan kazı çalışmalarının hemen öncesinde yürütülen yüzey araştırmaları sonucunda elde edilmiştir (Omura, 2009: 27-36; Omura, 2011b: 91-164; Omura, 2012: 271).

Kazı çalışmalarının hazırlık aşamasında, Yassihöyük'te gerçekleştirilen yüzey araştırmalarına ek olarak jeomanyetik prospeksiyon yöntemi de uygulanmıştır. Bu jeofiziksel analizler sayesinde, höyüğün altında iyi korunmuş durumdaki bir mimari yapının izlerine ulaşılmıştır. Bu yapının plan şeması ve yapısal özellikleri dikkate alındığında bir saray yapısı olabileceği düşünülmektedir (Kumagai, 2011: 171 vd; Omura, 2011a: 361; Omura, 2012: 271; Bkz: Resim 53,54).

Yassihöyük'te ele geçirilen seramik buluntular ve çeşitli küçük eserler, yerleşimin uzun süreli ve çok katmanlı bir iskân geçmişine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu buluntular höyüğün farklı dönemlerde ardışık yerleşimlere sahne olduğunu göstermektedir. Elde edilen arkeolojik veriler, yerleşimde Hellenistik Dönem, Demir Çağı, Orta Tunç Çağı ve Eski Tunç Çağı'na tarihlenen kültürel evrelerin izlerini barındırmaktadır. Bu durum, höyüğün yalnızca bir dönemle sınırlı kalmadığını; aksine farklı tarihsel süreçlerde farklı topluluklar tarafından iskân edildiğini göstermektedir (Omura, 2012: 271).

Yassihöyük'te yürütülen kazı çalışmaları sonucunda höyükte dört ana yapı katı tespit edilmiştir. Bu yapı katlarından birinci, ikinci ve üçüncü yapı katları Geç Demir Çağı'na tarihlenirken, dördüncü yapı katı ise Eski Tunç Çağı'na (ETÇ) tarihlendirilmektedir (Omura 2011a: 360).

Yassihöyük'te tespit edilen Demir Çağı'na ait üç yapı katı içerisinde en iyi korunan evre, 3. yapı katıdır. Bu evreye ait yapı, yaklaşık 130 cm kalınlığında taş temelli duvarlarla inşa edilmiştir. Söz konusu binanın dışında ve ona bitişik konumda, üst üste yerleştirilmiş iki ayrı taş döşeme tespit edilmiştir. Güneybatı köşede açığa çıkarılan bir fırın yapısı ise doğrudan dolgu toprağı üzerine inşa edilmiştir. Bu bulgu, söz konusu yapının terk

edilmesinin ardından duvarların bir kısmının yeniden kullanıldığını ve fırının bu ikinci kullanım evresinde eklendiğini göstermektedir. Ayrıca, 3. yapı katına ait yapının kuzeybatı kesiminde yer alan ve tesviye edilmiş bir alana oturtularak inşa edildiği anlaşılan R9 numaralı oda, stratigrafik olarak 2. yapı katına aittir. Bu durum, yapı katları arasında birbiriyle örtüşen inşa ve kullanım evrelerinin varlığına işaret etmektedir. Diğer yandan, 1. yapı katına ait mimari yapıların inşası sırasında, 2. ve 3. yapı katlarına ait bazı bölümlerin tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Ancak, her üç yapı katında ele geçen seramik buluntuları arasında belirgin bir farkın gözlemlenmemesi, bu katların kültürel süreklilik içinde değerlendirilebileceğini düşündürmektedir (Omura, 2011a: 361).

Höyüğün merkezinde yer alan ve kazıların odak noktalarından biri olan *Area I* adlı alanda ise üç temel kültürel tabaka tanımlanmıştır. Bu tabakalar kronolojik olarak; I. Kat Demir Çağı, II. Kat Orta Tunç Çağı ve III. Kat Eski Tunç Çağı olarak sınıflandırılmıştır. Demir Çağı'na ait I. Kat, kesin olmamakla birlikte Geç Demir Çağı (MÖ IV-VII. yüzyıllar) ile Orta Demir Çağı (MÖ VIII-IX. yüzyıllar) olmak üzere iki alt evreye ayrılmaktadır. Alt tabakalarda yer alan III. Kat ise, Eski Tunç Çağı'na ait mimari kalıntılarıyla temsil edilmekte olup, bu tabakaya ilişkin radyokarbon analizleri MÖ 2260-2135 yıllarına işaret etmektedir (Omura 2017: 343-344).

2007 yılında gerçekleştirilen sistematik arkeolojik kazılar sırasında, höyüğün 4. yapı katına ait olduğu değerlendirilen anıtsal bir mimari yapı açığa çıkarılmıştır. Yaklaşık 40 m. genişliğinde ve 50 m. uzunluğunda olan bu büyük yapı, plan ölçeği ve yapısal düzeni itibarıyla bir saray kompleksi olarak yorumlanmaktadır. Alanda MÖ II. binyıla tarihlenen çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Ayrıca alanda yürütülen kazılar sırasında hem damga mühür hem de silindir mühür baskılarına rastlanmış olması, yerleşimde bürokratik işleyişe dair ipuçları sunmakta ve yapının olasılıkla idari bir işlev üstlendiğine işaret etmektedir. Ana yapıya bitişik olarak konumlanmış küçük ölçekli yapı kalıntıları ile aynı yapı katına ait başka bir büyük yapının parçalarının da tespit edilmesi, bu alanın sadece tek bir yapıyla sınırlı olmayan daha geniş ölçekli bir mimari kompleksin parçası olabileceğini düşündürmektedir (Omura, 2011a: 361; Omura, 2012: 276).

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan bu anıtsal yapının, dikkat çekici mimari düzenlemelere sahip olduğu görülmektedir. Yapının merkezinde, çapı yaklaşık 220 cm olan sıvalı ve kalın kenarlı yuvarlak bir ocakla donatılmış bir avlu yer almaktadır. Bu merkezi mekân, yapının işlevsel ve sembolik odağını oluşturmaktadır. Avlunun hemen bitişiğinde konumlanan dar ve uzun bir koridor, yapının iç mekânsal bölünmesini sağlayarak çeşitli

küçük odaları birbirinden ayırmaktadır. Bu küçük odalar ile koridor düzenlemeleri, yapının ön cephesine yerleştirilmiş giriş mekânlarıyla birlikte, R8 numarasıyla tanımlanan avlu etrafında simetrik bir plan şeması oluşturacak biçimde düzenlenmiştir. Bu tür simetrik yerleşim, yalnızca estetik bir tercih olmaktan öte, yapının olasılıkla törensel veya idari amaçlı kullanıldığını düşündüren önemli bir mimari göstergedir (Omura, 2013: 315).

Yapının mimari planı içinde önemli bir konumda yer alan avlu R8'in güneyinde, R27 ve R38 numaralı koridorlar arasında bir geçit tespit edilmiştir. Bu geçitin her iki kenarı, önce kalın kil, ardından ince kireç tabakasıyla olmak üzere iki aşamalı bir sıva ile kaplanmıştır. Kalın kil sıva üzerinde gözlemlenen derin çukurlar, mimari işlev açısından değerlendirildiğinde, bu çukurların kapı mili için kullanıldığı düşünülmektedir.

R27'nin karşısında konumlanan R21'in tabanında, kırılmış halde büyük boyutlu küp parçaları ele geçirilmiştir. Bu çanak parçalarının ikisi üzerinde bitki kalıntılarının bulunmuş olması, yerleşimde tarımsal ürünlerin işlenmesi veya depolanmasıyla ilişkili faaliyetlerin varlığına işaret etmektedir. R21 koridoru aracılığıyla avlu R8'e bağlanan R46 numaralı mekân ise, Demir Çağı'na tarihlenen bodrumlu bir yapı ve büyük bir çukur tarafından kısmen tahrip edilmiştir. Ancak söz konusu mekânda tüme yakın durumda korunmuş küpler, çanak çömlek parçaları ve küplerin yerleştirilmiş olduğu çukurların varlığı, R46'nın muhtemelen bir depo odası olarak işlev gördüğünü düşündürmektedir.

R21 ile R46 arasında yer alan duvarda, iki mekânı birbirine bağlayan basamaklı bir geçit açığa çıkarılmıştır. Öte yandan, R48 numaralı odada yapılan arkeolojik çalışmalar, bu alanın muhtemelen R20 ile R41'in batısında yer alan bir koridor olduğu düşündürmektedir. R41'in tabanında da benzer şekilde küplerin bulunmuş olması, yapının çeşitli bölümlerinde yaygın biçimde depolama işlevinin mevcut olduğunu ortaya koymaktadır (Omura, 2013: 315; Omura, 2015: 304).

Yassıhöyük kazılarında, mimari yapılarla ilişkili olarak çeşitli küçük buluntular da gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunlar arasında taş aletler, farklı işlevlere sahip taş ağırlıklar ve pişmiş topraktan imal edilmiş ağırşaklar yer almaktadır. Bu buluntular, yerleşimin gündelik yaşam ve üretim faaliyetlerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Höyüğün merkezinde açığa çıkarılmaya çalışılan mimari kompleksin tarihlendirilmesine yönelik yapılan C14 (karbon 14) analizleri, bu yapının MÖ 2260–2135 yılları arasına tarihlendirilebileceğini göstermektedir. Bu mutlak tarihlendirme, seramik buluntuların tipolojik özellikleriyle de örtüşmektedir. Nitekim elde edilen buluntular yapının Eski Tunç Çağı'nın son evresine ya

da Eski Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na geçiş sürecine ait olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla yapı, mimari ölçeği, plan düzeni ve işlevsel izleri itibarıyla Geç Tunç Çağı karakteri taşıyan bir saray kompleksi olarak değerlendirilmektedir (Omura, 2015: 305, 306).

Öte yandan, kazılar sırasında kırmızı astarlı seramik kaplara ait olduğu anlaşılan, biri eşek başını, diğeri ise boğa başını betimleyen iki figürin parçası açığa çıkarılmıştır. Her ne kadar bu buluntular doğrudan R8 numaralı mekânın dışında bulunmuş olsa da hem seramik teknolojisi hem de tipolojik özellikleri bakımından aynı dönemle ilişkili oldukları değerlendirilmektedir. Hayvan figürlerinin varlığı, yerleşimde kültürel simgelerin, ritüel pratiklerin ya da seçkinlere özgü dekoratif öğelerin kullanıldığını düşündürmektedir. R8 ise, jeomanyetik araştırma sonucunda güçlü bir yangınla tahrip olduğu anlaşılan büyük ölçekli binanın bir parçasıdır. Bu yangın izleri, yapının kullanımının aniden sona erdiğine işaret etmektedir (Omura, 2011a: 362).

Saray yapısında ele geçirilen arkeolojik buluntular, yerleşimde MÖ III. binyıl ile II. binyıla ait kültürel unsurların aynı stratigrafik bağlam içerisinde yan yana bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, Eski Tunç Çağı'nın sonu ile Orta Tunç Çağı'nın erken safhaları arasında keskin bir kopuştan ziyade, kültürel süreklilik ve kademeli bir dönüşüm sürecine işaret etmektedir (Omura, 2013:316). Kazı başkanı M. Omura, Yassıhöyük'te ortaya çıkarılan yapının mimari ölçeği, plan tipolojisi ve işlevsel organizasyonu dikkate alındığında, bu kompleksin Orta Anadolu'daki çağdaş saray yapılarıyla anlamlı düzeyde benzerlik gösterdiğini ifade etmektedir. Özellikle Acemhöyük'teki Sarıkaya Sarayı ile Kültepe'deki Waršama Sarayı'yla karşılaştırıldığında, söz konusu yapının hem mekânsal kurgusu hem de anıtsal mimarisi açısından paralellikler taşıdığı belirtilmektedir (Omura, 2011a: 362).

4.4. ACEMHÖYÜK

Acemhöyük, İç Anadolu Bölgesi'nde, Aksaray il merkezinin yaklaşık 18 km. kuzeybatısındaki Yeşilova kasabası sınırları içerisinde, Tuz Gölü'nün güneyinde, konumlanmış önemli bir yerleşim merkezidir. Höyük büyüklüğü ve yerleşim planıyla Anadolu arkeolojisinde dikkat çekmektedir. Merkez höyük yaklaşık 20 m. yüksekliğe, 650x550 m ölçülerindeki bir alana yayılmaktadır. Son yıllarda gerçekleştirilen çalışmalarla birlikte, güney yamaçta kazısı gerçekleştirilen alan yaklaşık 3000 m²'ye ulaşmıştır (Kamış, 2024: 19-21; Bkz: Harita 11).

Yerleşim alanı genel olarak üç ana bölümde incelenmektedir: merkezde yer alan sitadel, onun çevresini saran aşağı şehir ve bu kentsel yapıyı tamamlayan mezarlık alanı. Arkeolojik veriler, Acemhöyük'ün Eski Tunç Çağı'ndan Roma Dönemi'ne kadar iskân edildiğini ortaya koymaktadır (Özgüç, 1968: 3; Öztan, 2001: 121; Kamış, 2012: 9; Kamış, 2024: 20, 21).

Bölgeye ilişkin ilk sistematik bilgi, 1935 yılında gerçekleştirdiği bir araştırma gezisi sırasında I. J. Gelb tarafından aktarılmıştır (Özkan, 1994: 160). Ardından 1951–1954 yılları arasında, James Mellaart öncülüğünde yürütülen geniş kapsamlı yüzey araştırmaları, Anadolu'nun güney kesimini içine alan daha bütüncül bir arkeolojik değerlendirme çerçevesinde Acemhöyük'ün de yer aldığı alanlarda önemli veriler sağlamıştır (Kamış, 2012: 7).

Acemhöyük'te sistematik arkeolojik kazıların başlatılması, 1962 yılına tarihlenmektedir. Bu ilk kazı dönemi, Prof. Dr. Nimet Özgüç'ün bilimsel başkanlığında yürütülmüş olup, höyüğün arkeolojik açıdan detaylı biçimde belgelenmesi açısından kritik bir eşik oluşturmuştur (Özgüç N., 1968: 3). Kazı çalışmaları yalnızca 1980'li yıllarda Samsat Barajı kurtarma kazılarına tahsis edilen dört yıllık zorunlu ara dışında, 1988 yılına kadar aralıksız şekilde sürdürülmüştür (Öztan, 1991: 247). Kazıların ikinci evresi, 1989 yılından 2019'a kadar Prof. Dr. Aliye Öztan'ın başkanlığında devam etmiştir (Öztan, 1990: 248).

Sarıkaya Sarayı'nın güneyinde (Bkz: Şekil 34), Nimet Özgüç'ün 1983 yılına kadar yürüttüğü kazılar, yerleşimin Erken Tunç Çağı'na ait stratigrafik yapısının ana hatlarıyla ortaya konmasına olanak sağlamıştır. Öte yandan 1991 yılında Hatipler Sarayı'nın batısında başlatılan yeni kazı çalışmaları kapsamında, Erken Tunç Çağı'nın son evresine karşılık gelen V. tabakaya kadar inilmiştir. 2008 yılında Aliye Öztan'ın bilimsel sorumluluğunda yeniden başlatılan güney yamaç kazıları, yerleşimin Erken Tunç Çağı'na ait kültürel ve stratigrafik gelişimini yeniden değerlendirme imkânı sunmuştur. Saha çalışmaları sonucunda, höyükte MÖ III. binyılın ilk yarısından başlayarak Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın sonlarına kadar kesintisiz bir yerleşim sürecine işaret eden on iki ayrı kültür tabakası tanımlanmıştır (Kamış, 2024: 20-22). Acemhöyük kazılarının üçüncü ve güncel araştırma safhası ise 2020 yılından itibaren Doç. Dr. Yalçın Kamış'ın bilimsel sorumluluğunda devam etmektedir.

Acemhöyük'ün güney kesiminde yürütülen kazılar neticesinde, yöre halkı tarafından “Sarıkaya” olarak adlandırılan alan açığa çıkarılmıştır (Bkz: Şekil 34). Bu adlandırma, alanda yoğun biçimde karşılaşılan ve yangın nedeniyle sarımsı bir renk almış kerpiç duvar

kalıntılarına dayanmaktadır. Bu alanda gün yüzüne çıkarılan anıtsal saray yapısı, yalnızca mimari ölçütleriyle değil, korunma durumu ve kat planı ile dikkat çekicidir. Sarıkaya Sarayı, yalnızca yapı kütlesi bakımından yaklaşık 3000 m²'lik bir alan kaplamakta olup, çevresini saran geniş avlularla birlikte toplam 5467 m²'ye ulaşan bir yerleşim alanına sahiptir. Yapının doğu, batı ve güney kesimleri gerek sonraki yapılaşmalar gerekse modern dönemdeki yerel müdahaleler sonucunda büyük oranda tahribata uğramıştır. Ancak zemin katın önemli bir bölümü sağlam şekilde günümüze ulaşmıştır. Ayrıca ikinci kata ait varlığı belgeleyen, üzerlerinde ahşap hatıl izleri bulunan ve yaklaşık 4,5 metre yüksekliğe ulaşan kerpiç duvarlar, yapının çok katlı inşa karakterine işaret etmektedir. Plan tipolojisi açısından değerlendirildiğinde, yapının merkezinde dörtgen planlı bir iç avlunun yer aldığı görülmektedir. Bu avlu çevresinde konumlanan birimlerden oluşan zemin katta, bugüne kadar yapılan kazılar sonucunda 50 ayrı oda tespit edilmiştir. Sarıkaya Sarayı, mimari üslubu, plan şeması ve yapı teknolojisi itibarıyla Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na tarihlendirilmektedir (Özgüç, 1968: 3; Özgüç, 1977: 357; Özgüç, 2015: 7).

Sarıkaya Sarayı'nın inşasında taş, ahşap ve kerpiç temel yapı malzemeleri olarak kullanılmıştır. Duvarların temeli, yaklaşık 3–4 metre genişliğinde tek sıra taş dizisi ile başlamış, bu taş sıraların üzerine ise aynı genişliğe uyumlu şekilde kesilerek yerleştirilen ahşap hatıllar (duvarlara yatay olarak yerleştirilen ve onları birbirine bağlayıp güçlendiren kalın ahşap kirişler) eklenmiştir. Taş ve ahşap dizilerinin birbirine bitişik yerleştirilmesiyle sağlam bir temel oluşturulmuş, bu temel üzerine ise ortalama 1,5 m. kalınlığında kerpiç duvarlar yükseltilmiştir. Duvar örgüsünde, statik dayanımı artırmak amacıyla belirli aralıklarla ahşap desteklerden yararlanılmıştır. Yaklaşık 90 cm.'de bir dikey ahşap direkler yerleştirilmiştir. Ayrıca üst üste konulan her 8–9 kerpiç sırasından sonra yatay ahşaplar eklenerek, duvarların birbirine sıkıca kenetlenmesi sağlanmıştır. Ancak inşa sürecinde ahşabın yoğun şekilde tercih edilmesi, sarayın geçirdiği büyük yangının etkilerini daha da ağırlaştırmıştır. Yangının şiddeti, kerpiçlerin kısmen erimesine yol açmış ve yapının orijinal dokusunu dönüştürmüştür. Buna rağmen yangın, aynı zamanda yapının çeşitli buluntularıyla birlikte korunmasına da katkı sağlamıştır (Özgüç, 2015: 7; Kamış, 2024).

Sarıkaya Sarayı'nın batı kanadı, kazılar sonucunda altın, fildişi, dağ kristali ve obsidyen gibi değerli maddelerden imal edilmiş çeşitli eşyaların ele geçtiği önemli bir arkeolojik bölge olarak dikkat çekmektedir. Bu tür lüks objelerin varlığı, sarayın yalnızca idari değil, aynı zamanda törensel ve sembolik işlevlere de sahip olduğunu göstermektedir. İki katlı olarak inşa edilen bu sarayın alt katında yer alan odaların depo işlevi gördüğü, üst

katında ise muhtemelen daha güvenli olduğu düşünölen alanlarda değeri eşyaların korunduğı anlaşılmaktadır. Ayrıca Acemhöyük saray komplekslerinde ele geçirilen silindir ve damga mühür baskıları, özellikle Eski Anadolu gliptiğı açısından son derece dikkat çekici bir grup oluşturmaktadır (Özgüç, 1977).

Acemhöyük'ün kuzey kesiminde konumlanan Hatıpler Sarayı ise yerleşimde açığa çıkarılan ikinci büyük saray kompleksi olma özelliğini taşımaktadır. Tepede 1969 yılında başlatılan kazılar, 1971'de genişletilerek yürütölmüş ve bu çalışmalar sırasında yangınla tahrip olmuş anıtsal bir yapının varlığı tespit edilmiştir. 1976 yılına kadar aralıksız sürdürölen araştırmalar, söz konusu yapının en az 76 odadan oluşan geniş ölçekli bir saray kompleksi olduğunu ortaya koymuştur. Yaklaşık 150 x 150 metre ölçülerine sahip bu yapı, gerek plan şeması gerekse inşa teknikleri bakımından Sarıkaya Sarayı ile dikkate değeri benzerlikler göstermektedir (Özgüç, 1977: 360–36; Kamış vd., 2025: 434).

Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait açığa çıkarılan en büyük anıtsal yapılar arasında yer alan Hatıpler Sarayı'nın, iki katlı bir saray kompleksi olarak işlev gördüğü tespit edilmiştir. Kazılar sırasında altı farklı odada ele geçirilen büyük depolama küpleri, yapının zemin katının ağırlıklı olarak depo amaçlı kullanıldığını göstermektedir. İç avluya sahip olmaması ise yapıyı Sarıkaya Sarayı'ndan ayıran temel mimari farklardan biridir. Ancak sarayın kuzey ve batı kesimleri, köylölerin uzun süreli toprak çekme faaliyetleri nedeniyle ciddi ölçüde tahrip olmuştur. Bulunduğı tepenin adıyla anılan bu yapı, stratigrafik ve tipolojik veriler ışığında MÖ 19. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Kamış vd., 2025: 434).

Öte yandan yapının kronolojisini belirlemede önemli ipuçları veren dendrokronolojik veriler, Hatıpler Sarayı'nda kullanılan ahşap malzemenin, Sarıkaya Sarayı'nda kullanılanlardan yaklaşık 150 yıl daha önce kesildiğini ortaya koymuştur (Özgüç, 1977: 360–361).

Sarıkaya Sarayı ile kısmen çağdaş kabul edilen Hatıpler Sarayı, höyüğün 3. tabakasına ait bir yapı olarak değeriendirilmiş ve uzun süre boyunca Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın Acemhöyük'te 4. tabakadan itibaren başladığı görüşü benimsenmiştir (Özgüç 2015: 4–7; Kamış vd. 2025). Ancak 2023 yılı kazı sonuçları, bu kabulleri önemli ölçüde değeriştirmiştir. Hatıpler Tepesi'nde gerçekleştirilen çalışmalar, saraydan daha erken evrelere tarihlenen ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait olduğu anlaşılan en az dört tabakanın daha varlığını ortaya koymuştur. Bu bulgular, Acemhöyük'ün MÖ II. binyıl stratigrafisinin

önceki değerlendirmelerden çok daha karmaşık bir yapı arz ettiğini göstermekte ve yerleşimin kronolojik çerçevesine dair yeni yorumların gerekliliğine işaret etmektedir (Kamış vd., 2025:436,437).

Acemhöyük'te kerpiç ve ahşap kullanılarak yapılan sarayların yanı sıra, aynı malzeme teknolojisiyle inşa edilmiş başka yapılar da tespit edilmiştir. Bunlardan biri höyüğün batısında, diğeri ise iki sarayın arasında, höyüğün merkezinde konumlanmıştır. Ancak bu iki yapı, saraylar gibi idari veya anıtsal işlevlere sahip olmayıp, daha çok resmî olmayan hizmet binaları olarak değerlendirilmiştir. Acemhöyük'te tespit edilen Hizmet Binası, Sarıkaya ve Hatipler saraylarından plan şeması açısından belirgin biçimde ayrılmaktadır. Saraylarda görülen düzenli plan anlayışının aksine, bu yapı geniş bir avlu etrafına dağınık şekilde sıralanmış odalardan oluşmaktadır. Odaların birbirini tamamlayan simetrik bir düzen yerine, işlevsel ihtiyaçlara göre ardışık biçimde eklenmiş olması, yapının idari ya da törensel bir merkez olmaktan çok, gündelik hizmetlere yönelik yardımcı bir yapı olarak tasarlandığını göstermektedir. Bu durum, Acemhöyük'te farklı işlevlere yönelik yapı tiplerinin bir arada varlığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Öztan, 1995: 211-212; Öztan, 2001: 328-329; Öztan, 2006: 550-555; Kamış ve Şener, 2024).

4.5. QATNA (Tell Mişrife)

Qatna, Suriye'nin Humus vilayetinde bulunan antik bir şehirdir. Tell Mişrife (Qatna) arkeolojik alanı, modern Mişrife kasabasına yakın bir konumda, Humus'un yaklaşık 18 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Günümüzde Hama'nın güneyinde yer alan antik Qatna kenti, Palmira yöresine ait kurak bozkır ile Orontes Vadisi arasındaki verimli ova üzerinde stratejik bir noktada konumlanmıştır (Novák, 2004: 299; Pfälzner, 2007b: 63; Bkz: Harita 12).

Tell Mişrife'deki ilk arkeolojik çalışmalar 1924–1929 yılları arasında Robert du Mesnil du Buisson tarafından gerçekleştirilmiştir (Du Mesnil Du Buisson, 1935). Bölgedeki en kapsamlı kazılar üst kentin kuzey bölümünde yer alan ve yaklaşık 1 hektarlık bir alanı kaplayan Kilise Tepesi olarak adlandırılan alanda yürütülmüştür. Bu bölümde, büyük ölçekli bir mimari kompleks ortaya çıkarılmıştır. Du Mesnil du Buisson, kompleksin kazıları sırasında T Odasını ortaya çıkarmış ve burada odanın tabanının altında Erken Tunç Çağı'na ait boyalı seramikler keşfetmiştir. Diğer yandan Du Mesnil du Buisson, bugünkü C Salonu'nu açığa çıkarmış ve burada Nin-Egal hazinesine ait buluntular ile “Kral'ın

Tanrıları'nın envanterine dair tabletleri tespit etmiştir. Ayrıca, Nin-Egal Tapınağı'nın kuzeyinde yer alan ve kendisi tarafından *Haut-Lieu* (bugünkü F Odası) olarak adlandırılan mekânı gün ışığına çıkarmış, burayı Tanrıça Aşera'ya ithaf edilmiş kutsal bir alan şeklinde yorumlamıştır. Bununla birlikte, Robert du Mesnil du Buisson yapılar topluluğunu üç ayrı birim olarak tanımlamış ve bunları sırasıyla “Saray”, “Belet-Ekallim Tapınağı” ve “Yüksek Yer” (*Haut-Lieu*) olarak adlandırmıştır (Al-Maqdissi vd., 2002; Novák, 2004: 300; Pfälzner, 2007a: 30, 31).

Qatna Kraliyet Sarayı'nda gerçekleştirilen erken dönem kazılar sırasında bazı mekânlar, işlevlerine dair yanlış yorumlarla tanımlanmıştır. Ancak sonraki dönemlerde yapılan ayrıntılı araştırmalar ve mimari bağlam analizleri sonucunda, bu tanımların hatalı olduğu ortaya çıkmıştır. Özellikle “Nin-Egal Tapınağı” olarak adlandırılan bölümün, aslında sarayın en geniş ölçekli ziyafet ve toplantı salonu olduğu anlaşılmıştır. Benzer şekilde, uzun süre “Cour du Trône” (Taht Avlusu) olarak kabul edilen mekânın, gerçekte sarayın dinsel törenlere ayrılmış bir kült salonu işlevi gördüğü belirlenmiştir (Pfälzner, 2019a; Bkz: Şekil 35,36,37).

1994–1998 yılları arasında, Michel Al-Maqdissi başkanlığında yürütülen bir Suriye kazı heyeti, alandaki çalışmaları yeniden başlatmıştır. Ancak bu dönemde saray alanında herhangi bir kazı yapılmamıştır. 1999 yılında ise, Suriye, İtalya ve Almanya'nın ortaklığında yeni bir arkeolojik proje başlatılmıştır ve beş farklı alanda çalışmalar yürütmüştür. Bu proje kapsamında araştırmalar ağırlıklı olarak üst şehre yoğunlaşmış, alt şehir ise büyük ölçüde el değmemiş hâlde bırakılmıştır. 2006 yılına gelindiğinde, sitenin toplam yüzölçümünün yalnızca yaklaşık %5'inin kazıldığı hesaplanmıştır (Al-Maqdissi vd., 2002; Novák, 2004: 300; Pfälzner, 2007a; Pfälzner, 2008; Pfälzner, 2019a; Morandi Bonacossi, 2013: 115).

1999–2006 yılları arasında Tell Mişrife'de Alman-Suriye Araştırma Heyeti tarafından yürütülen sekiz kazı sezonu sonucunda, Qatna Kraliyet Sarayı'nın Orta ve Geç Tunç Çağı kronolojisi ayrıntılı biçimde belirlenmiştir. Araştırmaların en dikkat çekici katkılarından biri, anıtsal nitelikteki saray kuyusu aracılığıyla su temin sisteminin ortaya çıkarılmasıdır. Bununla birlikte, sarayın altına inşa edilmiş olan Kraliyet Hypogeum'u keşfedilmiştir (Pfälzner, 2007a).

Qatna Kraliyet Sarayı, kentin Aşağı Şehri'nin yaklaşık 15 metre üzerinde yükselen doğal bir uçurumun tepesine inşa edilmiştir. Saray zemin katta 101 oda ve toplamda 18.000 m²'lik bir alanı kapsamaktadır (Pfälzner, 2019b:118). Bu stratejik konum, saraya hem

görmekli bir görünüm kazandırmış hem de savunma açısından avantaj sağlamıştır. Sarayın, MÖ 1340 yılı civarında Hitit işgali sırasında yıkıldığı kabul edilmektedir (Pfälzner, 2008: 219–220; Morandi Bonacossi, 2013: 115). Mimari veriler ve stratigrafik bulgular, yapının kökeninin Orta Tunç Çağı II A'ya, yaklaşık MÖ 1800–1700/1650 yıllarına uzandığını göstermektedir. Saray, Orta Tunç Çağı II'nin G 8 Evresi'nde inşa edilmiş ve MÖ 1340'ta Geç Tunç Çağı II A'nın G 7 Evresi'ndeki yıkımına kadar kesintisiz biçimde kullanılmıştır (Novák, 2004: 311; Pfälzner, 2019a: 236; Pfälzner, 2019b:118).

Qatna Sarayı'nda temel yapı malzemeleri güneşte kurutulmuş kerpiç, taş ve ahşaptır. Taş, özellikle temel duvarlarının belirli bölümlerinde kullanılmıştır. Büyük kireçtaşları ve az sayıda bazalt taşı, kerpiç duvarlar için sağlam bir zemin oluşturmuştur. Kraliyet Mezarları'nın ön odasında ise devasa kireçtaşı blokları tercih edilmiştir. Sarayın ana yapı malzemesi olan kerpiç hem yeraltı hem de yerüstü duvarlarında yaygın biçimde kullanılmıştır. En değerli yapı malzemesi olan ahşap ise büyük ölçüde sedir ağacından sağlanmıştır. Sedir, başta C Salonu'ndaki sütunlarda olmak üzere bazı odaların duvar ve tavan yapılarında, ayrıca sarayın 80'den fazla odasının çoğunun tavan kaplamalarında kullanılmıştır (Pfälzner, 2007a: 33-35).

Qatna Kraliyet Sarayı'nın temel duvarları anakayanın seviyesine bağlı olarak 4-6 m. arasında değişmektedir. Yapı doğrudan doğal anakaya üzerine oturtulmuştur. Gözenekli ve nem tutma özelliğine sahip kireçtaşının anakayanın kerpiç duvarlarda yol açabileceği olası tahribatı engellemek amacıyla, temel düzlemine iri taşlardan oluşan bir tabaka yerleştirilmiştir. Bu tabaka ince bir kerpiç harcıyla kaplanmış ve üzerine kerpiç temel duvarları inşa edilmiştir. Temel duvarları, sarayın taban seviyesine kadar yükseltilmiştir. Buradan itibaren ise mekânların daha ince duvarları, herhangi bir ayırıcı tabaka kullanılmaksızın doğrudan bu temeller üzerine oturtulmuştur (Pfälzner, 2007a: 35, 36; Pfälzner, 2008:219).

Sarayın ana girişi batı cephesinde konumlanmıştır. Bu giriş, dış mekâna uzanan sıkıştırılmış toprak rampası aracılığıyla sağlanmıştır. Giriş birimi, beş odadan oluşan üç bölümlü kare planlı bir blok şeklinde tasarlanmıştır. Ortadaki alan bir giriş mekânı ya da açık bir hol işlevi görmüştür. Giriş kompleksinin arkasında, kuzey–güney doğrultusunda uzanan ve çoğunlukla iki sıra halinde düzenlenmiş odalardan oluşan bir bölüm bulunmuştur. Bu mekânların, saraya gelen malların ve kişilerin denetlenmesi açısından idari amaçlara hizmet ettiği düşünülmektedir. Sarayın merkez bölümü ise üç anıtsal salondan oluşmaktadır: Ziyafet ve Kabul Salonu (C Salonu), İdari Salon (B Salonu) ve Kült Salonu (A Salonu). Bu

birimlerin dini ve siyasi işlevleri bir arada barındırdığı anlaşılmaktadır. Özellikle A Salonu, sarayın dinsel boyutunu yansıtan en önemli mekânlardan biridir. Buradan, yaklaşık 40 m. uzunluğundaki bir koridor aracılığıyla Kraliyet Hypogeum'una ulaşılmıştır (Pfälzner, 2019a: 239–240; Pfälzner, 2019b: 120).

Qatna Kraliyet Sarayı'nın mimarisi, anıtsal boyutları ve yenilikçi inşaat teknikleriyle MÖ II. binyıl Yakın Doğu'sunda ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Bu açıdan en çarpıcı örnek, 36×36 m iç ölçülere sahip olan C Salonu'dur (Pfälzner, 2008: 219). Yakın Doğu Tunç Çağı mimarisi içinde bilinen en geniş kapalı mekânlardan biri olan bu salonun çatısı, düzenli aralıklarla yerleştirilmiş dört sütunla taşınmıştır. Çapları yaklaşık 2,4 m, yükseklikleri ise 60 cm olan bu sütun kaideleri, Du Mesnil du Buisson tarafından ilk kazılarda "Nin-Egal Tapınağı" ile ilişkilendirilmiş, ancak bu yorum günümüzde geçerliliğini yitirmiştir. Her bir sütunun altında ise 3,5 m çapında ve 5 m derinliğinde özenle açılmış yuvarlak çukurlar bulunmuştur (Pfälzner, 2007a: 31, 32; Pfälzner, 2019b: 123-125).

Qatna Kraliyet Sarayı'nın kare planlı C Salonu, 1.520 m^2 'lik geniş bir alanı kaplamaktadır (Bkz: Resim 55/56). Bu büyüklük, salonun pek çok kişiyi aynı anda ağırlayabilecek kapasiteye sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla mekânın, saray bağlamında ziyafetlerin düzenlendiği ve resmi kabul törenlerinin gerçekleştirildiği ana salon işlevine sahip olduğu görüşü güçlü biçimde desteklenmektedir. C Salonu'nun önemli avantajlarından biri, üstü örtülü bir yapıya sahip olmasıdır. Bu mimari özellik sayesinde mekân, güneşten, tozdan ve özellikle de yağmurdan korunmuş; böylece hem konfor hem de işlevsellik açısından elverişli bir ortam oluşturulmuştur. 39×39 m ölçülerindeki salonun tavanı, ortada kare biçiminde yerleştirilmiş dört güçlü ahşap sütun üzerine oturtulmuştur. Bu sütunlar, birbirleriyle ve salonun çevre duvarlarıyla 12 metrelik düzenli aralıklarla konumlandırılmış olup, hem mekânın statik dengesini güvence altına almış hem de görsel açıdan anıtsal bir düzen oluşturulmuştur (Pfälzner, 2019a: 245).

C Salonu, kuzey ve doğu yönlerine; muhtemelen ayrıca güney ve batıya açılan geniş anıtsal kapılar aracılığıyla yapının diğer bölümleriyle bağlantılıdır. Bu girişler arasında en görkemli olanı, doğu kapısıdır. Yaklaşık 6,0 m genişliğindeki bu kapı, 17,6 m genişliğinde anıtsal bir niş içerisine yerleştirilmiştir. Söz konusu niş, yalnızca C Salonu'na değil, aynı zamanda B Salonu'na da açılmaktadır (Pfälzner, 2007a: 32, 33). Qatna Kraliyet Sarayı'ndaki A Salonu ise 20×41 m ölçüleriyle 820 m^2 'lik bir büyüklüğe sahiptir (Pfälzner, 2007a: 33).

Salon A'nın kuzey duvarında, doğrudan yeraltı mezar kompleksine uzanan yaklaşık 40 metrelik bir koridorun başlangıç noktası yer almaktadır. Söz konusu koridor, sarayın taban seviyesinden 7,5 metre aşağıya kadar uzanmakta ve sonunda 4,5 metre derinliğinde, odacık boyutlarında bir kuyuya inmektedir. Bu kuyu, mezara geçişi sağlayan bir ön oda işlevi görmüş olmalıdır. Koridora geçiş, kuzey duvarın batı ucunda yer alan özel bir kapı aracılığıyla sağlanmıştır. Bu düzenleme hem cenaze alaylarının hem de mezar içerisinde gerçekleştirilen atalara yönelik ritüel uygulamaların başlangıç noktası olarak Salon A'nın özel bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Bu mimari kurgunun varlığı, Salon A ile Kraliyet Hypogeum'u arasında törensel düzeyde de sıkı bir ilişki kurulduğunu ortaya koymaktadır (Pfälzner, 2008: 220; Pfälzner, 2015: 423; Pfälzner, 2019a: 240). Ayrıca Salon A'nın orta eksenine yerleştirilmiş, her biri yaklaşık 4×4 metre ölçülerindeki iki büyük ocak, bu geniş mekânın toplu ritüel veya törensel etkinliklere ev sahipliği yapmış olması yüksek olasılıktır. Sarayın merkezi temsili birimi içinde yer alan diğer iki anıtsal salon olan B ve C, daha çok siyasal toplantılar ve resmî kabuller için kullanılmış yapılar olarak yorumlanırken; Salon A'da gerçekleştirilen buluşmaların, biçimsel düzenleme ve mimari veriler doğrultusunda dinsel nitelik taşıdığı ileri sürülebilir. Nitekim taht podyumu, Salon A'nın batısında konumlanan Salon B içerisinde yer almaktadır (Pfälzner, 2015: 423, 424; Bkz: Şekil 37).

Qatna Kraliyet Sarayı'nın yaklaşık 12 metre altında, doğal kayaya oyularak inşa edilmiş olan Kraliyet Mezarı (Hypogeum) ise, yaklaşık $3,5 \times 2,5$ metre boyutlarında küçük bir yeraltı odasından oluşmaktadır. Bu mekân, yalnızca sınırlı sayıda kişinin girişine olanak tanıyacak şekilde tasarlanmıştır (Pfälzner, 2015: 425). Kraliyet Mezarı mimari açıdan dikkat çekici dört ana mekândan oluşmaktadır: bir büyük merkezî oda ve onu çevreleyen üç yan oda. Merkezî oda hem birincil hem de ikincil gömülere ait prestijli eşyaların sergilenmesi, hem de toplu cenaze ziyafetlerinin düzenlenmesi gibi çok yönlü işlevlere sahiptir. Yan odalar ise işlevsel olarak ayrıştırılmış özel alanlar olarak düzenlenmiştir. Batı odası, doğrudan gömü ritüelleri için kullanılmıştır. Doğu odası, kemik deposu olarak işlev görmüş; bu odada, ölenlerin kalıntıları bir dizi ritüel işleminden geçirilerek nihai olarak yerleştirilmiştir. Son olarak, güney odası, ölen hükümdarlar ve onların ruhları için tasarlanmış sembolik bir taht odası ya da ziyafet mekânı olarak yorumlanmaktadır (Pfälzner, 2008: 221).

Diğer yandan C Salonu'nun kuzeydoğu köşesinde yer alan küçük bir kapı, P Odası'na açılmaktadır. Bu oda, tanrıça Belet-Ekallim'e adanmış bir saray kutsal mekânı olarak yorumlanmıştır. P Odası'nın önünde, C Salonu'nun kuzeydoğu köşesini dolduran

dikdörtgen alan ise, salonun iç mekânına bakan iki kenarında zeminde bırakılmış dar bir boşlukla sınırlandırılmış olup burada muhtemelen ahşap bir eşik bulunduğu düşünülmektedir. Bu düz eşik, görsel ve sembolik işleviyle, P Odası'nın önündeki kutsal alanı C Salonu'nun geri kalan kısmından ayırmakta ve böylece sarayın siyasi işlevli mekânı ile Belet-Ekallim'e adanmış şapelin kutsal alanı arasında belirgin bir sınır çizgisi oluşturmuştur (Pfälzner, 2007a: 45; Pfälzner, 2015: 428).

Qatna Kraliyet Sarayı'nın merkezi birimlerinden biri olan B Salonu ise, 46 metre uzunluğu ve 14,6 metre genişliği ile anıtsal ölçülere sahiptir. İç mekân, yapının uzun eksenini boyunca yerleştirilmiş iki çift payanda aracılığıyla üç bölüme ayrılmıştır. Yapıda taşıyıcı sütunların bulunmaması, çatının tüm genişliği boyunca kesintisiz olarak uzanmasını sağlamıştır. B Salonu'na, C Salonu'ndan geniş bir kapı açıklığıyla geçiş yapılmaktadır (Pfälzner, 2019a: 246).

Sarayın R Odası, işlevsel açıdan açık bir avlu niteliği taşımaktadır. Qatna Kraliyet Sarayı'nda avlu sayısı son derece sınırlıdır. Yine O ve BM Odaları, avlu olarak tanımlanmıştır. Nitekim avluların azlığı ve küçük boyutlu oluşu, sarayın mimari ve işlevsel düzeninin karakteristik bir özelliği olarak değerlendirilebilir (Pfälzner, 2007a: 46). Kuzeydeki O Avlusu N Odası'na açılmaktadır. N Odası'nın batı ve güney duvarlarına yerleştirildiği önerilmektedir. Bu mekânın, saray kuyusunun hemen doğusunda konumlanması, duvar resimlerinde tasvir edilen su ve bahçe sahneleri ile gerçek su kaynağı arasında sembolik bir bağ kurulmuş olabileceğini göstermektedir. Söz konusu mekânsal ve ikonografik ilişki, N Odası'nın sıradan bir işlevden ziyade kült kullanım alanına sahip olduğunu düşündürmektedir (Pfälzner, 2007a: 48; Pfälzner, 2019a: 242).

Saray kompleksi içinde yer alan K Odası ise, doğrudan kuyu odasına açılmaktadır. Bu kuyu, sarayın altındaki anakaya içerisine özenle oyulmuş anıtsal bir yapı niteliği taşımaktadır. Kuyu odasının işlevi yalnızca su temini ile sınırlı değildir. Mekânın anıtsal mimarisi ve görkemli düzenlemesi, buranın aynı zamanda ritüel veya dinsel amaçlara da hizmet etmiş olabileceğine işaret etmektedir (Pfälzner, 2019a: 242).

Sarayın bir başka bölümü olan X Odası, E Odası üzerinden C Salonu'na, özel işlevli G Deposu'na ve kuzeydeki büyük Q Salonu'na geçiş sağlamaktadır. Q Salonu, güneydeki mekânlara kıyasla daha yüksek bir taban seviyesine sahiptir ve zemini sert, çakıl katkılı kireç harcıyla kaplanmıştır. Salonun en dikkat çekici unsuru, orta ekseninde yer alan dikdörtgen biçimli düzenlemedir (Pfälzner, 2007a: 48). *Sarayın ana bölümünden oldukça uzakta*

bulunan Q Salonunun ortasında iki ocak bulunması, buranın başka bir toplantı salonu olduğunu düşündürmektedir. Bu birime R Avlusu ve onun batısında bulunan X Odası üzerinden erişilmektedir (Pfälzner, 2019a: 241, 242).

AQ Koridoru ise, sarayın temellerinin çok altında yer alan Kraliyet Mezarları'na ulaşımı sağlamaktadır. Günlük idari faaliyetlerle ilişkili çivi yazılı tabletler, koridora düşmüş molozların arasında bulunmuştur. Odanın darlığı buranın yazı işleri için kullanılmadığını kanıtlamaktadır. Bu nedenle dar ve uzun olan AQ2 Arşiv Odası, AQ Koridoru'nun üstünde yer aldığı tahmin edilmektedir (Pfälzner, 2007a: 51; Pfälzner, 2019a: 242; Pfälzner, 2019b: 120).

Antik Yakın Doğu'nun en büyük saray yapılarından biri Qatna'da bulunan Kraliyet Sarayıdır. Kraliyet Sarayı'nın yanı sıra onu çevreleyen Doğu Sarayı, Aşağı Şehir Sarayı ve Güney Sarayı bulunmaktadır. *Qatna'da yer alan* Doğu Sarayı, Yukarı Şehir'de yer alan Kraliyet Sarayı'nın doğu kesiminde konumlanmakta olup Orta Tunç Çağı II'ye tarihlendirilmektedir. Mevcut arkeolojik bulgulara göre yapı, en az bir büyük avlu ve bunun etrafına yerleştirilmiş on beş odadan oluşan planlı bir düzene sahiptir. Bu mimari düzenleme, sarayın yalnızca konut işlevi değil, aynı zamanda çeşitli idari veya hizmet amaçlarına da hizmet etmiş olabileceğini düşündürmektedir (Morandi Bonacossi vd., 2009).

Qatna yerleşmesinde bugüne kadar daha az dikkat çekmiş olmakla birlikte, özgün konumu ve mimari özellikleriyle önemli yapılardan biri de "Aşağı Şehir Sarayı"dır. Henüz tamamen kazılmamış olmakla birlikte, mevcut veriler bu yapının geniş ölçekli ve dikkatle planlanmış bir kompleksi temsil ettiğini göstermektedir. Günümüze kadar açığa çıkarılan bölümlere dayanarak, sarayın 60'tan fazla odayı içerdiği ve 2200 m²'yi aşan bir alanı kapladığı anlaşılmaktadır (Morandi Bonacossi, 2013: 116). Aşağı Şehir Sarayı olarak tanımlanan bu büyük yapı, K 14–K 12 evreleri arasında en az üç ana kullanım safhası geçirmiştir. Mimarisi, ikinci binyıl saray mimarisinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Giriş birimi, I Odası, J Avlusu ve S Odası'ndan oluşmakta olup, özellikle S Odası, Kraliyet Sarayı'nda da benzerlerine rastlanan Ege etkili duvar resimleri ile kısmen dekore edilmiştir. Bu giriş birimi, Kraliyet Sarayı'nda da görülen kalın beton zeminlere sahip bir resepsiyon süitine açılmaktadır. Resepsiyon alanı, büyük bir salon (F Odası) ve giriş kısmının ortasında bir sütun kaidesi bulunan taht odası (D Odası) olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Resepsiyon birimi, kuzey ve güney yönlerinde yer alan hizmet kanatlarıyla çevrelenmiştir. Bu kanatlar arasında içeceklerin saklandığı bir mahzen (H Odası), bir banyo (M Odası), mutfaklar (C ve Q Odaları) ve çok sayıda pişirme kaplarının

ele geçirildiği depolama odaları (AA ve U Odaları) yer almaktadır. Kabul süitinin kuzeyinde yer alan V Odası adlı geniş avluda, doğu bölümde üç büyük fırın tespit edilmiştir. Bu fırınların, özellikle F Odası gibi anıtsal salonlarda düzenlenen toplu şöenlerde kullanılan yiyeceklerin pişirilmesi amacıyla işlev gördüğü düşünülmektedir. Avluya, U, AA ve D Odaları üzerinden geçiş sağlanmaktadır. Avlunun kuzeyinde yer alan AB Odası, iki paralel sıraya dizilmiş dairesel depolama çukurlarıyla dikkat çeken bir depo alanıdır. Sarayın güney kanadı ise, mimari açıdan özenli bir biçimde tasarlanmıştır. E, G, H, L–N odaları, kırmızı boyalı kireç sıvalarla kaplanmış; bazı kapı eşikleri bazalt ortostatlarla süslenmiştir (Morandi Bonacossi, 2013: 116, 117). Üst kentin eteklerinde, Kraliyet Sarayı’nın yakınında ve doğrudan kuzey şehir kapısının karşısında konumlanan bu saray, MÖ 14. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir (Morandi Bonacossi, 2013:118).

Kraliyet Sarayı’nın hemen güneyinde, yaklaşık aynı dönemde inşa edilen Güney Sarayı ise, yirmi odadan oluşan daha küçük ölçekli bir yapıdır. Beton zeminler ve yarı ahşap yapı tekniği gibi unsurlar, bu yapının Kraliyet ve Aşağı Şehir Sarayları ile aynı mimari geleneği paylaştığını göstermektedir. Yapının büyük ölçüde boşaltılmış ve temizlenmiş biçimde terk edilmiş olması ve üzerine Demir Çağı II’ye ait kalın bir tabakanın oturması hem kesin inşa tarihinin hem de odaların işlevlerinin ayrıntılı biçimde belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Ancak mevcut plan şeması, bazı odaların boyutları, yapısal donanım kalitesi, kireç sıvalar, beton döşemeler ve bir bazalt ata heykelinin varlığı gibi göstergeler, bu yapının hem resmî-idari hem de konut işlevi taşıdığı yönündeki değerlendirmeyi makul kılmaktadır (Morandi Bonacossi, 2013:119).

Arkeolojik veriler hem Aşağı Şehir Sarayı hem de Güney Sarayı’nın, büyük olasılıkla Kraliyet Sarayı’nın yıkımıyla bağlantılı olarak MÖ 14. yüzyıl ortalarında terk edildiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, mevcut bulgular bu üç yapının tam olarak eşzamanlı mı yoksa farklı zaman aralıklarında mı terk edildiğini kesin biçimde ortaya koyacak nitelikte değildir (Morandi Bonacossi, 2013:120).

4.6. TUNÇ ÇAĞI YAPILARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ ve DEĞERLENDİRİLMESİ

Saray, halk arasında genellikle kralın ikametgâhı olarak algılsa da, Yakın Doğu’daki erken devletleşme süreçlerinde bu yapıların anlamı ve işlevi çok daha geniş kapsamlıdır. Sümerce *e.gal* (büyük/yüce ev) ve Akadca *ekallu* (saray) terimleri, bu yapıların

yalnızca fiziksel büyüklüklerini değil, aynı zamanda siyasal ve kurumsal niteliklerini de vurgular. Nitekim saray, kraliyet ailesinin barınağı olmanın ötesinde, karmaşık bir idari yapının, bürokratik ağların ve törensel faaliyetlerin merkezi konumundadır (Winter, 1993: 27–28).

Bu çerçevede Tunç Çağı Yakın Doğu'sunda saraylar ve tapınaklar, yalnızca yönetsel ve dini merkezler olarak değil, aynı zamanda kolektif kimliğin inşasına hizmet eden politik temsil mekânları, ritüel sahneler ve ideolojik meşruiyet üretim alanları olarak da işlev görmüşlerdir.

Kiş / Tell Ingharra'daki Saray A, Geniş giriş koridorları, kabul salonları ve fildişi süslemeli temsili alanları ile sadece yönetim değil, törensel kullanım da barındıran kompleks bir mekândır. Aynı şekilde, Kültepe'nin 13. yapı katında tespit edilen 70×55 m ölçülerindeki saray yapısı, anıtsal mimari ölçeği ve yapısal düzeniyle dikkat çekmektedir.

Yassıhöyük yerleşiminde kazılarla tespit edilen yaklaşık 50 × 40 metre boyutlarındaki büyük yapı, plan ölçeği ve iç avlu etrafına simetrik biçimde yerleştirilmiş odalarıyla dikkate değer bir örnektir. Merkezi avluda yer alan büyük çaplı yuvarlak ocak, yapının ritüel veya törensel boyutunu güçlendirirken, mimari bütünlüğü itibarıyla hem Kültepe hem de Acemhöyük saraylarıyla anlamlı bir paralellik kurmaktadır.

Saray mimarisinin en gelişkin örneklerinden biri olan Acemhöyük'teki Sarıkaya ve Hatipler Sarayları, iç avlulu, çok katlı ve 50'den fazla odaya sahip geniş ölçekli komplekslerdir. Sarıkaya Sarayı, mekânsal kurgusu, plan şeması ve inşa teknolojisiyle Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın tipik bir temsili olarak değerlendirilmektedir. Hatipler Sarayı ise benzer tekniklerle inşa edilmiş, fakat iç avlu düzenlemesinden yoksundur.

Tüm bu örneklerden ayrışan özgün bir model ise Qatna yerleşiminde karşımıza çıkmaktadır. Burada C Salonu, GO Alanı ve F Odası çevresinde biçimlenen saray kompleksi, doğrudan tapınakla bütünleşmiş bir yerleşim anlayışını temsil eder. Bu bütünleşme, saray ile kutsal alan arasındaki sınırları belirsizleştirmiş; ritüel ve seküler otoritenin fiziksel olarak iç içe geçtiği bir mekânsal sentez yaratmıştır. Qatna örneği, geleneksel saray–tapınak ayrımına meydan okumaktadır.

Mimari planlamanın ötesinde, saray yapılarında tercih edilen inşa malzemeleri, söz konusu yapıların hem işlevselliğini hem de sembolik gücünü doğrudan etkilemiştir. Örneğin Kiş'teki Saray A ve çevresindeki anıtsal zigguratlar, plano-konveks formda kerpiç tuğlalar

ve ahşap malzeme ile inşa edilmiştir. Bu tür malzeme tercihleri, zamanla oluşan çevresel aşınmalara ve yangın gibi ani felaketlere karşı yeterli dayanıklılığı sağlayamamaktadır.

Kültepe'deki Waršama Sarayı'nda büyük taş subasmanlar, beyaz sıvalı kerpiç duvarlar ve tahta zemin kullanımı görülürken, Acemhöyük'teki Sarıkaya Sarayı'nın statik dengesinde taş temele yatay ve dikey ahşap hatıllar eklenmiş, bu da dayanıklılığı artırmıştır. Özellikle 90 cm'de bir yerleştirilen dikey ahşap direkler, depreme karşı bir önlem niteliğindedir. Qatna Sarayı'nda ise taş temeller üzerine kerpiç ve sıva kombinasyonu uygulanmış, iç mekânlarda lüks taş döşemeler, dekoratif taş kaplar ve niş sistemleri tercih edilmiştir.

Saray ve tapınak yapıları arasındaki mekânsal ilişki, yalnızca fiziksel yerleşim planlarına değil, aynı zamanda bu yapıların temsil ettikleri otorite biçimlerine ve kurumsal rollerine de ışık tutmaktadır. Bazı yerleşimlerde bu iki yapı türü, bilinçli bir şekilde birbirine yakın konumlandırılarak işlevsel bir bütünlük oluştururken; diğer örneklerde ise mekânsal ayrışma daha belirgindir. Bu açıdan bakıldığında, Kiş'teki Saray A, doğrudan bir tapınak platformunun bitişiğinde konumlanmıştır. Saray–tapınak ayrımı mimari olarak belirgindir. Aynı durum Qatna Sarayı için de geçerlidir: GO Alanı, C Salonu ve F Odası tapınakla iç içe geçmiş, Belet-Ekallim (Nin-Egal) kültürünün saray içinde temsil edildiği özel alanlar bulunmaktadır.

Buna karşılık, Kültepe'de tapınak yapısı, 12. yapı katında, saraydan bağımsız bir konumda inşa edilmiştir. Tapınağın iç düzeninde yer alan dört sütunlu salon, merkezi ocak ve olası depolama birimleri, bu yapının ritüel etkinliklerin yanı sıra kolektif toplantı ve sunu törenlerine de ev sahipliği yaptığını düşündürmektedir. Bu durumda, tapınak ve saray yapıları hem fiziksel hem de işlevsel olarak birbirinden ayrılmıştır. Acemhöyük örneğinde ise, saray yapıları ile hizmet binaları aynı yerleşim içinde farklılaştırılmış, ancak ayrı tapınak yapıları açıkça tanımlanmamıştır.

Tunç Çağı saray mimarisine ilişkin dikkate değer bir ortak tema, bu yapıların çoğunun en az bir kez, çoğunlukla ise birden fazla kez büyük çaplı yangın felaketleriyle tahrip edilmiş olmasıdır. Örneğin, Kiş'teki Saray A, Erken Hanedanlık IIIb evresinin sonlarında kapsamlı bir yıkıma uğramıştır. Yine Kültepe'deki Waršama Sarayı, Karum II tabakasını da etkileyen büyük bir yangınla tahrip olmuştur. Yassıhöyük'teki saray kompleksinde de güçlü yangın izleri tespit edilmiştir. Acemhöyük'teki Sarıkaya ve Hatipler Sarayları ise benzer biçimde şiddetli yangınlar sonucu tahrip olmuştur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Epipaleolitik Dönem'in son evresinden itibaren Yakın Doğu'daki bazı avcı-toplayıcı topluluklar tarafından inşa edilen anıtsal nitelikteki yapılar, bu toplumların yalnızca basit bir geçim ekonomisine dayalı yaşam sürmediklerini, aksine karmaşık bir toplumsal organizasyona, gelişmiş bir soyut düşünme yetisine ve ritüel temelli uygulamalara sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Söz konusu yapılar, erken dönem dinî inanç sistemlerine ışık tutmakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal hiyerarşi, iş bölümü ve mekânsal örgütlenme gibi yapısal unsurların, tarıma dayalı üretim ekonomisinin tam anlamıyla yerleşmesinden önce de gelişmiş olabileceğini göstermektedir.

Göbekli Tepe başta olmak üzere Yakın Doğu'daki erken yerleşimlerde benzer mimari planların benimsenmiş olması ve ortak sembolik öğelerin tekrarlanması, bölge genelinde paylaşılan bir kültürel ve ritüel geleneğin varlığına işaret etmektedir. Ancak bu ortaklık, tüm yerleşimlerde benzer bir toplumsal örgütlenmenin geliştiği anlamına gelmemektedir. Nitekim Çatalhöyük yerleşimi, genel Yakın Doğu geleneğini belirli açılardan yansıtmakla birlikte, merkezi bir tapınak yapısının bulunmaması ve ritüel uygulamaların konut içi mekânlara dağılmış olmasıyla daha yatay ve kolektif bir toplumsal yapıya işaret etmektedir. Bu durum, ortak kültürel coğrafyada yer alan toplulukların benzer sembolleri paylaştıkları dahi, farklı toplumsal ve ideolojik yapılanmalar geliştirebildiklerini ortaya koymaktadır.

Eskiçağ tapınakları genellikle üç ana bölümden oluşan belirli bir plana göre inşa edilmiştir. İlk bölüm, cemaatin toplandığı ve çoğu zaman bir sunağın (altar) yer aldığı açık avludur. İkinci bölüm, halkın adak ve hediyelerini bıraktığı giriş mekânıdır. Üçüncü ve en kutsal bölüm ise yalnızca rahiplerin girebildiği, çoğunlukla kült heykelinin bulunduğu kutsal odadır. Dilimizde kullanılan *tapınak* kavramı, yerleşim alanlarından ayrı ve sınırları belirgin olan bu tür kutsal yapıları ifade eder. Tarih boyunca farklı inanç sistemlerine bağlı toplumlar tarafından tanrı ya da tanrılar adına inşa edilen tapınaklar, inanç yaşamının merkezinde "Tanrı'nın Evi" olarak işlev görmüştür.

Bu tanımdan hareketle, Göbekli Tepe'de merkezde yer alan anıtsal T-biçimli dikilitaşların taşıdığı sembolik anlam üzerinde çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu taşlar çoğu araştırmacı tarafından antropomorfik, yani insan biçimli varlıklar olarak değerlendirilmiştir. Nitekim bazı dikilitaşlarda açıkça insanı çağrıştıran öğeler bulunurken, bazılarında bu detaylar yer almamaktadır. Söz konusu taşların tanrıları, doğaüstü güçlerle donatılmış

ataları, çeşitli ruhani varlıkları ya da kötücül ruhları temsil etmiş olabileceği öne sürülmektedir. Özellikle merkezde konumlanan en büyük dikilitaşlar, hem insanlara hem de hayvanlara hükmeden otoriter figürler olarak yorumlanmıştır. Bununla bağlantılı olarak 18 ve 31 numaralı dikilitaşların karşılıklı biçimde konumlandırılması, bir tür “kapı” ya da “geçit” işleviyle ilişkilendirilmiştir.

Tüm bu bulgular birlikte ele alındığında, binlerce yıl sonra Mezopotamya’da ortaya çıkan inanç sistemlerinde en eski tanrıların antropomorfik nitelikler taşıdığı ve toplumsal rollerle bağlantılı olarak kurgulandığı görülmektedir. Bu tanrıların çoğunlukla bir eşe sahip olması, tanrısal düzenin toplumsal yapılarla paralel biçimde şekillendirildiğini göstermektedir. Bu bağlamda Göbekli Tepe’de merkezde yer alan iki büyük T-biçimli dikilitaşın tanrı ve tanrıçayı, onları çevreleyen daha küçük taşların ise bu ilahi figürlerin çocuklarını simgelemiş olabileceği olasılığı üzerinde durulabilir.

Anadolu ve Mezopotamya’da “tanrıların evi” olarak kabul edilen tapınaklarda, tanrı heykellerinin genellikle belirli bir hiyerarşik düzen içinde yerleştirildiği bilinmektedir. Bu uygulama, ilahlar arasında varsayılan toplumsal ve kozmik düzenin mekânsal bir yansımasıdır. Bu çerçevede şu soruyu gündeme getirmek mümkündür: Göbekli Tepe, merkezde tanrı çiftlerinin konumlandığı ve çevrelerinde aile temelli bir panteonun örgütlendiği kutsal bir mekân, başka bir deyişle erken dönem bir tapınak işlevi görmüş olabilir mi?

Göbekli Tepe'nin yalnızca bir tapınak kompleksi ya da avcı-toplayıcı toplulukların dönemsel toplantı alanı olarak işlev gördüğü yönündeki geleneksel görüş, son yıllarda elde edilen yeni arkeolojik buluntularla yeniden değerlendirmeye açılmıştır. Özellikle yuvarlak-oval ve dikdörtgen planlı yapıların konut işlevi görmüş olabileceği yönündeki görüş, alanda ele geçen yontma taş aletlerle desteklenmektedir. Bu aletler, tipik olarak yerleşim alanlarında ve ev içi kullanım bağlamlarında karşılaşılan örneklerle benzerlik arz etmektedir. Bu durum, Göbekli Tepe’deki bazı yapıların yalnızca ritüel amaçlı değil, aynı zamanda gündelik yaşama ilişkin faaliyetleri de barındıran çok işlevli mekânlar olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Bununla birlikte, çok daha geç dönemlere ait tapınak yapılarından yola çıkarak Neolitik Çağ’da tapınakların varlığını bütünüyle reddetmek ne kadar doğru bir yaklaşımdır? Zira geç dönem tapınak komplekslerinin Neolitik örneklerle birebir benzemesi beklenemez; zaten zaman içerisinde tapınak mimarisi önemli değişimler geçirmiştir. Dünyanın ilk

tapınağı olarak kabul edilen Göbekli Tepe’de son yıllarda yürütülen araştırmalarda gündelik yaşama dair çeşitli izler tespit edilmiştir. Avcı-toplayıcı topluluklarca inşa edildiği kabul gören bu alanda yerleşime ilişkin bulguların ortaya çıkması, burada rahiplerin veya özel bir grubun ikamet etmiş olabileceğini akla getirmektedir. Bununla birlikte, Pre-Pottery Neolithic (PPN) yerleşimlerinde “tapınak” ile “ev” ayrımının kesin biçimde yapılmasının güç olduğu da vurgulanmalıdır. Göbekli Tepe’deki yapılar dâhil olmak üzere bu tür mekânların hem ritüel hem de gündelik işlevleri aynı anda üstlenmiş olabileceği dikkate alınmalıdır. Ancak bugüne kadar alanda herhangi bir konut yapısının bulunmamış olması, bu tartışmayı daha da karmaşık hale getirmektedir.

Göbekli Tepe’deki anıtsal yapıların benzer örnekleri Karahan Tepe’de de ortaya çıkarılmıştır. Ancak burada yürütülen kazılar, yerleşik bir köy yaşamına işaret eden arkeolojik bulguları da gün yüzüne çıkarmıştır. Karahan Tepe’de özel amaçlarla inşa edilmiş anıtsal yapıların çevresinde çok sayıda kulübe tipi barınağın açığa çıkarılması ve bu mekânlarda ele geçen buluntular, söz konusu yapıların konut işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır.

Hallan Çemi’de ise üç yapı katında benzer plan şemalarına sahip yapı gruplarının ardışık biçimde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu yapıların, diğer yerleşim birimlerine kıyasla daha büyük boyutlara sahip olması, onların birer toplanma alanı işlevi görmüş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca çevrelerinde konutlara özgü yiyecek işleme faaliyetlerine dair buluntulara rastlanmamış olması ve alanda bakır parçaları ile obsidyen bıçak çekirdeklerinin ele geçirilmesi, bu mekânların gündelik yaşamdan ziyade ritüel amaçlara hizmet eden kült yapıları olduğunu göstermektedir.

Jerf el Ahmar’da kült yapılar, konut mimarisinden bağımsız olarak tasarlanmış ve yerleşim planında diğer yapılarla aynı düzlemde yer almalarına rağmen dikkatle ayrılmış özel konumlarda inşa edilmiştir. Bu durum, ritüel alanların hem fiziksel hem de işlevsel açıdan ayrı bir statüye sahip olduğunu göstermektedir. Benzer bir ayrışma Nevali Çori’de de gözlemlenir. Burada kült yapılar, konut ve depo işlevli mimari birimlerden farklı olarak yerleşim alanının dışında, merkezi ve görünür bir noktada konumlandırılmıştır. Bu mekânsal düzenleme, dini yapılar ile sivil mimari arasındaki sınırın giderek daha belirginleştiğini ve kutsal mekânların toplumsal hafızada ayrıcalıklı bir konuma yerleştiğini ortaya koymaktadır.

Nevali Çori’nin III. evresine tarihlendirilen tapınak yapısı, kendisinden önce inşa edilmiş olan kült yapının doğrudan ardılı niteliğindedir. Yeni yapı, mevcut duvarların

içerisine yerleştirilmiş ve önceki yapıya kıyasla daha küçük boyutlarda inşa edilmiştir. Bu durum, yapının iç hacminin önemli ölçüde azalmasına neden olmuş ve hacim yaklaşık 155 m²'ye düşmüştür. III. evre yapısının, II. evreden kalan duvarların hemen içine yerleştirilmiş olması hem mimari sürekliliğe işaret etmekte hem de mekânsal kısıtlamaların fark edilmesini sağlamaktadır

Çatalhöyük'te ritüel yaşam, belirgin kamusal mimari yapılardan ziyade konut temelli alanlarda içselleştirilmiş bir biçimde sürdürülmüştür. Bu durum, ritüelin kamusal alandan özel alana kaydığı, daha doğru bir ifadeyle ritüel ile gündelik yaşamın mekânsal olarak birbirinden ayrılmadığı bir toplumsal örgütlenmeye işaret etmektedir. Ev içindeki platformlar, duvar resimleri, gömütler ve figürinler gibi maddi kültür unsurları, sembolik ve ritüel pratiklerin doğrudan konut mekânıyla bütünleştiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Öte yandan bu mekânların içinde yer alan sembolik unsurlar da Neolitik toplumların inanç sistemlerinin çözümlemesinde önemli veriler sunmaktadır. Özellikle Göbekli tepe, Nevali Çori gibi farklı alanlarda bulunan T biçimli dikilitaşların antropomorfik, yani insan biçimli semboller oldukları, üzerlerinde yer alan kabartma motiflerle açık biçimde anlaşılmaktadır. Bu dikilitaşlara işlenmiş eller, kemerler, giysiler ve hayvan figürleri, söz konusu taşların ritüel ve simgesel anlamlar taşıdığını göstermektedir.

T biçimli dikilitaşlar ve anıtsal tapınak mimarisi, yalnızca sembolik düzeyde değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik işleyişin örgütlenmesi açısından da önemli ipuçları sunmaktadır. Nitekim Yakın Doğu'daki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen erken tapınak yapılarında, yaşam biçiminin ve ekonomik sistemin belirli kişiler, muhtemelen din adamları ya da topluluk tarafından yetkilendirilmiş seçkin bireyler, tarafından düzenlendiği yönünde giderek güçlenen görüşler mevcuttur. Göbekli Tepe, Karahan Tepe ve Nevali Çori gibi erken yerleşimlerde gözlemlenen mimari planlama, iş bölümü ve sembolik yapı, bu tür bir örgütlenmenin varlığına işaret etmektedir. Söz konusu yapısal modelin izlerine, binlerce yıl sonra Kalkolitik Çağ yerleşimlerinde de rastlanması, bu sistemin zaman içinde kurumsallaştığını göstermektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Uruk Dönemi tapınak ekonomisinin temellerinin çok daha erken bir evrede, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de atıldığını söylemek mümkündür.

Erken Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de, özellikle Hallan Çemi ve Çayönü gibi yerleşimlerde de sivil ve ritüel yapıların aynı mekânsal bütünlük içerisinde yer alması, gündelik yaşamla kutsal işlevlerin henüz kesin sınırlarla ayrılmadığı bütüncül bir toplumsal

yapıyı yansıtmaktadır. Ancak PPNB evresiyle birlikte kült alanların yerleşimden daha belirgin biçimde ayrıldığı, daha izole ve özel amaçlı mekânlara dönüştüğü gözlemlenmektedir. Bu mekânsal dönüşüm, ritüel işlevlerin toplumsal yapı içerisindeki konumunun yeniden tanımlandığını ortaya koymaktadır.

Göbekli Tepe gibi anıtsal merkezlerin işlevi üzerine yürütülen tartışmalar, erken dönem ritüel yapıların yoruma açık çok işlevli karakterini gündeme getirmiştir. Bazı araştırmacılar bu yapıları yalnızca topluluk temelli kamusal alanlar olarak değerlendirmekte ve dinsel bir fonksiyonla ilişkilendirilmesine karşı çıkmaktadır. Bu yaklaşım doğrultusunda Mezopotamya'daki tapınak mimarisinin kökeni, Geç Obeyd evresine ve özellikle Eridu gibi güneydeki merkezlere dayandırılmaktadır. Oysa Eridu Tapınağı'nın plan tipinin, daha sonraki dönem tapınak mimarisine temel oluşturduğu yönündeki genel kabul, Neolitik Dönem'e ait ritüel mekânlarla bu mimari evrim süreci arasında süreklilik kurmayı mümkün kılmaktadır.

Öte yandan, Yakın Doğu'daki anıtsal yapıların kronolojik dağılımı incelendiğinde, Kuzey Mezopotamya'da kült yapıların Güney'e kıyasla çok daha erken bir tarihte ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. ÇÇN Dönemi'ne tarihlenen bu erken yapılar, yalnızca Neolitik toplumların ritüel yaşamını yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda Geç Obeyd Dönemi'nde kurumsallaşan Sümer tapınak geleneğinin erken biçimlerini temsil etmektedir. Bu çerçevede, Neolitik Dönem'den itibaren şekillenen sembolik ve mimari birikimin, Sümerler'le birlikte kurumsal bir kimliğe büründüğü ve Geç Babil Dönemi'ne kadar uzanan bir süreklilik kazandığı görülmektedir.

Tapınak mimarisinin kökenleri, bu bağlamda, Neolitik Dönem'e tarihlenen megaron tipi yapılara kadar izlenebilmektedir. Genellikle basit, dikdörtgen planlı ve tek mekânlı olan bu yapılar, tapınak mimarisinin arketip örnekleri arasında kabul edilmekte ve dinsel işlevin erken mimari karşılıklarını sunmaktadır. MÖ IV. binyılın sonlarına doğru, bu ilkel formlar yerini daha büyük ölçekli, karmaşık ve simgesel açıdan zengin tapınak komplekslerine bırakmış; zamanla gelişerek ziggurlara dönüşmüştür.

Tüm bu arkeolojik, ekonomik ve toplumsal göstergelere rağmen, Neolitik Dönem'e ait dinsel yapıların işlevi ve bu yapıların nasıl örgütlendiği sorusu günümüzde hâlâ kesin biçimde yanıtlanabilmiş değildir. Bu tapınakların kimler tarafından inşa edildiği; emek örgütlenmesinin gönüllülüğe mi yoksa zorunlu bir iş bölümüne mi dayandığı, toplumun eşit katılım sağlayıp sağlamadığı gibi sorular, Neolitik toplulukların örgütlenme biçimine dair

önemli tartışma alanlarını oluşturmaktadır. Ayrıca, söz konusu dinsel yapıların yalnızca bulundukları yerleşimlere mi hizmet ettiği, yoksa çevredeki diğer yerleşimlerle ritüel ya da siyasi temelli ilişkiler kurarak daha geniş bir bölgesel etkileşim ağı içerisinde mi işlev gördüğü sorusu da henüz kesinlik kazanmamıştır. Bu mesele, tapınakların sadece yerel dinî pratiklerin merkezi mi olduğu, yoksa çoklu toplulukları kapsayan daha karmaşık bir sosyo-politik sistemin parçası mı oldukları sorusunu gündeme getirmektedir.

Neolitik Dönem'e ait yerleşimlerde gözlemlenen mekânsal ve işlevsel çeşitlilik, toplumsal örgütlenmeye dair yorumları derinleştirirken, ekonomik dönüşümlerle bağlantılı yapısal değişimleri de ortaya koymaktadır. Çevresel ve teknolojik gelişmelerin bireylerin kaynaklar üzerindeki denetimini artırması, artı ürün üretimi ve bu ürünler üzerinden oluşan mülkiyet iddialarıyla desteklenen rekabetçi bir toplumsal modelin temellerini atmıştır. Bu sürecin en belirgin göstergelerinden biri, üretim fazlasının depolanmasıdır. Depolama faaliyetlerinin gelişimiyle birlikte artı ürünün belirli bireyler ya da aileler tarafından denetlenebilir hâle gelmesi, bu kişilerin topluluk içerisindeki ekonomik ve sosyal konumlarını pekiştirmelerine olanak tanımıştır. Zamanla bu ayrıcalıklı konumlar, şeflik veya ağalık gibi liderlik biçimlerinde kurumsallaşarak toplumsal hiyerarşilerin temelini oluşturmuştur. Böylece artı ürün, yalnızca ekonomik bir kaynak değil, aynı zamanda siyasi ve ideolojik iktidarın tesisinde belirleyici bir unsur hâline gelmiştir. Bu süreçte, otoritelerini meşrulaştırmak isteyen güçlü bireyler ya da seçkin yöneticiler, soylarını tanrılaştırılmış atalara dayandırarak kutsal bir köken anlatısı inşa etmişlerdir. Bu yöneticiler yalnızca siyasal liderliği değil, aynı zamanda toplumun refahı ve devamlılığını sağlamakla yükümlü ruhani bir otoriteyi de temsil eder hâle gelmişlerdir.

Öte yandan, Yakın Doğu yerleşimlerine ait arkeolojik veriler, yapıların işlevlerini belirlemede yalnızca mimari özelliklere dayanmanın yetersiz olduğunu göstermektedir. Yapının biçimsel özellikleri tek başına yeterli olmamakta; yerleşim içindeki konumu, kullanım izleri, buluntu grupları ve çevresel bağlam gibi çok katmanlı verilerin birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, yapıların işlevsel yorumlarında dikkatli ve temkinli olmak gerekmektedir.

Yakın Doğu yerleşimlerinde yaptığımız araştırmalar sonucunda yapıların aynı bölgede farklı özelliklere sahip oldukları gibi bölgesel farklılıklara da sahip oldukları sonucuna varmış bulunmaktayız. Özellikle Kuzey ve Güney Mezopotamya'da Kalkolitik Çağ boyunca tapınak ve saray benzeri anıtsal yapıların ortaya çıkışı ve gelişim süreçlerinde dikkat çekici biçimde farklılıklar görülmektedir.

Nitekim arkeolojik veriler, dinsel yapıların Neolitik ve Kalkolitik Dönem yerleşimlerinde mutlak otoriteye sahip tek kurumlar olmadığını ortaya koymaktadır. Örneğin Tell Brak gibi kentsel karaktere sahip merkezlerde ve daha küçük ölçekli Tepe Gawra gibi yerleşimlerde, tapınak yapılarının yanı sıra seküler kurumların da varlığı dikkat çekmektedir. Bu yapılar, zaman zaman tapınaklarla iş birliği içinde faaliyet göstermiş; bazı durumlarda ise iktidar paylaşımı ya da rekabet ilişkisi geliştirmiştir. Bu durum, dini kurumların yerleşimlerin siyasi ve toplumsal yapısı üzerindeki belirleyici rolünü sorgulamakta; tapınak ve saray gibi farklı kurumsal yapıların karşılıklı ilişkileri çerçevesinde daha karmaşık bir sosyo-politik örgütlenme modeli önerme gerekliliğini doğurmaktadır. Dolayısıyla, yerleşimlerdeki iktidar yapılarının analizi yalnızca dinsel otorite üzerinden değil, bu otoriteyle paralel ya da çelişen seküler mekanizmalar üzerinden de ele alınmalıdır.

Güney Mezopotamya’da erken yerleşik toplulukların kurumsal yapısı incelendiğinde, tapınak ve saray işlevlerini bünyesinde birleştiren bütüncül yapılar ön plana çıkmaktadır. Nitekim Güney Mezopotamya’da tapınaklar, yalnızca ibadet ve ritüel uygulamalara ev sahipliği yapan kutsal yapılar olmanın ötesinde, siyasal ve ekonomik gücün merkezinde konumlanan çok işlevli kurumsal yapılar olarak öne çıkmıştır. Bu mekânlar, üretim süreçlerinin denetlenmesinden iş gücünün örgütlenmesine, artı ürünün toplanmasından kaynakların yeniden dağıtımına kadar pek çok temel toplumsal işlevin yürütüldüğü merkezler olarak işlev görmüştür. Bu çerçevede, tapınaklar sadece dini değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik düzenin sürdürülebilirliğini sağlayan idari mekanizmaların da odağında yer almıştır.

Bu çok yönlü işlevsellik, Güney Mezopotamya’da erken kentsel yapıların oluşumunda tapınakların belirleyici rol üstlendiğini göstermektedir. Söz konusu toplumsal modelin en belirgin örneği, Sumer toplumunda ortaya çıkan yönetim biçiminde gözlemlenmektedir. Sumerliler, dinsel ve dünyevi otoriteyi tek elde toplayan bir yönetim anlayışı geliştirmiştir. Bu yönetim biçiminde, otoriteyi temsil eden liderler “*En*” ya da “*Ensi*” gibi unvanlarla anılmışlardır. Söz konusu yöneticiler, hem dini ritüelleri yürüten birer ruhani lider hem de dünyevi işleri organize eden siyasal otorite olarak görev yapmışlardır.

Güney Mezopotamya’da saray mimarisinin ilk örnekleri, yaklaşık olarak MÖ III. binyılın ortalarına, yani Er Hanedanları Dönemi’ne tarihlenmektedir. Bu dönemde, daha önceki evrelerde dinî ve ekonomik işlevleri bünyesinde birleştiren tapınak yapılarından farklı olarak, saraylar ayrı bir kamusal mimari yapı olarak ortaya çıkmıştır. Mezopotamya’daki ikinci büyük kamu yapısı türü olan saraylar da tıpkı tapınaklar gibi

şehirlerin merkezinde konumlandırılmıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda en erken saray örnekleri Kiş Şehri'nde bulunmuştur. Burada bulunan iki saray yapısı Erken Hanedanlar Dönemi'ne tarihlendirilmektedir.

Sarayların ortaya çıkışı, yalnızca mimari bir yenilik olarak değil, aynı zamanda Mezopotamya'daki toplumsal ve siyasal dönüşüm sürecinin somut bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir. Er Hanedanları Dönemi, şehir devletleri arasında yoğunlaşan rekabet ve artan savaşlar savunma gereksinimlerinin ön plana çıkmasına neden olmuş bu durum da askerî organizasyonun kurumsallaşmasını beraberinde getirmiştir. Savaşın toplumsal hayattaki rolünün artmasıyla birlikte, tapınağın hâkimiyetine dayalı önceki yönetsel model, yerini giderek merkezi ve seküler bir iktidar yapısına bırakmıştır. Tapınaklar gibi ihtişamlı yapılara sahip olan saraylar büyük ihtimalle şehir devletleri arasındaki mücadeleler nedeniyle oluşan savunma ihtiyacı bir başka ifade ile savaş nedeniyle doğmuştur.

Bu dönemde siyasal otorite yapısında önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Rahip-Kral ünvanını taşıyan kral asker kral ya da büyük adam anlamına gelen Lugal unvanını kullanmaya başlamıştır. Tapınak ise bir din görevlisinin idaresine verilmiştir. Bu durum liderliğin dinsel meşruiyet temelli yapısından koparak daha çok askerî ve seküler bir otoriteye dayandığını göstermektedir. Lugal, artık yalnızca bir tapınak yöneticisi değil, aynı zamanda bir ordu komutanı ve şehir devletinin mutlak yöneticisi olmuştur. Bu unvanın kullanımı, siyasal gücün tapınaktan bağımsızlaşmaya başladığını ve merkeziyetçi bir krallık anlayışının oluştuğunu açık biçimde ortaya koymuştur.

Nitekim saraylar, yalnızca yönetsel işlevleri yerine getiren yapılar değil, aynı zamanda askerî gücün, siyasi otoritenin ve bürokratik yapının fiziksel karşılığı olarak inşa edilmiştir. Tapınakların dinî meşruiyet temelli otoritesine karşın, saraylar savaşçı liderliğin mekânsal temsili haline gelmiş, kent devletlerinde kralın ya da hükümdarın egemenliğini simgeleyen başlıca yapılar olmuştur. Böylece Er Hanedanları Dönemi ile Güney Mezopotamya'da tapınak merkezli yönetsel yapıdan saray merkezli bir devlet modeline geçiş süreci başlamıştır.

KAYNAKÇA

- Akkermans, P. M., and Schwartz, G. (2003). *The archaeology of Syria: From complex hunter-gatherers to early urban societies (ca. 16,000–300 BC)*. Cambridge: Cambridge University.
- Akkuş Mutlu, S. (2014a). Eski Mezopotamya’da tanrılara sunulan kurbanlar. *Tarih Okulu Dergisi*, 7(17), 1–17.
- Akkuş Mutlu, S. (2014b). Eski Mezopotamya’da beddua ve felaketlerden korunma ritüelleri. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 9, 278–293.
- Aktürk, M. Y. (2020). *Mezopotamya’da Sümer tapınak ekonomisi modeli: Anadolu ve Eski Yunan etkileşimleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Muğla.
- Al-Maqdissi, M., Luciani, M., Morandi Bonacossi, D., Novák, M., and Pfälzner, P. (2002). *Excavating Qatna. Volume 1: Preliminary report on the 1999 and 2000 campaigns of the joint Syrian-Italian-German archaeological research project at Tell Mishrifeh* (Documents d’archéologie syrienne 4). Damascus: Direction Générale des Antiquités et des Musées de Syrie; Udine: University of Udine; Tübingen: University of Tübingen.
- Algaze, G. (1993). *The Uruk world system: The dynamics of expansion of early Mesopotamian civilization*. Chicago: University of Chicago.
- Algaze, G. (2008). *Ancient Mesopotamia at the dawn of civilization: The evolution of an urban landscape*. Chicago: University of Chicago.
- Algaze, G. (2013). The end of prehistory and the Uruk period. In H. E. W. Crawford (Ed.), *The Sumerian world* (68–94). London: Routledge.
- Algaze, G. (2018). Entropic cities: The paradox of urbanism in ancient Mesopotamia. *Current Anthropology*, 59 (19), 23–54.
- Algaze, G. (2023). *The transregional origins of early Mesopotamian civilization: The ‘city’ across time – Emergence, developments, and social, economic, political, cultural and health impact (Rome, 8–10 June 2022)*. Roma: Bardi Edizioni.
- Anderson, W. (1964). *Man's quest for political knowledge: The study and teaching of politics in ancient times*. Minneapolis: University of Minnesota.
- Arslantaş, Y. (2013). Kuzey Mezopotamya’da bir kavşak noktası: Tepe Gawra. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 1–50.
- Avilova, L. I. (2012). On the characteristic of temple complexes in the Near East in the 4th–3rd millennia B. C. *Asian Culture and History*, 2(4), 2–15.
- Banning, E. B. (2011). So fair a house: Göbekli Tepe and the identification of temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East. *Current Anthropology*, 52(5), 619–660.
- Barjamovic, G., Hertel, T., and Larsen, M. T. (2012). *Ups and down at Kanesh: Chronology, history and society in the Old Assyrian Period*. Leiden: Nino.
- Bar-Yosef, O. (2002). The Natufian culture in the Levant: Threshold to the origins of agriculture. *Evolutionary Anthropology*, 6(5), 159–177.
- Başgelen, N. (2015). Nevalı Çori/Veba Vadisi’nden Göbekli Tepe’nin dilek ağacına Klaus Schmidt. *Aktüel Arkeoloji*, 46, 32–36.
- Black, J. ve Green, A. (2017). *Mezopotamya mitolojisi sözlüğü: Tanrılar, ifritler, semboller*. İstanbul: Köprü.

- Blanton, R. (2010). Collective action and adaptive socioecological cycles in premodern states. *Cross-Cultural Research*, 44, 41–59.
- Blanton, R. and Fargher, L. (2008). *Collective action in the formation of pre-modern states*. New York: Springer.
- Campbell, J. (2003). *Doğu mitolojisi*. Ankara: İmge.
- Carleton, W. C., Conolly, J., and Collard, M. (2013). Corporate kin-groups, social memory, and “history houses”? A quantitative test of recent reconstructions of social organization and building function at Çatalhöyük during the PPNB. *Journal of Archaeological Science*, 40(4), 1816–1822.
- Cauvin, J. (1977). Les fouilles de Mureybet (1971–1974) et leur signification pour les origines de la sédentarisation au Proche-Orient. *Annual of the American Schools of Oriental Research*, 44, 19.
- Cauvin, J. (2000). *The birth of the gods and the origins of agriculture*. Cambridge: Cambridge University.
- Childe, G. (1953). *New light on the most ancient Near East*. New York: Routledge.
- Childe, G. (1996). *Kendini yaratan insan: İnsanın çağlar boyunca gelişimi*. Filiz Ofluoğlu (Çev.). İstanbul: Varlık.
- Clare, L. (2017). Göbeklitepe (Çanak Çömleksiz Neolitik A – İlk Çanak Çömleksiz Neolitik B: MÖ 9600–8200). In N. Karul, G. Kozbe ve A. Yavuzkır (Ed.), *Şanlıurfa Müzesi arkeolojik eser kataloğu* (28–32). Şanlıurfa.
- Clare, L., Kinzel, M., Sönmez, D., ve Uludağ, C. (2019). Göbekli Tepe: UNESCO Dünya Miras Alanı ve değişen yaklaşımlar. S. Yelözer (Çev.). *Mimarlık*, 405, 14–18. Ankara.
- Clare, L. (2020). Göbekli Tepe, Turkey: A brief summary of research at a new World Heritage Site (2015–2019). *e-Forschungsberichte*, 2, 81–88.
- Clare, L. (2024). Inspired individuals and charismatic leaders: Hunter-gatherer crisis and the rise and fall of invisible decision-makers at Göbeklitepe. *Documenta Praehistorica*, LI, 6–43. <https://doi.org/10.4312/dp.51.16>
- Crawford, H. (2015). *Sümer ve Sümerler*. N. Uzan (Çev.). Ankara: Arkadaş.
- Çakan, Y. G. (2019). Neolitik Dönem’de yeni bir yapı tipi: Tepecik-Çiftlik’te fırınlı yapılar. In P. Çaylı, I. Demirtaş, B. Eser (Ed.), *Arkeolojiyle geçen yarım asır: Sevil Gülcür armağanı* (659–672). Ankara: Bilgin Kültür Sanat.
- Çambel, H. ve Braidwood, R. J. (1980). İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963–1972 çalışmalarına toplu bakış. In H. Çambel ve R. J. Braidwood (Ed.), *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi: Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları* (1–31). İstanbul: Edebiyat Fakültesi.
- Çelik, B. (2000). A new early-Neolithic settlement: Karahan Tepe. *The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, Neo-Lithics*, 2(3), 6–8.
- Çelik, B. (2003). *Şanlıurfa kent merkezinde çanak çömleksiz bir Neolitik yerleşim: Yeni Mahalle*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çelik, B. (2005). *Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Karahan Tepe, Sefer Tepe ve Hamzan Tepe yerleşimlerinin ışığı altında Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde çanak çömleksiz Neolitik*

Dönem. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Çelik, B. (2006). A new early Neolithic settlement in Southeastern Turkey: Sefer Tepe. *Neo-Lithics*, 6(1), 23–25.

Çelik, B. (2010). Hamzan Tepe in the light of new finds. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, 257–268. <https://doi.org/10.4312/dp.37.22>

Çelik, B. (2011). Karahan Tepe: A new cultural centre in the Urfa area in Turkey. *Documenta Praehistorica*, XXXVIII, 241–253. Ljubljana: Ljubljana University.

Çelik, B. (2015). Şanlıurfa ili Merkez ilçesi Neolitik Çağ ve öncesi yüzey araştırması, 2013. 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, 311–328. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Çelik, B. (2016). A small-scale cult centre in Southeast Turkey: Harbetsuvan Tepesi. *Documenta Praehistorica*, XLIII, 421–428. <https://doi.org/10.4312/dp.43.21>

Çelik, B. (2017). Çanak çömleksiz Neolitik Dönem'de Varan figürleri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 34, 183–187. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.318003>

Çelik, B. (2018). Şanlıurfa ili Neolitik Dönem yüzey araştırması sonucunda ortaya çıkan yeni bilgi ve bulgular. *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, 1, 55–76.

Çelik, B. (2019a). Neolitik Dönem kült merkezi: Harbetsuvan Tepesi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 43, 24–28. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.590720>

Çelik, B. (2019b). Yeni bulgular ışığında Harran ve çevresinde Neolitik Çağ. In M. Önal, S. İ. Mutlu, S. Mutlu (Ed.), *Harran ve çevresi arkeoloji* (33–52). Şanlıurfa: Şurkav.

Çevik, Ö. (2015). *Arkeolojik kanıtlar ışığında tarihte ilk kentler ve kentleşme süreci: Kuramsal bir değerlendirme*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

Çiftçi, Y. (2021). *Yukarı Mezopotamya Bölgesi, başlangıcından Neolitik Çağ'ın sonuna kadar anıtsal yapıların kültürel, sosyal ve ekonomik bağlamda değerlendirilmesi*. (Doktora tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Van.

Çilingiroğlu, Ç., Marciniak, A., Karataş-Yüksel, C. ve Türkan, Ö. F. (2022). Çatalhöyük 2019. In *2019–2020 yılı kazı çalışmaları*, 4 (513–528). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Delougaz, S. (1940). *The temple oval at Khafajah*. Chicago: The University of Chicago.

Dietrich, O.; Heun, M; Notroff, J.; Schmidt, K. and Zarnkow, M. (2012). The role of cult and feasting in the emergence of Neolithic communities. New evidence from Göbekli Tepe, South-Eastern Turkey. *Antiquity*, 86 (333), 674–695. DOI:10.1017/S0003598X00047840.

Du Mesnil du Buisson, R. (1935). *Le site archéologique de Mishrife-Qatna*. Paris.

Durkheim, É. (2018). *Dini hayatın ilkel biçimleri*. Fuat Aydın (Çev.). Ankara: Eski Yeni.

Eliade, M. (2014). *Dinler tarihine giriş*. İstanbul: Kabalcı.

Eliade, M. (2023). *Kutsal ve kutsal-dışı: Dinin doğası*. Ali Berkay (Çev.). İstanbul: Alfa.

Emberling, G. (2002). Political control in an early state: The Eye Temple and the Uruk expansion in Northern Mesopotamia. In L. Al-Gailani Werr, J. Curtis, H. Martin, A. McMahon, J. Oates and J. Reade (Ed.), *Of pots and plans: Papers on the archaeology and history of Mesopotamia and Syria presented to David Oates in honour of his 75th birthday* (82–90). London: Nabu.

- Emberling, G. (2015). Structures of authority: Feasting and political practice in the earliest Mesopotamian states. In G. Emberling (Ed.), *Social theory in archaeology and ancient history*(34–59).Cambridge:CambridgeUniversity.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781107282056.004>
- Emberling, G., and McDonald, H. (2001). Excavations at Tell Brak 2000: Preliminary report. *Iraq*, 63, 21–54.
- Emberling, G., and McDonald, H. (2003). Excavations at Tell Brak 2001–2002: Preliminary report. *Iraq*, 65, 1–75.
- Erdal, Y. S. (2015). Bone or flesh: Defleshing and post-depositional treatments at Körtik Tepe (Southeastern Anatolia, PPNA Period). *European Journal of Archaeology*, 18(1), 4–32.
- Erim Özdoğan, A. (2011). Çayönü. In M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Ed.), *Neolithic in Turkey: New excavation and new research / The Tigris Basin 1* (185–269). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Erim Özdoğan, A. ve Yalman, E. N. (2025). Çayönü Tepesi 2023 kazı çevre düzenleme çalışmaları. In 44. Kazı Sonuçları Toplantısı Bildirileri, 27–31 Mayıs 2024 Nevşehir, Cilt 1 (167–185). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Esin, U. (1981). 1980 yıl. Değirmentepe (Malatya) kazısı sonuçları. In T.C. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü III. Kazı Sonuçları Toplantısı (39–41). Ankara: İşletme Müdürlüğü.
- Esin, U. (1984). Değirmentepe (Malatya) kurtarma kazısı 1983 yılı raporu. In VI. Kazı Sonuçları Toplantısı (İzmir 16–20 Nisan 1984) (11–30). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Esin, U. ve Harmankaya, S. (1985). 1984 Değirmentepe (Malatya) kurtarma kazısı. In VII. Kazı Sonuçları Toplantısı (Ankara 20–24 Mayıs 1985) (53–86). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Esin, U. (1988). Değirmentepe: 1986 kazı dönemi. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 9(1), 103–120.
- Frangipane, M. (2002). *Yakın Doğu’da devletin doğuşu: Mezopotamya ve çevresinde güçlü aile yönetimlerinin devlet çarkına dönüşmesi*. Z. Zühre İlkelen (Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Frangipane, M. (2003). Developments in fourth millennium public architecture in the Malatya Plain: From simple tripartite to complex and bipartite pattern. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Başgelen (Ed.), *From village to cities: Studies presented to Ufuk Esin, I* (147–169). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Flannery, K. V. (1968). Archaeological systems theory and early Mesoamerica. In B. J. Meggers (Ed.), *Anthropological archaeology in the Americas* (67–87). Washington, D.C.: Anthropological Society of Washington.
- Forest, J.-D. (2005). The state: The process of state formation as seen from Mesopotamia. In S. Pollock and R. Bernbeck (Ed.), *Archaeologies of the Middle East: Critical perspectives* (184–206). Oxford: Blackwell.
- Foxvog, A. D. (2022). *Elementary Sumerian glossary*. B. Lafont (Ed.). Berkeley: University of California at Berkeley.
- Frangipane, M. (2002). *Yakın Doğu’da devletin doğuşu: Mezopotamya ve çevresinde güçlü aile yönetimlerinin devlet çarkına dönüşmesi*. Z. Zühre İlkelen (Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

- Frangipane, M. (2003). Developments in fourth millennium public architecture in the Malatya Plain: From simple tripartite to complex and bipartite pattern. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (Ed.), *From village to cities: Studies presented to Ufuk Esin, I* (147–169). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Frangipane, M. (2007). Different types of egalitarian societies and the development of inequality in early Mesopotamia. *World Archaeology*, 39(2), 151–176.
- Frangipane, M. (2012). Fourth millennium Arslantepe: The development of a centralised society without urbanism. *Origini*, 34, 19–40.
- Frangipane, M. (2015). Different types of multiethnic societies and different patterns of development and change in the prehistoric Near East. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112(30), 1–8. <https://doi.org/10.1073/pnas.1419883112>
- Frangipane, M. (2016a). The origins of administrative practices and their developments in Greater Mesopotamia: The evidence from Arslantepe. *Archéo-Nil*, 26, 9–32.
- Frangipane, M. (2016b). The development of centralised societies in Greater Mesopotamia and the foundation of economic inequality. *Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften*, 8, 1–22.
- Frangipane, M. (2018). Different trajectories in state formation in Greater Mesopotamia: A view from Arslantepe (Turkey). *Journal of Archaeological Research*, 26(1), 3–63.
- Frangipane, M. (2020). Arslantepe: The rise and development of a political centre. In N. Durak and M. Frangipane (Ed.), *Arslantepe I. Uluslararası Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri, 4–6 Ekim 2018* (71–93). Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Frankfort, H. (1936). *Progress of the work of the Oriental Institute in Iraq 1934/35: Fifth preliminary report of the Iraq expedition*. Chicago: The University of Chicago.
- Frazer, J. G. (2004a). *Altın Dal: Dinin ve folklorun kökleri I*. Mehmet H. Doğan (Çev.). İstanbul: Payel.
- Frazer, J. G. (2004b). *Altın Dal: Dinin ve folklorun kökleri II*. Mehmet H. Doğan (Çev.). İstanbul: Payel.
- Freud, S. (1941). *Totem ve tabu*. Niyazi Berkes (Çev.). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Gelb, I. (1973). Prisoners of war in early Mesopotamia. *Journal of Near Eastern Studies*, 32(1/2), 70–98.
- Gibson, McG. (1972). *The city and the area of Kish*. Miami: Field Research Project.
- Greaves, A. M., and Helwing, B. (2003). Archaeology in Turkey: The Stone, Bronze, and Iron Ages, 2000. *American Journal of Archaeology*, 107, 71–103.
- Gresky, J., Haelm, J. and Clare, L. (2017). Modified human crania from Göbekli Tepe provide evidence for a new form of Neolithic skull cult. *Science Advances*, 28(3), No. 6, e1700564. <https://doi.org/10.1126/sciadv.1700564>
- Güldoğan, E. (2025). Taş Tepeler Projesi: Sefertepe Kazısı 2023 Yılı. 44. *Kazı Sonuçları Toplantısı Bildirileri, 27-31 Mayıs 2024 Nevşehir, Cilt 1*, 457-466. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Güler, M. ve Çelik, B. (2015). Şanlıurfa Bölgesi Neolitik Dönem Araştırmaları. *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi*, 1(1), 75-102.

- Günbattı, C. (2017). *Kültepe – Kaniş: Anadolu'da ilkyazı, ilk belgeler*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi.
- Hauptmann, H. (1993). Ein Kultgebäude in Nevalı Çori. In *Between the rivers and over the mountains: Archaeologica Anatolica e Mesopotamica*, Alba Palmieri Dedicata. Rome.
- Hauptmann, H. (1999a). Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem. In *1998 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* (117-154). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi.
- Hauptmann, H. (1999b). The Urfa Region. In M. Özdoğan and N. Başgelen (Ed.), *Neolithic in Turkey: The cradle of civilization* (65-86). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Hauptmann, H. (2003). Eine frühneolithische Kultfigur aus Urfa. In M. Özdoğan, H. Hauptmann ve N. Başgelen (Ed.), *Köyden kente, Yakınoğu'da ilkyerleşimler, Ufuk Esin'e armağan* (623-636). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Hauptmann, H. and Schmidt, K. (2007). 12 000 yıl önce Anadolu erken dönem yontuları. In C. Lichter and S. Gün (Ed.), *12 000 yıl önce Anadolu: İnsanlığın en eski anıtları* (430-439). Karlsruhe: Badisches Landesmuseum.
- Hauptmann, H. (2007a). Nevalı Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem: Genel bir bakış. In M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.), *Anadolu'da uygarlığın doğuşu ve Avrupa'ya yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem; yeni kazılar–yeni bulgular* (131-165). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Hauptmann, H. (2007b). *Nevalı Çori: 12.000 yıl önce uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya yolculuğunun başlangıcı – Neolitik Dönem*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Hauptmann, H. (2011). The Urfa Region. In M. Özdoğan, N. Başgelen and P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey*, 2 (85-138). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Hauptmann, H. (2012). Nevalı Çori. *Aktüel Arkeoloji, Mayıs–Haziran*, 2, 96-106.
- Herodotos (2007). *Tarih*. M. Ökmen (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Hodder, I. and Pels, P. (2010). History houses: A new interpretation of architectural elaboration at Çatalhöyük. In I. Hodder (Ed.), *Religion in the emergence of civilization: Çatalhöyük as a case study* (163-186). Cambridge.
- Hodder, I. (2013). Human-thing evolution: The selection and persistence of traits at Çatalhöyük. In S. Bergerbrant and S. Sabatini (Ed.), *Counterpoint: Essays in archaeology and heritage studies in honour of Professor Kristian Kristiansen* (583-591). Oxford: BAR International Series 2508.
- Hodder, I. (2014). Çatalhöyük: The leopard changes its spots. A summary of recent work. *Anatolian Studies*, 64, 1–22. <https://doi.org/10.1017/S0066154614000027>
- Hodder, I. (2016). More on history houses at Çatalhöyük: A response to Carleton et al. *Journal of Archaeological Science*, 67, 1–6.
- Hodder, I. (2018). *Religion, history, and place in the origin of settled life*. Boulder: University Press of Colorado.
- Hodder, I. (2020). Twenty-five years of research at Çatalhöyük. *Near Eastern Archaeology*, 83(2), 72–79.
- İnan, Y. (2022). Kalkolitik Çağ'da Değirmentepe (Malatya). In Y. E. Tansü (Ed.), *Şehir tarihi araştırmaları Malatya* (7–24). Ankara: İksad.

- Kamış, Y. (2024). Erken Tunç Çağı'nda Acemhöyük. *XIX. Türk Tarih Kongresi, Cilt 1* (19–46). Ankara: Türk Tarih Kurumu. <https://doi.org/10.37879/9789751756411>
- Kamış, Y. ve Şener, T. (2024). 2022 yılı Acemhöyük kazıları. *43. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 43(3), 389–404.
- Kamış, Y., Şener, T., Taşkiran, E. ve İriyari, N. E. (2025). 2023 yılı Acemhöyük kazıları. *44. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 44(3), 433–444.
- Karul, N. (2021). Buried buildings at Pre-Pottery Neolithic Karahantepe. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 82, 21–32.
- Karul, N. (2022). Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi: Taş Tepeler. *Arkeoloji ve Sanat*, 169, 7–14.
- Karul, N., Semiz, N. ve Polat, N. (2023). Karahantepe 2019–2021 çalışmaları. *42. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 5 (205–220). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kay, K. (2020). The material politics of houses at Çatalhöyük, 7000–6300 BCE. *Apollo – University of Cambridge Repository*. <https://doi.org/10.17863/CAM.64739>
- Kılıç, Y. ve Eser, E. (2019). Mezopotamya kent devletlerinin kuruluş nazariyeleri ve etkin bir faktör olarak din. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(2), 519–545.
- Kim, J. B. and Human, D. J. (2008). Nagid: A re-examination in the light of the royal ideology in the Ancient Near East. *HTS*, 64(3), 1475–1497.
- Kloekhorst, A. (2021). A new interpretation of the Old Hittite Zalpa-text (CTH 3.1): Neša as the capital under Huzziya I, Labarna I, and Hattušili I. *JAOS*, 141(3), 557–575.
- Kodaş, E. (2013). Jerf el Ahmar EA 30 binası ve Yakınoğu'da PPNA–PPNB'ye geçiş dönemine ait kamu binaları. *Tüba-Ar*, 16, 9–20.
- Koroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya tarihi: Başlangıcından Perslere kadar*. İstanbul: İletişim.
- Kramer, S. N. (2017). *Tarih Sümer'de başlar*. Ankara: Kabalcı.
- Kubba, S. A. A. (1998). *Architecture and linear measurement during the Ubaid period in Mesopotamia*. Oxford: BAR.
- Kuhrt, A. (1995). *The Ancient Near East c. 3000–330 BC* (2). London: Routledge.
- Kulakoğlu, F. (2017). Early Bronze Age monumental structures at Kültepe. In F. Kulakoğlu and G. Barjamovi (Ed.), *Movement, resources, interaction: Proceedings of the 2nd Kültepe International Meeting; Kültepe, 26–30 July 2015; Studies dedicated to Klaas Veenhof (Kültepe International Meetings 2, Subartu 39)* (215–224). Turnhout: Brepols.
- Kulakoğlu, F., Genç, E., Kontani, R., Peyronel, L. vd. (2023). 2021 yılı Kültepe-Kaniş kazıları. In A. Özme (Ed.), *42. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2* (379–391). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kulakoğlu, F. and Öztürk, G. (2015). New evidence for international trade in Bronze Age central Anatolia: Recently discovered bullae at Kültepe-Kaneš. *Antiquity*, 89(343), 1–4.
- Kulakoğlu, F. and Peyronel, L. (2024). Recent excavations on the mound of Kültepe: A new public building from the end of the Karum Period at Kaneš-Neša. In F. Kulakoğlu and C. Michel (Ed.), *Kültepe at the crossroads between disciplines: Society, settlement and environment from the fourth to the first millennium BC* (257–274). Belgium: Brepols.
- Kumagai, K. (2011). A preliminary magnetic survey at Yassıhöyük. *AAS XVII*, 171–174.

- Lawecka, D. (2014). Early Dynastic Kish: City-state or country-state? In P. Bieliński, M. Gawlikowski, R. Koliński, D. Ławecka, A. Sołtysiak and Z. Wygnańska (Ed.), *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Volume 1* (425–439). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Liverani, M. (2006). *Uruk: The first city*. London: Equinox.
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near Eastern history, society and economy*. London: Routledge.
- Lloyd, S. (1974). Abu Shahrein: A memorandum. *Iraq*, 36(1–2), 134–137.
- Luckert, K. W. (2016). *Göbekli Tepe: Avcılıktan evcilleştirmeye, savaş ve uygarlığa dek Taş Çağı'nda kültür ve din üzerine gözlemler*. Leyla Tonguç Basmacı (Çev.). İstanbul: Alfa.
- Macholán, M., Baird, S. J., Piálek, J., and Munclinger, P. (2012). *Evolution of the house mouse*. New York: Cambridge University.
- Mackay, E. (1925). *Report on the excavation of the "A" cemetery at Kish, Mesopotamia* (Anthropology Memoirs, 1/1). Chicago: Field Museum of Natural History.
- Mackay, E. (1929). *A Sumerian palace and the "A" cemetery at Kish, Mesopotamia, II*. B. Laufer (Ed.). Chicago: Field Museum of Natural History.
- Mallowan, M. (1947). Excavations at Brak and Chagar Bazar. *Iraq*, 9, 1–266.
- Mastumoto, K. (1991). Preliminary report on the excavations at Kish/Hursagkalama, 1988–1989. *al-Rāfidān*, 12, 261–290.
- Mastumoto, K. (2004). News from Kish: The 2001 Japanese work. *al-Rāfidān*, 25, 1–4.
- McMahon, A. (2013). Tell Brak: Early Northern Mesopotamian urbanism, economic complexity and social stress, fifth–fourth millennia BC. In D. Bonatz and L. Martin (Ed.), *100 Jahre archäologische Feldforschungen in Nordost-Syrien – Eine Bilanz* (67–80). Wiesbaden: Harrassowitz.
- McMahon, A. (2020). Early urbanism in Northern Mesopotamia. *Journal of Archaeological Research*, 28, 289–337. <https://doi.org/10.1007/s10814-019-09136-7>
- McMahon, A. and Oates, J. (2007). Excavations at Tell Brak, 2006 and 2007. *Iraq*, 69, 145–171.
- McMahon, A. and Stone, A. (2013). The edge of the city: Urban growth and burial space in 4th millennium BC Mesopotamia. *Origini*, 35, 83–109.
- Mellaart, J. (1963). Excavations at Çatal Hüyük 1962: Second preliminary report. *Anatolian Studies*, 13, 43–103.
- Mellaart, J. (1967). *Çatal Hüyük: A Neolithic town in Anatolia*. New York: McGraw-Hill.
- Moorey, P. R. S. (1964). The "Plano-Convex Building" at Kish and early Mesopotamian palaces. *Iraq*, 26(2), 83–98.
- Moorey, P. R. S. (1970). Cemetery A at Kish: Grave groups and chronology. *Iraq*, 32(2), 86–128.
- Moorey, P. R. S. (1978). *Kish excavations 1923–1933: With a microfiche catalogue of the objects in Oxford excavated by the Oxford–Field Museum, Chicago, expedition to Kish in Iraq, 1923–1933*. Oxford: Clarendon.
- Morandi Bonacossi, D. (2013). The crisis of Qatna at the beginning of the Late Bronze Age II and the Iron Age II settlement revival: A regional trajectory towards the collapse of the Late Bronze Age palace system in the Northern Levant. In K. A. Yener (Ed.), *Ancient Near Eastern studies* (113–146). ABD: Peeters.

- Morandi Bonacossi, D., Da Ros, M., Garna, G., Iamoni, M., and Merlino, M. (2009). The 'Eastern Palace' and the residential architecture of Area T at Mishrifeh/Qatna: Preliminary report on the 2006–2008 excavation campaigns of the Italian component of the Syro-Italian archaeological project. *Mesopotamia*, 44, 61–112.
- Nakamura, C. (2021). Figuring diversity: The Neolithic Çatalhöyük figurines. In *The matter of Çatalhöyük: Reports from the 2009–2017 seasons* (1–33). Ankara: İngiliz Arkeoloji Araştırma Enstitüsü.
- Nemet-Nejat, K. R. (1998). *Daily life in ancient Mesopotamia*. Westport, Connecticut: Greenwood.
- Nissen, H. J., Damerow, P., and Englund, R. K. (1993). *Archaic bookkeeping: Early writing and techniques of economic administration in the Ancient Near East*. Chicago and London: University of Chicago.
- Novák, M. (2004). The chronology of the Royal Palace of Qatna. *Ägypten und Levante*, 14, 299–317.
- Oates, D., Oates, J., and McDonald, H. (1997). *Excavations at Tell Brak, Vol. 1: The Mitanni and Old Babylonian Periods*. Cambridge: British School of Archaeology in Iraq.
- Oates, J. (1993). Trade and power in the fifth and fourth millennia BC: New evidence from Northern Mesopotamia. *World Archaeology*, 24(3), 403–422.
- Oates, J. (2004). *Babil*. Fatma Çizmeli (Çev.). Ankara: Arkadaş.
- Oates, J. (2005). Archaeology in Mesopotamia: Digging deeper at Tell Brak. *Proceedings of the British Academy*, 131, 1–39. <https://doi.org/10.5871/bacad/9780197263518.003.0001>.
- Omura, M. (2009). 2007 yılı Yassihöyük yüzey araştırmaları. 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 26 (3), 27–36.
- Omura, M. (2011a). 2009 yılı Yassihöyük kazıları. 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 32 (4), 360–367.
- Omura, M. (2011b). Archeological surveys at Yassihöyük. *Anatolian Archaeological Studies*, XVII, 97–169.
- Omura, M. (2012). Yassihöyük kazıları, 2010. 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 33 (4), 271–285.
- Omura, M. (2013). Yassihöyük kazıları, 2011. 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 34 (1), 313–322.
- Omura, M. (2015). Yassihöyük kazıları, 2013. 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 36 (2), 301–312.
- Omura, M. (2017). Yassihöyük kazıları, 2015. 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 38 (1), 343–352.
- Oppenheim, A. L. (1944). The Mesopotamian temple. *The Biblical Archaeologist*, 7 (3), (54–63). Boston: American Schools of Oriental Research.
- Oppenheim, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia: Portrait of a dead civilization*. Chicago: University of Chicago.
- Özdemir, M. (2022). Neolitik Dönem Anadolu mezar sistemlerinden çarpıcı bir örnek: Körtik Tepe. 18. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri* (313–344). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özdoğan, M., Özdoğan, A. ve Davis, M. (1991). 1989 yılı Çayönü kazıları. XII. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 71–86.
- Özdoğan, A. (1994). *Çayönü yerleşmesinin Çanak Çömleksiz Neolitikteki yeri (küçük buluntuların yardımıyla)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Özdoğan, M., Özdoğan, A. ve Bar-Yosef, D. (1994). Çayönü kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 yıllık genel bir değerlendirme. *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 103–122.
- Özdoğan, M. (2020). Tarih öncesi dönemde Malatya: İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı'nın bölgedeki araştırmalara katkıları. N. Durak ve M. Frangipane (Ed.), *Arslantepe I. Uluslararası Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri* (1–17). Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Özdöl, S. (2011). Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da din ve sosyal yapı. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI (1), 173–199.
- Özgüç, T. (1964). The art and architecture of ancient Kanish. *Anadolu*, 8, 27–64. https://doi.org/10.1501/andl_00000000086
- Özgüç, N. (1968). Acemhöyük kazıları. *Anadolu*, X, 1–28.
- Özgüç, N. (1977). Acemhöyük saraylarında bulunmuş olan mühür baskıları. *Belleten*, XLI (162), (357–381).
- Özgüç, T. (1999). *Kültepe-Kaniş/Neşa sarayları ve mabetleri: The palaces and temples of Kültepe-Kaniş/Neşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özgüç, T. (2005). *Kültepe-Kaniş/Neşa*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Özgüç, N. (2015). *Acemhöyük – Burushaddum I – Silindir mühürler ve mühür baskılı bullalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özkaya, V. (2009). Excavations at Körtik Tepe: A new Pre-Pottery Neolithic A site in Southeastern Anatolia. *Neo-Lithics*, (2), 3–8.
- Özkaya, V. ve Coşkun, A. (2007). Körtik Tepe kazıları, Erken Neolitik Dönemde bölgesel kültürel ilişkiler üzerine bazı gözlemler. *Atatürk Üniversitesi 50. kuruluş yıldönümü Arkeoloji Bölümü armağanı: Doğudan yükselen ışık arkeoloji yazıları* (85–99). İstanbul: Zero.
- Özkaya, V. ve Coşkun, A. (2012). Körtik Tepe. *Aktüel Arkeoloji*, (88–94).
- Özkaya, V. ve Coşkun, A. (2013). Körtik Tepe kazıları. *Ilısu Barajı ve Hes Projesi arkeolojik kazıları, 2004–2008 çalışmaları* (1–38). Diyarbakır: Kültür ve Turizm Bakanlığı Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Özkaya, V., San, O., Coşkun, A., Şahin, F. S. ve Kartal, M. (2009). Körtik Tepe 2007 kazısı. *30. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (85–107). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Özkaya, V., Şahin, F. S., Erdal, Y. S., Kartal, M., Kartal, G. ve Benz, M. (2017). 2015 Körtik Tepe kazı çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, (1–22). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Özkan, S. (1994). Aksaray araştırmalarına toplu bir bakış. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, 159–172.
- Öztan, A. (1990). 1989 yılı Acemhöyük kazıları. *12. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 12 (1), 247–258.
- Öztan, A. (1995). 1994 yılı Acemhöyük kazıları. *17. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 17 (1), 209–214.
- Öztan, A. (2001). 1998–1999 Acemhöyük kazıları. *22. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 22 (1), 119–128.
- Öztan, A. (2006). 2005 yılı Acemhöyük kazıları. *28. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 28 (2), 549–560.
- Peyronel, P. and Kulakoğlu, F. (2024). Kültepe-Kaneş: Höyüğün güneybatısında yeni keşifler ve arkeolojik alanı geliştirmek için yeni projeler. S. Schirmo ve F. Balossi Restelli (Ed.), *Mirasın tarihsel yeniden yapılanması ve değerlendirilmesi üzerine arkeolojik araştırma* (90–105). İstanbul: İstanbul İtalyan Kültür Merkezi.

- Pfälzner, P. (2007a). Archaeological investigations in the Royal Palace of Qatna. D. Morandi Bonacossi (Ed.), *Urban and natural landscapes of an ancient Syrian capital: Settlement and environment at Tell Mishrifeh/Qatna and in central-western Syria (SAQ 1: Proceedings of the International Conference held in Udine 9–11 December 2004)* (29–64). Udine: Editrice Universitaria Udinese.
- Pfälzner, P. (2007b). Where the living feasted with the dead: The Royal Tombs of Qatna, Syria. B. M. Fagan (Ed.), *Discovery! Unearthing the new treasures of archaeology* (62–65). London: Thames & Hudson.
- Pfälzner, P. (2008). The Royal Palace at Qatna: Power and prestige in the Late Bronze Age. J. Aruz, K. Benzel and J. M. Evans (Ed.), *Beyond Babylon: Art, trade, and diplomacy in the second millennium B.C.* (219–232). New York: Metropolitan Museum of Art.
- Pfälzner, P. (2015). A house of kings and gods: Ritual places in Syrian palaces. *BAAL Hors-Série*, X, 413–442.
- Pfälzner, P. (2019a). The Royal Palace of Qatna and the classification of Syrian palatial architecture of the 2nd millennium BC. D. Wicke (Ed.), *Der Palast im antiken und islamischen Orient: 9. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft, 30. März – 1. April 2016, Frankfurt am Main* (235–260). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Pfälzner, P. (2019b). The modularisation of palatial architecture in 2nd millennium BC Syria. M. Bietak, P. Matthiae and S. Prell (Ed.), *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern palaces II* (117–142). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Pollock, S. (1999). *Ancient Mesopotamia: The eden that never was*. Cambridge: Cambridge University.
- Postgate, J. N. (1992). *Early Mesopotamia: Society and economy at the dawn of history*. London: Routledge.
- Postgate, J. N. (2006). Social institutions; royal ideology and state administration in Sumer and Akkad. J. M. Sasson (Ed.), *Civilizations of the ancient Near East*, I, (395–411). Peabody, Mass.: Hendrickson.
- Postgate, J. N. (2024). The ensi and his city. *City of culture 2600 BC: Early Mesopotamian history and archaeology at Abu Salabikh* (148–166). Oxford: Archaeopress.
- Reade, J. (1991). *Mesopotamia*. London: British Museum.
- Restelli, F. B. (2020). The external relations of Arslantepe in the first half of the 4th millennium BCE. N. Durak ve M. Frangipane (Ed.), *Arslantepe I. Uluslararası Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri, 4–6 Ekim 2018* (105–117). Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Restelli, F. B. (2025). Arslantepe kazıları – Malatya, 2023 sezonu. 44. *Kazı Sonuçları Toplantısı Bildirileri, 27–31 Mayıs 2024 Nevşehir*, 1, (483–493). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Rıdvanoğulları, Y., Öztürk, G., Ay, C., Genç, E. and Kulakoğlu, F. (2024). Changes in the settlement plan at the end of the third millennium BC in Kültepe-Kaneş: New data on the transition from public buildings to private workshops. F. Kulakoğlu and C. Michel (Ed.), *Kültepe at the crossroads between disciplines: Society, settlement and environment from the fourth to the first millennium BC* (185–206). Turnhout: Brepols.
- Roaf, M. (1995). Palaces and temples in ancient Mesopotamia. J. Sasson (Ed.), *Civilizations of the ancient Near East*, I, (423–441). New York: Scribner.
- Roaf, M. (1996). *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*. Z. Kılıç (Çev.). İstanbul: İletişim.

- Rosenberg, M. and Davis, M. (1992). Hallan Çemi Tepesi, an early aceramic Neolithic site in eastern Anatolia: Some preliminary observations concerning material culture. *Anatolica*, 18, (1–18).
- Rosenberg, M. ve Redding, R. W. (2000). Hallan Çemi and early village organization in eastern Anatolia. In *Life in Neolithic farming communities* (39–61). New York: Kluwer Academic.
- Rosenberg, M. (2007a). Hallan Çemi. B. Altınok, N. Yalman ve B. Doğan (Çev.), *Anadolu'da uygarlığın doğuşu ve Avrupa'ya yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem; yeni kazılar – yeni bulgular* (1–12). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Rosenberg, M. (2007b). Hallan Çemi. *12.000 yıl önce Anadolu: İnsanın en eski anıtları* (420–423). Karlsruhe: Baden Eyalet Müzesi.
- Rosenberg, M. (2012). Hallan Çemi: Yerleşik yaşamın başlangıcı. *Aktüel Arkeoloji*, 116–122.
- Rothman, M. S. (1993). Another look at the Uruk expansion from the Tigris Piedmont. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, M. Matthiae ve M. Mellink (Ed.), *Between the rivers and overtim mountains: Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri dedicate* (163–175). Roma: Università La Sapienza.
- Rothman, M. S. (2002). Tepe Gawra: Chronology and socio-economic change in the foothills of Northern Iraq in the era of state formation. J. N. Postgate (Ed.), *Artefacts of complexity: Tracking the Uruk in the Near East* (49–77). *Archaeological Reports*, 5. Warminster: Aris & Philips.
- Römer, W. H. (1993). Mythen und Epen in sumerischer Sprache: Enki und Ninmach. O. Kaiser (Ed.), *Mythen und Epen I. Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*, III/III, (387–399). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Sagona, A. and Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik veriler ışığında Türkiye'nin en eski kültürleri MÖ 1.000.000–550*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Sallaberger, W. (2007). The place and the temple in Babylonia. G. Leick (Ed.), *The Babylonian world* (259–281). New York: Routledge.
- Sayce, A. H. (1900). *Babylonians and Assyrians: Life and customs*. London: Elibron Classics.
- Schimmel, A. (1999). *Dinler tarihine giriş*. İstanbul: Kırkambar.
- Schirmer, W. (1990). Some aspects of building at the “Aceramic-Neolithic” settlement of Çayönü Tepesi. *World Archaeology*, 21 (3), (363–387).
- Schmidt, W. (1935). *The origin and growth of religion*. London: Methuen.
- Schmidt, K. (1999). Boars, ducks, and foxes: The Urfa-Project 99. *Neo-Lithics*, 3 (99), 12–15.
- Schmidt, K. (2001). Göbekli Tepe, Southeastern Turkey: A preliminary report on the 1995–1999 excavations. *Paléorient*, 26 (1), 45–54.
- Schmidt, K. (2002). The 2002 excavations at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey): Impressions from an enigmatic site. *Neo-Lithics*, 2 (2), 8–13.
- Schmidt, K. (2007). *Taş çağı avcılarının gizemli kutsal alanı Göbekli Tepe: En eski tapınağı yapanlar*. R. Aslan (Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Schmidt, K. (2008). Die steinzeitlichen Heiligtümer am Göbekli Tepe. M. Doğan-Alparslan, M. Alparslan, H. Peker ve G. Ergin (Ed.), *Colloquium Anatolicum: Anadolu sohbetleri VII* (59–85). İzmir: Ege Üniversitesi.

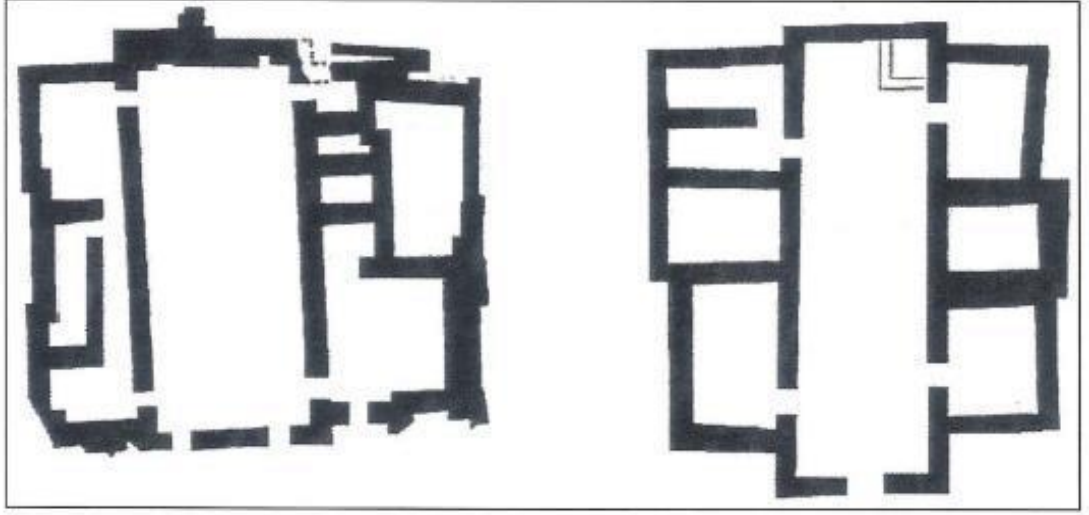
- Schmidt, K. (2009). Göbekli Tepe: Dünyanın en eski tapınakları – Bir büyük keşfin hikayesi. *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, 2 (5), 6–15.
- Schmidt, K. (2010). Göbekli Tepe – The Stone Age sanctuaries: New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, (239–256). <https://doi.org/10.4312/dp.37.21>
- Schmidt, K. (2011). Göbekli Tepe kazısı 2009 yılı raporu. 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, (209–224). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Schmidt, K. (2013). Von Knochenmännern und anderen Gerippen: Zur Ikonographie halb- und vollskelettierter Tiere und Menschen in der prähistorischen Kunst. S. Feldmann ve T. Uthmeier (Ed.), *Gedankenschleifen: Gedenkschrift für Wolfgang Weißmüller (195–201)*. Erlanger Studien zur Prähistorischen Archäologie, 1. Erlangen: Universität Erlangen-Nürnberg.
- Schoch, R. M. (2010). The mystery of Göbekli Tepe and its message to us. *New Dawn*, (53–60).
- Soudipour, A. H. (2007). *An architectural and conceptual analysis of Mesopotamian temples from the Ubaid to the Old Babylonian period*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Spencer, H. (1898). *The principles of sociology*. New York: D. Appleton and Company.
- Steinkeller, P. (1993). Early political development in Mesopotamia and the origins of the Sargonic Empire. M. Liverani (Ed.), *Akkad: The first world empire. Structure, ideology, traditions* (107–129). *History of the Ancient Near East/Studies*, 5. Padova: Sargon.
- Stein, G. J. (1994). Economy, ritual and power in Ubaid Mesopotamia. G. Stein ve M. S. Rothman (Ed.), *Chiefdoms and early states in the Near East: The organizational dynamics of complexity* (35–46). Madison, WI: Prehistory.
- Stein, G. J. and Özbal, R. (2007). A tale of two oikumenai: Variation in the expansionary dynamics of Ubaid and Uruk Mesopotamia. E. C. Stone (Ed.), *Settlement and society: Essays dedicated to Robert McCormick Adams* (329–342). Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology.
- Stein, G. (2010). Local identities and interaction spheres: Modeling regional variation in the Ubaid horizon. R. A. Carter ve G. Philip (Ed.), *Beyond the Ubaid: Transformation and integration in the Late Prehistoric societies of the Middle East* (23–45). Chicago: University of Chicago.
- Stone, E. C. (2006). The development of cities in ancient Mesopotamia. J. M. Sasson (Ed.), *Civilizations of the ancient Near East*, I, (235–248). Peabody, Mass.: Hendrickson.
- Stordeur, D. (2000). Jerf el Ahmar et l'émergence du Néolithique au Proche-Orient. J. Guilaine (Ed.), *Premiers paysans dans le monde: Naissance des agricultures* (33–59). Paris: CNRS.
- Stordeur, D. ve Abbes, F. (2002). Du PPNA au PPNB: Mise en lumière d'une phase de transition à Jerf el Ahmar (Syrie). *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 99 (3), 563–595.
- Stordeur, D. (2015). *Le village de Jerf el Ahmar (Syrie, 9500–8700 av. J.-C.): L'architecture, miroir d'une société néolithique complexe*. Paris: CNRS.
- Streily, A. H. (2001). Early pottery kilns in the Middle East. *Paléorient*, 26 (2), 69–82. <https://doi.org/10.3406/paleo.2000.4711>
- Toprak, B. (2019). *Din arkeolojisinin imkânı ve Göbekli Tepe*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Turri, L. (2020). Geopolitics of the Orontes Valley in the Late Bronze Age. M. Iamoni (Ed.), *From the prehistory of Upper Mesopotamia to the Bronze and Iron Age societies of the Levant, Volume I: Proceedings of the 5th "Broadening Horizons" Conference, Udine 5–8 June 2017* (281–301). Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste.
- Türkcan, A. U. (2006). *Çanak çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya anıtsal kült binaları ve gelişimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Türkcan, A. U. (2017). Organize toplumlar ve ilk tapınakların doğuşu. *Medeniyetler Beşiği Mezopotamya Sempozyumu, 7–8 Aralık 2017 Urfa, Aktüel Arkeoloji*, 32–39.
- Türkcan, A. U., Kurtuldu, S. ve Marciniak, A. (2025). 2023 yılı Çatalhöyük kazı ve konservasyon çalışmaları. *44. Kazı Sonuçları Toplantısı Bildirileri, 27–31 Mayıs 2024 Nevşehir*, 1, (121–140). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Tylor, E. (1903). *Primitive culture: Researches into the development of the mythology, philosophy, religion, art and custom*. London: John Murray.
- Ur, J. A. (2010). Cycles of civilization in Northern Mesopotamia, 4400–2000 BC. *Journal of Archaeological Research*, 18 (4), 387–431.
- Ünsal, V. (2006). Karaz kültürünün kuzey sınırı. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 16, (127–142).
- van de Mierop, M. (2006). *Antik Yakındoğu'nun tarihi: İÖ 3000–323*. S. Gül (Çev.). Ankara: Dost.
- van Loon, M. (1968). The Oriental Institute excavations at Mureybet, Syria: Preliminary report on the 1965 campaign. Part I: Architecture and general finds. *Journal of Near Eastern Studies*, 27 (4), (265–282).
- Verhoeven, M. (2000). Death, fire and abandonment: Ritual practice at Late Neolithic Tell Sabi Abyad, Syria. *Archaeological Dialogues*, 7 (1), (46–83).
- Verhoeven, M. (2002). Ritual and ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeast Anatolia. *Cambridge Archaeological Journal*, 12 (2), 233–258. <https://doi.org/10.1017/S0959774302000124>
- Verhoeven, M. (2011). Retrieving the supernatural: Ritual and religion in the prehistoric Levant. T. Insoll (Ed.), *The Oxford handbook of the archaeology of ritual and religion* (795–810). Oxford: Oxford University.
- Verhoeven, M. (2015). Other times, other worlds: Archaeology, ritual, and religion. *Ubiquity: The Journal of Pervasive Media*, 6 (1), 27–43. <https://doi.org/10.3167/arrs.2015.060103>
- Verhoeven, M. (2024). Verhoeven – Göbekli Tepe – Dividing. B. S. Düring ve J. Plug (Ed.), *The archaeology of the 'margins': Studies on ancient West Asia in honour of Peter M. M. G. Akkermans* (219–233). Leiden: Sidestone.
- Wang, X. (2019). State and empire in early Mesopotamia. *Social Evolution & History*, 18 (1), (195–216). <https://doi.org/10.30884/seh/2019.01.11>
- Watelin, L. Ch. and Langdon, S. (1934). *Excavations at Kish: The Herbert Weld and Field Museum of Natural History expedition to Mesopotamia*, IV. Paris: Geuthner.
- Wiggermann, F. A. M. (1995). Theologies, priests and worship in ancient Mesopotamia. J. M. Sasson (Ed.), *Civilizations of the ancient Near East*, III, (1885–1910). New York: Scribner.
- Winter, I. J. (1993). Seat of kingship / "A wonder to behold": The palace as construct in the ancient Near East. *Ars Orientalis*, 23, 27–55.

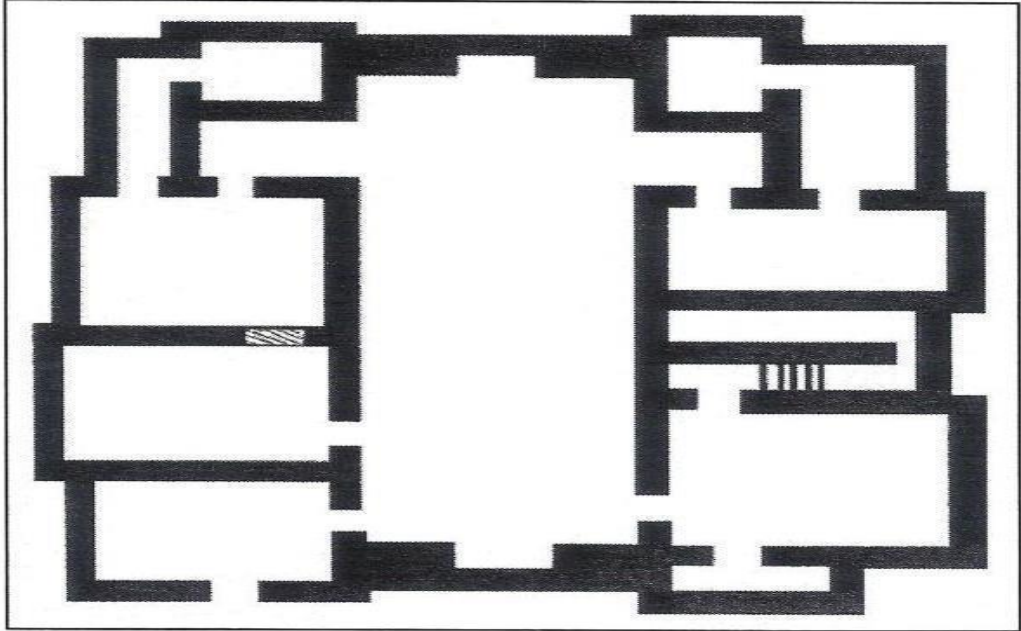
- Wright, H. T. (2006). Early state dynamics as political experiment. *Journal of Anthropological Research*, 62 (3), 305–319.
- Yetmen, H. ve Ateş, D. (2021). Göbekli Tepe ile Karahan Tepe’nin jeomorfolojisi ve doğal ortam koşullarının Erken Neolitik Dönem yaşamı üzerindeki etkileri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (123), 121–141.
- Yiğit, T. (2020). *Eski Mezopotamya tarihi*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat.
- Yoffee, N. (1998). The economics of ritual at Late Old Babylonian Kish. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 41 (3), 312–343.
- Yoffee, N. (2005). *Myths of the archaic states: Evolution of the earliest cities, states, and civilizations*. Cambridge: Cambridge University.
- Zaina, F. (2016). Tell Ingharra-East Kish in the 3rd millennium BC: Urban development, architecture and functional analysis. *Proceedings of the 9th ICAANE, Basel 2014*, 1, (431–445).
- Zaina, F. (2020). *The urban archaeology of early Kish: 3rd millennium BCE levels at Tell Ingharra*. Bologna: Ante Quem.
- https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/karahantepede-taban-tasina-oyulmus-kosan-yaban-esegi-figuru-kesfedildi_3_1404719.html (Erişim tarihi: 11.01.2025).

EKLER

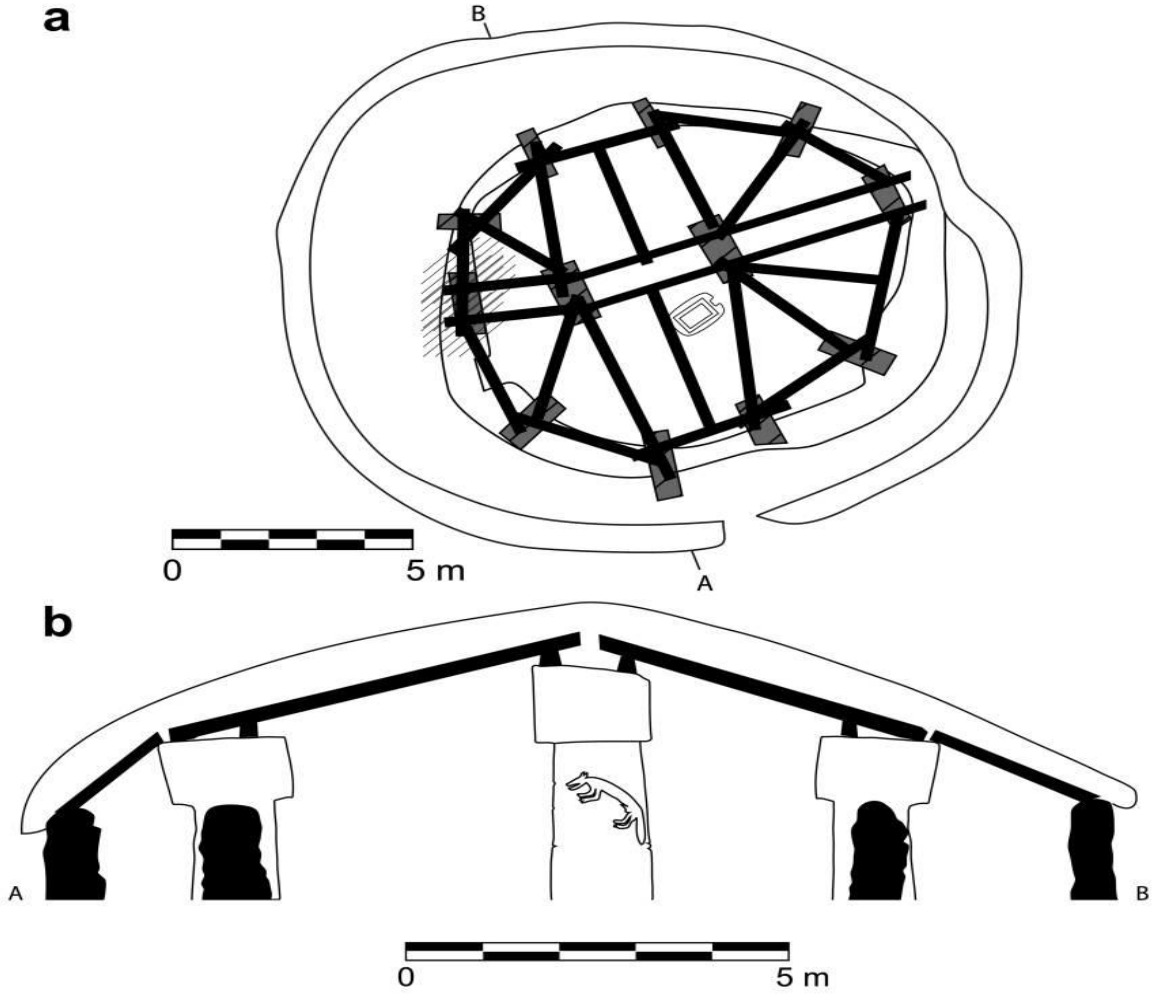
EK 1. Şekiller

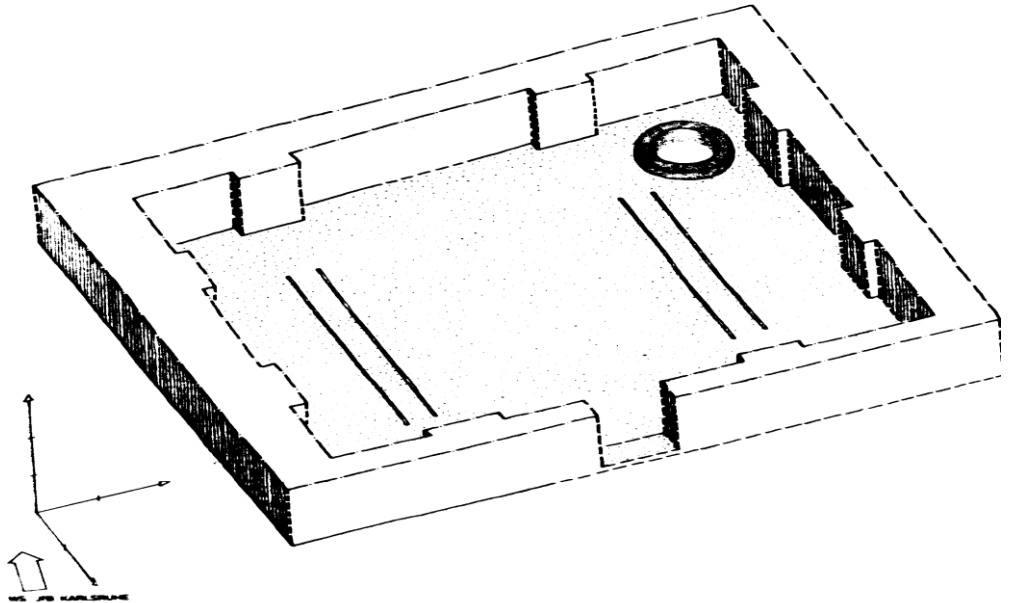
Şekil 1: Tripartite Plan (Kubba 1998).

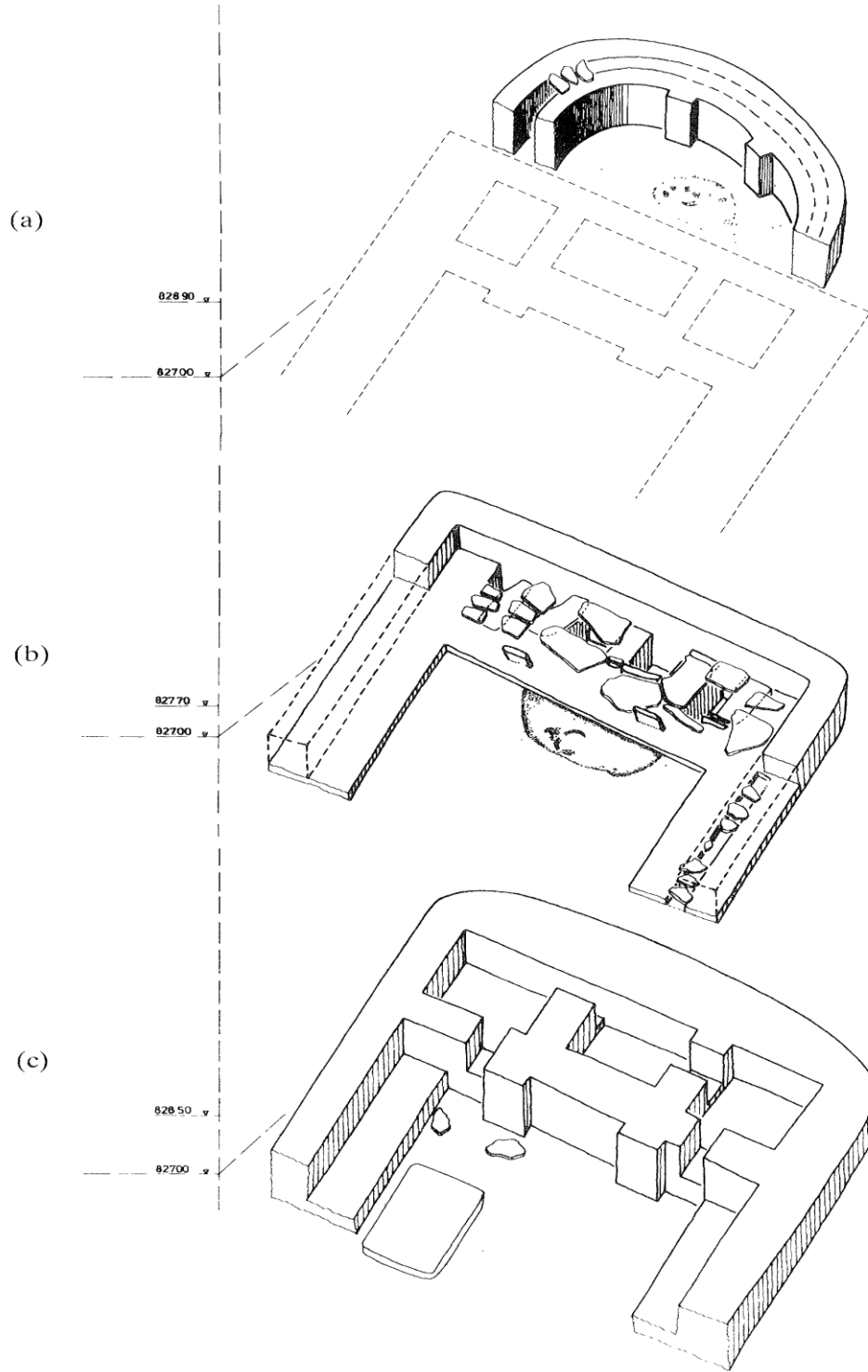
Şekil 2: T biçimli tapınak mimarisi (Kubba 1998).

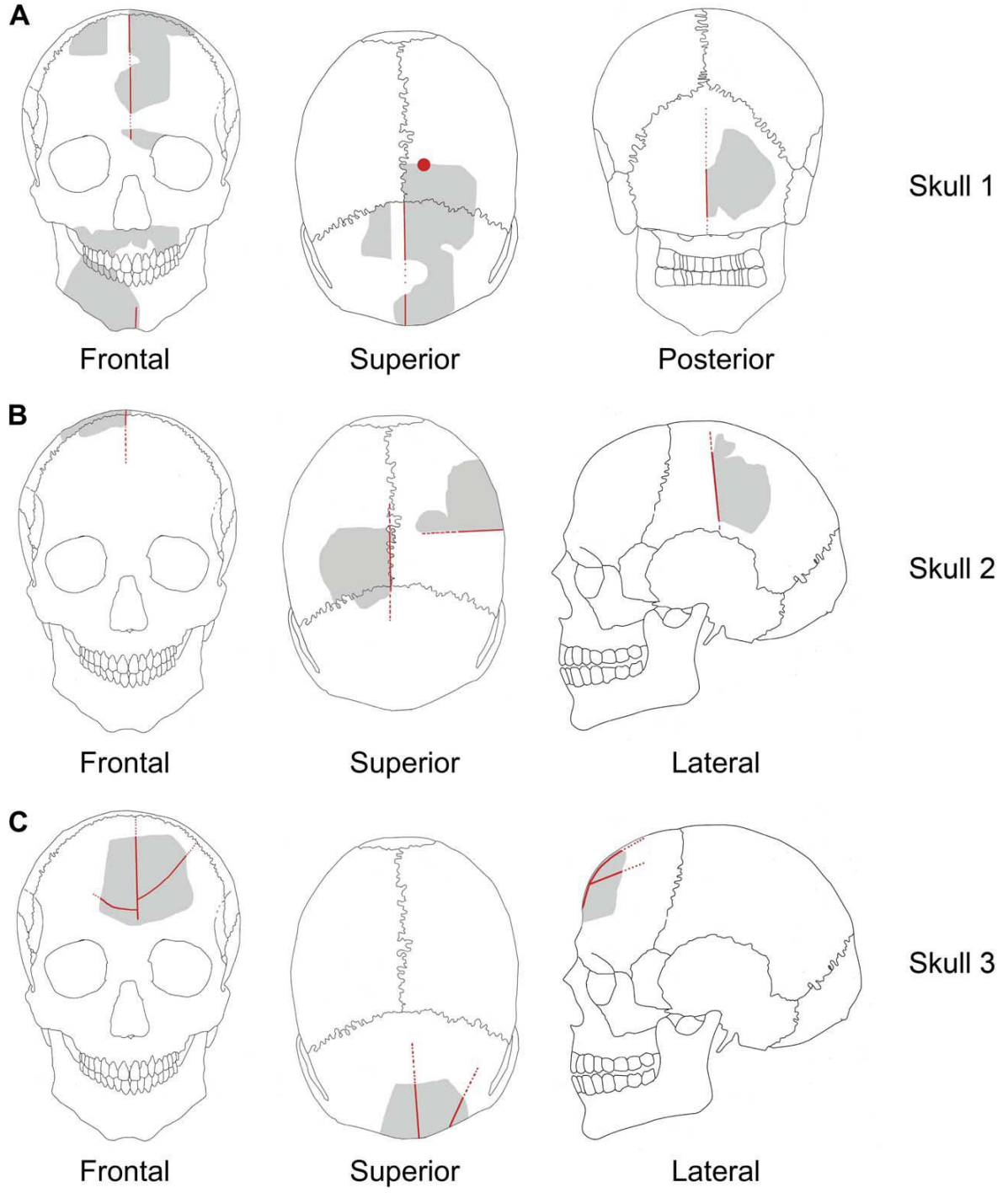
Şekil 5: Göbekli Tepe'deki B Yapısı'nın Çatı İskeletinin Varsayımsal Rekonstrüksiyonu (Banning, 2011: 630).

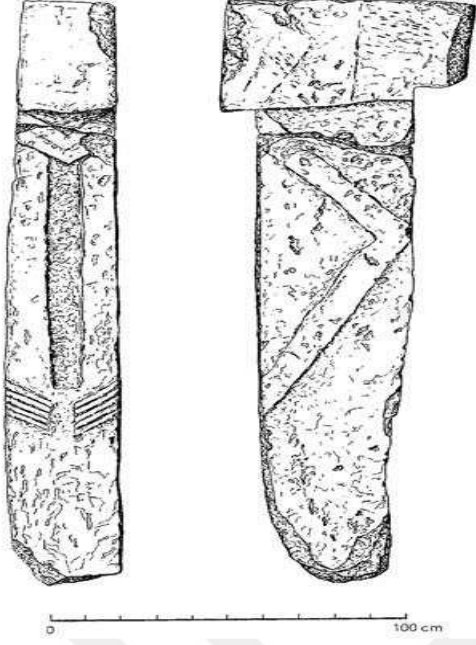
Şekil 6: Çayönü Tepesi Terazzo binası (T), izometrik rekonstrüksiyon (Schirmer, 1990: 383).

Şekil 7: Çayönü Kafataslı Yapı Evreleri (Schirmer, 1990: 380).

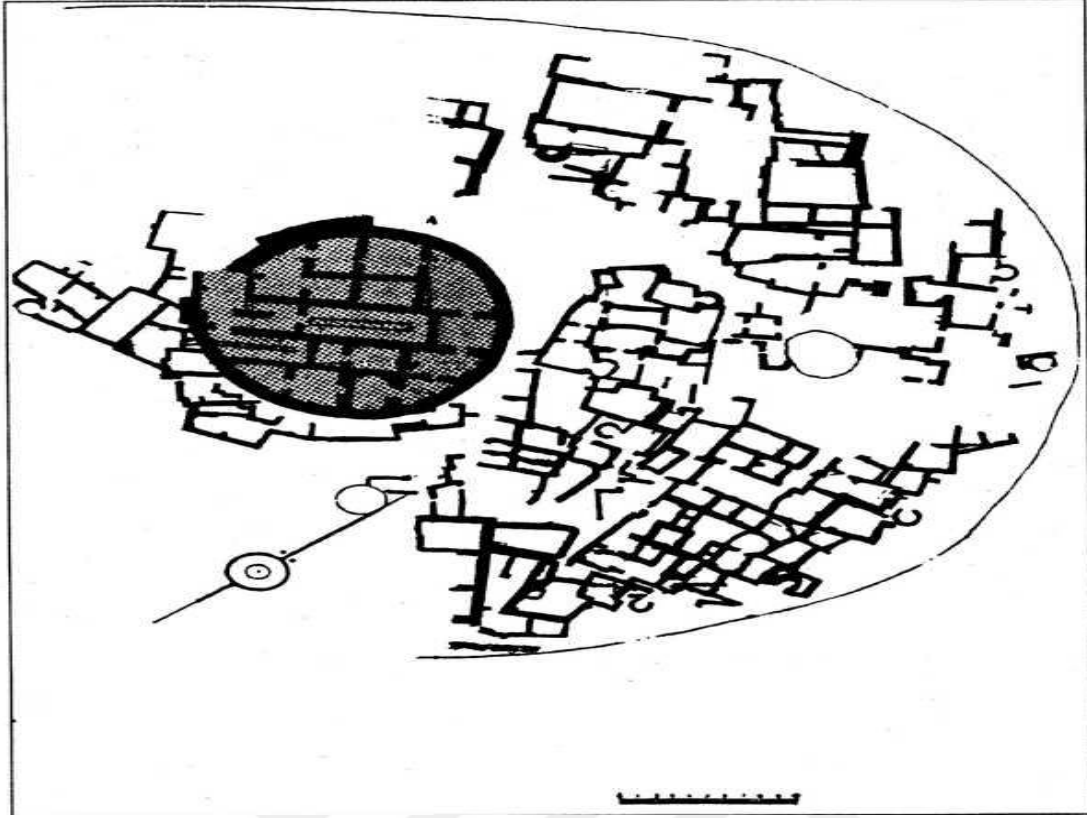
Şekil 8: Göbekli Tepede bulunan insan kafataslarının şematik çizimi (Gresky, Haelm, ve Clare, 2017: 3).

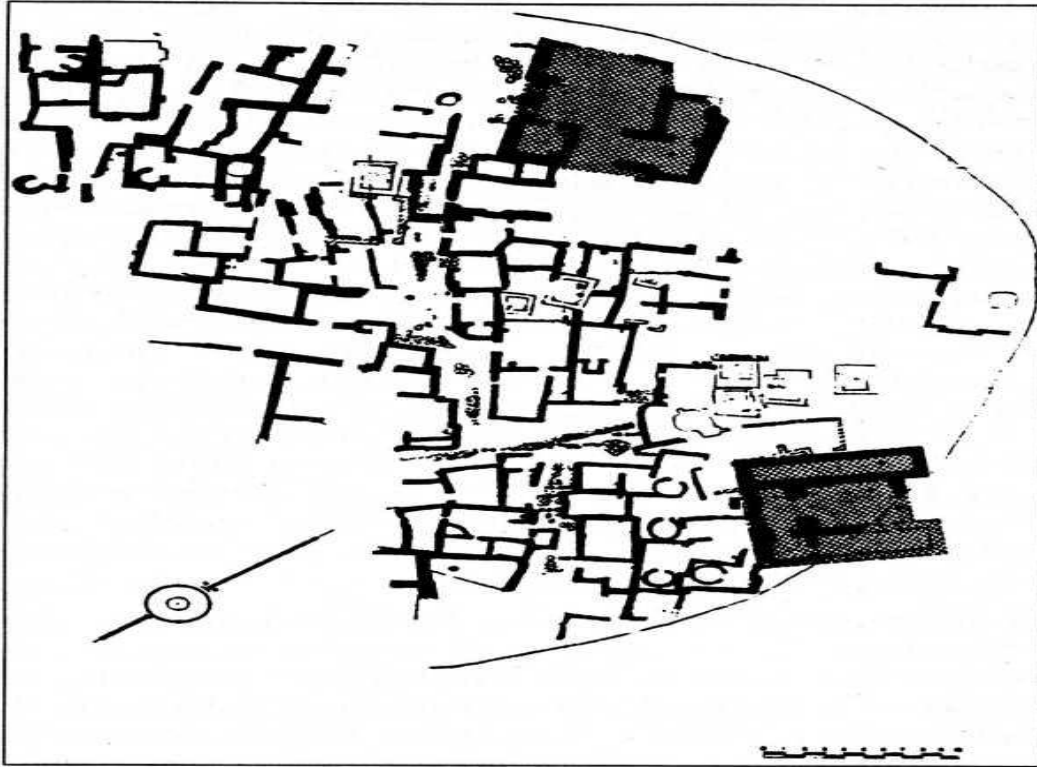
Şekil 10: Nevalı Çori'den T biçimli dikilitaş (Schmidt, 2010: 24).

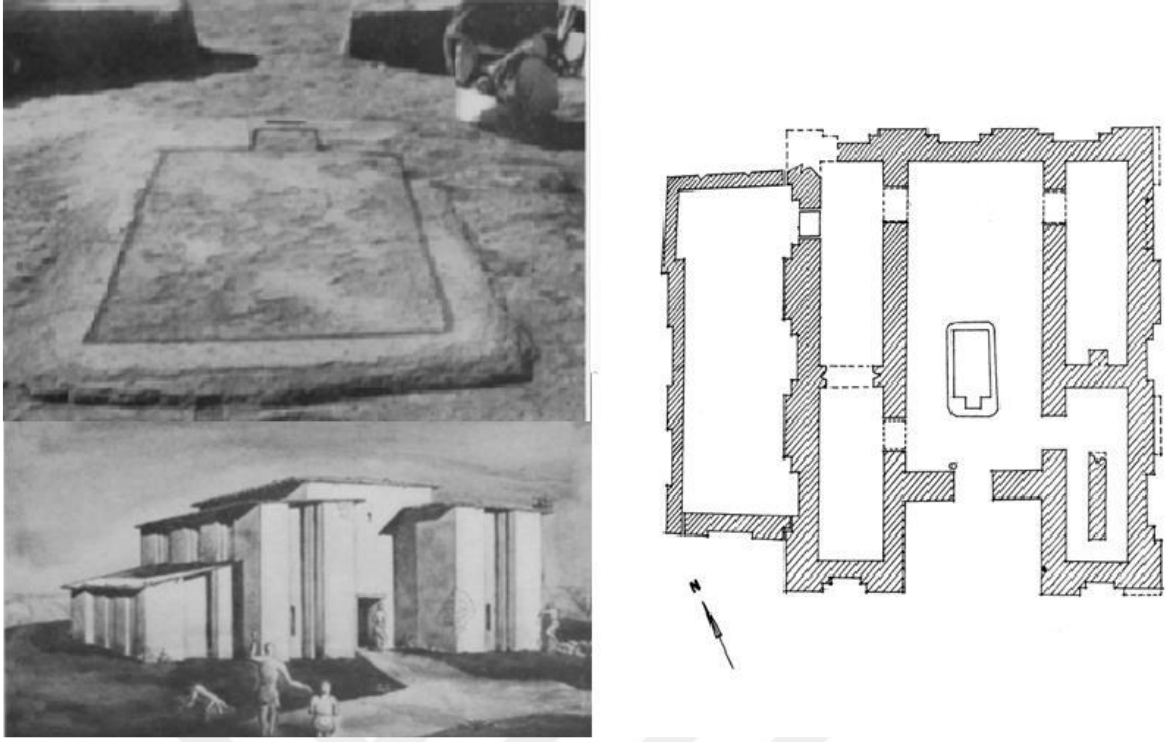
Şekil 11: Catalhöyük'te VII. Seviyede evlerden birinde bulunan duvar resmi (Verhoeven, 2015: 37).

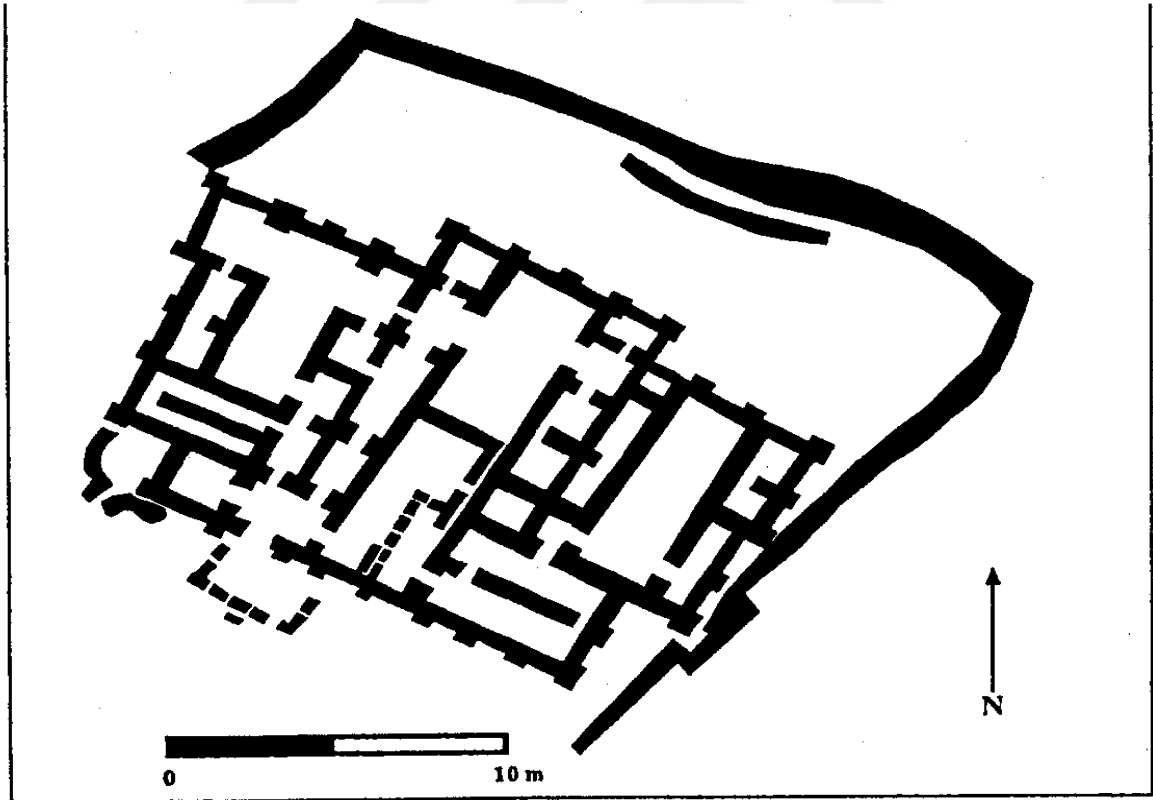
Şekil 12: Tepe Gawra'nın XI A Düzey Planı (Frangipane, 2002: 182).

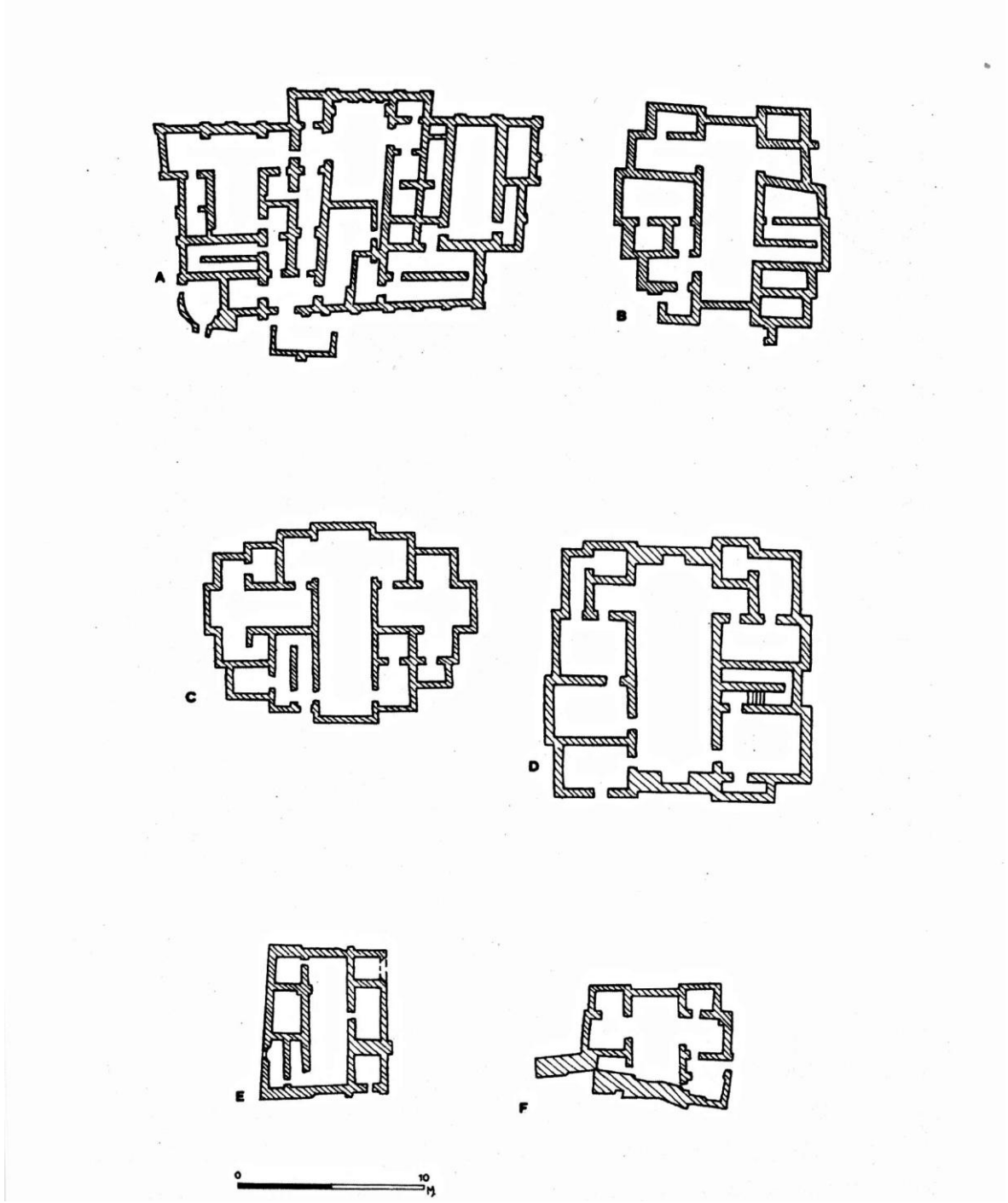
Şekil 13: Tepe Gawra'nın XI. Düzey Planı (Frangipane, 2002: 185).

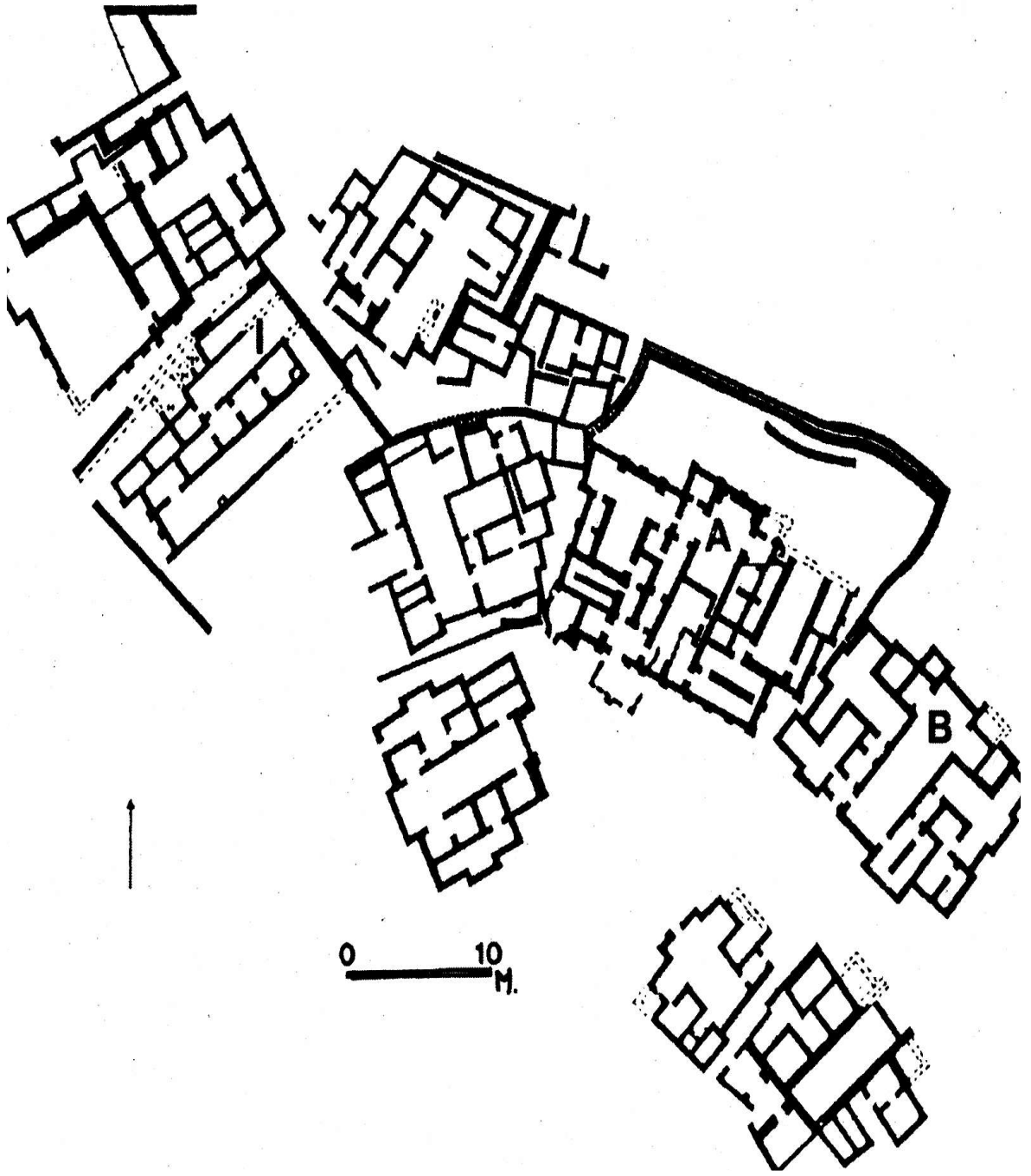
Şekil 14: Tepe Gawra'da Tespit Edilen Tapınak (Arslantaş, 2013: 42).

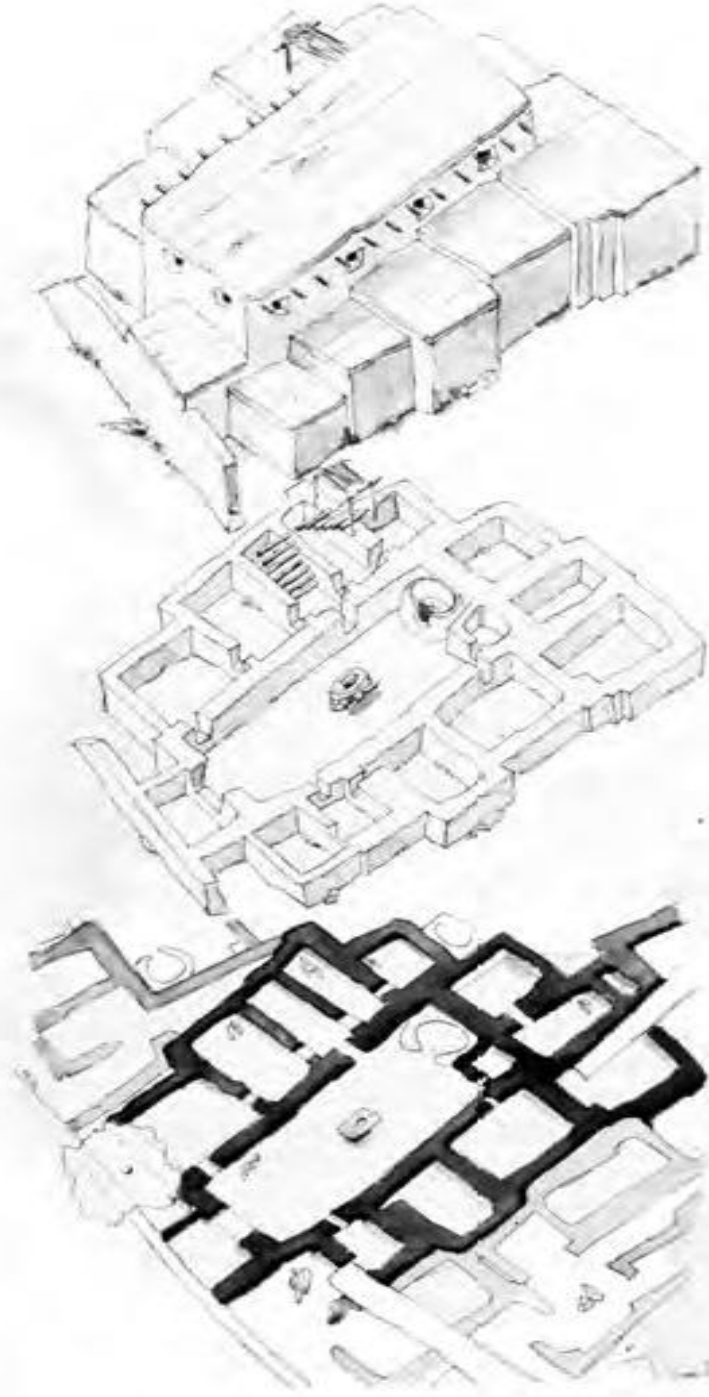
Şekil 15: Tell Abada A Yapısı (Stein, 1994: 38).

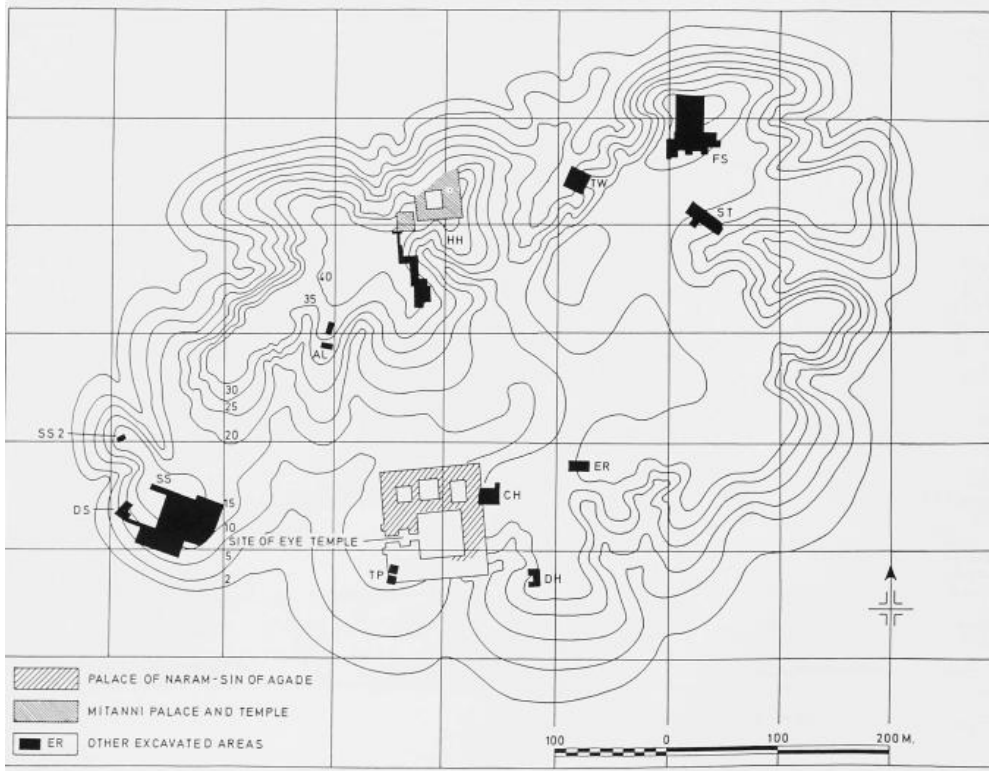
Şekil 16: Obeyd Dönemi belli başlı üç parça planlı ev örnekleri. A: Abada Höyüğü; B,F: Gawra XV; C: Heyt Kasım; D: Madhur Höyüğü; E: Gawra XIX (Frangipane, 2002: 145).

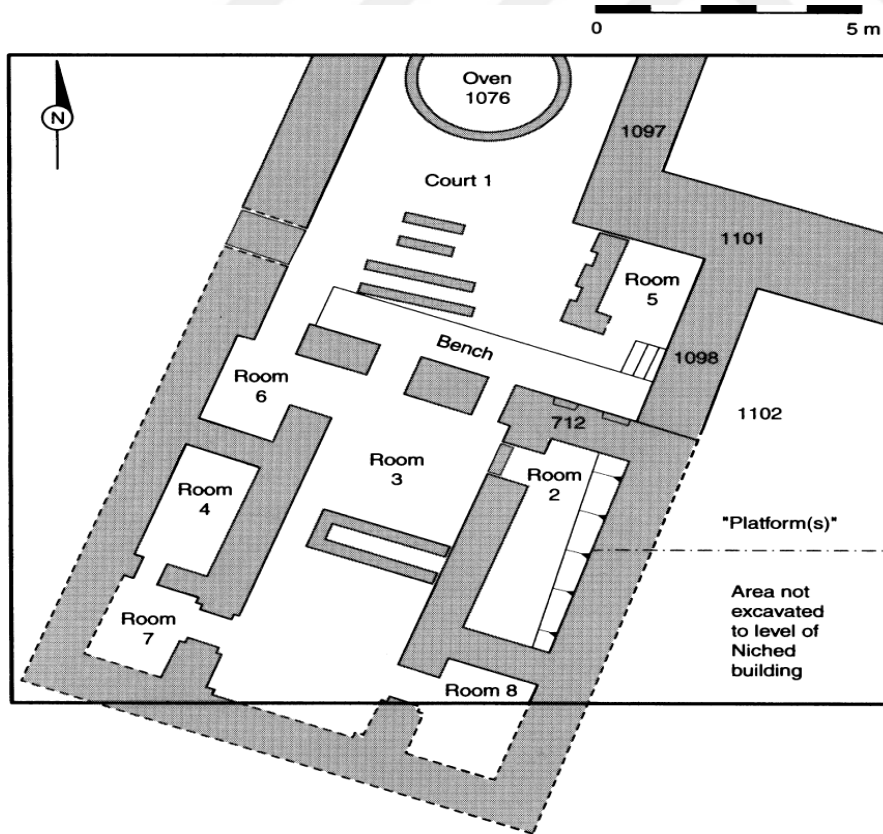
Şekil 17: Obeyd Dönemi Abada Höyüğü II. Düzey (Frangipani, 2002: 146).

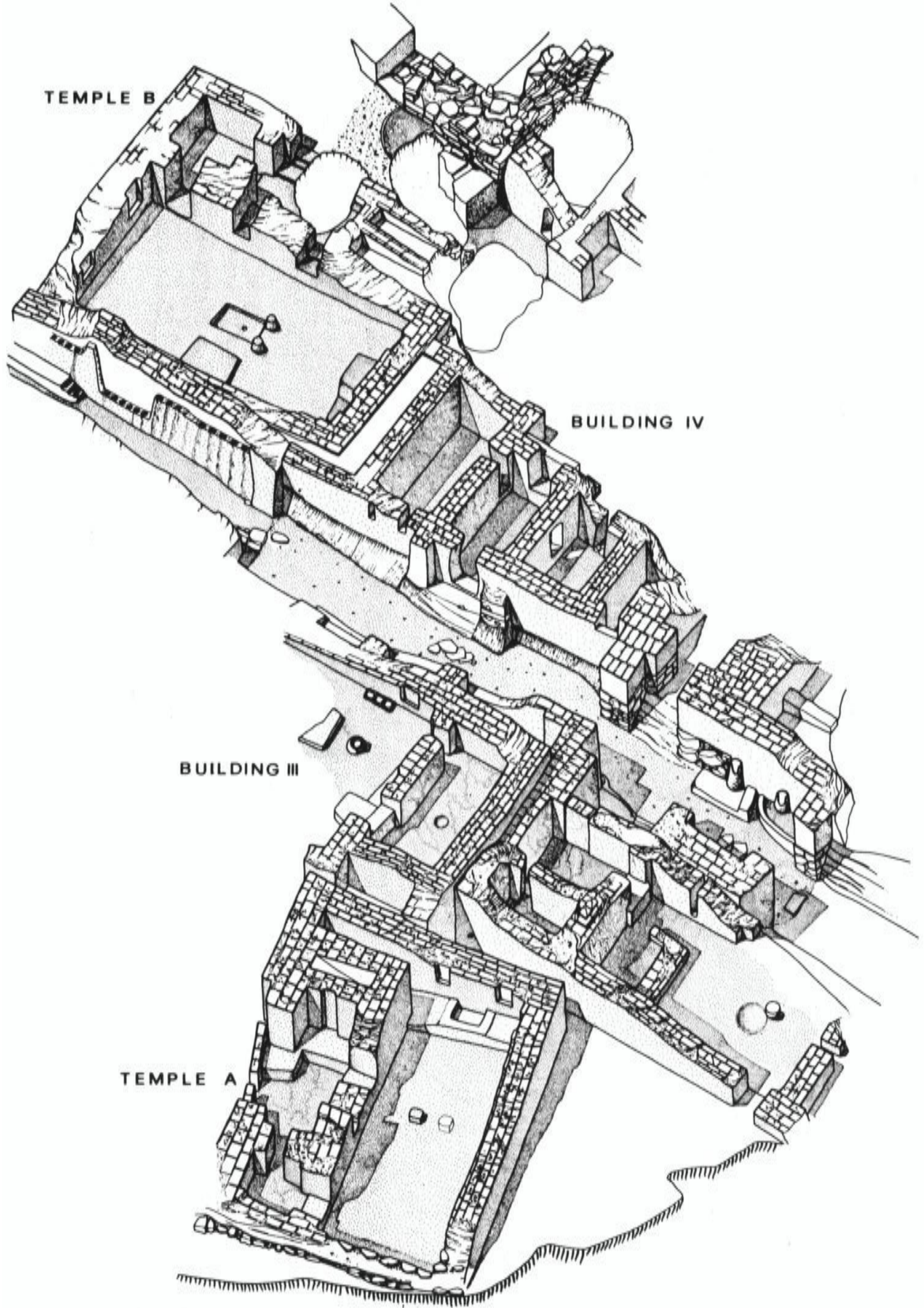
Şekil 18: Değirmentepe Obeyd Tapınak Planı (M. Özdoğan, 2020: 7).

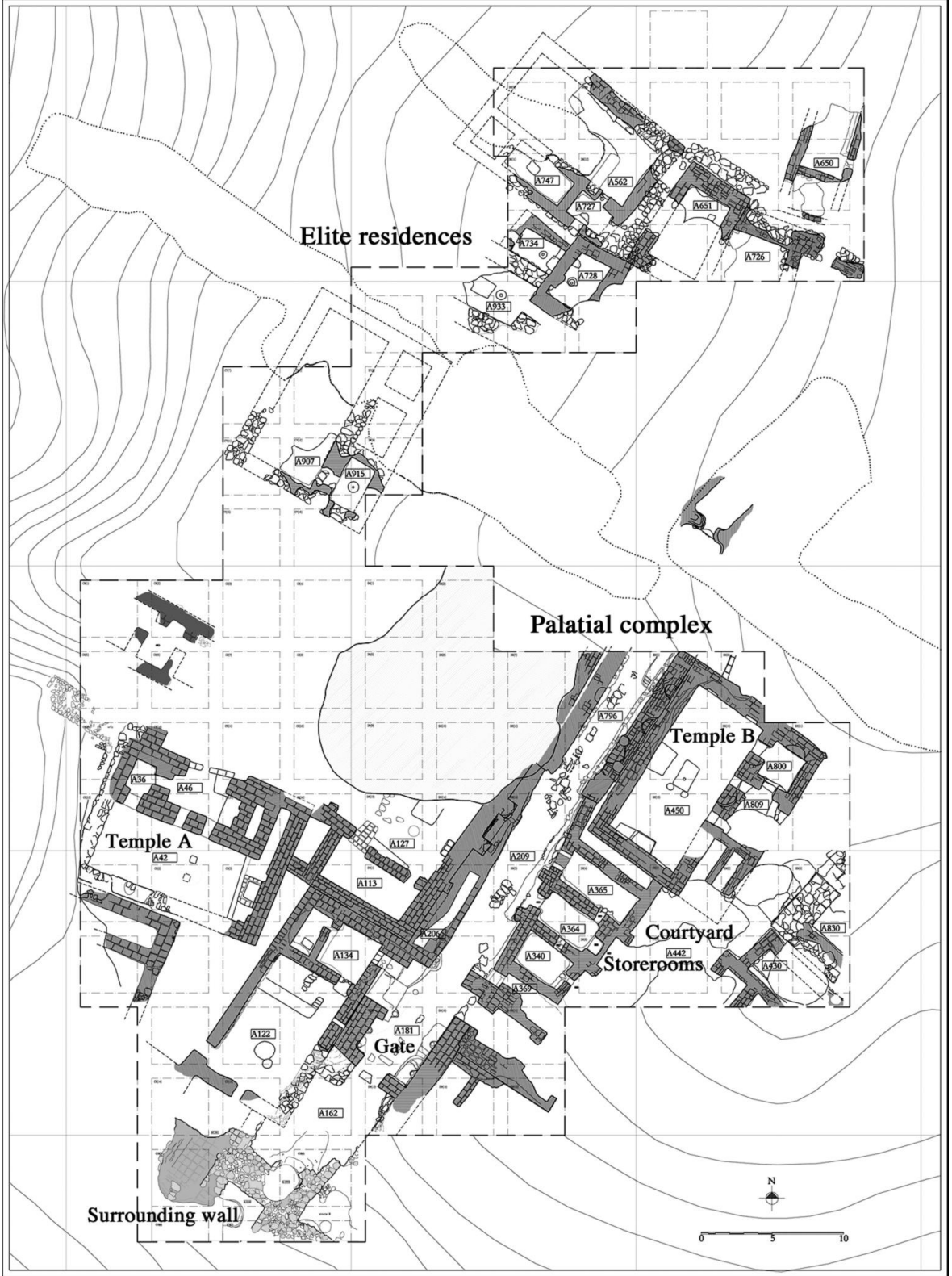
Şekil 19: Tell Brak Kazı Alanları (Oates, j. Oates ve McDonald, 1997).

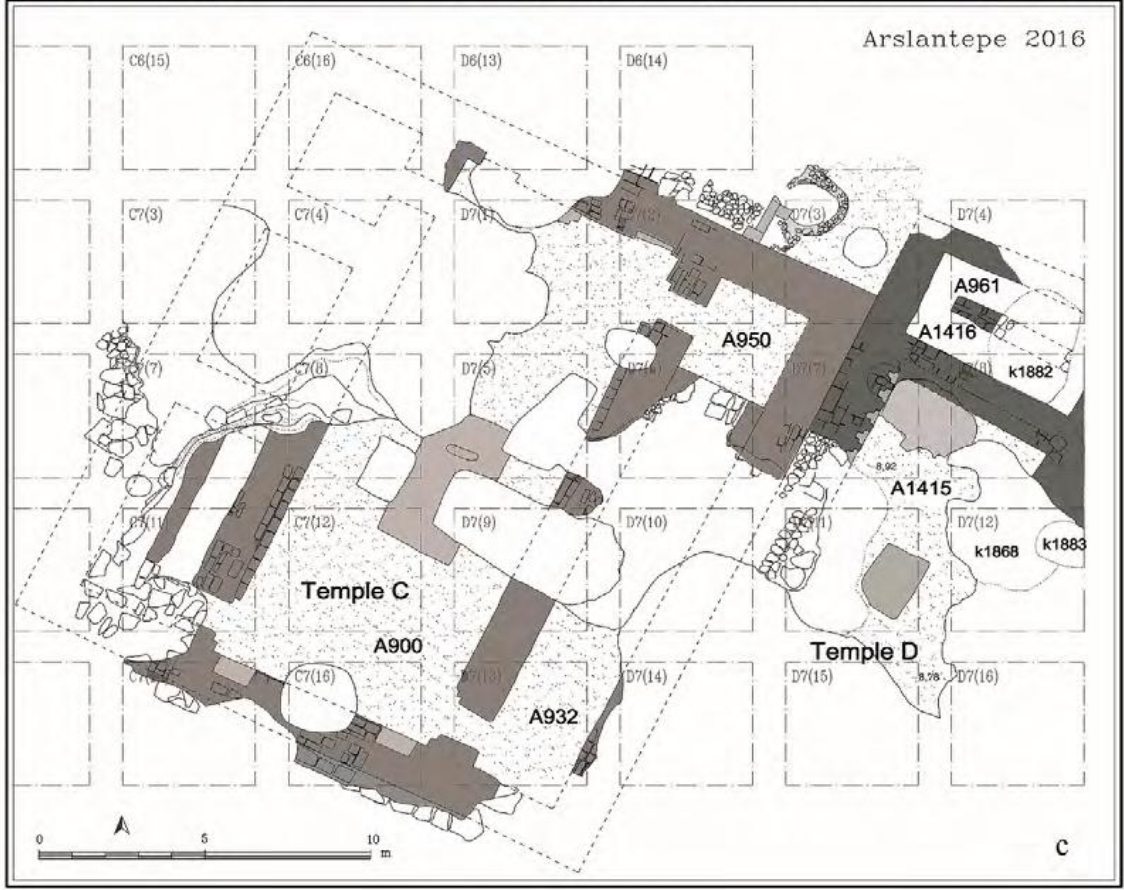
Şekil 20: Tell Brak Nişli Yapı'nın Planı (Emberling ve McDonald, 2001:25).

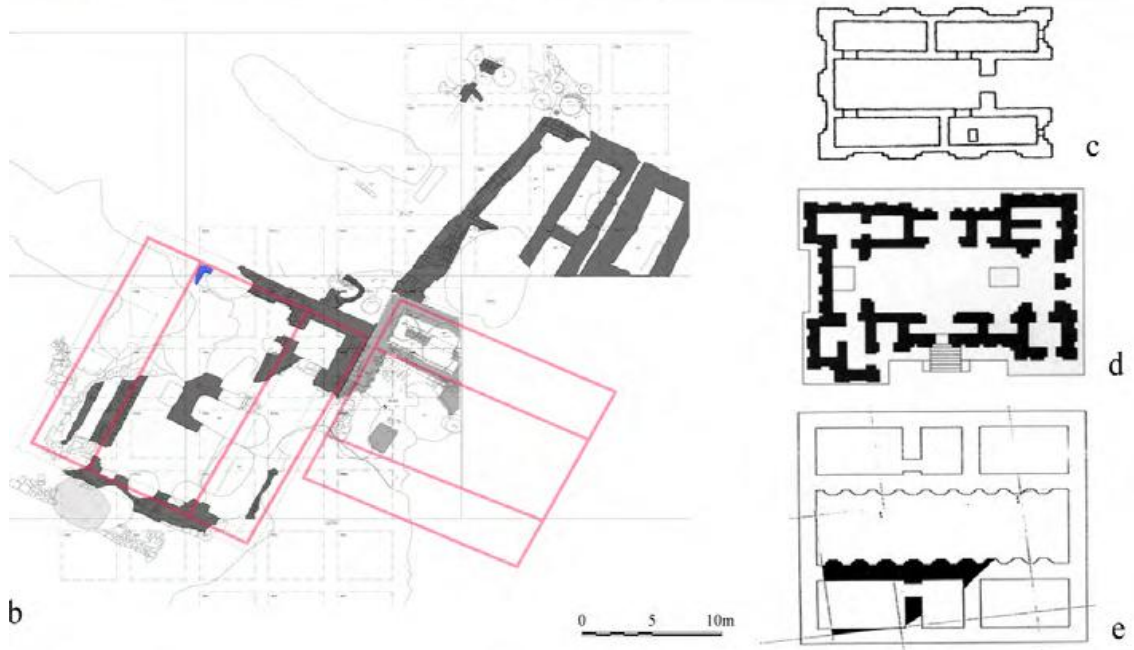
Şekil 21: Arslantepe (Frangipane, 2002).

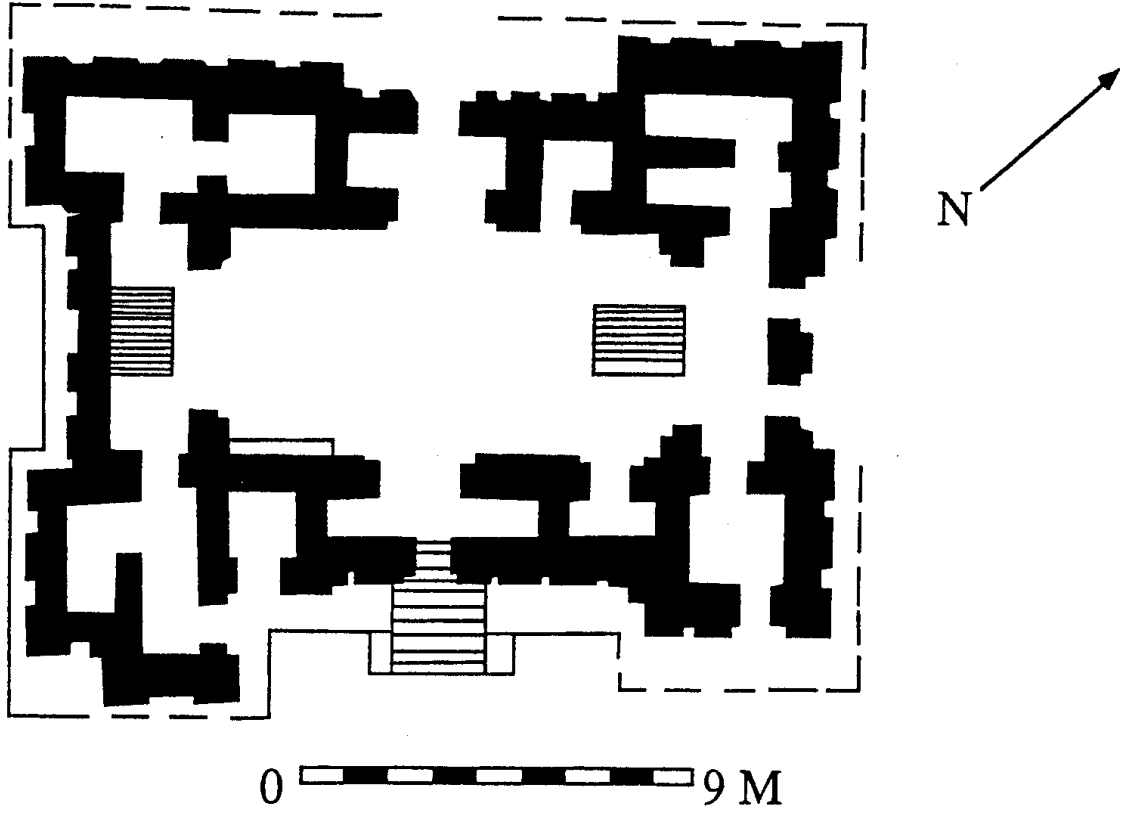
Şekil 22: Arslantepe. VIA Dönemi yapılarının planı: Saray kompleksi (güneyde) ve seçkin konutlar (kuzeyde) (Frangipane, 2012: 28).

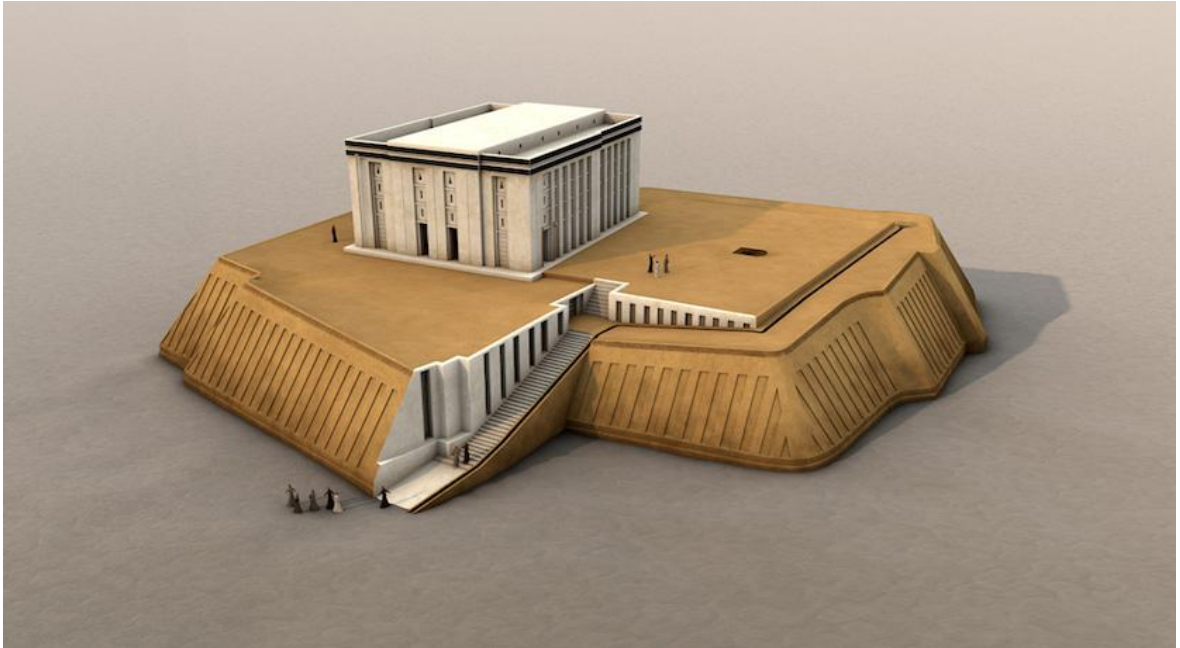
Şekil 23: Arslantepe, Dönem VII, Tapınak C ve D (Geç Kalkolitik 4) (Frangipane, 2020:76).

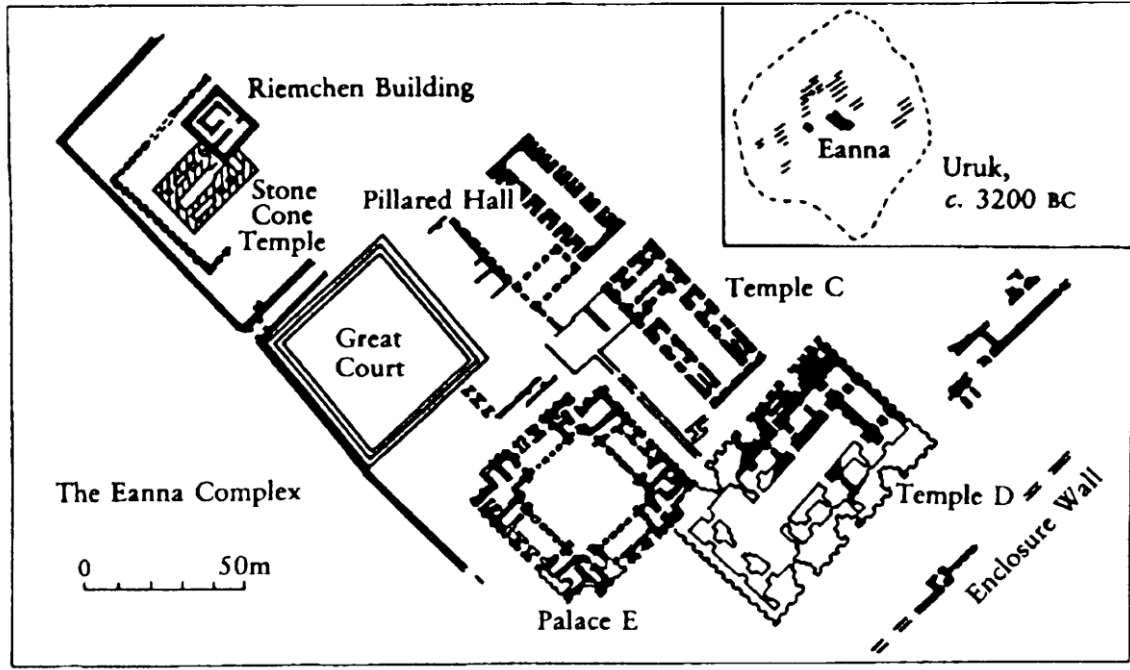
Şekil 24: b) Arslantepe VII. evrenin en geç evresi – Güneybatı açmasında yer alan yerleşim seviyesi, Tapınak C ve D ile birlikte. c) Tepe Gawra Tapınağı, VIII C seviyesi. d) Eridu Tapınağı, VII. Seviye. e) Hammam et-Turkman Tapınağı (Restelli, 2020: 106).

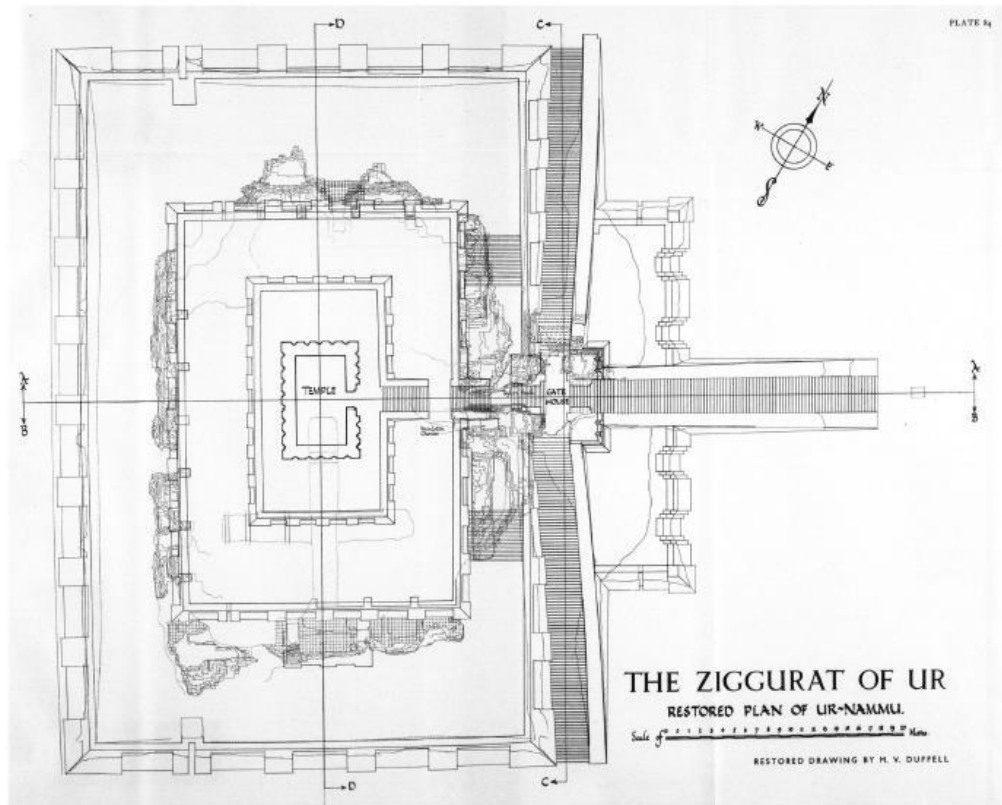
Şekil 25: Eridu 7. Tapınak (Stein, 1994: 39).

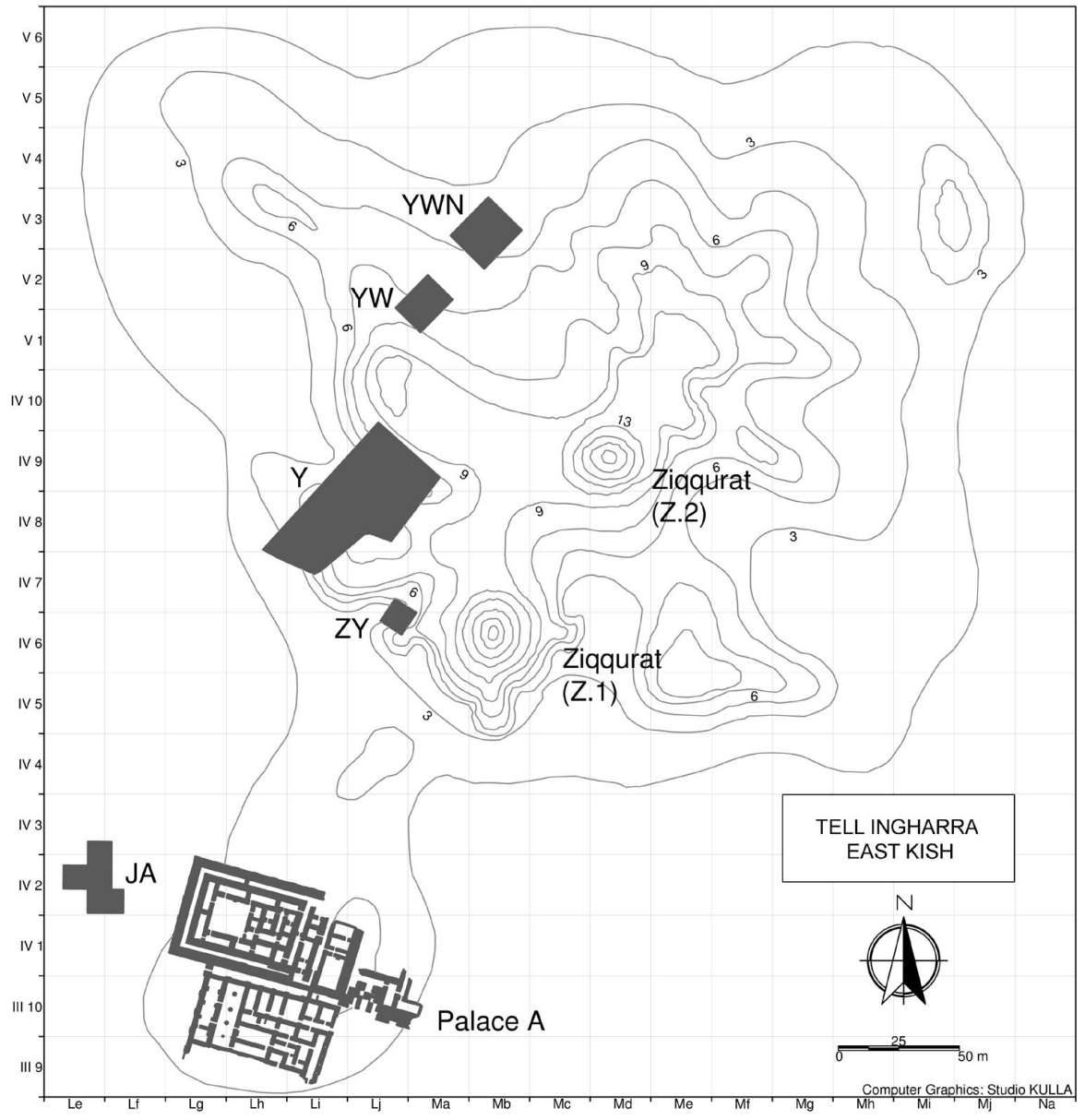
Şekil 26: Uruk'taki (günümüz Warka) Beyaz Tapınak ve Zigguratın Dijital Rekonstrüksiyonu, Yaklaşık MÖ 3517–3358.(Senta German, “White Temple Ziggurat in Uruk”, <https://smarthistory.org/white-temple-and-ziggurat-uruk/>. Erişim tarihi: 23.06.2025).

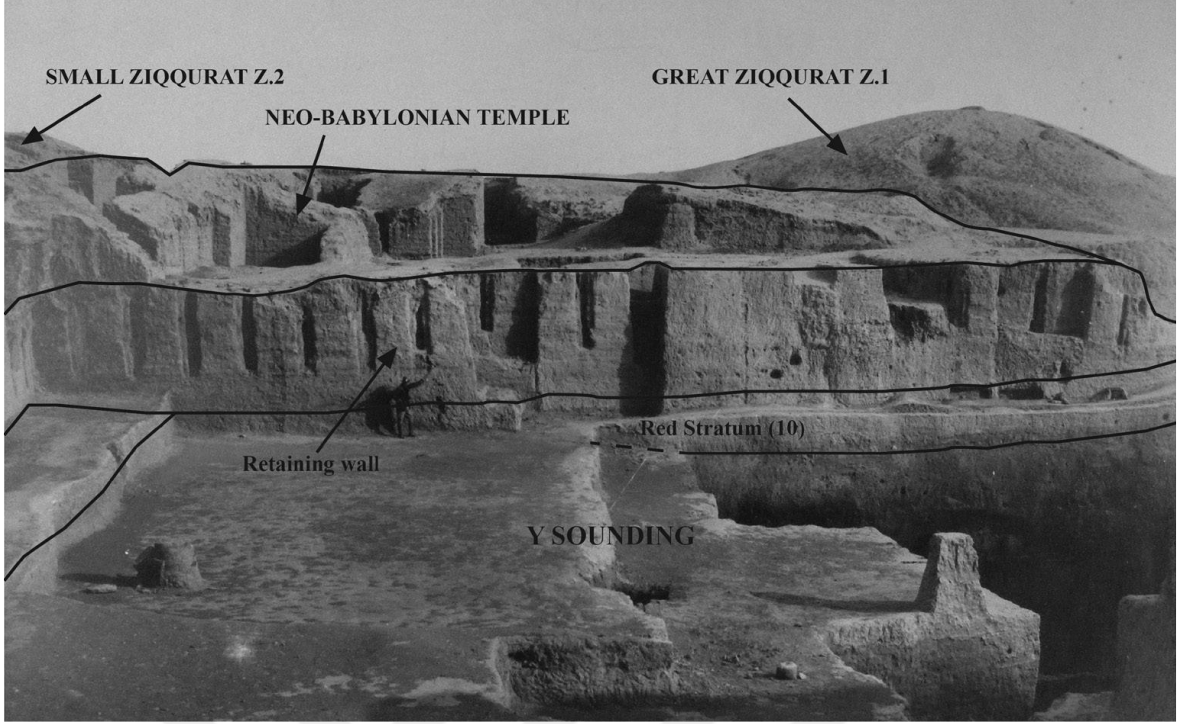
Şekil 27: Uruk/Warka. Eanna Kompleksi'nin IV. tabaka planı (yaklaşık MÖ 3200) ve "Saray E" (Bina 11) (Winter, 1993: 49).

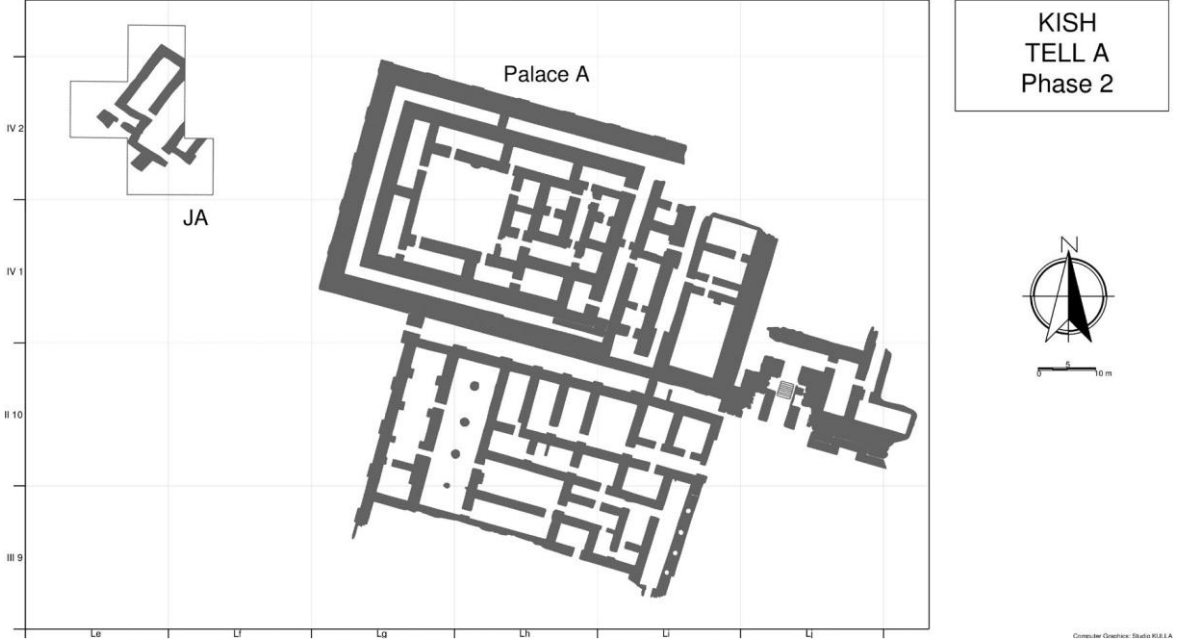
Şekil 28: Ur Zigguratı'nın Planı (Wooley, 1939: 235)

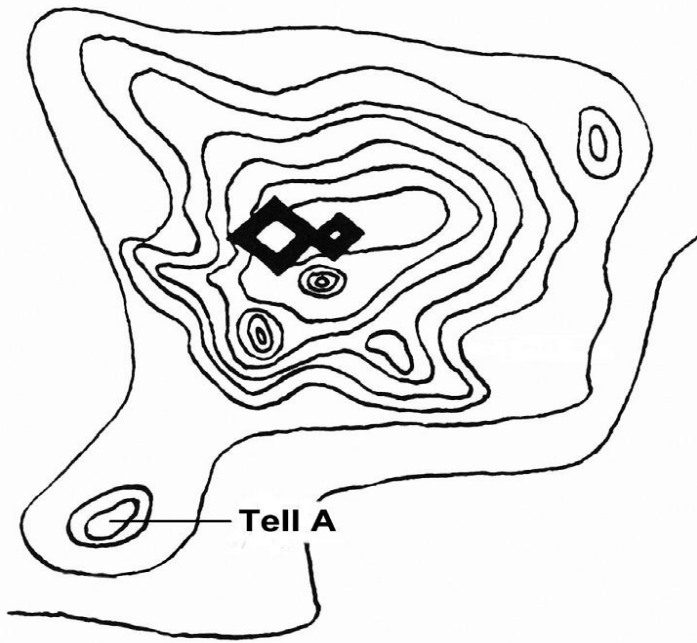
Şekil 29: Tell Ingharra'nın Topografik Haritası (Zaina, 2016: 433).

Şekil 30: Tell Ingharra'nın güneybatıdan genel görünümü. Ön planda Y sondajının en üst tabakaları, arka planda ise sağda Büyük Ziggurat Z.1 ve solda Küçük Ziggurat Z.2'nin bir bölümü görülmektedir (Ashmolean Müzesi, Oxford Üniversitesi) (Zaina, 2016:438).

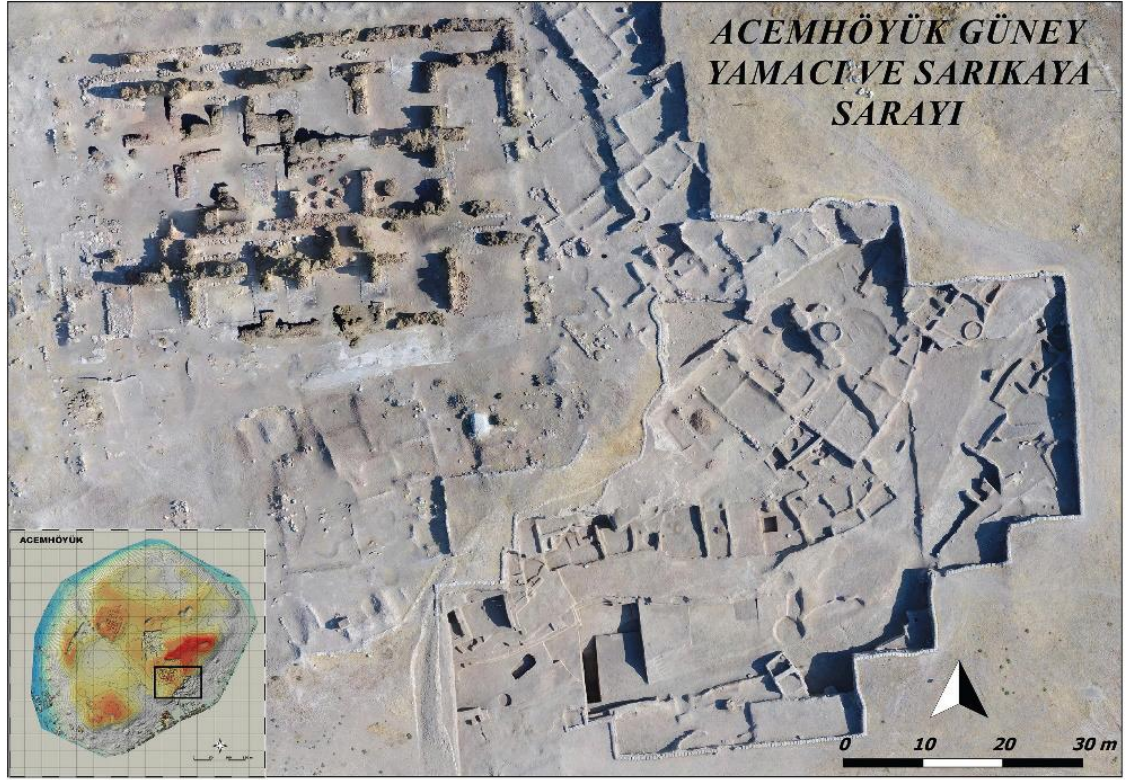
Şekil 31: Tell Ingharra, Tell A. Saray A'nın birleşik planı ve JA Alanı'nda kazılan küçük tapınak (Zaina, 2020).

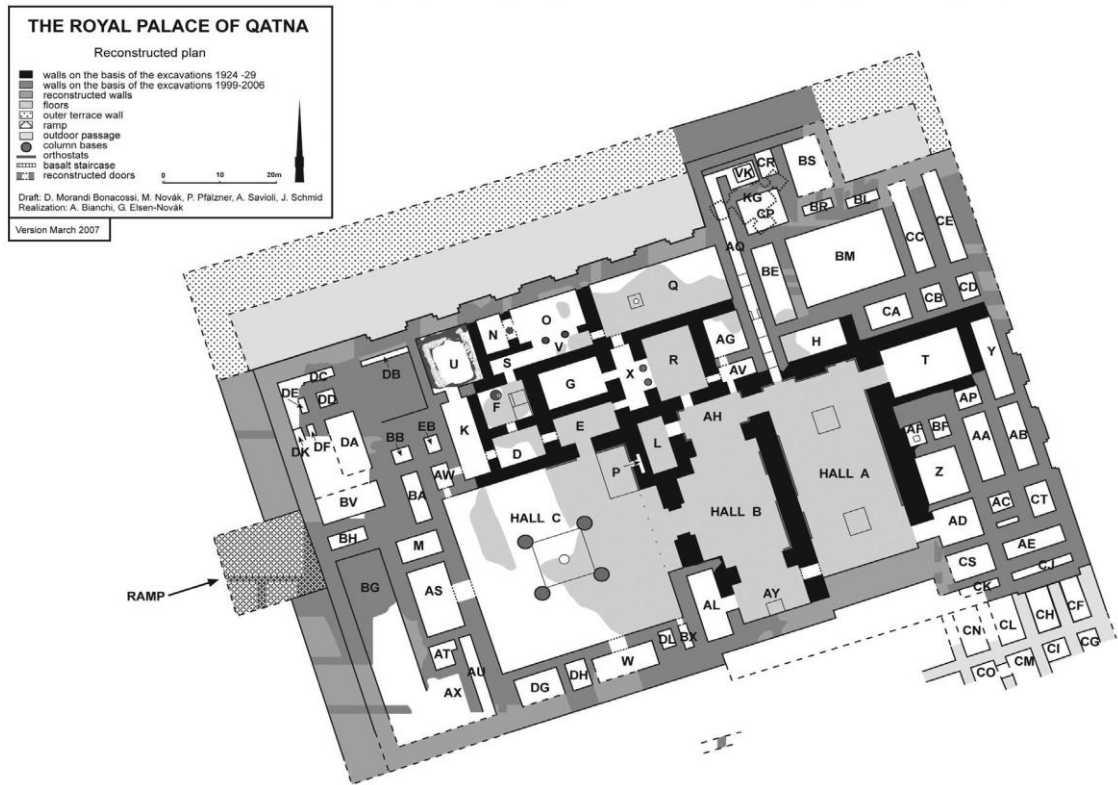
Şekil 32: Doğu Kiş – Saray alanı (Tell A) ile kuzeydeki ana dinsel kompleksin ilişkisi (Lawecka, 2014: 438).

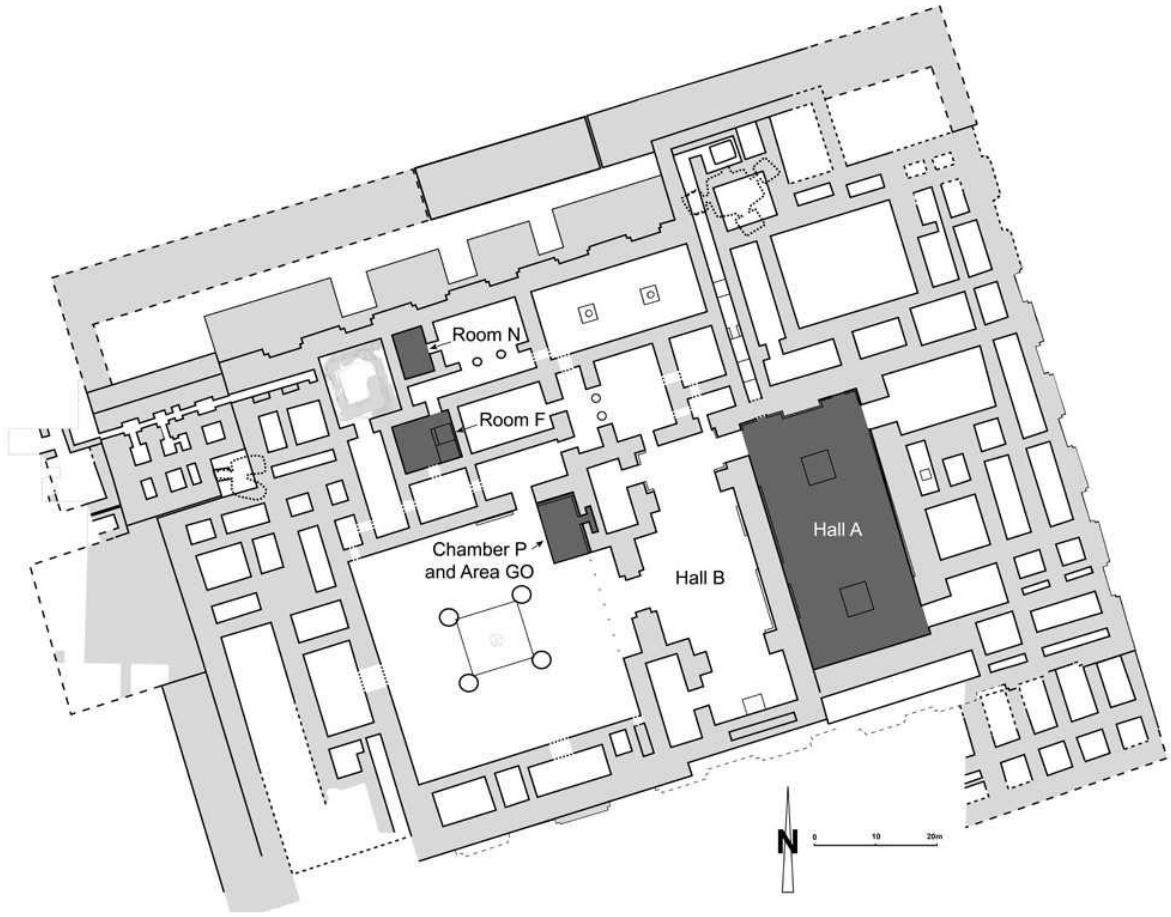
Şekil 33: Mari Şehir Planı: 1 – Saray, 2 – İştâr Tapınağı, 3–9 – merkezi tapınak bölgesi (Lawecka, 2014: 439).

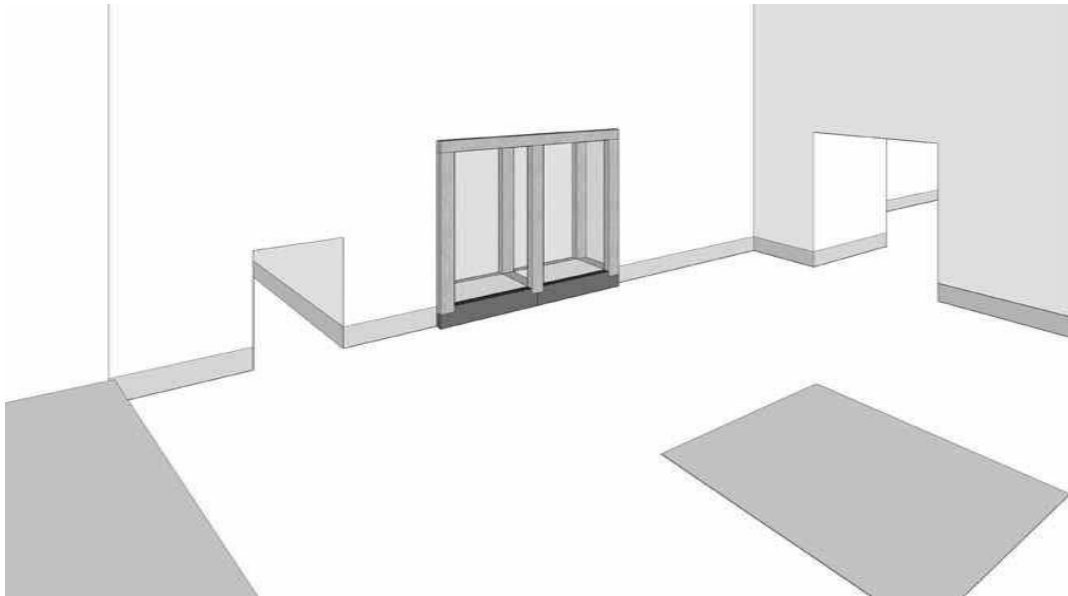
Şekil 34: Acemhöyük Güney Yamaç (Kamış, 2024: 37).

Şekil 35: Qatna Kraliyet Sarayı (Mart 2007 Versiyonu) (Pfälzner, 2007a: 44).

Şekil 36: Qatna Kraliyet Sarayı'nın başlıca kült alanları (koyu gri ile gösterilmiştir) (Pfälzner, 2015: 422).

Şekil 37: Qatna Kraliyet Sarayı'ndaki A Odasının rekonstrüksiyonu: ocaklar ve kuzey duvarındaki varsayılan niş ile birlikte

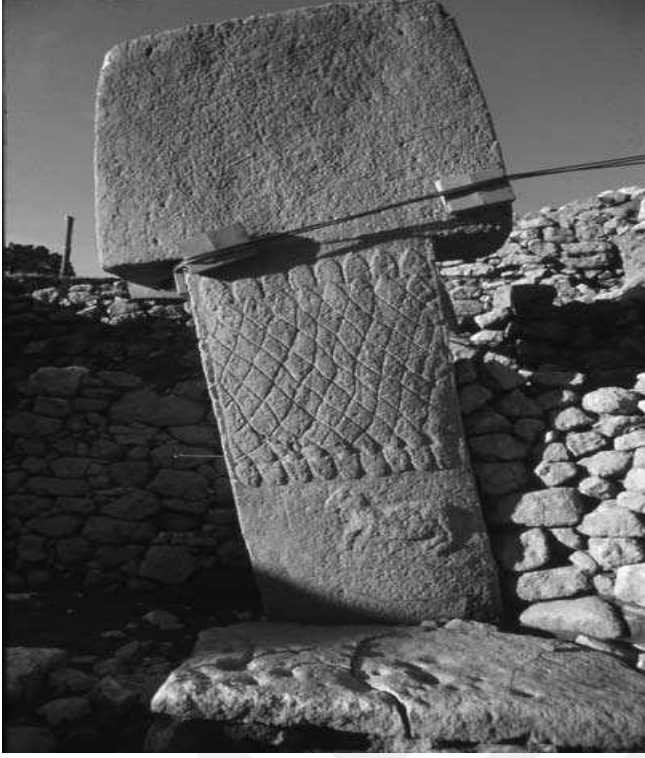
EK 2: Resimler

Resim 1: Göbekli Tepe D yapısındaki 18 numaralı dikilitaş (Schmidt, 2010: 242).

Resim 2: Göbekli Tepe Dikilitaş 31, D yapısının batısındaki merkezi dikilitaşın yüksekliği: 5,3 m. (Schmidt, 2010: 243).

Resim 3: Göbekli Tepe, A yapısındaki 1 numaralı dikilitaşta, dikilitaşın sol tarafında bir dört ayaklı hayvan ve ağ şeklinde bir motif yer almaktadır; muhtemelen bu motif yılanlardan oluşan bir örgüyü temsil etmektedir (Schmidt, 2008: 80).

Resim 4: Göbekli Tepe'deki C yapısında yer alan 27 numaralı dikilitaştan çıkan bir yırtıcı hayvan, dişlerini göstererek bir yaban domuzuna hırlar vaziyette tasvir edilmiştir. (Verhoeven, 2024: 225).

Resim 5: Göbekli Tepe C yapısında 27 Numaralı Dikili Taş Üzerinde Domuz ve Yırtıcı Hayvan Betimlemesi (Dietrich, Heun, Notroff, Schmidt ve Zarnkow: 2012:680).

Resim 6: Göbekli Tepe’de Yılan ve Akrep Sembolleri (Dietrich, Heun, Notroff, Schmidt ve Zarnkow: 2012:686).

Resim 7: Göbekli Tepe D Yapısı'nda keşfedilen yaban domuzu heykeli. 67 numaralı dikilitaşın önünde konumlandırılmıştır. Geniş yüzeyinin iç mekâna dönük yerleştirilmiş olması ve gövdesine oyulmuş yuvarlak niş nedeniyle yapının diğer monolitlerinden ayrılmaktadır (Clare, 2024:15).

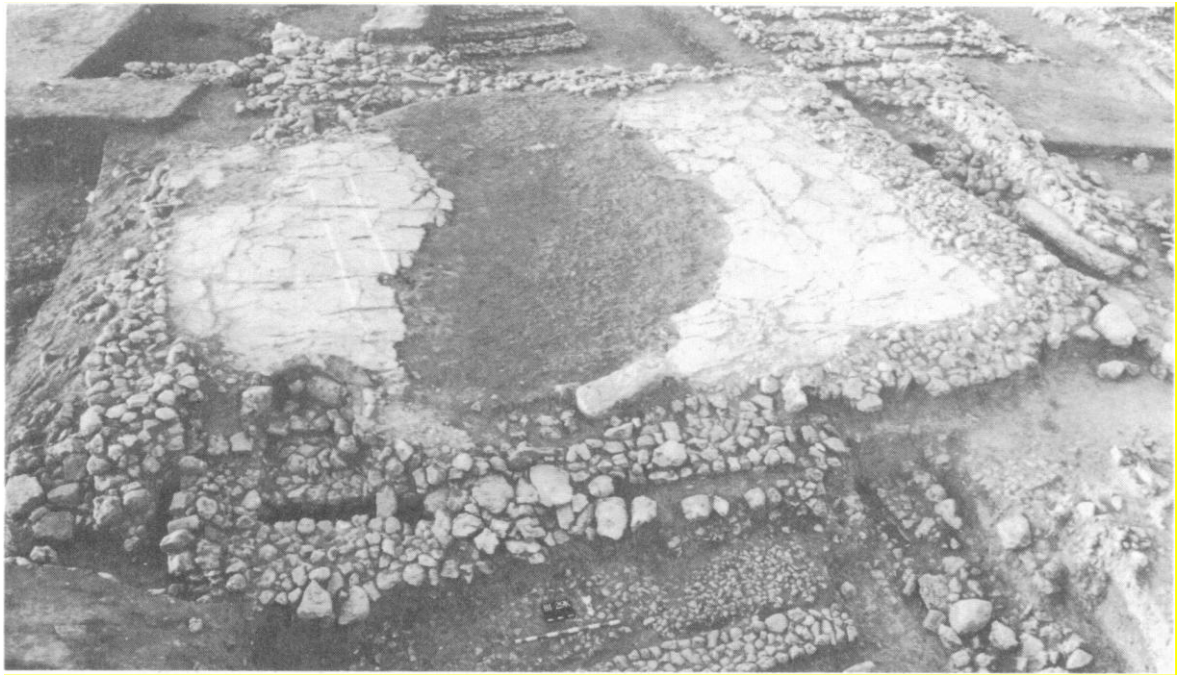
Resim 8: Göbekli Tepe D Yapısı'nda keşfedilen yaban domuzu heykelinin altındaki sekinin ayrıntısı. Yeniden kullanılmış kalkerden yapılmış bu T biçimli dikilitaş, üzerinde alçak kabartma tekniğiyle işlenmiş çeşitli figürleri barındırmaktadır. Soldan sağa doğru sıralandığında bu figürler; bir “H” sembolü, bir hilal, üç yılan ve dört insan yüzü ya da maske tasvirinden oluşmaktadır (Clare, 2024: 16).

Resim 9: Göbekli Tepe D Yapısı'nın ikinci merkezi dikilitaşı da giysi unsurlarına dair detaylar göstermektedir. (Dietrich, Heun, Notroff, Schmidt ve Zarnkow: 2012:683).

Resim 10: 2021 Yılı Kazı Çalışmaları Sonrasında Karahantepe (Karul, 2022: 11).

Resim 11: Çayönü Tepesi Terrazzo Yapı (Schirmer, 1990: 383).

Resim 12: Çayönü Tepesi Kafataslı Yapı, kuzeye bakış; üst kısımda daha erken yapı (BM1), alt kısmında ise daha geç dönem kafatası binası (BM2) (Schirmer, 1990: 381).

Resim 13: Sefer Tepe’de Bulunan T Biçimli Dikili Taş (Çelik, 2006: 24).

Resim 14: Sefer Tepe T Biçimli Dikili Taşlar (Güldoğan, 2025).

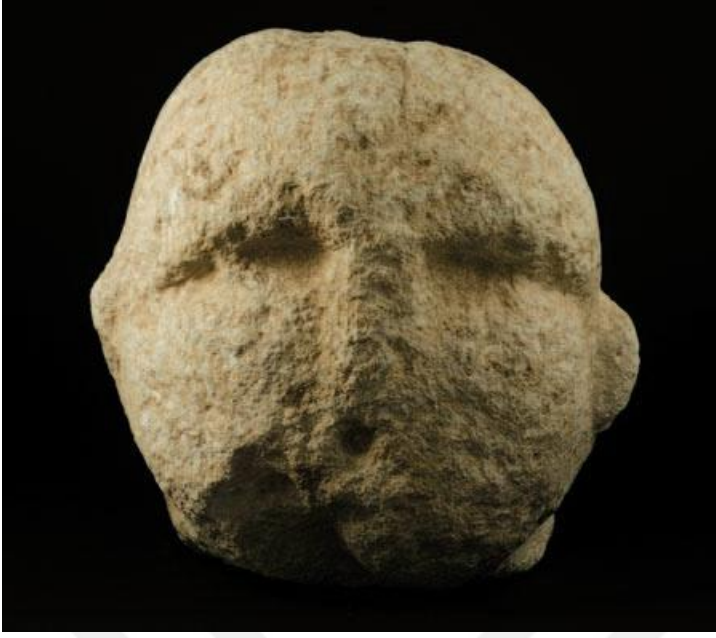
Resim 15: Kurt Tepesi'nden Motifli bir Dikmetaş Örneği (Çelik, 2019b: 49).

Resim 16: Harbetsuvan Tepesi'nden bir Dikmetaş Örneği. (Çelik, 2019b: 50).

Resim 17: Taşlı Tepe'den bir Dikmetaş Örneği (Çelik, 2019b: 49).

Resim 18: Göbekli Tepe, gerçek boyutlu insan başı, kireçtaşı, yüksekliği 23 cm (Schmidt, 2010: 249).

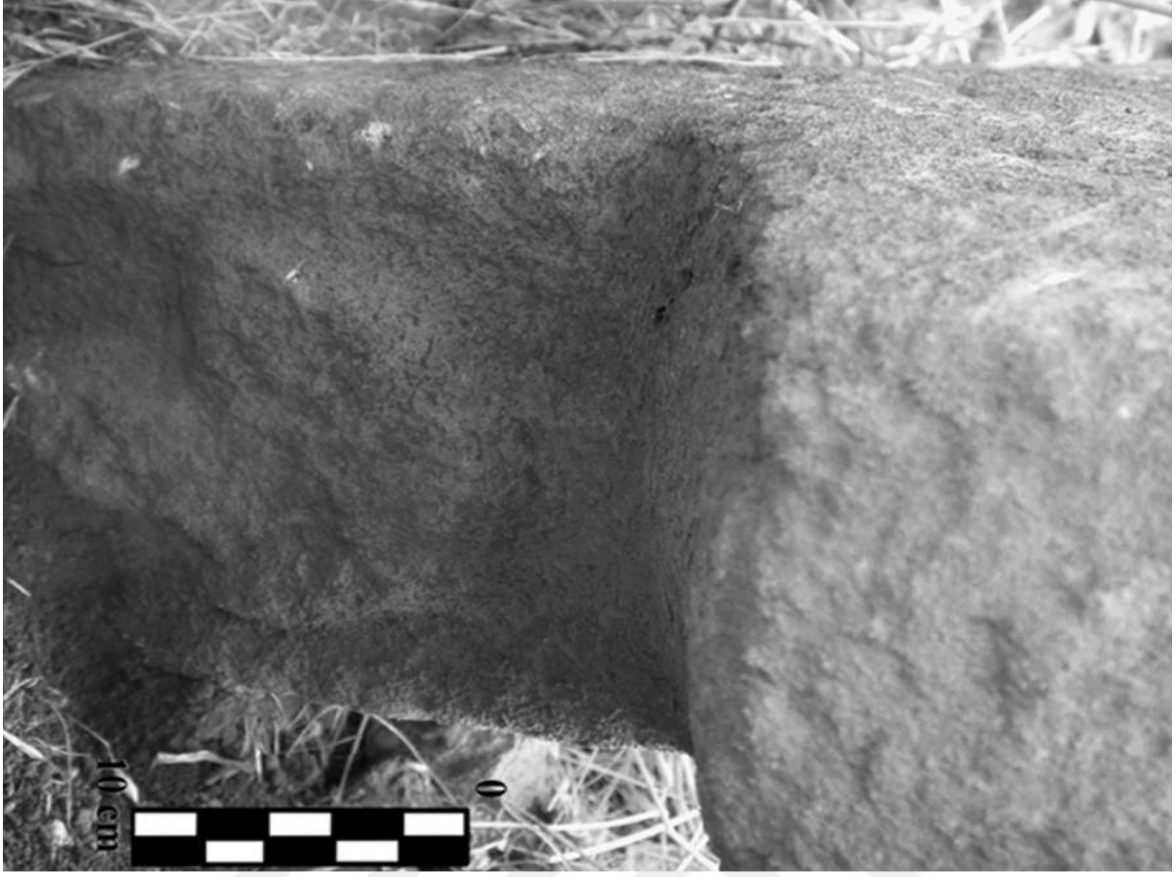
Resim 19: Nevalı Çori, insan yüzlü kuş heykeli (Schmidt, 2010: 245).

Resim 20: Nevali Çori'den Kel Kafalı İnsan figürü (Schmidt, 2010: 247).

Resim 21: Karahan Tepe'den Yılan Kabartmalı Dikme Taş (Çelik, 2019b: 45).

Resim 22: Karahan Tepe’den Üçgen Başlı Yılan Kabartması (Çelik, 2019b: 46).

Resim 23: Ekim 2010’da Göbekli Tepe’de kazılar sırasında gün yüzüne çıkarılan bir “totem direği” (Schmidt, 2010: 248).

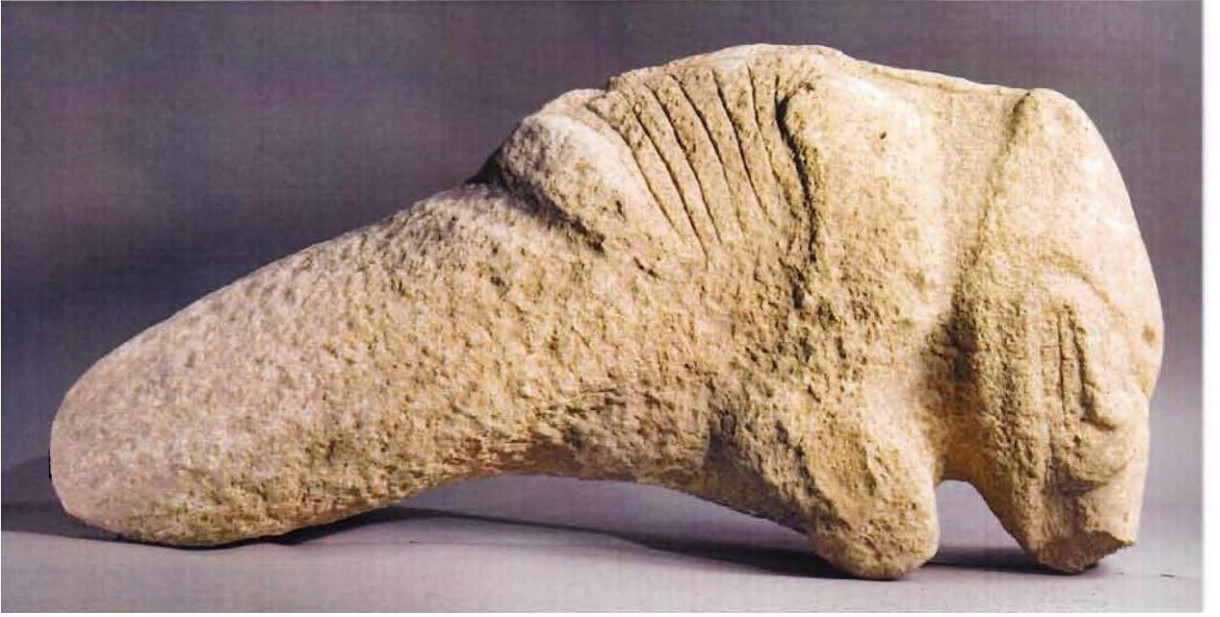
Resim 24: Nevali Çori'den Totem Direği (Schmidt, 2010: 247).

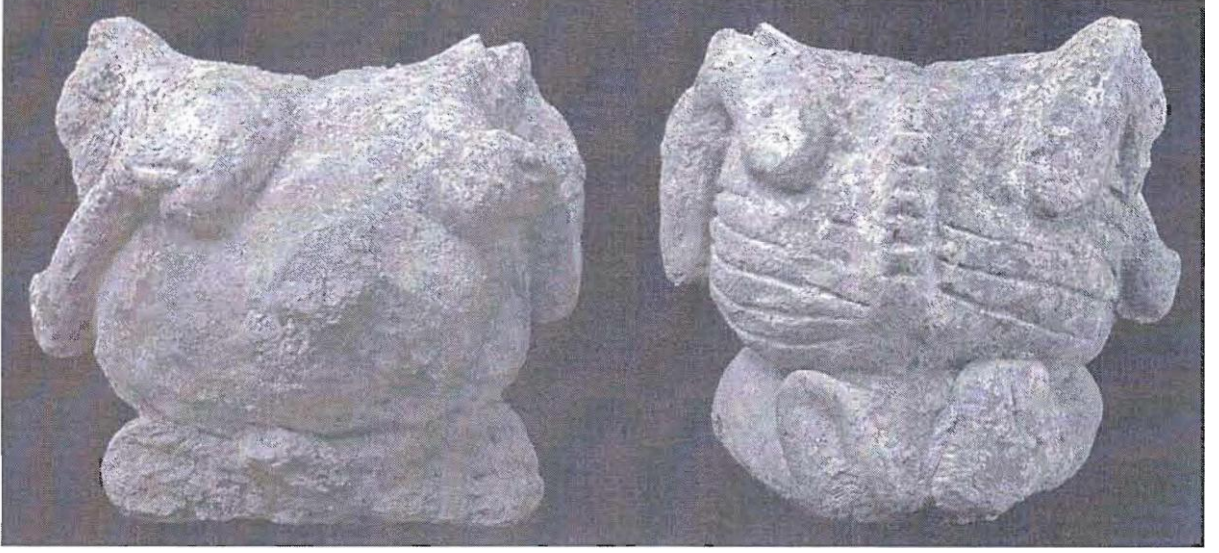
Resim 25: Göbekli Tepe Yapı B'de bulunan kapak taşı (Schmidt, 2010: 250).

Resim 26: Göbekli Tepe’de Höyüğün Kuzeybatı Tepesinde Yerinde Bulunan Devasa Kapak Taşı, Ölçek 0.5m (Schmidt, 2010: 252).

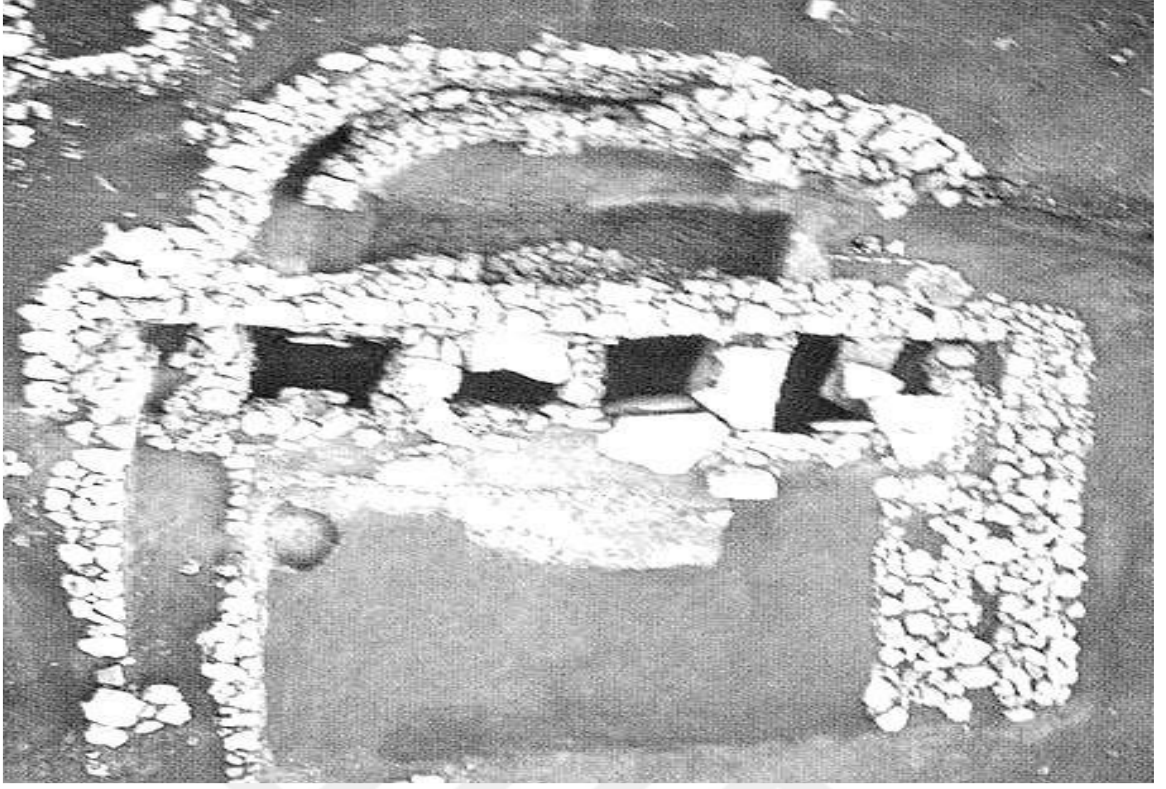
Resim 27: Göbekli Tepe, C yapısından bir domuz başı heykeli (Schmidt, 2013: 198).

Resim 28: Catalhöyük'ten Kadın Figürü (Schmidt, 2013: 198).

Resim 29: Diyarbakır Çayönü Yerleşkesi Özel Yapı (erim Özdoğan ve Yalman, 2025: 178)

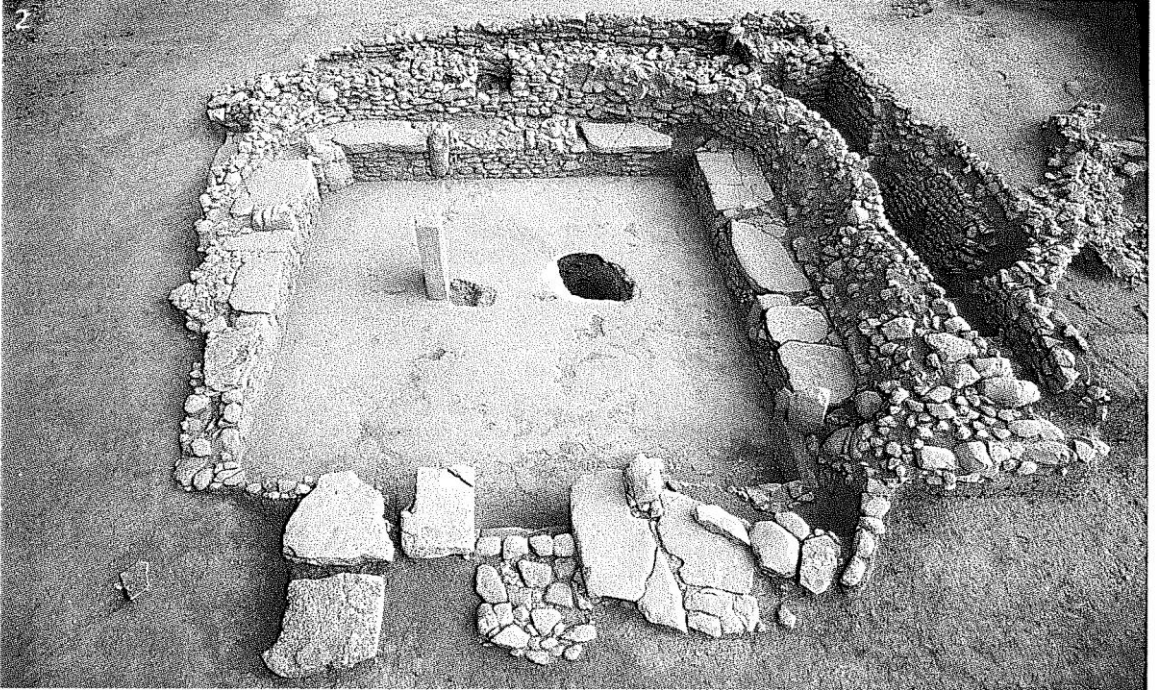
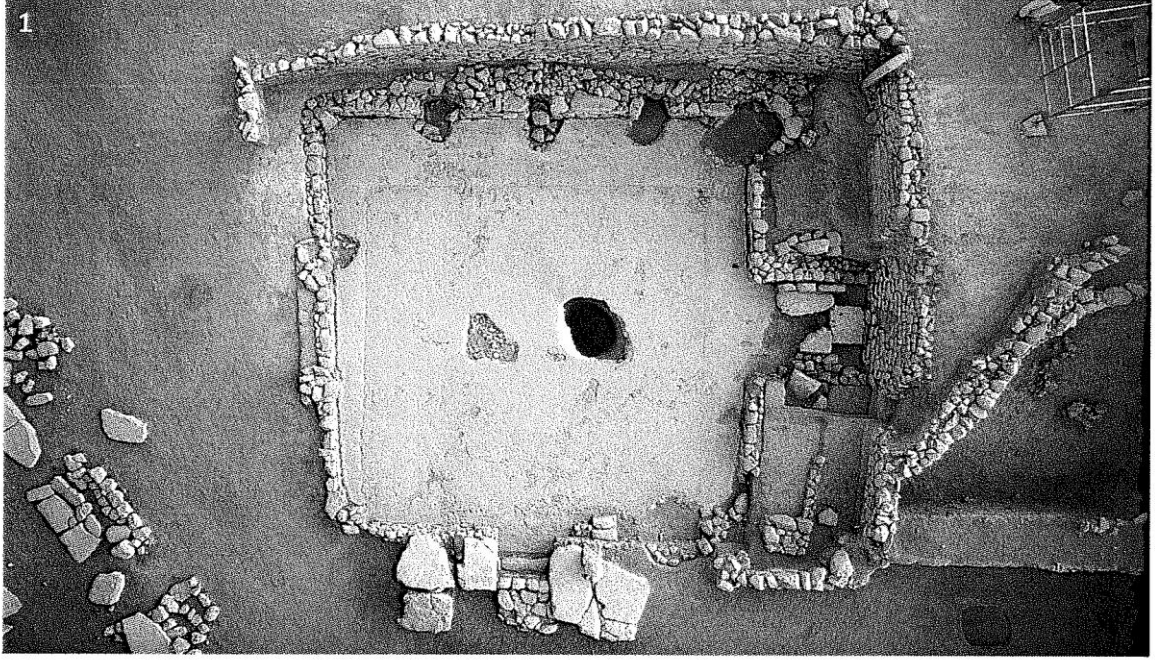
Resim 30: Diyarbakır Çayönü'nde, Kafataslı Yapı (Özdöl, 2011: 189).

Resim 31: Diyarbakır Çayönü'nde, Kafataslı Yapı (Özdöl, 2011: 189).

Resim 32: Körtik Tepe Mezarlar (Özdemir, 2022: 342).

Resim 33: Nevali Çori Tapınakları 1. (II Tabaka), 2. (III. Tabaka) (Sagona ve Zimansky, 2015: 56).

Resim 34: Hallan Çemi’de Yapı Katı 1’de Yer Alan Yarı Gömülü Yapı (Rosenberg ve Redding, 2000: 45).

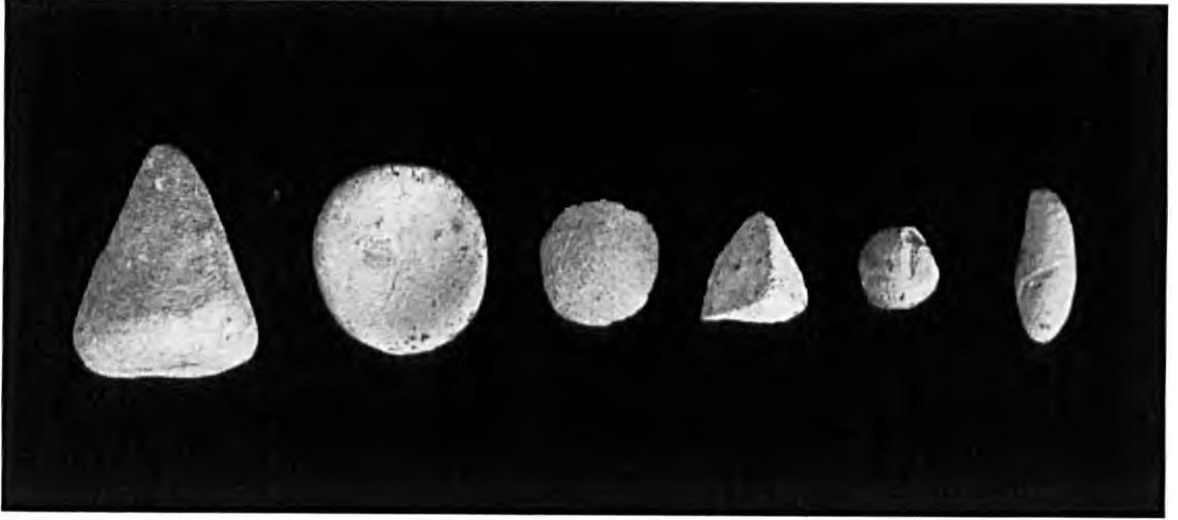
Resim 35: Resim. Hallan Çemi’de Merkezi faaliyet alanında doğrusal şekilde dizilmiş üç koyun kafatası (Rosenberg ve Redding, 2000: 49).

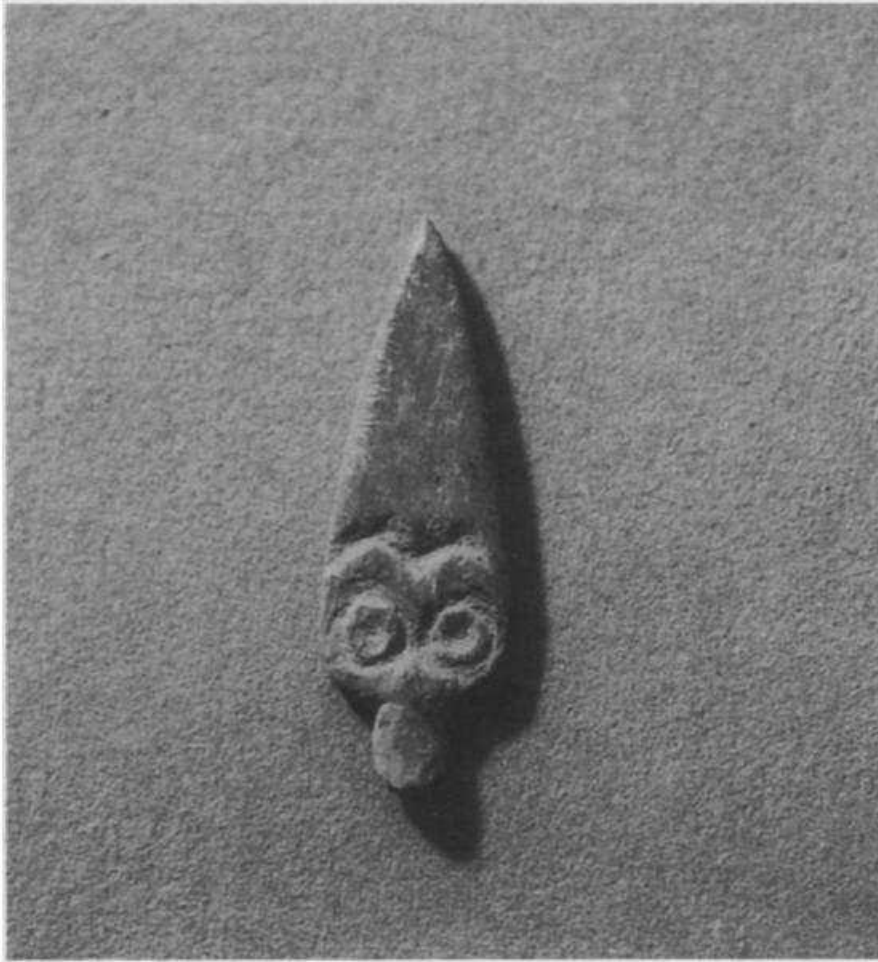
Resim 36: Çatalhöyük'te bir ev (Verhoeven, 2015: 37).

Resim 37: Çatal Höyük Bina 180'in Kuzeydoğu Platformunun altındaki mezarda bulunan çoklu insan iskelet kalıntıları (Türkcan, Kurtuldu ve Marciniak, 2025: 136).

Resim 38: Basit, geometrik şekilli tokenler (Nissen vd. 1993:11).

Resim 39: Bir küpün içinden çıkan kemikten yapılmış göz idolü. Yükseklik: 1,95 cm (TW-1648:2, 11824, TB 21037) (Emberling ve McDonald, 2003: 14).

Resim 40: Değirmentepe Obeyd Tapınak Duvarındaki Boyalı Resim (M. Özdoğan, 2020: 8).

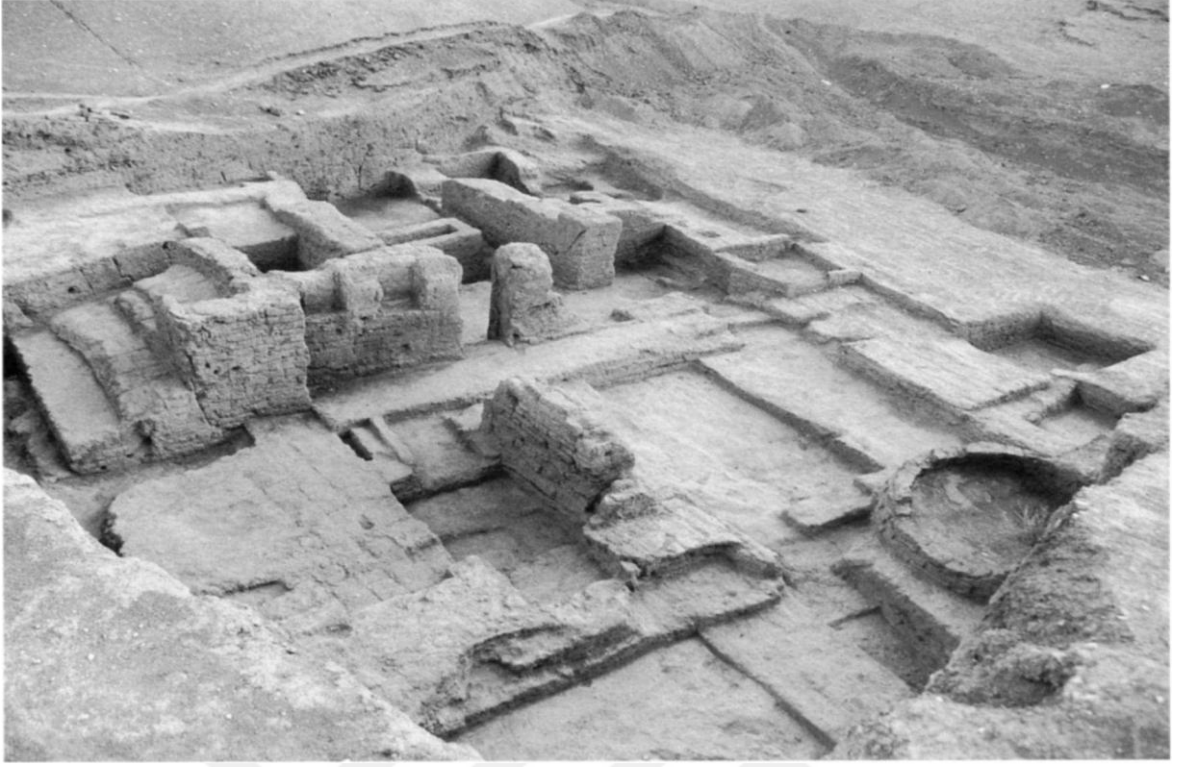
Resim 41: Nanna Tapınağı Kült Odası (Frankfort, 1936: 33).

Resim 42: Tapınak Duvarları girinti ve çıkıntılarla süslenmiştir (Wooley, 1939: 179).

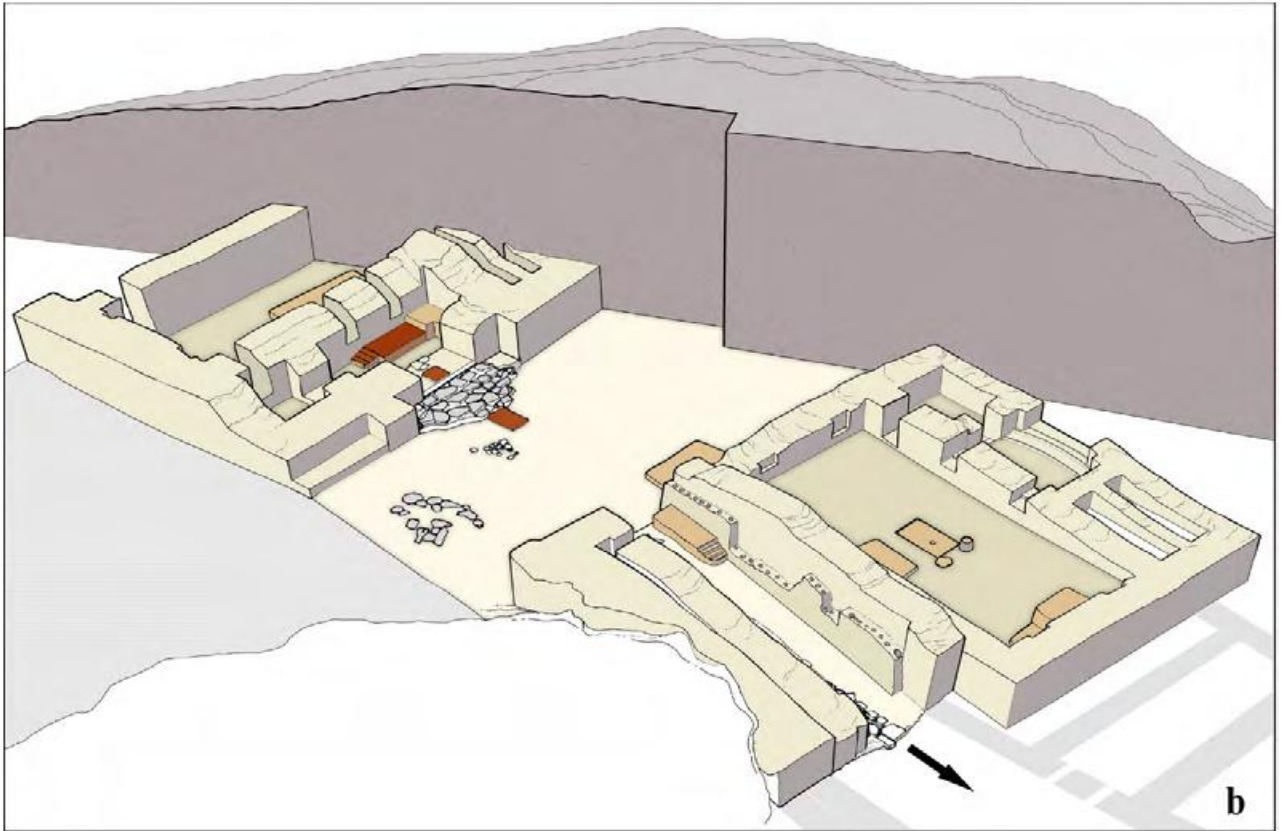
Resim 43: Oval Tapınak (Delougaz, 1940: 8).

Resim44: Tell Brak Nişli Yapı'nın Kuzeydoğudan Görünümü (Emberling ve McDonald, 2001:24).

Resim 45: Arslantepe, Dönem VII, Geç Kalkolitik 3 Elit Konutu (Frangipane, 2020:75).

Resim 46: Arslantepe VIA Sarayı erken dönemi (Geç Kalkolitik 5, erken evre; MÖ 3400-3300). a. “Kabul Binası”; b. VIA Sarayı'nın erken döneminin 3 boyutlu çizimi (Frangipane, 2020:80).

Resim 47: Kiş “Saray A’nın duvarına ait (muhtemelen giriş kısmı) aşınmış kalıntılar, güneyden görünüm. Arka planda Ziggurat Z.1. (Zaina, 2020).

Resim 48: Kiş, Ziggurat Z.1 ile Y ve ZY sondajlarının güneyden görünümü (Zaina, 2020).

Resim 49: Kültepe (Peyronel ve Kulakoğlu, 2024: 92).

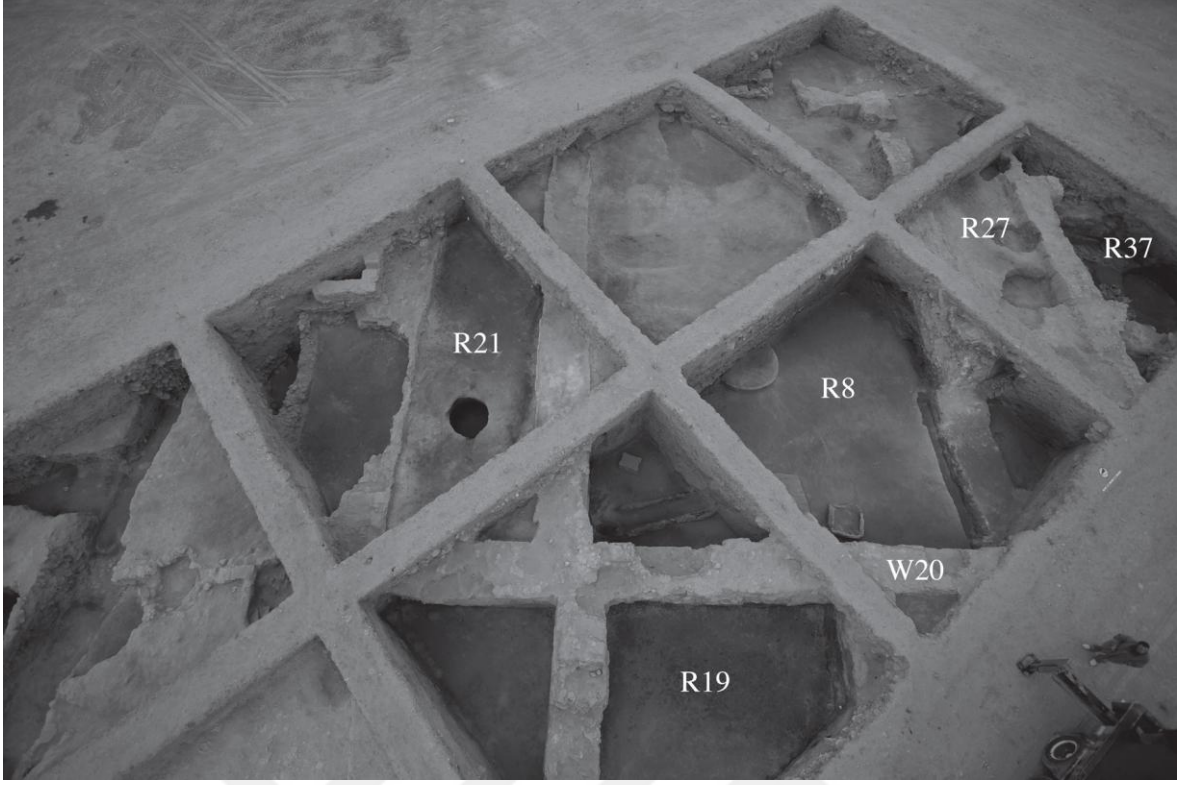
Resim 50: Kültepe 13. Seviyeye Ait Anıtsal Yapı (Erken Tunç Çağı III) (Kulakoğlu ve Öztürk, 2015).

Resim 51: Kültepe 13. Seviye Saray Kompleksi (Rıdvanoğulları vd. 2024).

Resim 52: Kültepe Taş Bina'nın havadan görünümü (Kulakoğlu vd. 2023: 388).

Resim 53: Yassıhöyük II. Kat Genel Görünüm (Omura, 2013: 319).

Resim 54: II. Tabaka'daki Saray Kompleksi İçerisinde Yer Alan R37 Birimine Ait Kalıntılar (Omura, 2013: 320).

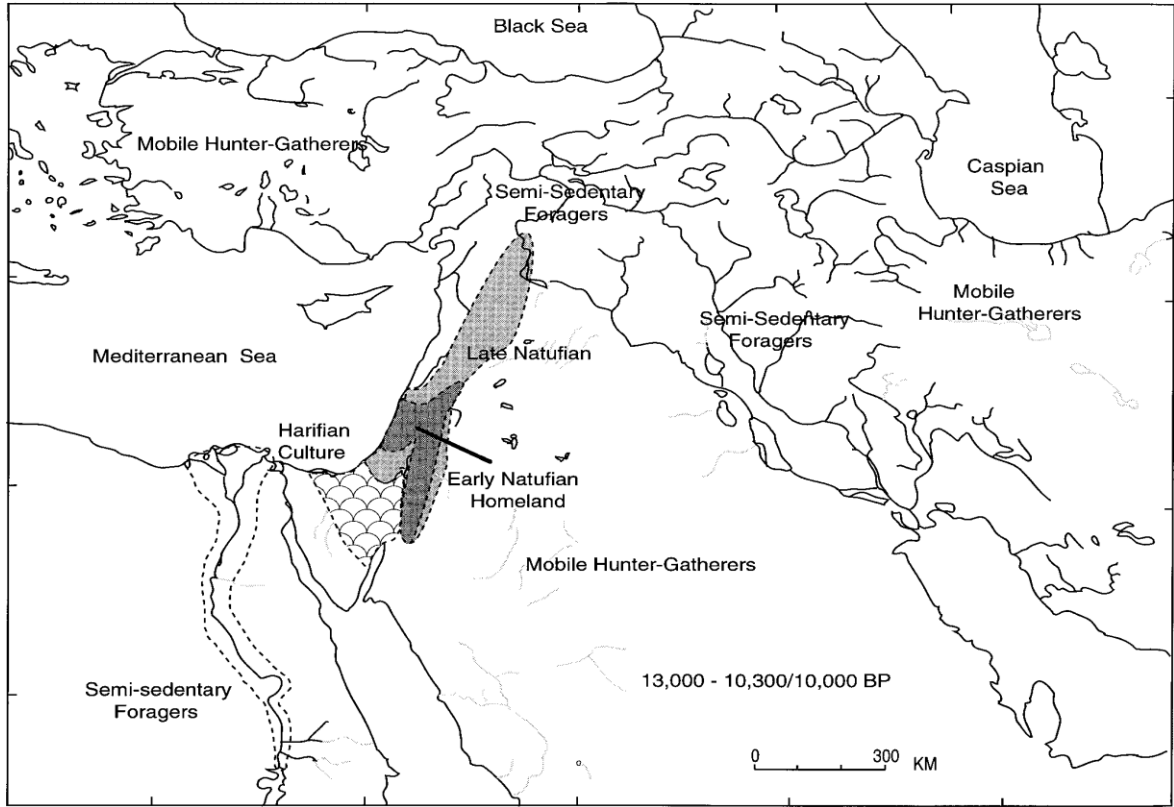

Resim 55: Qatna Kraliyet Sarayı C Salonu: Salonun ortasında yer alan bazalt tekne (Pfälzner, 2007a: 45).

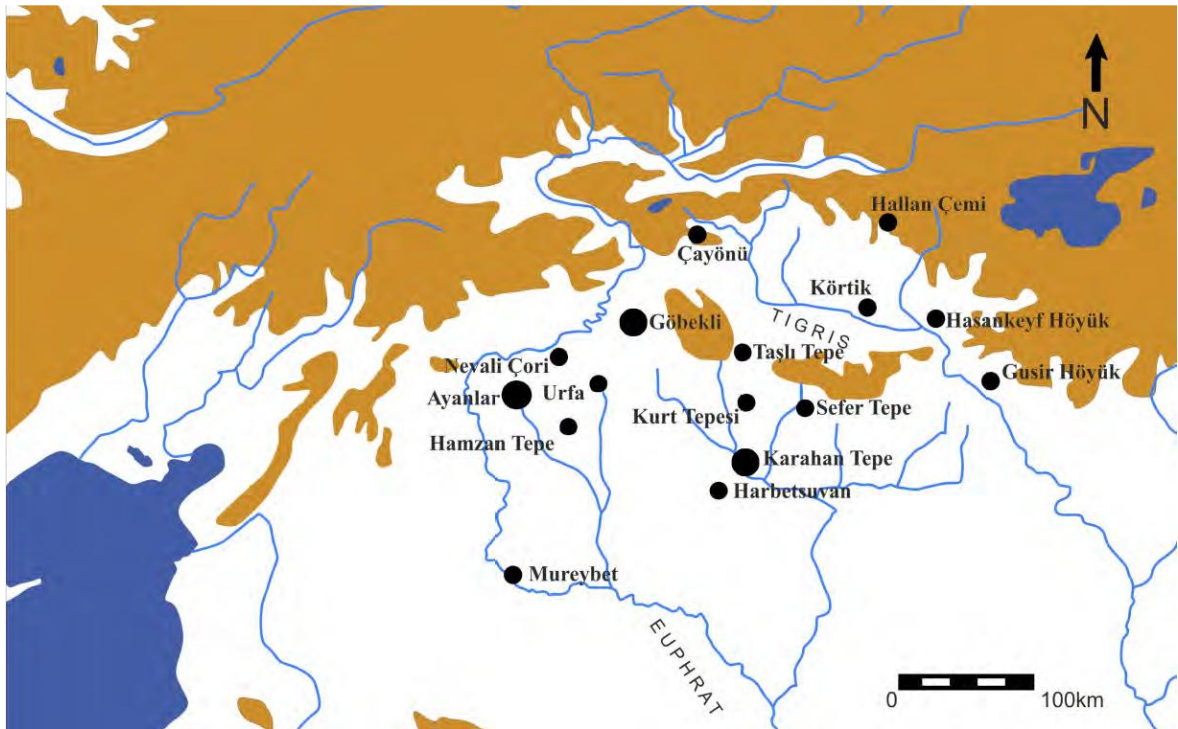

Resim 56: Qatna Kraliyet Sarayı C Salonu: P Odası'nın önünde, salonun kuzeydoğu köşesinde yer alan kapalı alan, Belet-ekallim için bir kutsal mekân olarak tanımlanmıştır (Pfälzner, 2007a: 45).

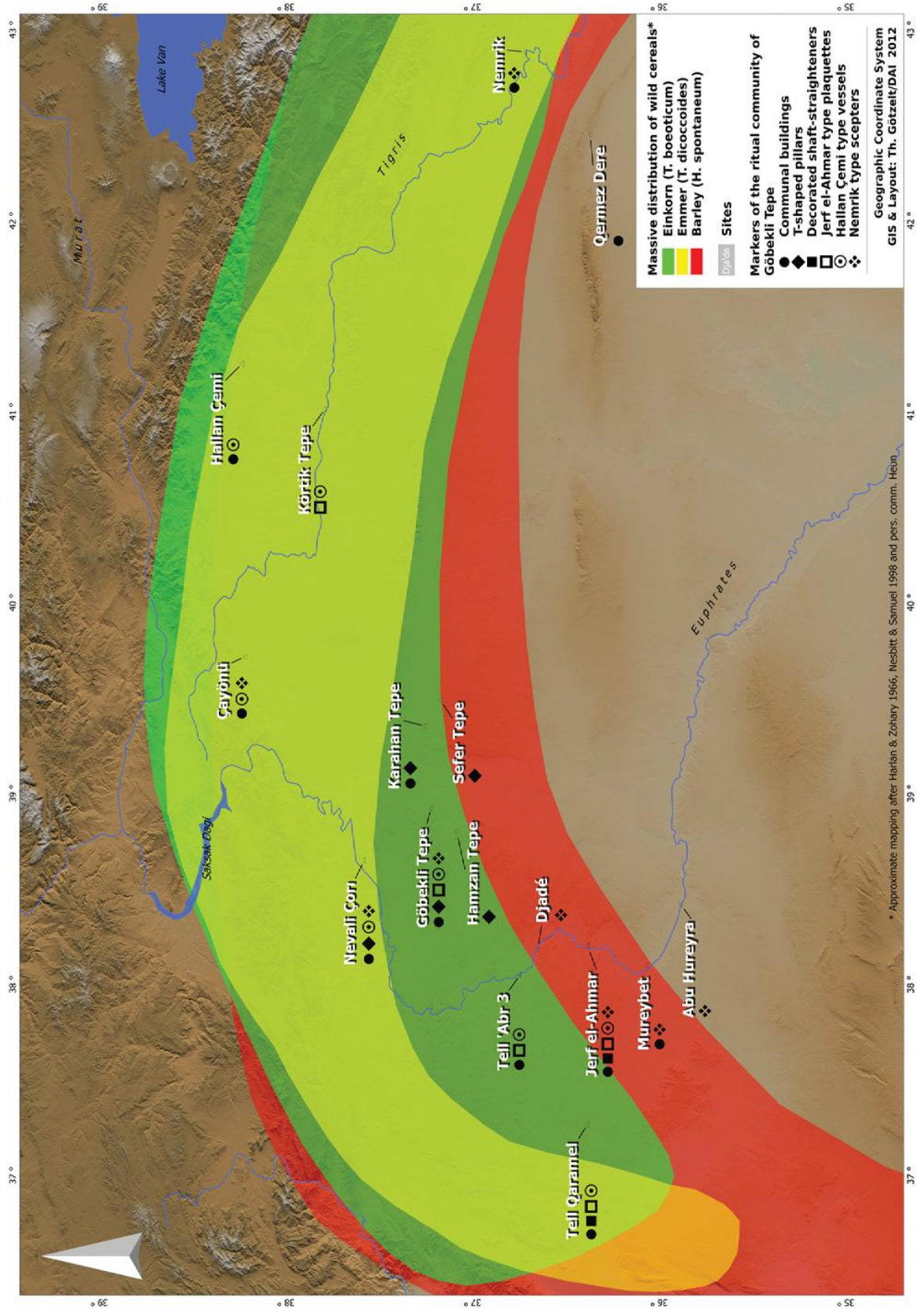
Ek 3: Haritalar

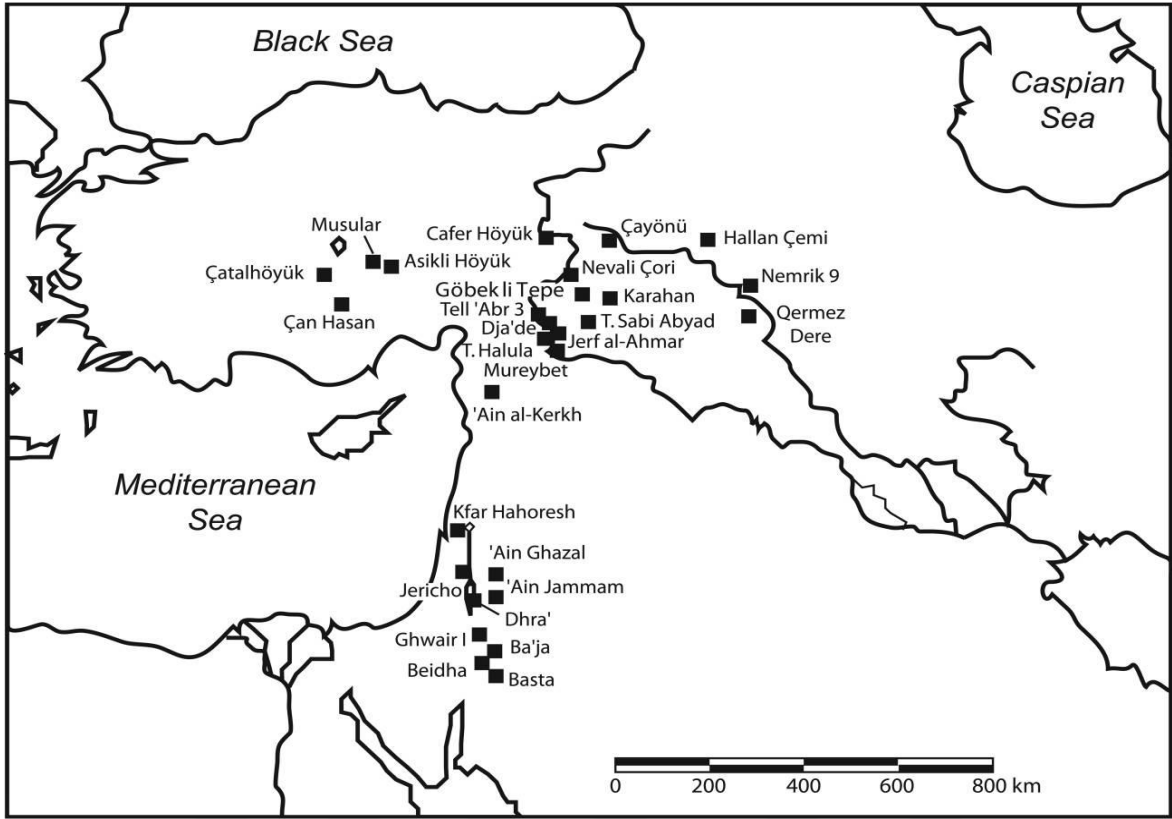
Harita 1: Yakın Doğu Haritası (Bar-Yosef, 2002:160).

Harita 2: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Dikilitaşlı Neolitik Yerleşimler (Çelik,2019b:42).

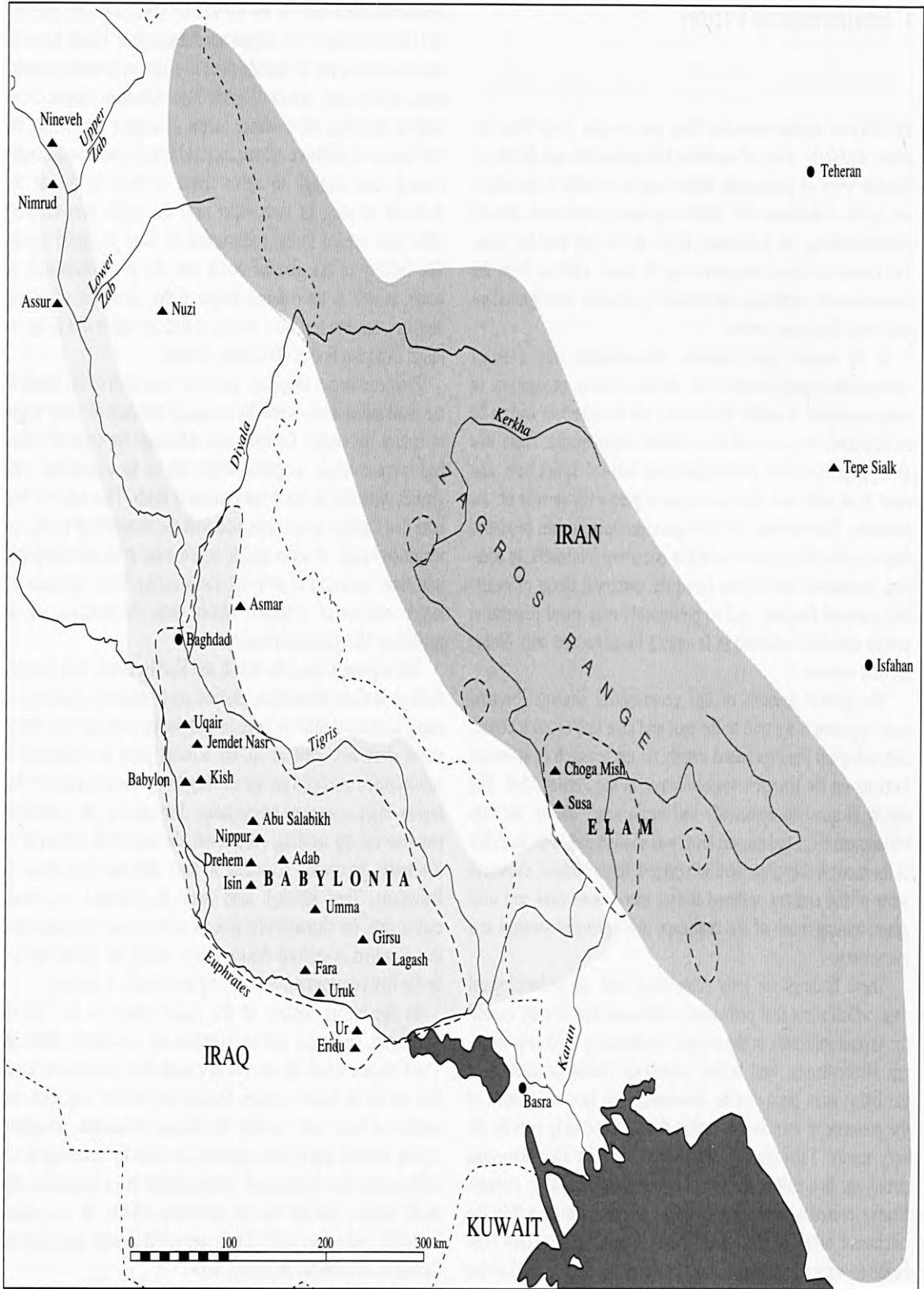
Harita 3: Yukarı Mezopotamya Haritası (Dietrich, Heun, Notroff, Schmidt ve Zarnkow: 2012: 676).

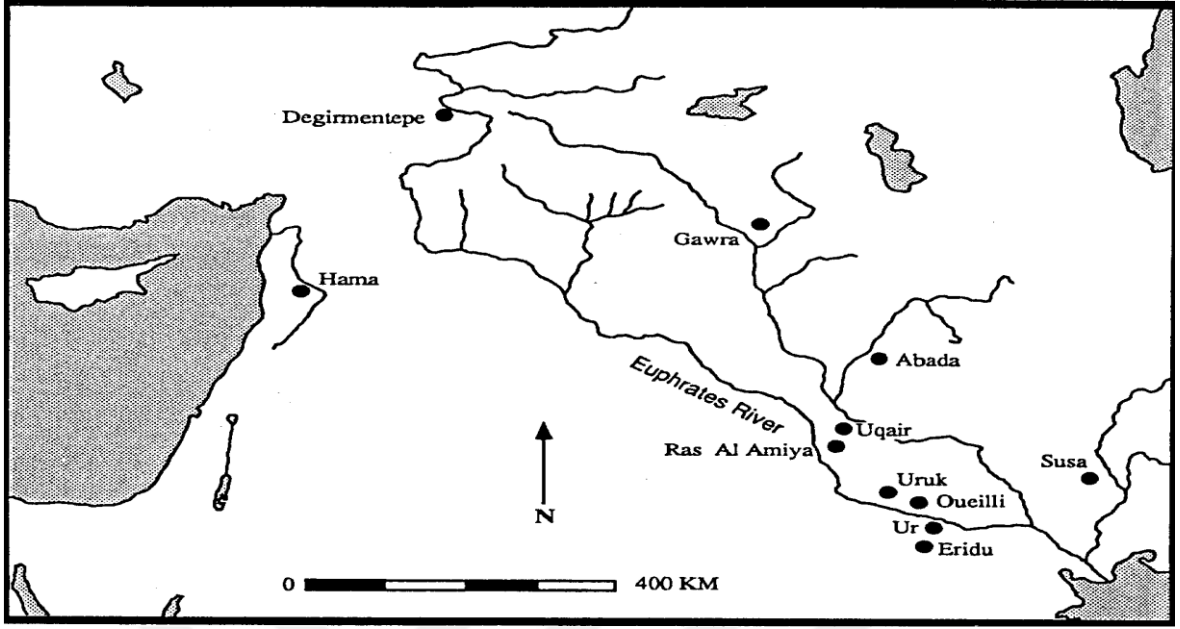
Harita 5: Neolitik Dönem Yerleşimleri (Banning, 2011: 620).

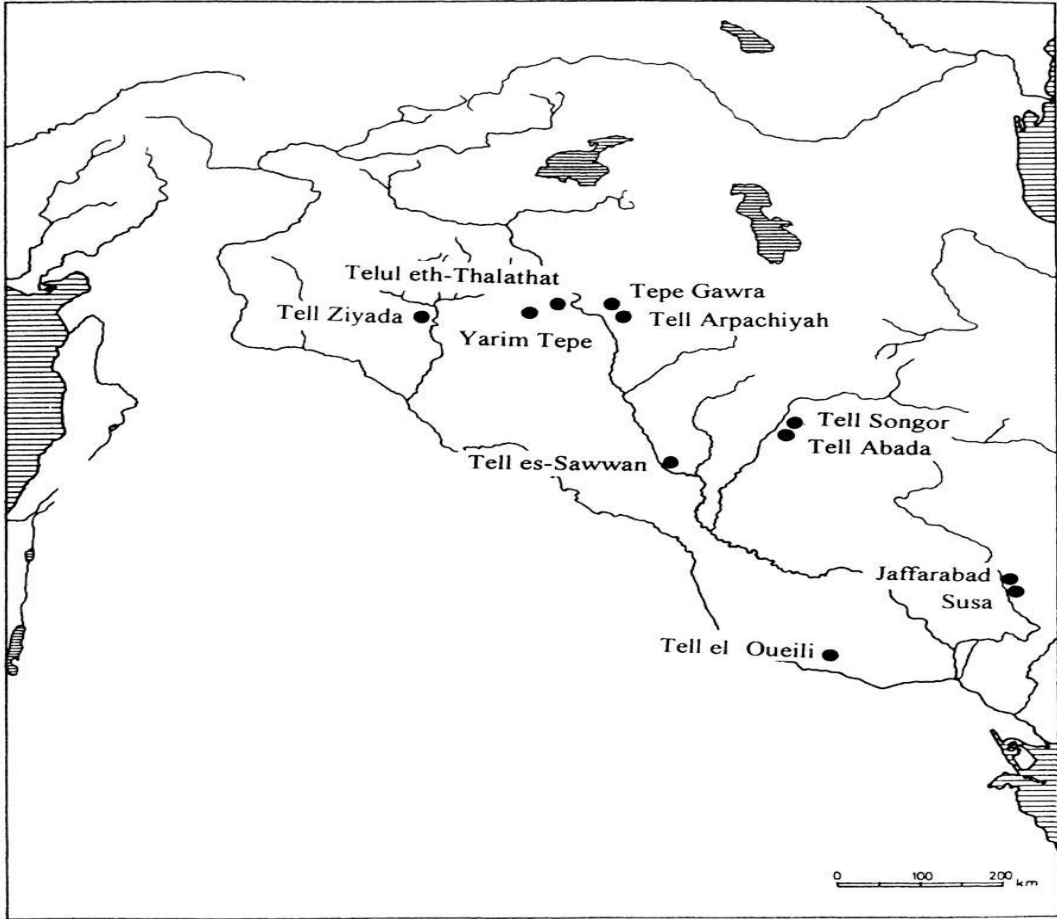
Harita 6: Kalkolitik Dönem Yerleşim Yerleri (Restelli, 2020: 107).

Harita 7 : Yağışa dayalı tarım alanlarını (açık gri) ve sulama tarımına dayalı alanları (koyu gri) gösteren, ayrıca incelenen yerleşim alanlarının yayılımını (taralı çizgilerle çevrili) belirten Babilonya ve Batı İran haritası (Nissen vd., 1993: 2).

Harita 8: Mezopotamya ve Komşu Bölgelerdeki Başlıca Obeyd Yerleşimleri (Stein, 1994).

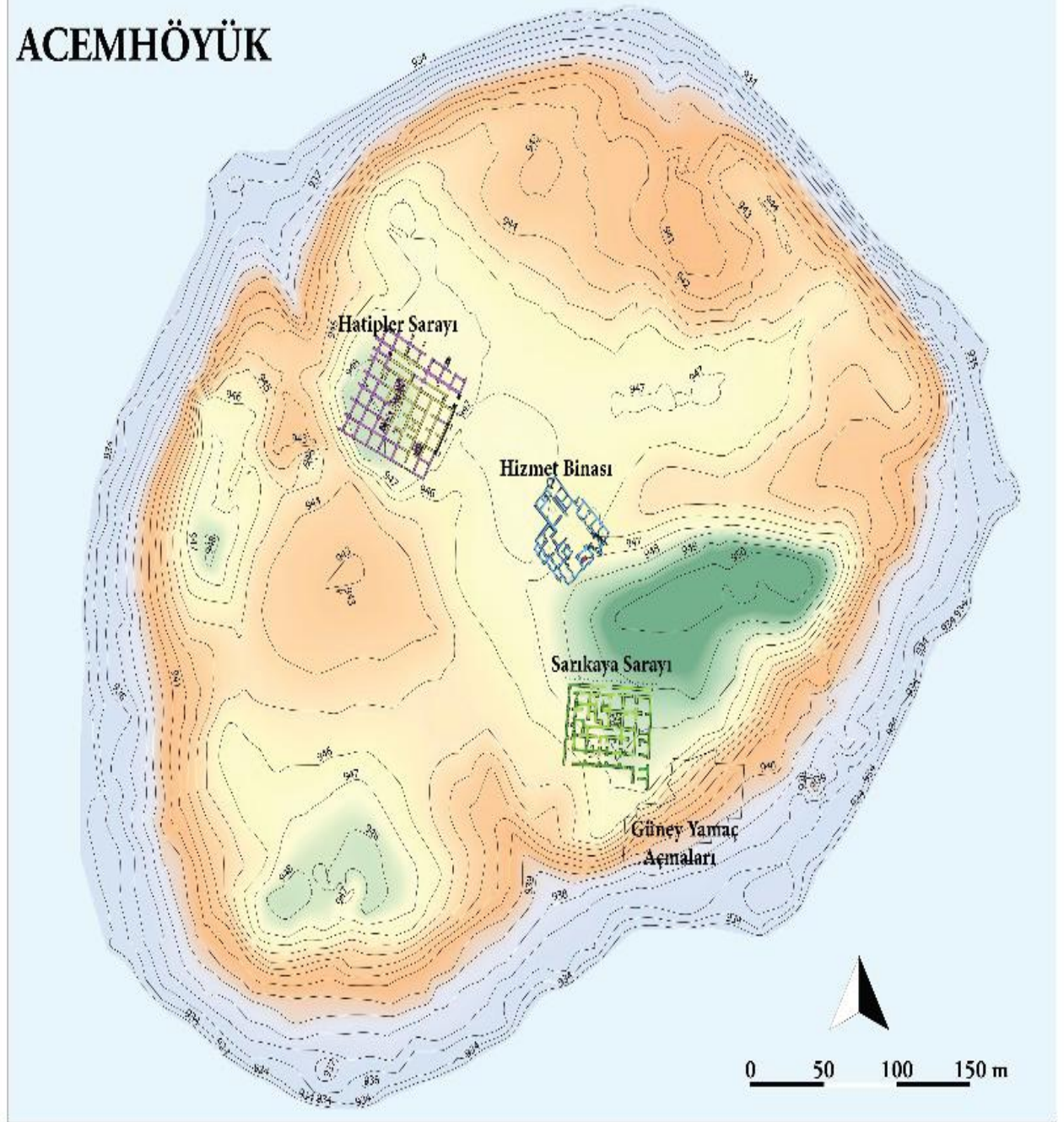

Harita 9: Mezopotamya Haritası (Streily, 2001: 71).

Harita 10 : Mezopotamya Haritası (Oates, 2004:8).

ACEMHÖYÜK

Harita 11: Acemhöyük'ün Topografik Haritası (Kamış, 2024: 36).

Harita 12: Asi Vadisi'nin siyasi haritası (Turri, 2020: 290).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı: Suzan AKKUŞ MUTLU

Yabancı Dili: İngilizce

Eğitim Durumu

Lisans: Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Yüksek Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Anabilim Dalı (2025).

Yayınlar

Akkuş Mutlu; S. (2025). Obeyd Dönemi Mezopotamya ve Anadolu'sunda Toplumsal Hiyerarşi ve Artı Ürün Ekonomisinin Arkeolojik İzleri, International Multidisciplinary Scientific Research Congress, July 04-06, 2025, Sivas.